

Ա. Մ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ М АБЕГЯНА

А. М. ИНДЖИКЯН

ЛЕТОПИСЬ
ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
МИКАЕЛА НАЛБАНДЯНА

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ
ИСПРАВЛЕННОЕ И ДОПОЛНЕННОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1980

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԱՐԵՄԻԱ
Մ.ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. Մ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՃՀՏՈՒՄՆԵՐՈՎ ԵՎ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐՈՎ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1980

A 63187
63066

Պատասխանատու խմբագիրներ
բանասիրական գիտությունների դեկտորներ
Պ. Հ. Հակոբյան, Ս. Կ. Դառնյան

Գիրքը ճառարակության ևն երաշխավորել զրախոսներ՝
բանասիրական գիտությունների դեկտոր ևճ. Մ. ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆԸ
և բանասիրական գիտությունների քեկնածու Մ. Ս. ՍԱՂՅԱՆԸ

Իննիկյան, Ա. Մ.

Ի 583 Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրու-
թյունը /Պատ. խմբ. Պ. Հ. Հակոբյան, Ս. Կ. Դառնյան.—Եր.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979.—408 էջ, 17 թ. նկ.:

Հատորը հայ մեծ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի կյանքի
և գործունեության տարեգրության երկրորդ, վերանայված ու լրացված հրատարա-
կությունն է: Տարեգրության մեջ մտցված են նալբանդյանագիտության վերջին տա-
րիների հայտնագործությունների արդյունքները, բանասիրական ճշտումները:

4603010201
Ի $\frac{703(02)}{40-79}$

Տ Ար1
ԳՄԴ 83.3 21

© ՀՍՍՀ ԳԱ ճառարակություն, 1979 լրացումներով

S. L. H. H. H. H.

ՄԻԲԱՅԵԼ, ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ №150-ԱՄՅԱԿԻՆ

Մեր աշխի առաջն են հայոց ազգի
համար սորանից հարյուր տարի հետո
գալոց օրերը...
Մ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԵՅ

Միֆայել Նալբանդյանի կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրությունը հանգուցյալ գրականագետ Արամ Մկրտչի Իննիկյանի (1910—1975) բանասիրական որոնումների և քողած վաստակի կարևոր մասն է: Հայ մեծ գրողին ու մտածողին նվիրված իր առաջին հետախուզումները Իննիկյանը կատարել է տակավին 30-ական թթ. վերջերին («Ազատության երգիչը», «Միֆ. Նալբանդյանն ու Պ. Պողոթյանի «Սոս և Վարդիքերը»—Երկուսն էլ 1937 թ.), ապա ընդլայնելով՝ բափանցել 1860-ական թթ. հայ հասարակական մտքի պատմության և ուսումնական-հեղափոխական-մոլորակների հետ հայ 60-ականների ունեցած առնչությունների ոլորտները («60-ական քվականների արևմտահայ մամուլը Միֆայել Նալբանդյանի մասին»—1941, «Ն. Գ. Չերնիշևսկու և Մ. Նալբանդյանի գաղափարական կապերի հարցի շուրջը»—1952, «Մի էջ «Հյուսիսսովայի» պատմությունից»—1953, «Լեւոնտովը և հայ 60-ականները»—1946, «Վ. Գ. Բելինսկին հայ գրականության մեջ»—1948 և այլն): Հետագայում՝ 50-ական թթ. սկզբներին, ամբողջացնելով շուրջ 15-ամյա որոնումների արդյունքները, Ա. Իննիկյանը տպագրության է պատրաստել և հրատարակել «Միֆայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը» (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1954) և «Միֆայել Նալբանդյան. համառոտ ակնարկ» (Հայպետհրատ, 1954) աշխատությունները, որոնք փաստագրական ամուր հիմք դարձան Նալբանդյանագիտության համար և իրենց արժեքը չեն կորցրել այսօր ևս, չնայած այդ զբեմի լույս աշխարհ գալու օրից անցել է շուրջ հառորդ դար:

Հատկապես «Միֆայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը» ուրույն տեղ է գրավում հայ բանասիրական գրականության և, մասնավորապես, Նալբանդյանագիտության մեջ, իբրև գրական-բանասիրական գիտության տվյալ ժանրի առաջին օրինակը մեզա-

նում և հայ նալբանդյանագիտության մեկդարյա որոնումներն ու ձեռն-
բերումներն ամփոփող մի վստահելի տեղեկատու, որին շարունակ պիտի
դիմեն հայոց նոր գրականության պատմության և մեծ հեղափոխական-
դեմոկրատ գործիչ Միխայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության
հետազոտողները:

Ի դեպ, Ա. Ինեիկյանը նույն ծրագրով ու ոճով սկսել էր նաև Ռա-
փայել Պատկանյանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրության մը-
շակումը, որ, սակայն, չհասցրեց ավարտել:

Մ. Նալբանդյանի «Տարեգրության» այս երկրորդ, նշոված և լը-
րացված հրատարակությունը տպագրության էր պատրաստում գրակա-
նագետն անձամբ՝ գրքի հրատարակությունից հետո լույս տեսած հա-
մապատասխան նյութերը պարբերաբար մշակելով և առանձին թերթիկ-
ների ձևով գետեղելով անձնական օրինակի համապատասխան մասե-
րում, ինչպես նաև հապավելով վիճարկման եկրակա և հետագա որո-
նումների ընթացքում չհաստատված առանձին մանր-մուկ փաստեր:
Խմբագիրները, ձեռքի տակ ունենալով այդ բոլոր նյութերը, ամբողջ աշ-
խատությունը նորից են կարդացել, վերջնականապես տեղադրել լրա-
ցումները, իսկ ապա՝ ավելացրել Նալբանդյանի կյանքին, գրական ժա-
ռանգությանը և հեղափոխական գործունեությանը վերաբերող մի քանի
նոր դրվագ. որ դուրս էին մնացել գիտնականի տեսադաշտից: Վերջին-
ները տեղադրված են համապատասխան քվականների ու ամսաքվերի
տակ՝ «լրացում խմբ.» նշումով: Ամբողջացվել է նաև Նալբանդյանի եր-
կերի մեծօրյա հրատարակությունների մատենագիտությունը՝ տարեգր-
ությունը լույս աշխարհ գալու օրերից առ այսօր:

Հանգուցյալ գրականագետը «Տարեգրության» նոր հրատարակու-
թյունը ծրագրում էր լույս ընծայել Նալբանդյանի ծննդյան 150-ամյակի
առիթով: Տպագրության հանձնելով ներկա գիրքը, Մ. Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտը կատարում է նրա բաղձանքը: Այն հրա-
տարակության է պատրաստել գրականագետի դուստր Արմենուհի Ին-
նիկյանը:

Ա. Ռ. Ա. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Միքայել Նալբանդյանը հայ հասարակական մտքի զարգացման նստամարքսիստական շրջանի ամենամեծ ղեմքն է և սոցիալ-դեմոկրատիայի նախորդը մեր իրականության մեջ։ Նա կանգնած է 60-ական թվականների ոտս մեծ հեղափոխական-դեմոկրատների կողքին, որոնց պատմական դերն ու նշանակությունը բարձր գնահատելով, Վ. Ի. Լենինը նշում էր, թե որքան մենք ավելի ենք հեռանում նրանց ապրած ժամանակաշրջանից, «այնքան ավելի է պարզվում մեզ համար նրանց մեծությունը»¹։

Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը բարձրացնելով ոտս հեղափոխական-դեմոկրատների պայծառ համաստեղության՝ Բեկինսկու, Գերցենի, Ջերնիշևսկու, Դեբուսսուրիի գաղափարների մակերդակին, Նալբանդյանը նշանավորեց մի ամբողջ դարաշրջան հայ ժողովրդի մրշակույթի պատմության մեջ։

Լինելով իր ժամանակի հայ իրականության ամենատառաջավոր, ամենալուսամիտ ղեմքը, նա տեսավ, որ Ռուսաստանի հետ իրենց բխտը կապած բոլոր ժողովուրդների թվում նաև հայ ժողովուրդը սոցիալական և ազգային ճնշումներից կազատազրկվի միայն ուսումնական հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ։ «Ռուսիո ազատությունը, — մարգարեաբար կանխատեսում էր նա, — ընդհանուր մարդկության վերաբերմամբ մեծ խորհուրդ ունի»։

Զինակցելով Չերնիշևսկուն, Գերցենին, Օգարեին, Նալբանդյանն անվեհեր ու անձնվեր պայքար մղեց ճորտատիրության և ցարիզմի դեմ՝ հանուն համառուսական դեմոկրատական հեղափոխության։ Իր ամբողջ տաղանդն ու էրուդիցիան նա ծառայեցրեց այդ մեծ նպատակին։

¹ Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 17, էջ 139։

Հարստահարվող ժողովրդի իրավունքների պաշտպանությունը Նալբանդյանը դարձրեց իր կյանքի և գործունեության «բուն խորհուրդը և նպատակը»: Ժողովրդի լուսավորության, նրա ազատագրության գաղափարներով են տոգորված հայ մեծ հեղափոխական-դեմոկրատի երկերը՝ անկախ նրանց ժանրից ու բնույթից. գեղարվեստական արձակ և բանաստեղծություն, հրապարակախոսական հոդված և պամֆլետ, փրկիսոփայական-տնտեսագիտական տրակտատ և գրաքննադատություն, — գաղափարական զենքի այս բոլոր տեսակներով, իրեն հատուկ կրքով ու ավելումով, Նալբանդյանը բարձրացնում էր ժամանակի առաջնակարգ, կենսական կարևորություն ունեցող հարցերը՝ ձգտելով ժողովրդին պատրաստել իրականության հեղափոխական վերափոխման գործի համար:

Այդ հիմնական նպատակից ելնելով, Նալբանդյանը գրականության և արվեստի հարցերում հետևողականորեն պաշտպանում և իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում կիրառում էր ռեալիզմի սկզբունքը: Գեղեցիկը կյանքն է, և գրականության, ինչպես և առհասարակ արվեստի չափանիշը՝ կյանքի նկատմամբ նրանց ունեցած հարաբերությունն է. մերկացնել, ցույց տալ ցարական-ճորտատիրական իրականության ալյանդակությունները՝ ահա Նալբանդյանի առաջադրած ռեալիզմի խնդիրը: Բելինսկու և Չերնիշևսկու գեղագիտական սկզբունքները կիրառելով հայ իրականության մեջ, Նալբանդյանը նշում էր, որ զրույր, արվեստագետը չպետք է կանգ առնի այդտեղ. նա պետք է դատավճիռ կարգա իրականության ալյանդակ երևույթների նկատմամբ, բարձրացնի ժողովրդական մասսաների ակտիվությունը, նրանց հասարակական գիտակցությունը:

Ժխտելով արևմտաեվրոպական իդեալիստական-մետաֆիզիկական փրկիսոփայությունը, Կանտի, Շելլինգի, Ֆիխտեի հայացքները, Նալբանդյանը հալ հասարակական միտքը կողմնորոշում էր դեպի մատերիալիզմը, որը հանդիսանում էր ուսման հեղափոխական-դեմոկրատների քաղաքական ծրագրի տեսական հիմքը: Կանգնելով մատերիալիզմի դիրքերում, մատերիալի և գաղափարի փոխհարաբերության հարցում առաջնությունը տալով մատերիալին, Նալբանդյանը շարժում էր ու պայքարը տեսնում էր ոչ միայն բնության մեջ, այլև այդ համարում էր հասարակական դարգացման բովանդակությունը: «Գործունեությունը, — գրում էր նա, — շարժողության հետևանք է, և առանց շարժողության չկա գործունեություն: Ուր չկա գործունեություն, ասել է չկա շարժողություն, իսկ ուր շարժողություն չկա, այնտեղ կյանք չկա, այնտեղ թագավորում է

մահը»։ Հենվելով մատերիալիստական այս սկզբունքների վրա, Նալբանդյանը մերկացնում էր հայ լիբերալներին, որոնք, ճգնելով սովորել սոցիալական հակասությունները, հաշտություն ու համակերպություն էին քարոզում։ Նալբանդյանն այդ համարում էր վնասակար ու կործանարար, նշելով, որ պայքարի ու շարժման մեջ է նորի, առաջավորի հաղթանակը հնի՝ իր դարն ասլաժ ֆեոդալական-ձորտատիրական կաշգիռի նկատմամբ։

Նալբանդյանը բացառիկ ուժով ու սրությամբ մերկացրել է արեմրտյան բուրժուական պետությունների գաղութային բաղադրականությունը, որ այդ պետությունները, «բաղադրվածություն» տարածելու անվան տակ, վարում էին ժողովուրդների նկատմամբ, ստրկության լուծը դնելով նրանց ուսերին, բարբարոսական ճնշման ու կեղեքման ենթարկելով նրանց։ Հետևողականորեն արժարժելով ժողովուրդների բարեկամության գաղափարը, Նալբանդյանը հատկապես ընդգծում էր ուս ժողովրդի պատմական դերը մյուս ժողովուրդների ազատագրության և զարգացման գործում։ «...Ոչ միայն ինքը՝ ուսը կուզե իր ազատությունը, այլ կքարոզե, թե՛ Լեհաստան, Ֆինլանդիա, Փոքր Ռուսիա (15 միլիոն ժողովուրդ), Կովկաս, Վրաստան և Հայաստան պետք է որ ազատ և անկախ ըլլան...»։

Հսկայական է Նալբանդյանի դերը հայ գրականության և հասարակական մտքի հետագա զարգացման գործում։ Մեր դասական գրականության լավագույն ներկայացուցիչները՝ Աղայան, Պոռչյան, Պարոնյան, Թումանյան, Հակոբյան, Չարենց, այս կամ այն չափով կրել են Նալբանդյանի բարերար ազդեցությունը։ Առաջավոր, ղեմավարական երիտասարդության համար նա եղել է ժողովրդին անձնվիրաբար ծառայելու լավագույն օրինակ, նրա անունը ներշնչել է ակնածանք ու հպարտություն։

Իր պայծառատես, խորաթափանց հայացքով Նալբանդյանը տեսավ հարազատ ժողովրդի լուսավոր գալիքը՝ իրենից «հաբշուր տալի հետո գալոց օրերը»։ Նա չի էր անսասան հավատով, որ ապագան պատկանելու է ճշմարտության և ազատության զինվորներին, որ գալիք սերունդներն ըստ արժանվույն պիտի զնահատեն նրանց սխրագործությունը։ «Ճշմարտության զինվորների և նոցա առաջնորդի անունները, — գրում էր նա, — վառվում աստղերի նման փայլելու են մշտնջենավոր ժամանակով, գալոց հայկական սերունդի աչքի առաջ, նորա ժամանակակից պատմության հորիզոնի վերա»։

Ժողովրդի աղառագրութեան համար կատարած իր մեծ սխրագործութեամբ, վսեմ գաղափարներով ու ազնիվ տենչերով տոգորված իր ստեղծագործություններով Նալբանդյանը հարազատ է մեզ, նա մեր ժամանակակիցն է:

Նալբանդյանի կարճատև, բայց հարուստ ու մեծիմաստ կյանքը մեր պատմական անցյալի ամենապայծառ և ուսանելի էջերից մեկն է:

Գրողի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը՝ նրա բաղմատկողմանի ուսումնասիրութեան փաստական հիմքն է հանդիսանում: Անտարակույս, առանց այդ հիմքի՝ առանց փաստերի կուտակման ու նըշտման, անհնարին է տվյալ գրողի կամ գործչի կյանքի և ստեղծագործութեան գիտական ուսումնասիրությունը:

«Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը» այս ժանրի առաջին փորձն է սովետահայ գրականագիտության մեջ: Մեր աշխատանքի ընթացքում ղեկավարվել ենք սովետական ռուս գրականագիտության մեջ այս ժանրի ստեղծած լավագույն տրագիցիաներով, աչքի առաջ ունենալով հատկապես Բելինսկու, Գերցենի, Չիրնիշևսկու և Դոբրոլյուբովի տարեգրությունները:

Ինչ աղբյուրներից ենք օգտվել «Տարեգրության» փաստերը: Առաջին աղբյուրը, բնականաբար, Նալբանդյանի երկերն են՝ հղել, երկեր բառի տակ հասկանալով Նալբանդյանի ստեղծագործական մտքի բոլոր արդյունքները՝ հրապարակախոսական հոգված, գեղարվեստական արձակ, բանաստեղծություն, նամակ, պաշտոնական գրություն և այլն: Բացի այն, որ այդ երկերն իրենց գրության և տպագրության ժամանակով նշվել են համապատասխան տեղում՝ ժամանակագրական կարգով, այլև օգտագործվել են կենսագրական-փաստական այն բոլոր տվյալները, որ պարունակում են դրանք: Ըստ հնարավորին օգտագործելով Նալբանդյանի հրկերում եղած ինքնակենսագրական փաստերը և նույնիսկ ականարկները (намёк), վերապահությամբ ենք վերաբերվել Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանին», նկատի ունենալով այդ հրկի ժանրային առանձնահատկությունները: Ընդարձակորեն օգտագործել ենք Նալբանդյանի օրագրային նյութերը («Մոցատետրի նկատողությունները»՝ «Մատանի գնացած թղթերի», «Ճանապարհորդությանս ընթացքը» և Բերդի հիշատակարանը), որոնք բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեն նրա

կյանքի վերջին տարիների (1859—1865) ուսումնասիրության համար: Ի դեպ, պետք է նկատել, որ Նալբանդյանի «Հին տարիների հիշատակարանը» («Իմ տեսածն ու լսածը»), ինչպես և ճանապարհորդության օրագիրն առաջմ կորած են համարվում, որոնք հսկայական փաստական նյութ կարող էին տալ նրա կենսագրության համար:

Երկրորդ հիմնական աղբյուրը եղել է թե՛ Նալբանդյանի ժամանակակից (50—60-ական թվականների) և թե՛ հետագա տարիների պարբերական մամուլը, «Տարեգրության» մեջ նշված է ո՛չ միայն այն, ինչ Նալբանդյանի տվյալ երկը հիմք, ո՞րան (ո՞ր ամսագրում, շաբաթաթերթում, թերթում) է առաջին անգամ լույս տեսել կամ արտատպվել (իր կենդանության օրով), այլև ժամանակի պարբերական մամուլում տպագրված այն բոլոր փաստերը, որոնք այս կամ այն չափով առնչվում են Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության հետ՝ նրա երկերի մասին եղած գրախոսականները, հիշատակությունները, արձագանքները, ակնարկները, նրան նվիրված բանաստեղծությունները, նրա դեմ գրված հուլիաններն ու պամֆլետները, նրա երկերից, այս կամ այն առիթով, բերված քաղվածքներն ու ասույթները և այլն: Հետագա տարիների պարբերական մամուլից օգտագործված են այն բոլոր նյութերը, որոնք ունեն կենսագրական-պատմական ռեալ արժեք ու նշանակություն, ինչպես և հավելվածում նշված են Նալբանդյանի հետմահու հրատարակությունները մամուլում:

Նկատի ունենալով, որ Նալբանդյանի երկերի մեծ մասի գրության հիշա ժամանակը անհայտ է, նրանց առաջին տպագրությունը պարբերական մամուլում և առանձին հրատարակությամբ նշել ենք զրաբնության թուլլտվության թվականով, որն ավիլի մոտ է տվյալ երկի գրության ժամանակին:

«Տարեգրության» համար երրորդ հիմնական աղբյուրը եղել են տպագրված և անտիպ աղբիւլային վաստաթղթերը: Ուսումնասիրելով մեզ մատչելի բոլոր արխիվները, օգտագործել ենք այն բոլոր վավերագրերը, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով առնչվում են Նալբանդյանի կյանքի և ստեղծագործության հետ՝ Նալբանդյանի բարեկամների և թշնամիների նամակագրությունները, պաշտոնական հիմնարկների գրագրությունները, մամուլի արխիվները, Սինոդի օրագրությունները և այլն:

«Տարեգրության» համար որպես աղբյուր ծառայել են նաև, որոշ չափով, ժամանակակիցների, դժբախտաբար, սակավաթիվ և սակա-

վախոս, ճիշդագույնությունները. առաջին հերթին նկատի ենք ունեցել Ղ. Աղայանի, Պ. Պոռչյանի, Ն. Տուշկովա-Օգարեայի, ինչպես նաև Նալբանդյանի ուսուցիչ Գաբրիել Պատկանյանի հիշողությունները:

«Տարեգրության» մեջ նշված են նաև ժամանակի հասարակական և քաղաքական կարևորագույն այն դեպքերն ու իրադարձությունները, որոնք այս կամ այն չափով կապված են հայ մեծ հեղափոխական-դեմոկրատի կյանքի և գործունեության հետ, կամ իրենց արտացոլումն են գտել նրա ստեղծագործության մեջ (գյուղացիական ապստամբությունները և «ռեֆորմը», ուսանողական հուզումները, քաղաքական պրոցեսները, Զեյթունի ապստամբությունը և այլն):

Գալով «Տարեգրության» նյութի շարադրման և մատուցման սկզբունքներին, ձգտել ենք հեռու մնալ տվյալ ժանրի համար, որոշ իմաստով, անխուսափելի չոր փաստագրությունից: Չենք բավականացել միայն փաստերը հիշատակելով. աշխատել ենք, որքան հնարավոր է եղել, բացահայտել դրանց իմաստը, որ առաջին հայացքից թվացել է աննշան: Փաստաթղթերի հակիրճ բովանդակությունը վերարտադրելու հետ միաժամանակ, բացահայտել ենք հազիվ նշմարելի ակնարկները, ընդգծել այն մոմենտները, որոնք, ըստ էության, կապվում են Նալբանդյանի հասարակական-քաղաքական գործունեության, նրա մղած պայքարի խնդիրների հետ: Փաստաթղթերի առավել ցայտուն և բնորոշ տեղերը բերել ենք քաղվածաբար, եղած դրաբար տեքստերը վերածելով աշխարհաբարի: Քաղվածքներ կատարել ենք հատկապես Նալբանդյանի նամակներից, երկերից և կենսագրական-պատմական հավաստի այլ աղբյուրներից: Անհրաժեշտ ենք համարել ժամանակագրական կարգով, իրենց տեղում, նշել նաև Նալբանդյանի այն նամակները, որոնց գրության ժամանակը, տեղը և հասցեատերը հայտնի են, բայց որոնք մեղ չեն հասել:

Աշխատել ենք, որ «Տարեգրության» մեջ նշված յուրաքանչյուր տվյալ փաստարկված լինի. այդ նպատակով, ամեն անգամ ցույց ենք տվել այն աղբյուրը, որտեղից վերցված է տվյալ փաստը և որի վրա հենվելով՝ արված է այս կամ այն եզրակացությունը: Խոշոր դեպքերում՝ ղեկավարվել ենք «Տարեգրության» ժանրի համար պարտադիր՝ ճշգրիտ վավերականության սկզբունքով: Տեղ-տեղ պահանջվող անհրաժեշտ բացատրություններն ու լրացումները, այլև հավանական կռահումներն ու եզրակացությունները տվել ենք «Լրացումներ և ծանոթագրություններ» բաժնում:

Սովետական գրականագետների վերջին հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա, բնականաբար, վերանայել և ճշտել ենք Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության որոշ փաստեր և այդ առթիվ հարկ եղած բացատրությունները տվել ենք նույնպես «Լրացումներ և ծանոթագրություններ» բաժնում:

«Տարեգրության» բոլոր փաստերը նշել ենք հին տոմարով, իսկ երբ փաստաթուղթը (Նալբանդյանի արտահայտմանից զրած նամակներն ու գրությունները) թվագրված է հին և նոր տոմարով ղուգահեռաբար, վարվել ենք նույն կերպ. երբ փաստաթղթում ամսաթիվը նշված է նոր տոմարով, վերջինս առնելով փակագծերի մեջ, դրել ենք հին տոմարը՝ ժամանակագրության ընդհանուր կարգը չխախտելու համար:

Այն դեպքերում, երբ տվյալ փաստի կամ փաստաթղթի ամիսը հայտնի է, իսկ ամսաթիվը՝ ոչ, ղեկավարվելով մեր ունեցած հավանական տվյալներով, դրել ենք նույն ամսի սկզբում, կեսում կամ վերջում: Նույն կերպ ենք վարվել, երբ տարին է հայտնի, իսկ ամիսը՝ ոչ: Կողմնակի տվյալներով որոշված ժամանակը՝ տարին, ամիսը, ամսաթիվը, ինչպես և տարվա եղանակը, դրել ենք ուղղանկյուն փակագծերի մեջ: Նույնպիսի փակագծերում են դրված քաղվածքի կամ փաստաթղթի տեքստում մեր հակիրճ լրացումները, բացատրություններն ու նշումները:

«Հավելվածում», Նալբանդյանի երկերի մատենագիտության հետ, տվել ենք նաև նրա՝ դեռևս անհայտ կամ կորած երկերի և նամակների ցանկը, նկատի ունենալով, որ այն գեթ մասամբ կհեշտացնի բանասիրական հետազա պրպտումների գործը:

ՀԱՊԱՎԱՄՆԵՐԻ ԲԱՅՑՏՐՈՒՅՈՒՆԸ

ԳԱԹ—Ե. Չառենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան
ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ—Հայկական ՍՍՀ Պետական կենտրոնա-
կան արխիվ

Մատենադարան—Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահե-
տազոտական ինստիտուտ

Կար. դիվան—կարողիկոսական դիվան

Կար. ֆ.—կարողիկոսական ֆոնդ

Սինոդի կարգ. մաս—Սինոդի կարգադրիչ մաս (ներկայումս հանձ-
նրված է ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվին):

ԵԼԺ—Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. I—IV,
Եր., 1940—1949

գ.—գործ

ր.—րեք

թդթ.—թղթապանակ

վ.—վավերագիր

ֆ.—ֆոնդ

ЦГИАМ — Центральный государственный исторический ар-
хив в Москве

ЦГИАЛ — Центральный государственный исторический ар-
хив в Ленинграде

МОГИА — Московский областной государственный историче-
ский архив

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина — Рукописный отдел Государствен-
ной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ле-
нинграде, фонд инж. генерала Сорокина Алексея Феодоровича,
коменданта Петропавловской крепости 1860-х годах (Тетрадь с
записями получаемой и отправляемой политическими заключен-
ными корреспонденции за 1862—1868 гг.)

ОППС — Особое присутствие правительствующего сената
д.—дело

л. — лист

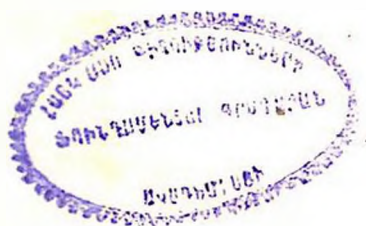
отд. — отделение

ф. — фонд

эксп. — экспедиция

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
1829 - 1866

A II
63187

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ — ԻՆՇԻՆԵՎ

1829—1853 հուլիսի [8—11]

1829

Նոյեմբերի 2.—Դոնի Նոր Նախիջևան քաղաքում ծնվեց Միքայել Նալբանդյանը: Հայրը՝ Ղազար Գրիգորի Նալբանդյան, մայրը՝ Մարիամ Հովակիմի Նալբանդյան-Զորչեյան:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի Ք. Վ. 178:

ՆԺԺ, IV, 311:

[1836]

Մոտ երկու ամիս.—Նալբանդյանը սովորում է տիրացու Օղսենտ (Եղիշե) վարժապետի մոտ: Իր արտակարգ ընդունակությունների շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում նա հասնում է մեկ կամ երկու տարի սովորած աշակերտներին. սահմանափակ գիտելիքների տեր ուսուցիչն այլևս չի կարողանում բավարարել հարցասեր աշակերտին:

Նալբանդյանի առաջին կենսագիր և ժամանակակից Մ. Տեր-Գրիգորյանը գրում է. «...Բարեբախտաբար երկար չմնաց նա այս Եղիշեի մոտ, ըստ որում, կարճ միջոցում. տակավին մի երկու ամիս շանցած, այս սրամիտ, ուշիմ և աշխույժ հրեյան աշակերտ վարժ կարող և գրել սովորեցավ, որ այնուհետև խեղճ վարժապետը շատ դժվարանում էր գոհացուցիչ պատասխան տալ իր մանուկ աշակերտի հետաքրքրություն և արած հարցումներին»:

Մ. Տեր-Գրիգորյանը, Միքայել Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությունը, Ղազար Փարսեցու գրած բովուր, էջ VI:

Նալբանդյանի առաջին ուսուցիչի «գիտություն» աստիճանի մասին զաղափար կարելի է կազմել «Կրիտիկայի» հետևյալ տողերից. «Երբ որպես 7—8 տարեկան տղա հարցնում էի «վարժապետիցս» այդ բանի (սլուսավորչի կանթեղի»—Ա. Ի.) նշանակություն

նը, նա դրականապես և ինքնաբավական կերպով պատասխանում էր ինձ, ին՝ «եբր սուրբ Գրիգոր լուսավորիչը գնում էր այդ սարի գլուխը, գիշերային առանձնության մեջ Նարեկ փաղեւու, այն ժամանակ հրամայում էր և իսկույն օդի մեջ երևում էր այդ կանթեղը և լույս աւալիս, որով նա կարողանում էր գրեթե ջոկել և կարգաւ: Չգիտեմ ինչ էլ, հանցանքս, միայն երբ հարցուցի. «Խալֆա՛, ո՛ւմ էր հրամայում», ճիպտան հղավ պատասխանը, այնպես որ ցավիցը մղկտալով, վարպետիս էլ, կանթեղն էլ մտքումս միասին շուլալնցի»:

ԵԼԺ, III, 143—144:

[1837—1845]

Նալբանդյանի ծնողները նրան հանելով տիրացու Օգսենտի մոտից, տալիս են Գաբրիել Պատկանյանի մասնավոր դպրոցը: Այստեղ նա սովորում է հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, հայոց պատմություն, արաբահայերէն, թվաբանություն, ճարտասանություն, կրոն:

Մատենադարան. Կար. դիվան. թղթ. 139, վ. 415, ք. 286:

«Այս գործունյա և բանաստեղծ քահանայի Նախիջևան լինելը շատ լավ հետևանքներ ունեցավ Նալբանդյանի համար,—գրում է Մ. Տեր-Գրիգորյանը—Քահանան, տեսնելով իր աշակերտի աշխույժ բնավորությունը, սրամտությունը, ուշիմությունը և բանաստեղծական հարմարությունը, առանձին ուշ դարձուց նորա վերա և ամենայն ջերմեռանդությամբ ու սիրով պարապեցավ հետը: Վարժապետի այս մասնավոր հոգացողությունը և աշխատությունը իշուր և անօգուտ չեղան, բայց որով նալբանդյանը հառաջադիմությամբ ուսման մեջ բոլոր իր աշակերտներից գերադանց հանդիսացավ»:

Մ. Տեր-Գրիգորյանց, Մխիթայել Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությունը, Ղազար Փարպեցու գրած բովորը, էջ VI:

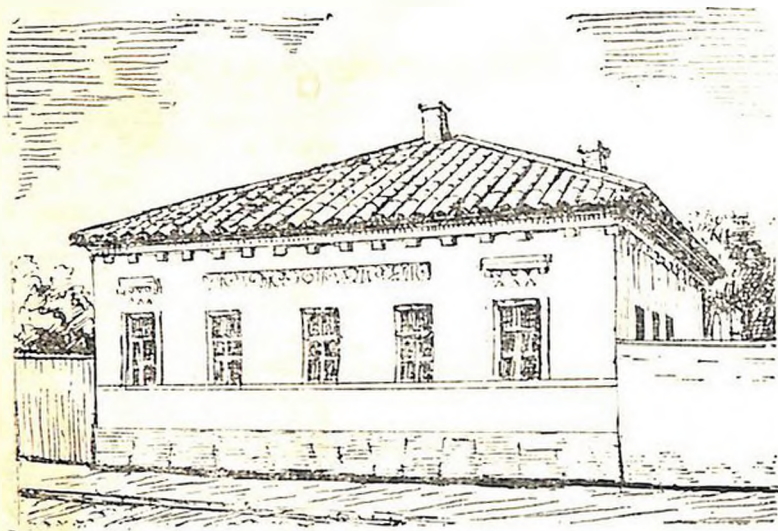
Գաբրիել Պատկանյանի, որպես ուսուցչի, բնութագիրը տվել է Գ. Չմշկյանը, որ 1849 թ. աշակերտել է նրան Ներսիսյան դպրոցում. «Շալը Գաբրիելը, տեսուչ լինելով, հանձն էր առել և անցնել ընդհանուր պատմություն բարձր դասատան մեջ, որի իմում գտնվում էի և ես 1849 թվականին: Այդ թվականից սկսած, մինչև իմ վերջնական ուսում ավարտելս արքունական երկրաշափական փակ ուսումնարանում 1854 թվականին, երբեք ես չեմ պատահել այդպիսի մի հոևոոր ուսուցչի, որ կարողանար գրավել այդքան աշակերտների ուշադրությունը, առանց շինծու արտիստական միջոցների նա պատմում էր մեզ տրոյացվոց պատերազմը, Բայց ինչպե՛ս էր պատմում... Նորա պատմելու ժամանակ մենք ամեն մեկս զգում էինք մեզ այդ խել հին, անցած, հոմերոսական առասպելական դարում: Զգում էինք մեզ այն երկրի վերա, Միջերկրական ծովի ափում, հելլենական երջանիկ ցեղերի շրջանում, ապրում էինք նորանց կյանքով, տխրում կամ զվարճանում, նախելով, թե ինչ անցք էր պատմում մեզ ճարտար հոևոորը»:

Գ. Չմշկյան, Իմ հիշատակաբանը, Ե:

1839

Հունիս.—Նալբանդյանի հորից՝ Ղազար Նալբանդյանից հատուկ ցուցակով պահանջվում է վճարել պետական հարկը, որ նա չբավարարվյալն պատճառով ի վիճակի չէր եղել վճարելու:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 48, թ. 6:
«Էջմիածին» ամսագիր, 1948, մայիս—հունիս, 58:

Նալբանդյանների տունը նոր նախիջևանում

1840

Փետրվարի 5.—Նոր նախիջևանի հասարակությունը լիազորում է երկու հոգու, որպեսզի վերջիններս գնան Պետերբուրգ և խնդրեն ցարին՝ իրենց ազատել նոր նշանակված պետական ծանր հարկերից: Բոլոր ալս գիմումներն ապարդյուն են անցնում:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 48, թ. 3:
«Էջմիածին» ամսագիր, 1948, մայիս—հունիս, 59:

1845

Նոյեմբեր.—Ներսես կաթողիկոսը փակել է տալիս Գաբրիել Պատկանյանի դպրոցը, որտեղ սովորում էր Նալբանդյանը, իսկ իրեն՝ Պատ-

կանյանին, որպես «խռովարարի», հեռացնում է Նոր Նախիջևանից։ Միաժամանակ իր և իսախիբյանի համախոհ-գործակից Մկրտիչ Եկենյանին (Սիմոնյանին) նշանակելով ուսուցիչ, Նոր Նախիջևանի բոլոր տիրացուներին և քահանաներին կարգադրում է հաճախել նրա դպրոցը։ Նալբանդյանը երկու-երեք անգամ հաճախելուց հետո, տեսնելով, որ նրանից սովորելու ոչինչ չունի, կտրականապես հրաժարվում է։

ՆԼԺ, IV, 21:

Գ. Պատկանյանն իր «Հուշատետրում» արդ մասին պատմում է. «...Եվ Մկրտիչ վարժապետն սկսավ նորան քերականություն ուսուցանել. և երեքշաբթի, որ Նալբանդյանն քերականությունն զիտեր յոթնապատիկ լավ, քան ղԵկենյանն։ Սկսավ աշխարհագրություն ուսուցանել, բայց Նալբանդյանն, քան ղնա քաջալարժ հանդիսացավ. սկսավ պատմություն ուսուցանել, Նալբանդյանն սկսավ նորա պատմական և ժամանակագրական սխալներն հայտնելով խայտառակել»։

ԴԱԽ, Գ. Պատկանյանի ֆ., Ա՝ 135:

Կաթողիկոսն իմանալով, որ Նալբանդյանը հրաժարվում է Եկենյանի դպրոցն հաճախելուց, հրամայում է նրան քննության ենթարկել. «Խնկույն Մկրտիչ վարժապետն տալիս է նորան [Նալբանդյանին] շարագրության բնաբանը և հրամայում է, որ իր զիմաց գրե։ Քաջասիրտ և շնորհալի պատանին առանց ալիքալի, նստում գրում է և մեծապես դարձացնում է թե Ներսեսին և թե Մկրտիչ վարժապետին, որքան բովանդակությամբ, այնքան և լեզվի կանոնավորությամբ» [Մ. Տեր-Գրիգորյանց, Միքայիլ Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությունը, Ղաղար Փարպեցու պրած թուղթը, էջ VII]։ Ըստ Գ. Պատկանյանի, տեղի է ունեցել մրցություն Նալբանդյանի և վարժապետ Մկրտիչ Եկենյանի միջև։ «Այս շփոթի ժամանակ,—պատմել է ներկա եղողներին մեկը Գ. Պատկանյանին,— մի օր ժողովեցանք վարժարան, ուր պիտի Նալբանդյան և Եկենյան շարագրություններով մրցեին, ղանաղան առարկաների վերա սև տախտակի վերա գրելով։ Երկու տախտակ էր դրած. տեղ Մարտիրոսն և տեղ Աստվածատուրն ղատավոր էին նստած. այնտեղ ներկա էին իսաղամյանն, Օդարաշյան Դավիթն, Ավագյան երկու Լղբաբը, Տիգրանյան բժիշկ և այլ ուսանողը, որ Լազարյան ճեմարանի աշակերտ էին։ Դռքա տվին մի գաղափար. մինչև Եկենյան Լրկու տող գրեց, Նալբանդյանն ոտանավոր գրեց ի լրացույց, որ այն էր, որ ղու [Գաբրիել Պատկանյանը] «Արարատի» մեջ ևս տպել էիր։

Նալբանդյանն թեպետ հաղթեց, բայց յուր հաղթությունն ինքն ոտնակոխ արար. սև տախտակի վերա Ներսեսի անունը փոխանակ գրելու կարողիկոս, գրել էր՝ կնարողիկոս»։

Նույն տեղը։

Նալբանդյանը, պատանեկան հասակում, իր գիտելիքները մեծ չափով հարստացրել է ընթերցանությամբ, օգտվելով մասնավոր գրադարաններից։ Հովհ. Պապասիլյանը պատմում է, թե ինչպես մի անգամ պատանի Մուխարը (Նալբանդյանը) եկավ իրենց տուն և վերցրեց խորենացու «Հայոց պատմությունը»։

1846

Փետրվարի 5.—Նալբանդյանի նամակը տիրացու Սարգսին (Բարսեղ քահանա Պոպովյան), Միքայել դստեր Ղազարյան Ուստայանց ստորագրությամբ:

Նոր վրդովմունք է արտահայտում, որ Ներսես կաթողիկոսի հրամանով իր ուսուցիչ Գաբրիել Պատկանյանը վտարված է Նոր Նախիջևանից և նրա փոխարեն ուսուցիչ է կարգված խալիբյանի և մյուս աղաների կողմից հրավիրված «ոմն հիմար և լատինադավան» Մկրտիչ Եկեղյան:

Նալբանդյանն աննկարագրելի է համարում նրանց հիմարությունը, եթե նույնիսկ Աֆրիկայի անապատները թուղթ դառնային, Ասիայի լճերը՝ թանաք և Կովկասի անտառները՝ գրիչ: Այնուհետև խնդրում է աեղեկացնել, թե կարո՞ղ է, արդյոք, վաղուց ի վեր (Գ. Պատկանյանին աշուկեբրած ժամանակ) գրած իր շարադրությունը՝ «Մարգեղություն Քրիստոսի», ուղարկել Սինոդին, տպագրության թույլտվություն ստանալու համար:

ԵԼՓ, IV, 7—8:

Մարտի 5.—Երկրորդ նամակը տիրացու Սարգսին՝ իր շարադրությունը տպագրելու մտադրության մասին:

ԵԼՓ, IV, 8:

Մարտի 29.—Տիրացու Սարգիս Պոպովյանը Նոր Նախիջևանի հոգևւոր կառավարության ատենադպիր Եղիա Տեր-Աստվածատրյանին ուղղած նամակում, հայտնելով Նալբանդյանից (Ուստայան) ստացած նամակների մասին, դատապարտում է նրա անհնազանդությունը և նորակացնում, որ եթե նա պատանի հասակում աշղպես անհնազանդ է, ապա չափահաս դառնալով, կարող է ուրանալ նաև քրիստոնեական հավատը: Վերջում խոստանում է, որոշ ժամանակից հետո, Նալբանդյանի նամակներն անպատճառ ուղարկել Նոր Նախիջևանի «պատվավոր» անձնավորություններին՝ նրա հանդգնությունը սաստելու համար:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310, թ. 10—11:

Հուլիսի 30.—Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը Ներսես կաթողիկոսին է ուղարկում տիրացու Սարգսին Նալբանդյանի գրած նամակների պատճենները, նրան պատասխանատվության ենթարկելու համար:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 165, վ. 272:

[1846—1847]

Նալբանդյանը Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը բողոք է գրում Մկրտիչ Եկենյան (Սիմոնյան) վարժապետի դեմ։ Զի պահպանվել։
ՆՆԺ, IV, 21:

1847

Սեպտեմբերի 30.—Ներսես կաթողիկոսը խալիբյանին գրում է, թիպյն հոգևորականները, որոնց անդամությունները հայտնի են մեզ իրենց ձեռագրերով, պետք է բոլորովին արտաքսվեն հոգևորականությունից, որովհետև նրանց «դառն երիտասարդությունը» եկեղեցու համար չի կարող «քաղցր պտուղ տալ»։ Ակնարկը վերաբերում է հատկապես Նալբանդյանին, որի՝ տիրացու Սարգսին գրած նամակներն արդեն գտնվում էին կաթողիկոսի մոտ։

ԴԱԹ, Կար. ֆ., վ. 163/87:

1848

Ապրիլի 7, Նոր Նախիջևան.—Նալբանդյանը գրում է ուղերձ՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Մատթեոս Վահապետյանի գալստյան առթիվ։

Ե. Շահազիզ, Դիվան Միֆայել Նալբանդյանի, 2—28:

Մինչև մայիսի 10.—Տնտեսական ծանր պայմաններից ստիպված և հարկերից ազատվելու նպատակով, Նալբանդյանը դիմում է ներկայացնում Նոր Նախիջևանի հասարակական ժողովին, խնդրելով ազատել իրեն մեղչանական դասից՝ հոգևոր կոչման մեջ մտնելու համար։

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, դ. 693, ք. 21,

«Էջմիածին» ամսագիր, 1948, մայիս—հունիս, 60:

Մայիսի 10.—Նոր Նախիջևանի հասարակական ժողովը, քննելով Նալբանդյանի դիմումը, որոշում է նրան արձակել մեղչանական դասից և հանձն է առնում, մինչև նոր մարդահամարը, նրա փոխարեն վճարել բոլոր տնտեսիկ արքունի (պետական) հարկերը։

Նույն տեղը։

Նույն օրը.—Նալբանդյանը Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը ներկայացնելով մեղչանական դասից արձակման իր վկայականը, խնդրում է այն ուղարկել ուր հարկն է՝ իրեն հոգևոր կոչման մեջ ընդունելու համար։

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, դ. 693, ք. 18:

«Էջմիածին» ամսագիր, 1948, մայիս—հունիս, 60:

Հունիսի 2.—Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը, քննելով Նալբանդյանի դիմումը՝ հոգևոր կոչման մեջ ընդունելու մասին, որոշում է խնդրել Մ. Վեհապետյանին, որ վերջինս անի համապատասխան կառգադրություն:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, գ. 693, թ. 19:
«Եւքիածին» ամսագիր, 1948, մայիս—հունիս, 61:

Հունիսի 8.—Նալբանդյանի՝ մեղչանական դասից արձակման վկայականը էջմիածնի Սինոդին ներկայացնելով, Մ. Վեհապետյանը խորհրդում է ընթացք տալ՝ նրան հոգևոր կոչման մեջ ընդունելու հարցին:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 55, վ. 89, թ. 1:

Հունիս.—Նալբանդյանը հիվանդանում է խոլերայով. «մահահրավեր խոլերան», գրում է նա ն. թ. օգոստոսի 9-ին Մ. Վեհապետյանին, — բռնեց ինձ իր ճանկերում, և լիկ մահից ազատվեցի, բայց անագորուն հիվանդության ճիւղանների հետքերը՝ յայկություն և մինչև անգամ սրտի նվաղումն՝ մնացին իմ վրա, որ մի ամիս [շտաբունակ] բժիշկների և դեղորայքի մեծ ծախսեր անելուց հետո վերջապես հաստատվեց (խոլերայի հետևանքը) իմ վրա, մնալով անբուժելի»: Հաճախ, թուլության հետևվանքով, նա ընկնում է անկողին:

Եկժ, IV, 9:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 55, վ. 89, թ. 8 և 5ետ.:

Նալբանդյանի այս հիվանդությունը տևում է մինչև 1852 թ.: Այդ ժամանակահատվածում, պաշտոնավարելով հանդերձ, նա բուժվում է Օղեսայի և Քիշինկի բժիշկների մոտ:
Եկժ, IV, 26—27:

Հուլիսի 7.—Սինոդը որոշում է խնդրել Կովկասի փոխարքային, որ պետքի վերջինս միջնորդի կառավարող Սենատի առաջ՝ հոգևոր կոչման մեջ մտնելու համար Նալբանդյանին հարկատու վրձակից ազատելու մասին:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, 1848, թղթ. 29, թ. 493:

Հուլիսի 17.—Նալբանդյանն ստանձնում է նոր Նախիջևանի և Բևսարաբիայի թեմական առաջնորդարանի բարատուղարի պաշտոնը, որը վարում է մինչև 1853 թ. հուլիսի 8-ը:

ԼԷՄԱՆ, փ. 880, 1853. ռ. 312. ռ. 3.

Այդ պաշտոնը Նալբանդյանին հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու ժողովրդի կյանքին ու կենցաղին, նրա տնտեսական և իրավական ծանր վիճակին ո՛չ միայն Նոր Նախիջևանում, այլև Քիշինևում և շրջակա գյուղերում։ Նա ազանատես է լինում հոգևւորականության և վաճառականության շահատակություններին ու կեղեքումներին. տեսնւմ է և բոլոր մանրամասնություններով ուսումնասիրում հասարակական դոմարների յուրացումը հալիբյանի կողմից և Ներսես կաթողիկոսից հովանավորվելը, «աղգաշին բարերար» Ղուլակվելը։ Այդ բոլորը Նալբանդյանի մեջ առաջացնում են ատելություն և ցասում ժողովրդի կեղեքիչներին նկատմամբ և պայքարի լիցք են տալիս նրան։ Այդպիսով, Նալբանդյանը հետզհետե ներգրավվում է հասարակական գործունեության մեջ։

Օգոստոսի 9, Նոր Նախիջևան.— Նալբանդյանը Մ. Վեհապետյանին գրած խնդրագրում, պատրվակ բերելով խոլերայով հիվանդանալը և դրա հետևանքները («Թալկություն, սրտի նվաղումն»), իրեն անկարող է համարում մնալ հոգևորական կոչման մեջ և խնդրում է միջնորդել էջմիածնի Սինոդին, որպեսզի վերջինս իրեն արձակի, եթե ընդունել է հոգևորական կոչման մեջ, իսկ եթե այդ մասին դեռևս կարգադրություն չի արված՝ ոչնչացնել հոգևորական կոչման վերաբերյալ իր գործը և ետ ուղարկել մեղչանական դասից արձակման վկայականը, որպեսզի ինքը գտնի կյանքի այլ եղանակ՝ «բոլոր հասարակյալ օրինաց»։

Նժ, IV, 9. բնագիրը՝ Մատենադարան,
Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 55, վ. 89։

Օգոստոսի 10.— Մ. Վեհապետյանը Սինոդին է ներկայացնում Նալբանդյանի՝ օգոստոսի 9-ին իրեն ուղղած խնդրագրի պատճենը, խնդրելով հարկերից ազատման վկայականը վերադարձնել Նալբանդյանին՝ վերջինիս ցանկության համաձայն։

Հետագայում, Նալբանդյանի դիմումի և Մ. Վեհապետյանի այդ գրության հիման վրա, Սինոդը դադարեցնում է Նալբանդյանի հոգևոր կոչման մեջ ընդունիլու գործը, իսկ Ն. թ. 10-ի նոյեմբերի 26-ին հարկերից ազատման վկայականը վերադարձնում է։

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 55, վ. 89, թ. 1։

Օգոստոսի 10-ից հետո.— Խոլերայի հետևանքներից բժշկվելու նպատակով Նալբանդյանը լինում է Ղրիմում և Օդեսայում, սակայն չի կարողանում բարելավել իր առողջությունը։ Ահնուհետև վերադառնում է Քիշինև՝ իր պաշտոնատեղին, ուր մեկ տարի ևս տեղը հիվանդությունից հետո, առողջանում է։

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 55, վ. 89, թ. 8
և հետո։

Սգոստոսի 19.—Մ. Վեհապետյանը նոր նախիջեանի հոգևոր կառավարութեանն ի տեղեկութիւն հայտնում է, որ, տեսնելով նալբանդանի ընդունակութիւնները, նրան վերցնում է իր մոտ գրադիր-քարտուղարի պաշտոնով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐ. ԱՐԽԻՎ, ֆ. 54, դ. 693, թ. 22:

«Էջմիածին» ամսագիր, 1948, մայիս—հունիս, 61:

Սգոստոսի 30.—Նալբանդյանը լինում է նոր նախիջեանում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐ. ԱՐԽԻՎ, ֆ. 54, դ. 45, թթ. 2, 5:

Սեպտեմբերի 15.—Սինոդը որոշում է վերադարձնել մեղանական դասից արձակման նալբանդյանի վկայականը, նրան հոգևոր կոչման մեջ ընդունելու գործը բոլորովին կարճել և, այն ավարտված համարելով, սահմանված ժամկետին հանձնել արխիվ:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրութիւններ, 1848, թղթ. 30, վ. 55:

Հոկտեմբեր.—Խալիբյանը ներսես կաթողիկոսին հաղորդում է, թե Մ. Վեհապետյանը Միքայել Դարբինյանի (Նալբանդյանի) հետ,—որն իր «ստահակութեամբ» հայտնի է Մկրտիչ վարժապետ Եկեղեցյանի նամակից,—գնացել է Քիշինև:

ԳԱԹ, Կար. ֆ., վ. 163/60ա:

Հոկտեմբերի վերջը—նոյեմբերի սկիզբը.—Նալբանդյանը լինում է Խերսոնում և Օդեսայում:

ԳԱԹ, Կար. ֆ., վ. 163/65ա:

Նոյեմբերի 2—դեկտեմբերի 2.—Նալբանդյանը լինում է Օդեսայում:

ԳԱԹ, Կար. ֆ., վ. 163/59:

Մ. Վեհապետյանի վկայութեամբ, Նալբանդյանը Ղրիմ և Օդեսա էր մեկնել խուլբայի հետեանքներից բուժվելու նպատակով:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 103—101:

Մինչև հունվարի 7.—Նամակ Գրիգոր, Ղազարոս և Սերոբ կղբայր-ների: Չի պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 10:

Հունվարի 7, Սղեսա.—Նամակ Եղբայրներին՝ Գրիգոր և Ղազարոս

Նալբանդյաններին, նրանց առևտրական գործերի և մասնավոր ալլ հարցերի մասին, Նոր Նախիջևանի բարբառով:

ԵՎԺ, IV, 10—12:

Հունվարի 7—25.—Նալբանդյանը լինում է Օդեսայում:

ՀՄՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, գ. 50, թթ. 2, 10:

Սեպտեմբերի 2.—Նալբանդյանի՝ տիրացու Սարգսին գրած նամակները Ներսես կաթողիկոսը հատուկ կոնդակով ուղարկում է Նոր Նախիջևանի քաղաքային Մագիստրատ, պահանջելով հոգևոր կառավարության ներկայացուցիչ-քահանայի հետ քննության առնել հիշյալ նամակները և քննության արձանագրությունն ուղարկել իրեն:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 165, վ. 272:

Սեպտեմբերի 4.—Ներսես կաթողիկոսը հալիբյանին ուղղած կոնդակով հայտնելով, որ Նալբանդյանի նամակների պատճեններն ուղարկել է Մագիստրատ՝ քննության, խնդրում է նրան հատկապես՝ կանոնավոր քննության ենթարկել Միքայել դպիր Ղաղարյանի (Նալբանդյանի) «այնքան լրբենի դրով յունեիլը հասարակության նախապատիվ անձնավորությունների վերաբերյալ»:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 149, վ. 692:

Դեկտեմբերի 1.—Հալիբյանը, Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը տեղեկացնելով Ներսես կաթողիկոսի պահանջի մասին, խնդրում է քահանաներից մեկին «ղեկավարապես» նշանակել Նալբանդյանի նամակների քննությանը մասնակցելու համար, նաև, նկատի ունենալով Նալբանդյանի բացակայությունը քաղաքից, համապատասխան կարգադրություն անել:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 35:

Դեկտեմբերի 2.—Հալիբյանը Ներսես կաթողիկոսին հայտնում է, թե Միքայել դպիր Ուստայանը (Նալբանդյանը) Նոր Նախիջևանից բացակայում է, և հենց որ ներկայանա, քննությունը կկատարվի՝ կաթողիկոսի ցանկության համաձայն:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 139, վ. 415, թ. 174:

Դեկտեմբերի 7.—Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը, քննելով հալիբյանի գրությունը, որոշում է. քանի որ հոգևոր կառավար-

լուծյունը ենթակա է վիճակային Կոնսիստորիային՝ ղրմել վերջինիս և խնդրել նրա կարգադրությունը՝ Նալբանդյանի նամակները քննելու խնդրի մասին:

ՉՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, դ. 681, թ. 7.
«Էշմիածին» ամսագիր, 1948, մայիս—հունիս, 55:

Ինկտեմբերի 16.—Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարության անդամ Կարապետ Զուլախյանը խալիբյանին հայտնում է, թե՞ քանի որ հոգևոր կառավարութունը ենթակա է վիճակային Կոնսիստորիային, ուստի ղրմել են վերջինիս, իմանալու՝ ինչպես վարվեն Նալբանդյանի նամակների քննության հարցի հետ, երբ Նալբանդյանն ինքը՝ Նոր Նախիջևանից բացակայում է:

Մատենադարան, Կար. ղիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 26:

Ինկտեմբերի 24.—Ներսես կաթողիկոսը Սինոդին է ներկայացնում Նալբանդյանի՝ տիրացու Սարգսին գրած նամակները: Սինոդի ուշադրութունը հրավիրելով նամակներում Մկրտիչ վարժապետ Եկեղյանի վերաբերյալ եղած «ամբաստանություն» վրա, անհրաժեշտ է համարում, որ Սինոդն առաջարկի Մ. Վհահապետյանին՝ հոգևոր կառավարության և Մադիստրատի անդամների ներկայությամբ քննության ենթարկել Նալբանդյանին՝ «վասն ուսմանց, բարուց և վարուց»:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, 1850, թղթ. 33, թ. 18—19:

1850

Հունվարի 4, Քիշինև.—Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի վիճակային Կոնսիստորիան հոգևոր կառավարությանը հրամայում է կատարել Ներսես կաթողիկոսի կոնդակի վրա հիմնված խալիբյանի պահանջը, նշանակել մի «ղեկուստա» Նալբանդյանի նամակների գործը քննելու համար, և քննության արդյունքի մասին տեղեկացնել վիճակային Կոնսիստորիային: Եվ քանի որ հոգևոր կառավարութունն իր հայտարարության մեջ չի հայտնել, թե ո՞ր է Նալբանդյանը և ի՞նչ գործով է հեռացել քաղաքից, ուստի վիճակային Կոնսիստորիան չի կարող որևէ կարգադրություն անել, որ Նալբանդյանը նամակների քննության ժամանակ ներկա գտնվի:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, 1852, թղթ. 35, թ. 750:

Հունվարի 6, 10, 17.—Նալբանդյանը լինում է Թեոդոսիայում:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 1972, թթ. 2, 4.
ֆ. 54, գ. 714, թ. 42:

Հունվարի 22.—Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի վիճակային Կոնստանտինոպոլիսի Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը հրամայում է՝ Նալբանդյանի նամակների գործը քննելու համար «դեպուտատ» նշանակել ավագ քահանա հաշատուր Սեթյանին և հալիբյանից պահանջել Ներսես կաթողիկոսի 1849 թ. սեպտեմբերի 2-ի կոնդակի վավերացրած պատճենը՝ Նալբանդյանի նամակների գործը քննելու մասին:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, գ. 681, թ. 20:

Հունվարի 24.—Նալբանդյանը լինում է Թեոդոսիայում:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, գ. 1465, թ. 16:

Նույն օրը.—հալիբյանը, Ներսես կաթողիկոսին պատմելով Նալբանդյանի նամակների քննության ձգձգվելու հանցամանքները, նրան հավաստիացնում է, թե դա բնավ իր թուլության և զանցառության հետևանքը չէ, և որ ինքը «հոգով չափ» պատրաստ է միշտ ծառայելու նրան՝ մինչև իր վերջին շունչը:

ԴԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատի* ֆ.:

Փետրվարի 7.—Նալբանդյանը լինում է Թեոդոսիայում:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 1550, թ. 12:

Մարտի 6.—Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը որոշում է հալիբյանից պահանջել Ներսես կաթողիկոսի 1849 թ. սեպտեմբերի 2-ի կոնդակի պատճենը և նոր ապա քննել Նալբանդյանի նամակների գործը:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 37:

Մարտի 8. Նոր Նախիջևան.—Նալբանդյանը հոգևոր կառավարության ուղղած դիմումի մեջ խնդրում է բացաարություն պահանջել Բարսեղ քահանա Պոպովյանից (նախկին տիրացու Սարգսից), որ սա Սիփայել դպիր Ղազարյան Ոստայանց ստորագրությամբ իր ստացած

* Դրական Թանգարանի «Նոր Նախիջևանի Մագիստրատի ֆոնդը» կազմվել է վերջերս՝ «Նոր Նախիջևանի քաղաքագլխի ֆոնդի» և «Ե. Շահադիդի հավաքածուի» միացումից, և դեռևս չի մշակված, ուստի հնարավորություն չենք ունեցել վավերագրերի ՃՄ-ը նշելու:

նամակները կաթողիկոսին հանձնելով, հայտնել է, թե զրանց հեղինակը Նալբանդյանն է: Հրաժարովիով հիշյալ նամակների հեղինակ ճանաչվելուց, Նալբանդյանը նպատակ ունեի հակառակորդներին զրկել իրեն հավածելու համար՝ նրանց կողմից օգտագործվող այդ «իրեղեն ապացույցից»:

ՆԺԺ, IV, 13:

[Մինչև մարտի 9].—Նալբանդյանը գալիս է Նոր Նախիջևան:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, ք. 37:

Մարտի 9.—Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը, հիմնվելով վիճակային Կոնստանդնուպոլիսի հրովարտակի վրա (տե՛ս հունվարի 22), խալիբյանից պահանջում է Ներսես կաթողիկոսի 1849 թ. սկսված բերի 2-ի կոնդակի վավերացրած պատճենը, որից հետո միայն հնարավոր է համարում մի քահանա «դեսպոտատ» նշանակել Նալբանդյանի նամակները քննելու համար:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, ք. 37:

Նույն օրը.—Նալբանդյանն ստանում է հոգևոր կառավարության գրությունը, որով նրան հայտնվում է Կոնստանդնուպոլիսի հունվարի 22-ի հրովարտակի բովանդակությունն ի գիտություն:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 151, վ. 68:

Մարտի 15.—Բարսեղ քահանա Պոպովյանը հոգևոր կառավարությանը գրած բացատրականում հայտնում է, թե իր ստացած նամակներն ստորագրված էին ո՛չ թե Միքայել դպիր Ղազարյան Նալբանդյանից, այլ՝ Միքայել դպիր Ղազարյան Ուստայանց, ուստի չի կարող ստույգ ասել, թե նամակների հեղինակը Նալբանդյանն է:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 151, վ. 68:

Մարտի 17.—Հոգևոր կառավարությունը խալիբյանին հայտնում է, թե՛ քանի որ նրա գրություններում շփոթված են կաթողիկոսի կոնդակի ամսաթիվն ու համարը, ուստի որոշել է Նալբանդյանի նամակների քննության գործը թողնել անհետևանք՝ մինչև որ խալիբյանը ներկայացնի կաթողիկոսի իսկական կոնդակը:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թթ. 38, 39—40:

Մարտի 18.—Նույն բովանդակությամբ Մ. Վեհապետյանը գրություն է ուղղում խալիբյանին:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 41:

Այսպիսով, Մ. Վեհապետյանը և Նալբանդյանին մյուս համակրողները ձգձգում էին նամակների քննության գործը՝ ձգտելով բոլորովին անհետևանք թողնել այն:

Մարտի 28.—Խալիբյանը, Ներսես կաթողիկոսին ուղարկելով Նալբանդյանի նամակների քննության գործի առթիվ գրագրությունների պատճենները, հայտնում է, թե Կոնստնտնուպոլիսի և հոգևոր կառավարությունը նպատակ ունեն անհետևանք թողնել հիշյալ գործը:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 31—32:

Խալիբյանի այս նամակը հիշյալ վրագրությունների պատճենների հետ Ներսես կաթողիկոսը ներկայացնում է Սինոդին, և վերջինիս ուշագրությունը դարձնելով այն անհնազանդության վրա, որ ցույց են տալիս հոգևոր կառավարությունն ու Կոնստնտնուպոլիսի եկեղեցական բարձրագույն իշխանության կարգադրությունների նկատմամբ, պահանջում է սրմատախիլ անել այդ անկարգությունը:

Այնուհետև, կաթողիկոսը Սինոդին առաջադրում է՝ հրամանագրել Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնստնտնուպոլիսի՝ Միքայել դպիր Ղազարյան Ուստայանցին (Նալբանդյանին) ուղարկել էջմիածին՝ անձամբ պատասխան տալու Սինոդի ատյանի առաջ:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 43—44:

Ապրիլի 3, Նոր Նախիջևան.—Նալբանդյանը տիրացու Սարգսին արած նամակների գործի առթիվ երկրորդ դիմումն է ներկայացնում հոգևոր կառավարությանը: Իր դարմանքն ու վրդովմունքն է հայտնում, որ հոգևոր կառավարությունն իրենից է բացատրություն պահանջում. մինչդեռ ինքն է բողոքել Բարսեղ քահանա Պոպովյանից, հետևաբար, պետք էր նրանից պահանջել բացատրություն: Հենվելով Պոպովյանի (նախկին տիրացու Սարգսի) երկբայական պատասխանի վրա (տե՛ս մարտի 15), Նալբանդյանը հղրակացնում է, որ հիշյալ նամակների հեղինակը հենց ինքը Պոպովյանն է, և պահանջում է նրան ենթարկել պատասխանատվության, ալյապես կգիմի բարձրագույն դատաստանի:

ԽԼԺ, IV, 14—15:

Մայիսի 11—16.—Բարսեղ քահանա Պոպովյանը Նոր Նախիջևանի Հոգևոր կառավարության՝ Նալբանդյանի նամակների գործի առթիվ ներկայացրած հարցաթերթիկի պատասխանների մեջ նշում է, թե ինքը Նալբանդյանի՝ իրեն գրած նամակները ոչ թե ինքնակամ է հանձնել կաթողիկոսին, այլ վերջինիս պահանջով, և հայտնում է, որ մինչև իր հեռանալը Նոր Նախիջևանից և մինչև «Ռեկլզսկի սկադկայի ութերորդ աշխարհագրությունը» (մարդահամարը) Նալբանդյանը հայտնի էր Ռուսայան ազգանունով (զղի որպէս այլք յորջորջին ղնա Ուստայան, նոյնպէս և ես գիտեմ ղնա Ուստայան և ոչ Նալբանդյան)։

ՀՍՍՀ Պետ կենտր. արխիվ, ֆ. 54, գ. 69, թթ. 2—16։

«Էջմիածին» ամսագիր, 1943, հոկտեմբեր—դեկտեմբեր, 52։

Հոկտեմբերի 27.—Մկրտիչ վարժապետ Եկենյանը Ներսես կաթողիկոսին գրած նամակում գանգատվում է, թե ոչ ոք այլևս չի հաճախում իր դպրոցը՝ «չար օրինակ» ունենալով Միքայել Ղազարյանին (Նալբանդյանին)։ Այնուհետև խոսում է Նալբանդյանի խոշոր ազդեցության մասին, անվանելով նրան «զլխավոր գործակատար և խելամուտ ամենայնի»։

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 157, վ. 473։

Դեկտեմբերի 28.—Խալիբյանը Ներսես կաթողիկոսին է ուղարկում իր և Հոգևոր կառավարության միջև եղած զրազրության պատճենները Նալբանդյանի նամակների հարցի առթիվ և խնդրում է նրա տնօրինությունը։

Մատենադարան, Սինոդի օրագրությունները, 1852, թղթ. 35, թ. 164։

1851

Հունվարի 27.—«Արարատ» շաբաթաթերթում տպագրվում է Նալբանդյանի «Ժամանակ» բանաստեղծությունը՝ «Միքայել Նալբանդեանց, յաշակերտութենէ սեռոն Գաբ. Պատկանեան ի Նոր Նախիջևան» ստորագրությամբ։ Դա Նալբանդյանի առաջին տպագրված երկն է։

«Արարատ», 1851, № 20, 307—309։

Նվժ, 1, 15—16։

Մարտի 9.—Մկրտիչ վարժապետ Եկենյանը Ներսես կաթողիկոսի պահանջով նրան է ուղարկում իր դպրոցը հաճախելու համար ստորագրած—

գրութիւն տված տիրացուների «ընդհանուր ցուցակը», նրանց հակիրճ բնութագրականներով: Դպիր Միքայել Ղազարյան (Նալբանդյան) անվան դիմաց գրված է. «Զերեքցավ երբեք: Ընդունակ: Զարաբարո և ստամբակ»:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 162, վ. 375:

Մարտի 17.—«Արարատ» շաբաթաթերթում տպագրվում է Նալբանդյանի «Մի այլ յաստեղս լուսաճաճանչս Ուրանիա սիդասցի» բանաստեղծութիւնը՝ «Միքայէլ Նալբանդեանց, յաշակերսութենէ տ. Գ. Պ. [ատկանեանց] ի Նոր-Նախիջևան» ստորագրութեամբ:

«Արարատ», 1851, № 27, 419—420:

Եկթ, 1, 17:

Ապրիլի 21.—«Արարատ» շաբաթաթերթում տպագրվում է Նալբանդյանի «Հիմարաց ուսման վրա ունեցած կարծիքը» բանաստեղծութիւնը՝ նույն ստորագրութեամբ:

«Արարատ», 1851, № 32, 509—510:

Եկթ, 1, 18:

Ապրիլի 28.—«Արարատ» շաբաթաթերթում տպագրվում է Նալբանդյանի «Հերբումն յիմարական կարծեաց, զոր անմիտք ունին ի վերայ ուսման» բանաստեղծութիւնը՝ նույն ստորագրութեամբ:

«Արարատ», 1851, № 33, 519—520:

Եկթ, 1, 19—20:

Սեպտեմբերի 5, Սիմֆերոպոլ.—Նալբանդյանը եփրեմ վ. Ալթունյանին գրած նամակում խնդրում է օժանդակել Ռաֆայել Պատկանյանին՝ ստանձնելու Պետերբուրգի հայոց հոգեւոր կառավարութեան գրագրի պաշտոնը, որպէսզի նա նշութական հնարավորութիւն ունենա ընդունվելու Զինվորական բժշկական ակադեմիան:

Եկթ, 1V, 16:

Սեպտեմբերի 15, Պետերկոպ.—Նալբանդյանը գրավոր դիմում է Նոր Նախիջևանի հոգեւոր կառավարութեանը, խնդրելով տալ իր քրոջ՝ Վառվառեի որդի Ավետիք Վատուժյանին ծննդյան վկայական՝ կաղարջան ձեմարանն ընդունվելու համար:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, դ. 725, թ. 7:

Հոկտեմբերի 3.—Եղել է Օդեսայում:

Մատենադարան, Սինոդի ֆ., Թեմական գործեր.
Քդթ. 27, վ. 9, ք. 259:

Դեկտեմբերի 2, Քիշինև.—Նամակ է գրում Կարապետ Չոլախյանին, վստահեցնելով, որ նրա որդին Մատթևոս Վեհապետյանի և իր ջանքերով կընդունվի Լազարյան ճեմարանը:

Նվժ, IV, 17:

Դեկտեմբերի 9, Քիշինև.—Նամակ է գրում Կարապետ Չոլախյանին, որով հայտնում է, թե նրա որդուն, Մատթևոս Վեհապետյանի միջնորդության շնորհիվ, Լազարյանները կարգադրել են ընդունել ճեմարանի ձրիավար զառկերտների շարքը:

Նվժ, IV, 17—18:

1852

Հունվարի 8.—Ներսես կաթողիկոսը հատուկ կոնդակով Սինոդին առաջարկում է հրամանագրել Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիային, որ վերջինս Միքայել դպիր Լազարյան Ուստայանցին (Նալբանդյանին) ուղարկի էջմիածին, Սինոդի ատյանի առաջ անձամբ պատասխան տալու, միաժամանակ, բացատրություն պահանջել Մատթևոս Վեհապետյանից՝ կաթողիկոսի կամքին հակառակ դորժելու համար:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, Քդթ. 68, վ. 12, ք. 1
և հետ:

Հունվարի 9, Քիշինև.—Նամակ Կարապետ Չոլախյանին. հայտնում է, որ նրա որդին ընդունվել է Լազարյան ճեմարանը:

Նույն նամակից երևում է, որ Նալբանդյանն այդ շրջանում ծանր հիվանդացած է եղել և հաղիվ է ազատվել մահից. «Դրութիւն միւր է առողջ. զոհանամբ զաստուծոյ, զի մարդասիրութեան նորա ժամանակաւ կորդեաց զողորմելի անձն իմ ի դերեզմանէ»:

Նվժ, IV, 19:

Փետրվարի 22.—Սինոդը Ներսես կաթողիկոսի հունվարի 8-ի կոնդակի համաձայն, որոշում է հրամանագրել Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիային՝ «հույժ փութով» Նալբանդյանին էջմիածին ուղարկել՝ Սինոդի ատյանի առաջ անձամբ պատասխան տալու, և բա-

ցատրություն պահանջել Մատթեոս Վեհապետյանից՝ կաթողիկոսի հրամանի և կամքի հակառակ գործողությունների համար:

Մատենադարան, Սինդի օրագրությունները, 1852, թղթ. 35, թ. 166:

Մարտի 6-ից հետո.— Նալբանդյանը մեկնում է Օդեսա («Հաղորդագիր առ գուբերնաթորն Բեսարաբիոյ, վասն տալոյ զպոդորոժնոյ Միքայէլին Նալբանդեանց գնալ յՕդեսայ»):

Մատենադարան, Սինդի ֆ., Թեմական գործեր, թղթ. 27, վ. 11, թ. 25 բ:

Մարտի 7.— Սինոդը, փետրվարի 22-ի իր որոշման համաձայն, հրամանագրում է Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիային՝ ուղծ շտապ էջմիածին ուղարկել զպիր Միքայել Ղաղարյան Ուստայանցին՝ անձամբ բացատրություն տալու Սինոդի ատյանին իր «անկարգությունների և ամբարիշտ գործողությունների համար»:

Մատենադարան, Սինդի օրագրությունները, 1852, թղթ. 35, թ. 166:

Ապրիլի 9.— Մատթեոս Վեհապետյանը էջմիածնի Սինոդին գրած «Հայտարարությամբ» խնդրում է հոգևոր կոշման մեջ վերահաստատել Նալբանդյանին, որի դրավոր խնդիրն իր մոտ է (Նալբանդյանի հիշյալ խնդիրը մեզ անհայտ է):

Մատենադարան, Սինդի կարգ. մաս, թղթ. 55, վ. 89, թ. 8 և հետ.:

Նույն օրը.— Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի վիճակային Կոնսիստորիան, Սինոդի մարտի 7-ի հրովարտակի համաձայն, հրամայում է զպիր Միքայել Ղաղարյան Նալբանդյանցին (քանի որ նրանից բացի ուրիշ զպիր Միքայել Ղաղարյան չկա) անցագիր տալ և պատվիրել, որ շտապ մեկնի էջմիածին և ներկայանա Սինոդի ատյանին: Միաժամանակ Կոնսիստորիան որոշում է իր այս հրամանի մասին անհապաղ հայտնել կաթողիկոսին և Սինոդին, որպեսզի Կոնսիստորիան «անբասիր» լինի... Բնորոշ է, որ այս հրամանի տակ, Կոնսիստորիայի ատենադպրի տեղ, ստորագրել է Բարսեղ քահանա Պոպովյանը, նույն ինքը՝ տիրացու Սարգիսը:

Մատենադարան, կար. դիվան, թղթ. 165, վ. 272:

Ապրիլի 20, Քիշինև.— Նալբանդյանը Մատթեոս Վեհապետյանին ուղղած ընդարձակ «Հայտարարությամբ» բացատրում է, թե Սինոդում

իր դեմ սկսված գործի հիմքը հանդիսացող տիրացու Սարգսին գրած նամակների հեղինակն ինքը չէ, այլ դրանք հորինված են իր հակառակորդների՝ Մկրտիչ Եկեհյանի, Բարսեղ քահանա Պոպովյանի և ուրիշների կողմից, որպես որոգայթ իր դեմ: Եթե նույնիսկ ինքն էլ լիներ այդ նամակների հեղինակը, ապա քանի որ դրանց հորինման ժամանակ, 1846 թվականին, եղել է 16-ամյա սպառանի, սեռական օրենքի համաձայն չի կարող դատապարտվել:

Նալբանդյանը Վեհապետյանին խնդրում է միջնորդել ուր հարկն է իրեն ազատել էջմիածնի Սինոդին ներկայացնալու հաբկադրանքից. իր նշույթական պայմանները՝ աղքատությունը, թույլ չի տալիս իրեն կատարելու այդքան հրկար ճանապարհորդություն, որի համար պահանջվում է մոտ 400 ռ., մինչդեռ ինքը ո՛չ միայն այդքան գրած չունի, այլև դրանից ավելի պարտքի տակ է՝ ավելի քան երկու տարվա հիվանդության հետևանքով: Իսկ եթե կաթողիկոսի կամքն այնպես է, որ ինքն անպատճառ անձամբ պետք է ներկայանա պատասխան տալու, ապա խնդրում է, որ բարեհաճի (կաթողիկոսը) նշանակել ճանապարհածախսի համար անհրաժեշտ գումար, որպեսզի կարողանա մեկնել, այլապես ինքը միջոց չունի. մասնավորապես որ այն դործը, ինչի համար կանչվում է, օրինական չէ և Քաղաքացիական օրենսգրքի 10-րդ հատորի 2280-րդ հոդվածով այդօրինակ «հրավերներն» արգելված են:

Ե՛կ, IV, 20—23.

Ապրիլի 23.—Մ. Վեհապետյանը, Սինոդին ներկայացնելով Նալբանդյանի ապրիլի 20-ի «Հայտարարությունը», հաստատում է, որ Նալբանդյանն իրոք աղքատ վիճակում է գտնվում և տարեկան 100 ռ. ուճիկ է ստանում, մինչդեռ Քիշինևից էջմիածին և ետ 4600 վերստ ճանապարհ է, որի համար պահանջվում է 400 ռ., իսկ կաթողիկոսը և Սինոդն այդ մասին որևէ կարգադրություն չեն արել: Այնուհետև Վեհապետյանը գրում է, թե բացի Նալբանդյանից չունենալով մեկ ուրիշը, որը որպես «գրագիր և լեզվագետ» կարողանար փոխարինել նրան, անհնար է համարում առանց նրան վարել իր գործերը, մասնավորապես որ ինքն էլ ռուսերեն չի իմանում: Ուստի խնդրում է ազատել Նալբանդյանին էջմիածին գնալու և անձամբ Սինոդին ներկայացնալու պահանջից, իսկ եթե Սինոդն այդ անհնարին է համարում, ապա խնդրում է նշանակել անհրաժեշտ գումար ճանապարհածախսի համար, որից հետո միայն կարող

է ուղարկել Նալբանդյանին, որն այդքան շարշարանքը կրելու է միայն կաթողիկոսի հրամանը կատարած լինելու համար:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 68, վ. 12, թ. 13:

Մայիսի 3.—Ներսես կաթողիկոսը Սինոդին ուղղած կոնդակում բողոքում է Մ. Վեհապետյանի դեմ, որը ո՛չ միայն անհետեանք է թողել Նալբանդյանի նամակների քննության գործը, այլև հոգևոր կառավարության անդամությունից զրկել է նրանց, ովքեր Նալբանդյանի նամակներն իրեն՝ կաթողիկոսին էին ուղարկել. բացի այդ, Վեհապետյանը Նալբանդյանին դարձրել է ղեկավար իր վիճակային կառավարության: Կաթողիկոսը պահանջում է պատժել Վեհապետյանին անզուսպ և անհնազանդ գործողությունների համար:

Մատենադարան, Ձեռագրատուն, № 8916, թ. 279—280:

Մայիսի 14, Քիշինև.—Նալբանդյանը եղբորը՝ Գրիգոր Նալբանդյանին գրում է, որ իրեն էջմիածին կանչելու առթիվ շանհանգստանան. ինքը «պատասխանը տվել է, ինչպես հարկն է»:

ԵԼՖ, IV, 24:

Մայիսի 26.—Սինոդը, քննելով Մ. Վեհապետյանի ապրիլի 9-ի «Հայտարարությունը»՝ Նալբանդյանին հոգևոր կոչման մեջ վերահաստատելու մասին, որոշում է՝ քանի որ Նալբանդյանի «զանազան անվաչել նամակագրությունների» գործը Սինոդում դեռևս շարունակվում է, ուստի մինչև այդ գործի վախճանը, նրան հոգևոր կոչման մեջ ընդունելու խնդիրը թողնել անհետևանք:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 55, վ. 89, թ. 10 և հետ:

Հունիսի 21.—Սինոդը որոշում է՝ Նալբանդյանի և Մ. Վեհապետյանի «Հայտարարությունները» ներկայացնել Ներսես կաթողիկոսին և խնդրել նրա «բարեհաճությունը», որպեսզի նա թույլատրի Նալբանդյանին դրավոր բացատրություն տալ Նոր Նախիջևանում գտնվող Ս. վ. Զաւլայանին, իսկ վերջինս այդ բացատրությունը ներկայացնի Սինոդին, և կամ՝ թույլատրի, որ Նալբանդյանի ճանապարհածախսի գումարը վճարի հոգևոր իշխանությունը՝ եկեղեցիներին կամ վիճակի եկամտի հաշվին:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 68, վ. 12, թ. 23:

Ինչպես երևում է գործի հետագա ընթացքից, կաթողիկոսը մերժում է Սինոդի այս առաջարկները:

Հոկտեմբերի 27.—Գաբրիել Պատկանյանը դիմում է Մ. Վեհապետյանին, խնդրելով միջնորդել ում հարկն է՝ Նոր Նախիջևանում տպարան հիմնելու համար:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 142, վ. 464, թ. 55:

Սեպտեմբեր.—Նալբանդյանը մի քանի օրով լինում է Ղրիմում, ապա, սեպտեմբերի 27-ին, վերադառնում է Քիշինև (Խալիբյանի նամակը՝ Ներսես կաթողիկոսին):

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 164, վ. 159:

Հոկտեմբերի 17.—Խալիբյանը Ներսես կաթողիկոսին գրած նամակում խորհուրդ է տալիս նրան՝ Մ. Վեհապետյանին էջմիածին կանչել՝ կաթողիկոսի կամքին հակառակ կատարած գործերի համար, ապա թե ոչ, զգուշացնում է Խալիբյանը, կթե նա հրկար մնա աշտուղ, Նալբանդյանի խորհուրդներով շարադրած իր գրություններով շարունակելու է անդադար անհանգստություն պատճառել:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 164, վ. 159:

Դեկտեմբերի 7.—Նալբանդյանը «Հայտարարություն» է գրում Մրկըրտիչ Նիկնյանի դեմ. «Վասն պատկանելության ուսուցչին Նախիջևան քաղաքի Մկրտչի Սիմէօնեան հուլմեակա՛ն դաւանութեան և ցուցանելոյ զինքն ի վերին երեսս կեղծուպատիր եղանակաւ լուսաւորչակրօն հայ»:

Զի պահպանվել:

Մատենադարան, Սինդի օրագրությունները, 1853, թղթ. 37, թ. 126:

Դեկտեմբերի 10, Քիշինև.—Նալբանդյանը Սինդիին դիմում է գրում, խնդրելով արագացնել իրեն հոգևոր կոչման մեջ ընդունելու կամ մերժելու հարցի լուծումը, որովհետև օրերն անցնում են, և ժամանակը կորչում է, մինչդեռ ինքը մինչև այժմ, իր 24 տարեկան հասակին, դեռևս կյանքի այլ եղանակի չի ձեռնարկել, որի հետևանքով ծայր աղքատության մեջ է և շնչին թռչակով է հայթայթում իր կարիքները: Եվ եթե Սինդի մերժելու է, թող օր առաջ վճուի և չթողնի, որ ինքը ժամանակ կորցնի շարաչար զրկանքների մեջ: Մերժման դեպքում, խնդրում է վերադարձնել հարկերից ազատման իր վկայականը, որն իրեն պետք կլինի այլ գործ ձեռնարկելիս:

Նալբանդյանն այստեղ պարզ խոստովանում է, որ ինքն ուրիշների

Հորդորներով է դիմումներ արել հոգևոր կոչումն ընդունելու համար։ Դիմումի մեջ բացահայտ է նալբանդյանի ձգտումը՝ Սինոդից պաշտոնական թուղթ ունենալ մերժման մասին և ետ ստանալ հարկերից արձակման վկայականը։ Այսպիսով, նալբանդյանը նպատակ ուներ ազատւիլ ներսես կաթողիկոսի հալածանքներից և որպես «ազատ քաղաքացի», տնօրինել իր բախտն՝ ինչպես ինքն էր ցանկանում։

ԵԼԺ, IV, 24—25:

1853

Հունվարի 19.—Ներսես կաթողիկոսը Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովին հայտնելով, որ «զանազան հակաօրինական արարքների մեջ մեղադրվող Միքայել Ուստայանը (նալբանդյանը) խուսափում է իր պահանջով Սինոդի դատաստանին ներկայանալուց, խնդրում է հրամայել ո՞ւմ հարկն է՝ նալբանդյանին ձերբակալել և էջմիածին ուղարկել։ Միաժամանակ հայտնում է, որ նալբանդյանին ուղարկելու ծախսերը վճարվում է նոր նախիջևանի քաղաքագլուխ հալիբյանը՝ հեղեցական գումարներին։

ԳԱԹ, Կար. Ֆ., վ. 163/101ա,

Հունվարի 31.—Ներսես կաթողիկոսը հալիբյանին տեղեկացնելով, որ նալբանդյանին ձերբակալելու և էջմիածին ուղարկելու մասին ինքը դիմել է Մ. Ս. Վորոնցովին, խնդրում է նրան, որպես քաղաքագլխի, «տերության սահմանած օրենքների համաձայն», հոգալ «գաղտնալարության» նալբանդյանին էջմիածին ուղարկելու ծախսերը։

Նույն տեղը։

Նույն օրը.—Մ. Ս. Վորոնցովը գրում է Ներսես կաթողիկոսին, որ նալբանդյանին ձերբակալելու և էջմիածին ուղարկելու մասին արդեն կարգադրված է եկատերինոսլավի նահանգապետին և հենց որ գաղտնի խորհրդական Ֆաբրից ղեկուցադիր ստանա, անհապաղ կհաղորդի։

ԳԱԹ, Կար. Ֆ., վ. 163/148:

Փետրվարի 5.—Ներսես կաթողիկոսը Ս. վ. Զալալյանին հայտնելով նալբանդյանին ձերբակալել տալու համար իր ձեռնարկած միջոցառումների մասին և ուղարկելով Վորոնցովի՝ հունվարի 31-ի գրության պատճենը, խնդրում է այն հանձնել հալիբյանին։ Միաժամանակ հույս է

հայտնում՝ անհապաղ սանձել հոգեւորականների մոլեգնութիւնը, որ եթէ շարունակվի, կարող է առաջ բերել եկեղեցու և աղղի համար «շարաշար վտանգ»:

Մատենադարան, Ձեռագրատուն, N 4586, ք. 312բ:

Փետրվարի 9.—Սինոդը, քննելով Նալբանդյանի՝ 1852 թ. դեկտեմբերի 7-ի «Հայտարարութիւնը» Մկրտիչ Եկեղեցան (Սիմոնյան) վարժապետի դեմ, որոշում է՝ Նալբանդյանը մասնավոր անձ լինելով, իրավունք չունենք Սինոդին դիմելու հասարակ թղթի վրա գրված հայտարարութեամբ, այն էլ անձամբ, ո՛չ թե տեղական հոգեւոր իշխանութեան միջոցով, ուստի Նալբանդյանի «Հայտարարութիւնը» ուղարկել ֆիլիսեֆաղաքային ոստիկանութեանը, խնդրելով այն վերադարձնել Նալբանդյանին, վերջինից պահանջելով 90 կոպէկ անդրոշմ թղթի արժեքը, որ Սինոդը ծախսել է այս հարցի առնչությամբ:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրութիւններ, 1853, քգթ. 37, ք. 126:

Փետրվարի 18.—Նալբանդյանի 1852 թ. դեկտեմբերի 10-ի դիմումի առթիվ Սինոդը որոշում է. քանի որ չի կարելի որեւէ տնօրինութիւն անել Նալբանդյանին հոգեւոր կոչման մեջ ընդունելու հարցի վերաբերյալ, մինչև կաթողիկոսի առաջադրութեամբ սկսված նրա «անվայել նամակագրութեան» դործի ավարտը, —իսկ Նալբանդյանը, ինչպիսի երևում է նրա դիմումից, չի ցանկանում այլևս սպասել, — ուստի հարկերից ազատման վկայականը վերադարձնել նրան՝ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիայի միջոցով:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրութիւններ, 1853, քգթ. 37, ք. 145—146:

Մայիսի 15.—Նալբանդյանին հոգեւոր կոչման մեջ ընդունելու հարցն անհետեւանք թողնելու և հարկերից ազատման նրա վկայականը վերադարձնելու մասին փետրվարի 18-ի իր որոշումը Սինոդն ուղարկում է Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիային:

Նույն տեղը:

Մայիսի 24, Քիշինեւ.—Նալբանդյանը 1852 թ. դեկտեմբերի 10-ի իր դիմումի պատասխանը չստանալով, կրկին դիմում է Սինոդին, խնդրելով իրեն ազատել հոգեւոր կոչումից:

Նվթ, IV, 26—28:

Մայիսի 25.—Տագանռոդի քաղաքացիները ներսես կաթողիկոսի գրության և Մ. Ս. Վորոնցովի հրամանի համաձայն, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատին կարգադրում է՝ «զանազան հակաօրինական արարքների մեջ նկատված» Միքայել Ուստայանին (Նալբանդյանին) ոստիկանական հսկողության տակ ուղարկել էջմիածին:

ԱՄԴԱՄ, փ. 880, 1853, ձ. 312, ձ. 14—15.

Սակայն, քանի որ այդ ժամանակ Նալբանդյանը գտնվում էր Քիշինկում, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատը վերադաս իշխանության այդ կարգադրության մասին գրում է Քիշինկի ոստիկանությանը, որպեսզի վերջինս Նալբանդյանին ձերբակալի և ուղարկի էջմիածին: Պարզվում է, որ Նալբանդյանը Քիշինկից մեկնել է:

ԳԱԲ, Կար. ֆ., վ. 163/67:

Հունիսի 5.—Նալբանդյանը Քիշինկից գալիս է Նոր Նախիջևան և ոստիկանության հետապնդումներից ազատվելով, նույն գիշերն ևեթ վերադառնում է Քիշինկ:

Գ. Պատկանյանը պատմում է, թե երբ Նալբանդյանը Քիշինկից Նոր Նախիջևան գալով այցելում է իրեն, ոստիկանները, հետապնդելով նրան, հասնում են մինչև իր (Գ. Պատկանյանի) բնակարանը: Նալբանդյանը, պատուհանից նկատելով ոստիկաններին, անցնում է խոհանոց և մինչդեռ նրանք զբաղված էին խոզարկությամբ, նստելով Գ. Պատկանյանի կողքը, մեկնում է Ռոստով, իսկ այնտեղից էլ՝ Քիշինկ:

Ժամանակակիցներից մեկ ուրիշը, Պետրոս Սիմոնյանը, նույն դեպքերի մասին պատմելով, ավելացնում է, որ Նալբանդյանը մեկնել էր Մոսկվա, առանց այդ մասին նույնիսկ իր ծնողներին հայտնելու. «...Մյուս օրը Նալբանդյանցի հոր տանը սուգ էր, որովհետև այդ գիշեր նա անհայտացել էր. չգիտեին՝ ո՛ւր է գնացել կամ արդյոք Պոն գետը չէ՞ ընկել և կամ սպանվել: Անցավ մոտ տասը օր և լուր տարածվեցավ Նոր Նախիջևանում, որ Միքայել Նալբանդյանցը Մոսկվայումն է»:

ՀՄՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, դ. 798, թ. 39:

ԳԱԲ, Գ. Պատկանյանի ֆ., № 136:

«Լուսա», 1901, գիրք Ա, 284—285:

Նույն օրը.—Հ. Խալիբյանը Ս. վ. Զալալյանին գրած նամակում հայտնում է, թե «այսօր» Նալբանդյանը եկավ Նոր Նախիջևան և, միայն երկու ժամ մնալուց հետո, «փախավ»՝ տեղեկանալով իրեն ձերբակալելու հրամանի մասին:

ՀՄՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, դ. 798, թ. 39:

Հունիսի 26.—Խալիբյանը ներսես կաթողիկոսին հայտնում է, որ Նալբանդյանը թե՛ Քիշինկում և թե՛ Նոր Նախիջևանում խուսափելով

ոստիկանության հետապնդումներից, և միայն երկու ժամ մնալով հոր տանը, մեկնել է Նոր Նախիջևանից՝ Գաբրիել Պատկանյանի աջակցությամբ:

ԳԱԹ, Կար. ֆ., Վ. 163, 67:

Հուլիսի 3.—Հ. Խալիբյանը Ս. Վ. Զալալյանին գրած նամակում հայտնում է, որ Նոր Նախիջևանի Մազիստրատը հատուկ պահակ է նշանակել՝ Նալբանդյանին ձերբակալելու՝ հենց որ նա երևա քաղաքում:

ՀՍՍՀ ՊԼՍ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 798, թ. 10:

Հուլիսի 6.—Նոր Նախիջևանի և Բհսարաբիայի Կոնսիստորիան, էջմիածնի Սինոդի մայիսի 15-ի հրամանագրի համաձայն, Նալբանդյանին տալիս է հոգեոր կոշտմից աղատման վկայական:

МОГИА, ֆ. Лаз. консистория, л. 179, з. 6.

Հուլիսի 8, Քիշինև.—Մոսկվա մեկնելու կապակցությամբ Նալբանդյանը թողնում է Նոր Նախիջևանի և Բհսարաբիայի թեմական առաջնորդի քարտուղարի պաշտոնը:

ЦГИАЛ, ֆ. 880, 1853, л. 312, з. 3.

Նույն օրը.—Մ. Վահագնյանը Մ. Մսերյանին գրած նամակում խնդրում է աջակցել Նալբանդյանին՝ Հաղարյան և Լեւոնյանի հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոն ստանալու գործում:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 207, Վ. 1972:

[Հուլիսի 8—11].—Նալբանդյանը Քիշինևից մեկնում է Մոսկվա:

Տե՛ս հուլիսի 8 և 11:

Հուլիսի 11.—Քիշինևի թաղային ոստիկանը ոստիկանապետին (պրիստավ) դիմուցում է, որ Նալբանդյանը զործով մեկնել է Իդմայիլ քաղաք և շուտ չի վերադառնա:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 68, Վ. 12, թ. 71:

Նույն օրը.—Ներսես կաթողիկոսը Սինոդին հայտնում է, որ արդեն կարգադրությամբ է արված Նալբանդյանին էջմիածին բերել տալու մասին, որից հետո կկայանա պատշաճ վճիռ՝ նրա հանցանքին համապատասխան:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, 1853, թղթ. 37, թ. 579—580:

Հուլիսի 18.--Ս. վ. Զալալյանը Մ. Մսերյանին ուղղած նամակում հայտնում է, թե Նալբանդյանը, որ Մ. Վեհապետյանի հանձնարարականով ուղարկված է ուսման վկայական ստանալու, «փախստական է կաթողիկոսից»։ Նրան, իր «հանդուգն և ժպիրհ» գրությունների համար, կաթողիկոսը փոխարքայի միջոցով պահանջել է ձերբակալել, իսկ Նալբանդյանը թե՛ Նոր Նախիջևանում և թե՛ Քիշինեում կարողացել է խուսափել ոստիկանության հետապնդումներից և մեկնել է Մոսկվա։ Ս. վ. Զալալյանն այս մասին «Բարեկամական տեղեկություն» տալով Մսերյանին, զգուշացնում է գործել այնպես, որ ասլագայում կաթողիկոսը նրանից չդժգոհի։

Անտիպ երկեր, 316։

Մ Ո Ս Կ Վ Ս Յ Ո Ւ Մ

1853 հուլիսի երկրորդ կեսը—1857 դեկտեմբերի 11

1853

Հուլիսի երկրորդ կեսը.—Նալբանդյանը հասնում է Մոսկվա:

Մինչև օգոստոսի 3.—Մոսկվայից մեկնում է Պետերբուրգ:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 207, վ. 1972:

Օգոստոսի 3.—Հովհաննես Լազարյանը, Մ. Վեհապետյանի խնդրի համաձայն, Ճեմարանի վարչությանն առաջարկում է ընդունել Նալբանդյանին հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնում, նրան անվանելով Վեհապետյանի քրոջ որդին: Ըստ երեսույթին, ձգտելով, որ Նալբանդյանն անպայման ընդունվի Լազարյան ճեմարանը, Վեհապետյանը նրան ներկայացրել էր որպես իր քրոջ որդին, իրականում ազգակցական ոչ մի կապ չունենալով Նալբանդյանի հետ: Ինչպես երևում է նույն գրությունից, Վեհապետյանը Նալբանդյանին բնութագրել է լավագույն հատկություններով, որ նա «լիակատար կերպով գիտե հայ գրականությունը, լավ ընդունակություններ ունի և գերազանց բարոյականության տեր է»: Լազարյանն ավելացնում է, թե չի կարելի անկատար թողնել Վեհապետյանի խնդիրը, քանի որ վերջինս Լազարյան տոհմին մեծ ծառայություններ է մատուցել:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 197:

Նույն օրը, Պետերբուրգ.—Նալբանդյանի նամակը Մ. Մսերյանին: Հայտնում է, որ Հովհ. Լազարյանը, հարգելով Մ. Վեհապետյանի միջնորդությունը, Ճեմարանի վարչությանը կարգադրություն է արել իրեն հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնում ընդունելու վերաբերյալ: Չի պահպանվել:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 207, վ. 1972:

Սգոստոսի 6.—Մ. Մսերյանը Մ. Վեհապետյանին գրում է, թե ուրիշ դպրոցներ ավարտածները, Հաղարյան ճեմարանում ուսուցչի պաշտոն ստանձնելու համար, պետք է ներկայացնեն օրինավոր վկայական նույն ուսումնական հաստատություններից, իսկ եթե այդպիսիք չունեն, պարտավոր են քննություն տալ Պետերբուրգի համալսարանում և այնտեղից վկայական ստանալ։ Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, Նալբանդյանը շտապում է մեկնել Պետերբուրգ։ Վեհապետյանի հանձնարարական նամակի հիման վրա, Հովհ. Հաղարյանը ճեմարանի վարչությանը կարգադրել էր Նալբանդյանին ընդունել հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնում։ Նալբանդյանը մնում է Պետերբուրգում՝ քննություններն ավարտելու համար։

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, Թղթ. 207, վ. 1972։

Սգոստոսի 10.—Ջիշինկի քաղաքային ոստիկանությանն ուղղած գրությամբ Մ. Վեհապետյանը հայտնում է, թե Նալբանդյանն ազատված է քարտուղարի պաշտոնից։

Մատենադարան, Սինոդի ֆ., Թեմական գործեր, Թղթ. 27, վ. 14, Բ. 46։

Նույն օրը, Նոր Նախիջևան.—Ջերբակավում է Գ. Պատկանյանը՝ մեղադրվելով հալիբյանի դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեջ։

Սգոստոսի 21.—Էջմիածնի Սինոդի հրամանագիրը Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի հոգևոր Կոնսիստորիային, որ Սինոդն իր 1853 թ. մայիսի 15-ի հրամանագրով Նալբանդյանին ազատել է հոգևոր կոչումից։
МОГИА, ф. Маз. неизвестно, л. 179, л. 6.

Նույն օրը.—Նալբանդյանի՝ մայիսի 24-ի դիմումի առթիվ Սինոդը որոշում է նրան հայտնել, որ արված է համապատասխան տնօրինություն նրա ցանկություն համապատասխան, այսինքն՝ վերադարձված է հարկերից ազատման վկայականը, որով փակված է հոգևոր կոչման մեջ ընդունելու հարցը։

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, Թղթ. 55, վ. 89, Բ. 18։

Սգոստոսի 22.—Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիան Նալբանդյանին ուղարկում է վկայական՝ թեմական առաջնորդարանում նրա պաշտոնավարության մասին, որ պահանջվում էր Հաղարյան ճեմարանում պաշտոնի ընդունվելիս։

Մատենադարան, Սինոդի ֆ., Թեմական գործեր, Թղթ. 27, վ. 14, Բ. 46։

Օգոստոսի 25.—Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիան ուղարկում է Նալբանդյանին նրա ծննդյան վկայականը, որ պահանջել էր նա՝ ուսուցչի պաշտոնով Հաղարյան ճեմարանն ընդունվելու կապակցությամբ:

ՆՃԺ, IV, 311—312:

Օգոստոսի 27.—Ներսես կաթողիկոսը հայտնում է Վորոնցովին, որ Միքայել դպիր Ուստայանը (Նալբանդյանը) դեռ չի ուղարկվել էջմիածին, և որ, իր ունեցած տեղեկությունների համաձայն, նա գտնվում է Քիշինևում: Կաթողիկոսը խնդրում է՝ կարգադրել Նովոռոսիյսկի և Բեսարաբիայի գններալ նահանգապետի պաշտոնակատար Ֆեոդորովին՝ Նալբանդյանին էջմիածին ուղարկելու վերաբերյալ:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 45:

Օգոստոսի 31.—Ներսես կաթողիկոսը Խալիբյանին հայտնում է, թե ինքն արդեն գրել է փոխարքային, խնդրելով, որ վերջինս Նովոռոսիյսկի և Բեսարաբիայի գններալ նահանգապետի պաշտոնակատար Ֆեոդորովին կարգադրի՝ Միքայել Ուստայանին (Նալբանդյանին) ձերբակալելու և էջմիածին ուղարկելու մասին: Հուլյս է հայտնում, որ Նալբանդյանը շուտով կձերբակալվի և կպատժվի՝ հենց որ էջմիածին վերադառնա:

ԳԱԹ, Կար. Ֆ., վ. 163:102ա:

Նույն օրը.—Մ. Ս. Վորոնցովը Ներսես կաթողիկոսին հայտնում է, որ սույն գրության հետ միաժամանակ կարգադրում է դպիր Միքայել Ուստայանին (Նալբանդյանին) Քիշինևից ուղարկել էջմիածին:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 22, վ. 310ա, թ. 49:

Սեպտեմբերի սկիզբը.—Նալբանդյանը Մոսկվայից մեկնում է Պետերբուրգ՝ այնտեղի համալսարանում ուսուցչական ցենզ ստանալու նպատակով:

Մինչև սեպտեմբերի 17.—Նալբանդյանը գիմում է Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուին, խնդրելով թույլատրել իրեն Պետերբուրգի համալսարանում քննության ենթարկվելու հայտը լեզվից՝ այդ առարկան Մոսկվայի Հաղարյան ճեմարանում ավանդելու իրավունք ստանալու համար:

ՏԷՄ սեպտեմբերի 17:

Սեպտեմբերի 17.—Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուն, Նալբանդյանի դիմումի հիման վրա, առաջարկում է Պետերբուրգի համալսարանի ռեկտորին՝ թույլատրել նրան հայոց լեզվից քննության ենթարկվելու:

Պետ. համալսարանի «Դիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 193:

Սեպտեմբերի 18.—Հ. Խալիբյանը Նալբանդյանի մասին տեղեկություններ է հաղորդում Ներսես կաթողիկոսին.—սպտանի Միքայել Ուստայանը, որի մասին փոխարքային առաջարկել էիք Ֆեոդորովի միջոցով ուղարկել էջմիածին, հուլիս ամսին փախել է Մոսկվա և Պետերբուրգ, և ըստ Սարգիս վ. Զալալյանի տված տեղեկության, նույնատեղի Մոսկվայում հայոց լեզվի ուսուցչի իրավունք ձեռք բերել: Խալիբյանն այնուհետև գրում է, թե իրեն հայտնի չէ՝ մինչև այսօր Նալբանդյանը Քիշինև վերադարձել է, թե ոչ: Վերջում ավելացնում է, որ եթե կաթողիկոսը մտադիր է Նալբանդյանին կրկին Քիշինև վերադարձնել, խնդրում է ուղարկել Նոր Նախիջևանով, որպեսզի ինքը որոշակի տեղեկություն ունենա այդ մասին: Նամակի լուսանցքում ավելացնում է, թե «Հենց նոր» Մոսկվայից եկողներից լուր ստացավ, որ Նալբանդյանը հայոց լեզվի ուսուցիչ է նշանակվել Լազարյան ճեմարանում:

Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 171, վ. 303:

Սեպտեմբերի 24.—Պետերբուրգի համալսարանում Նալբանդյանը քննություններ է տալիս:

I. Բանավոր պատասխաններ հայոց լեզվից.

1. Ածականների կապակցումը գոյականների հետ:

2. Գոյականների կապակցումը գոյականների հետ:

3. Հարաբերական դերանունների գործածությունը:

4. Ենթական, ուղղական հոլովից բացի, էլ ի՞նչ հոլովում կարող է լինել:

5. Քանի՞ տեսակ է լինում ոճը և ո՞ր դեպքերում է գործածվում դրանցից յուրաքանչյուրը:

II. Փորձնական դասախոսություն. պոեզիայի կանոններ:

III. Դատողություն. հայոց լեզվի վաղեմիության մասին:

IV. Գրավոր.

1. Փերականության օգուտը:

2. Փերականության և ճարտասանության տարբերությունը:

V. Հայաստանի աշխարհագրությունից.

1. Հայաստանի կլիման:

2. Հայաստանի նշանավոր դեպքեր:

VI. Հայոց պատմությունից.

1. Հայաստանի նախնական բնակչության մասին:

2. Տրդատ Թազավորի գործունեության մասին:

VII. Թվաբանությունից.

1. Առաջին շորս կանոնները:

2. Անվանական բազմությունների մասին:

Քննել է նույն համալսարանի հայոց լեզվի դասախոս Մկրտիչ Բերոյանը: Հիշյալ բոլոր առարկաներից Նալբանդյանն ստացել է հինգ (շատ լավ) գնահատական:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 194—196:

Սեպտեմբերի 28.—Նալբանդյանը ուսանողներից գրում է շարադրություն «Презд в Петербург» խորագրով, որի համար ստանում է երեք (բավարար) գնահատական:

Քննական կոմիտեն որոշում է Նալբանդյանին շնորհել Մոսկվայի կադարյան ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցչի կոչում, որի մասին հայտնելովում է Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուին, կցելով քննության արձանագրությունը, գրավոր պատասխաններն ու շարադրությունները, ինչպես նաև Նալբանդյանի ծննդյան, մեղանական դասից արձակման, վարքի և հայոց լեզվի ուսուցչի կոչման վկայականները:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 196:

Սեպտեմբերի 30.—Պետերբուրգի համալսարանի ռեկտոր Պ. Պլեսնյովը ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուին գրում է, որ Նալբանդյանը Մոսկվայի կադարյան ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցչի կոչման համար քննության է ենթարկվել և քննական կոմիտեի կողմից այդ կոչմանն արժանի է ճանաչվել:

Նույն տեղը, 194:

Նույն օրը.—Պետերբուրգի համալսարանից Նալբանդյանն ստանում է վկայական, որ նրան Ս. Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուի՝ 1853 թ. սեպտեմբերի 17-ի գրությամբ, թույլատրված է հղել Պետերբուրգի համալսարանի քննական կոմիտեում, Մոսկվայի Արևելյան լեզուների կադարյան ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցչի կոչման համար քննություն տալու և, կոմիտեն, հարգելով Նալբանդյանի գիտելիքները, նրան այդ կոչմանն արժանի է ճանաչել:

Նժ, IV, 312—313:

Հոկտեմբերի 3.—Հովհ. կադարյանը ճեմարանի դիրեկտոր Ս. Ի. Զե-
4—240

լենոյին հիշեցնելով Մ. Վեհապետյանի միջնորդութեան մասին և հայտնելով, որ Նալբանդյանը Պետերբուրգի համալսարանում լավ քննութիւն է տվել և ճանաչվել է հայոց լեզվի ուսուցչի կոչմանն արժանի, խնդրում է, Մ. Վեհապետյանին «հաճելի մի բան արած լինելու համար», առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում Նալբանդյանին տեղավորել Ճեմարանում հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտօնով, իսկ մինչ այդ ընդունել նրան վերակացուների թվում, տալով աշխատավարձ, բնակարան և Ճեմարանի ճաշարանից օգտվելու իրավունք:

ЦГИА.П. ф. 880, 1853, л. 312, л. 2.

Հոկտեմբերի 6.—Ս. Ի. Զելենոյը Հովհ. Լազարյանին հայտնում է, որ Նալբանդյանին, որպէս կրտսեր ուսուցչի, հանձնված են հայոց լեզվի դասեր առաջին և երկրորդ դասարաններում: Այնուհետև ավելացնում է, որ նրան տեղավորել է ռուս գրականութեան պրոֆեսոր Ա. Զ. Զինովիչի նախկին բնակարանում, չնայած՝ դրանով Ճեմարանը տարեկան կորցրնում է մոտ 40 ռուբլի:

ЦГИА.П. ф. 880, 1853, л. 312, л. 4—5.

Հոկտեմբերի 13.—Հովհ. Լազարյանը Ս. Ի. Զելենոյին հայտնում է իր համաձայնութիւնը, որ Նալբանդյանը դասավանդի հայոց լեզու առաջին և երկրորդ դասարաններում, տալով նրան հաստիքային կրտսեր ուսուցչի աշխատավարձ: Միաժամանակ, հավանութիւն է տալիս դիրեկտորի կարգադրութեանը՝ Ճեմարանի շէնքի փոքրիկ սենյակը Նալբանդյանին բնակվելու համար տրամադրելու մասին:

Նույն օրը Հովհ. Լազարյանը դիմում է Եկատերինոսլավի Պետական ատլան՝ Նալբանդյանին հարկատու դասից արձակելու մասին:

МОГИА, ф. Лаз. института, л. 179, л. 2.

Հոկտեմբերի 15.—Ներսէս կաթողիկոսը Սինոդին հայտնում է, թե ինքը վերստին գրել է փոխարքային, խնդրելով գտնել և ուղարկել Միքայել Ուստայանին (Նալբանդյան). «...Սպասում էինք փոխստականին, իսկ նա ուշացավ...»:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 58, վ. 12, թ. 39:

Հոկտեմբերի 24.—Ներսէս կաթողիկոսը Սինոդին ուղղած իր կոնդակով առաջադրում է՝ պարտավորեցնել Մ. Վեհապետյանին, որ նա հաշվետու լինի Ս. վ. Զաւալյանին: Այս առնչութեամբ կրկին հիշեցնելով, որ Վեհապետյանը չի կատարել իր հրամանը Նալբանդյանի նա-

մակենբրի դործը քննելու վերաբերյալ, ավելացնում է, թե նրա (Վեհապետյանի) «մտաց և գործոց» ղեկավար Ուստայանին պետական իշխանությունները տակավին որոնում են:

Մատենադարան, Ձեռագրատուն, № 8916, ր. 310:

Հոկտեմբերի 31.—Նոր Նախիջևանի հայկական Մազիստրատը Մոսկվայի ոստիկանատան «Բարեկարգության վարչությանը» հայտնում է, որ Տագանուգի նախկին քաղաքապետը 1853 թ. մայիսի 25-ին, ի հետևումն Ներսես կաթողիկոսի գրության և Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովի հրամանագրի, կարգադրել է «զանազան հակաօրինական արարքների մեջ նկատված» Միքայել Ուստայանին (Նալբանդյանին) հսկողության տակ ուղարկել Ներսես կաթողիկոսի մոտ: Ի հետևումն Ուստայանին փնտրելու մասին եղած զրադրությունների, Բեսարաբիայի ղինվորական նահանգապետը հայտնել է, որ Ուստայանը, հոգևոր կոչումից ազատվելու վկայական ձևոք բերելով, մեկնել է Մոսկվա բնակվելու՝ Նալբանդով ազդանունով: Նոր Նախիջևանի հայկական Մազիստրատը խնդրում է «Բարեկարգության վարչությանը», ըստ հնարավորին, ամենաշտապ կարգով դառնել հիշյալ Նալբանդյանին, որ, ինչպես Մազիստրատին հավաստի աղբյուրներից հայտնի է, բնակվում է Լադարյան ձևմարանի շենքում, և հսկողության տակ ուղարկել Մազիստրատ:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, л. 312, т. 14—15.

Հոկտեմբեր.—Քննություններն ավարտելուց հետո, Պետերբուրգի վերադառնալով Մոսկվա, Նալբանդյանն ստանձնում է հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնը Լադարյան ձևմարանի առաջին և երկրորդ դասարաններում:

Նալբանդյանի աշակերտներից երկուսը հետագայում հաջորդել են իրենց սուպլոնտությունները:

«Ես երրորդ դասարանի աշակերտ էի, երբ ձևմարանի առաջին երեք դասարանի հայոց լեզվի ուսուցիչ Հովհաննիսյանը թողեց յուր պաշտոնը և լուր տարածվեցավ, որ խաչատուր աղայի [Լադարյան] առանձին հաճությամբ այդ պաշտոնին նշանակվել է նախիջևանցի Միքայել Նալբանդյանը: Մենք օրեցօր սպասում էինք նորան, որովհետև նոր ուսուցիչը դեռ Պետերբուրգումն էր: Մեկ օր էլ հանկարծ էմինի հետ դասարան մտավ մի բարակ-բարակ, միջին հասակով երիտասարդ: Տեսուչը նորան ծանոթացրեց մեզ հետ, հայտնելով, որ այսուհետև նա պետք է մեզ հայոց լեզվի դաս տա: Մեր առաջ կանգնած էր Միքայել Նալբանդյանը: Ըշմարիտը խոստովանած, նորա շուր կազմելվածը, ղեմքի խոփու զմագրությունը, սաիրած ընկացքով ու մորթով երեսը և կարճ

Ֆիրակը առաջին նվազ շատ էլ ախորժելի տպավորություն չարին մեր վերա: Բայց այդ անախորժությունը շարունակվեցավ մինչև տեսչի նորան մեզ ծանոթացնելու պաշտոնական ծխականատարության վերջանալը, որովհետև երբ որ տեսուչը գնաց և նա ամբիոն բարձրանալով, սկսավ յուր առաջին դասը, նա կերպարանափոխվեցավ. նորա առաջ այն էլ փայլուն աչքերը կրակով լցվեցան և երեսը մի այնպիսի գեղեցիկ և զբավիչ արտահայտություն ստացավ, որ իսկույն հափշտակեց մեր սիրտը և ընդմիջող կապեց մեզ յուր հետ: Նա խոսում էր ազատ այն ժամանակվա մաքուր աշխարհաբարով, չէր կմկմում, չէր կակաղում. նա բառերը հնչում էր մաքուր առողանությամբ և, որ գլխավորն է, նախադասությունները շատ ճարտարությամբ կոկում էր և միտքը հայտնելու համար բաներ ու ոճեր չէր որոնում, «Տղա՛յք, թողնեք զբարբը, ախուհետև մենք աշխարհաբար պետք է սովորենք»,—այս խոսքերով նա սկսավ յուր դասախոսությունը: Եվ մենք սկսանք աշխարհաբար սովորել: Էմինի «Ընտիր հատվածքի» զբաբար հողվածները մենք թարգմանում էինք աշխարհաբար: Խոսում էր ինքը և մեզ էր խոսեցնում. կարողացածներին պատմելով, շատ անգամ էլ, նյութից հեռանալով, ուրիշ պատմություններ էր անում, որոնք բոլորը ևս հայկական կյանքին վերաբերելով, շարժում էին մեր հետաքրքրությունը և մեծ բավականություն տալիս մեզ: Այսպես անցնում էին օրեր ու շաբաթներ և մեր դասերն ավելի նմանում էին ախորժելի և հետաքրքիր զրուցատրության, քան թե մեր սովորական դասերին: Մեկ անգամ ևս, որ արդեն գրաբարի ճաշակը մասամբ առել էի, հարցրի. «Կարժապե՛տ, ասա մենք ե՛րբ պետք է քերականություն, գրաբար ոճեր սովորենք»: «Ո՛հեր սովորելը մի ապարդյուն աշխատանք է, իսկ քերականությունը միայն միջոց է և ո՛չ նպատակ»,—պատասխանեց նա, և սկսավ այդ նյութի վերա երկար խոսել: «Մենք պետք է հայերեն մտածել սովորենք—ահա՛ մեր ուսմունքի գլխավոր նպատակը»,—ասում էր նա: Մենք, որ մինչև այդ ժամանակ հայոց լեզուն միայն գրաբարն էինք համարում, իսկ նորա քերականությունը՝ համարյա նպատակ, հայտնի բան է, այդ ժամանակ չհասկացանք նորա ասածի միտքը. նա էլ ժամանակ չունեցավ այդ մեզ հասկացնելու, որովհետև շուտով ստիպված եղավ թողնել ձեմարանի դասերը: Մենք հետո միայն հասկացանք, թե ի՛նչ էր ուղիւմ ասել նա, թե մենք պետք է հայերեն մտածել սովորենք...»:

Ե. Շահազիզ, Միֆայել Ղազարյան նալբանդյանց, 46—48:

«...Ես բախտ եմ ունեցել հանդուցյալի աշակերտներից մեկը լինելու: Իրեն կենդանի հանգնած է իմ առաջ. նրա ձայնի մեջ անկեղծություն էր, որ շարունակ հնչում էր. յուր գաղափարներն արտահայտելիս այնպես զգացված և հմայիչ էր խոսում, որ յուր առաջ կանդնողը, ով էլ լիներ, կամա ակամա ենթարկվում էր նրա հմայքին: Նրա նշանաբանն էր արդարություն, ազատություն և ճշմարտություն, որով նա երևան եկավ մեր մեջ, նրանով էլ իջավ գերեզման: Նա մեռավ միշտ հավատարիմ յուր պաշտած վեհ սկզբունքներին, յուր մարդկային բարձր կոշմանք»:

Խ. Հուսիկյան, Միֆայել Նալբանդյանի հիշատակին, «Նոր կյանք», 1907, № 13, 165:

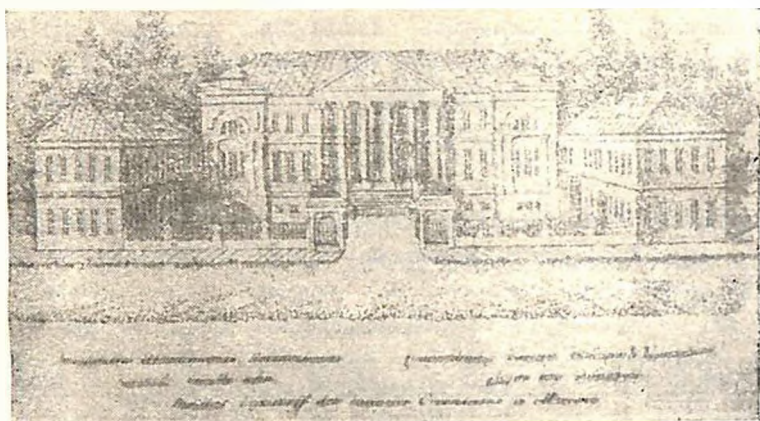
Նոյեմբերի 3.—Հովհ. Լաղարյանը ձեմարանի գլխավոր կառավարիչ Ա. Ֆ. Օռլովին ներկայացնելով Նալբանդյանի ծննդյան, մեշչանական դասից արձակման և ուսուցչական կոշման վկայականները, խնդրում է

կարգադրություն անել՝ նրան ուսումնական մասում ծառայության մեջ հաստատելու և գլխահարկից ազատելու վերաբերյալ:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 198:

Մինչև նոյեմբերի 12.— Լազարյան ճեմարանի ղլխավոր կառավարիչ Ա. Ֆ. Օսլովի գրությունը Կովկասյան կոմիտեի նախագահ Վ. Պ. Բուտկովին՝ Նալբանդյանին ուսումնական մասում պաշտոնի մեջ հաստատելու և գլխահարկից ազատելու վերաբերյալ:

Տե՛ս նոյեմբերի 12:

Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը

Նոյեմբերի 12.— Կովկասյան կոմիտեի նախագահ Վ. Պ. Բուտկովը լուսավորության մինիստր Ա. Ս. Նորովին խնդրում է հայտնել, թե մինիստրութունում ի՞նչ կարգ գոյութուն ունի «Նալբանդյանի նման անձնավորություններին» ուսումնական մասում պաշտոնի մեջ հաստատելու և գլխահարկից ազատելու վերաբերյալ: Միաժամանակ ուղարկելով Նալբանդյանի վկայականները, խնդրում է, ծանոթանալուց հետո, դրանք վերադարձնել իրեն:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 199:

Նոյեմբերի 17.— Ս. Վ. Ջալալյանը Մ. Մսերյանին հայտնելով, որ Նոր Նախիջևանի Մադիստրատը Մոսկվայի ոստիկանությունից պահանջել է իր տրամադրության տակ ուղարկել Նալբանդյանին, ղարմանք է արտահայտում, թե ինչպես է, որ Լազարյանները մանկանց վրա

ուսուցիչ են կարգել մեկին, որը կարող է միայն նրանց բարոյականութ-
յունը գլխովին ապականել, որ «դառն է մահից»:

Անտիպ երկեր, 324:

Նոյեմբերի 18.—Ա. Ս. Նորովի գրութունը Վ. Պ. Բուտկովին, որով
հայտնում է, թե հարկատու անձանց ուսումնական մասում պաշտոնի
մեջ հաստատելու և միաժամանակ գլխահարկից ազատելու համար
պետք է դիմել կառավարող Սենատ: Գրության հետ վերադարձվում են
Նալբանդյանի վկայականները:

Պետ. համալսարանի «Դիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 200:

Նոյեմբերի 21.—Լադարյան ճեմարանի գլխավոր կառավարիչ
Ա. Ֆ. Օռլովը դիմում է կառավարող Սենատին, խնդրելով Նալբանդյանին
ուսումնական մասում ծառայության մեջ հաստատել՝ միաժամանակ
ազատելով նրան գլխահարկից:

Նույն տեղը, 201:

Նոյեմբերի 30.—Իդմայիլի թաղային ոստիկանը հայտնում է իր պե-
տին, որ դպիր Միքայել Նալբանդյանցը Իդմայիլում չի եղել և այժմ էլ
այնտեղ չէ:

Մատենադարան, Սինդի կարգ. մաս, թղթ. 68, վ. 12:

Իեկտեմբերի 8.—Ս. Վ. Զալալյանը Մ. Մսերյանին տեղեկացնելով
Նալբանդյանին ձերբակալելու վերաբերյալ Մոսկվայի ոստիկանությանը
հասցեագրված գրությունների մասին, ավելացնում է, թե հուլյս ունի, որ
ինչպես Մսերյանը, նույնպես և Մ. էմինը «այդպիսի անձնավորությանը
կհեռացնեն վարժապետական պաշտոնից՝ խնայելով արդարամիտ ման-
կանց մաքուր և անաբառ բարոյականությունը»:

Անտիպ երկեր, 324:

Իեկտեմբերի 22.—Իդմայիլի քաղաքային ոստիկանությունը գրում է
Քիշինևի ոստիկանությանը, թե դպիր Միքայել Նալբանդյանը բոլորովին
Իդմայիլում չի եղել և այժմ էլ այնտեղ չէ:

Մատենադարան, Սինդի կարգ. մաս, թղթ. 68, վ. 12, թ. 68:

[1853]

Մոսկվայում Նալբանդյանը գրում է սատիրա հոգևորականության
դեմ: Զի պահպանվել:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, л. 312, л. 7—8.

1854

[Հունվարի սկիզբը].—Տաղանոցի քաղաքապետը Մոսկվայի ավագ ոստիկանապետին գրում է, թե Միքայել Նալբանդյանը (նույն ինքն՝ Ուստայան), որ նկատված է զանազան հակաօրինական արարքների մեջ, անցյալ 1853 թ. հուլիսի 6-ին հոգևոր կոչումից ազատվելու վկայական ստանալով, մեկնել է Մոսկվա։ Քաղաքապետը խնդրում է՝ գտնել նալբանդյանին և ուղարկել նոր նախիջևան, որ ալստեղից էլ, Ներսես կաթողիկոսի պահանջով, ուղարկվի էջմիածին։

ԱՄՈՒԱՄ, փ. 880, 1853, լ. 312, լ. 23—24.

Հունվարի 23.—Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովի պահանջով Մոսկվայի ոստիկանությունը Նալբանդյանին ձերբակալում է՝ նոր նախիջևանի Մադիստրատ ուղարկելու համար։

ԱՄՈՒԱՄ, փ. 880, 1853, լ. 312, լ. 25.

Նույն օրը.—Հաղարյան ձեմարանի գիրեկտոր Ս. Ի. Զելենոյը Հովհ. Հաղարյանին հայտնում է Նալբանդյանի ձերբակալության մասին. «Այսօր, վերադառ իշխանության հրամանադրի համաձայն, Կովկասի փոխարքայի պահանջով, Նալբանդյանը ձերբակալված է որպես հակաօրինական դանազան արարքների մեջ նկատված անձնավորություն՝ նախիջևանի հայկական Մադիստրատ ուղարկվելու համար»։ Նամակի շարունակության մեջ ցարական շինովնիկը նշում է իր զգոնությունը Նալբանդյանի նկատմամբ և ճիգ է դրնում պայացուցելու, որ նրա ձերբակալությունը ձեմարանի վարիչ չի շոշափում։ «Նալբանդյանի՝ մեղ մոտ բնդունվելու ժամանակ,—գրում է նա,—արգեն նրա վերարկը՝ իմ ակնջին էին հասնում աննպաստ լուրեր, որոնց մասին նրան սլաշառնի նշանակելուց առաջ, ես պատիվ եմ ունեցել գրելու Իվան Դավիդովիչին (Դեկյանով)։ Չնայած որ Նալբանդյանը ձեմարանում դասավանդում էր, բայց զեռես չէր կարող ծառայության մեջ համարվել՝ չունենալով ուսուցչի կոչում, և այն հրամանադրում, որի գործությունը ես ձերբակալված է, նշված է միայն որպես ձեմարանում ապրող, այնպես որ նրա վարկի հետ զեռես կապված չի եղել հիմնարկության վարիչ, ինչպիսին կլինեիր այն դեպքում, եթե նա, ծառայության մերտնելով, լինեիր իսկական դաստիարակ։ Ընդ որում, պետք է ասել, որ Նալբանդյանը, հայոց լեզվի իր գիտելիքներով, եթե, թերևս, ի վիճակի էլ լինեիր օգտակար դառնալու, բայց իր բնավորությամբ և բարոյական

Հասկություններով դաստիարակ լինել չէր կարող, քանի որ կարճ ժամանակում Մոսկվայում գտնվելով, ինչպես ասում են, նա այստեղի հայ հոգևորականության մասին զրեւ է սատիրա, որը քիչ էր մնում ընկնել սաների ձեռքը, իսկ նրանց ձեռքն ընկնելով, իհարկե, ինչպես բոլոր նման բաները, կարող էր վնասակար ազդեցություն ունենալ պատանիների սպավորվող մտքերի վրա: Այսպիսով, թվում է, թե Ճեմարանը չի կարող ցավել մի այնպիսի մարդու հեռացման համար, որն իր արարքներով և կասկածելի վաշտով կարող էր վնասել հիմնարկությանը՝ բարոյական և հասարակական կարծիքի տեսակետից»:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, д. 312, л. 7—8.

Հունվարի 25.—Նալբանդյանը Մոսկվայի ոստիկանատան «Բարեկարգության վարչությունում» իր ձերբակալության առթիվ բացատրություններ տալով, հայտարարում է, որ չի կարող մեկնել, նախ՝ հիվանդության պատճառով (մշտական կրծքացավ և շարժման ժամանակ ուժեղ զլխացավ), ուստի, խնդրում է քննության ենթարկել իր առողջական վիճակը. երկրորդ՝ հոգևորական կոչում չունենալով, իրեն պարտավոր չի համարում ներկայանալ հոգևոր իշխանությանը և ենթակա չէ կաթողիկոսին, և երրորդ՝ քանի որ Հաղարյան ճեմարանի հոգաբարձուն է իրեն դասատուի պաշտոնում նշանակել և հաստատման համար իր բոլոր փաստաթղթերը ուղարկել կառավարող Սենատ, ուստի խնդրում է՝ հոգաբարձուից տեղեկանալ, թե ինքը կարո՞ղ է թողնել պարապմունքները և մեկնել նոր Նախիջևան:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, д. 312, л. 11—15.

Նույն օրը.—Մոսկվայի ոստիկանատան «Բարեկարգության վարչության» պահանջով կատարված բժշկական քննությունից պարզվում է, որ Նալբանդյանն իրոք հիվանդության հետեանքով ի վիճակի չէ մեկնելու նոր Նախիջևան:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—«Բարեկարգության վարչությունը» նկատի ունենալով, որ Նալբանդյանը հոգևորական կոչումից ազատ լինելով, ենթակա չէ կաթողիկոսի իշխանությանը, ինչպես նաև հաշվի առնելով Մ. Վեհապետյանի և Ստ. Նազարյանի երաշխավորությունները, նրան ազատում է բանտարկությունից:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, д. 312, лл. 11—12, 14—15.

Նույն օրը.—Մ. Մսերյանը Ս. վ. Ջալալյանին ուղղած նամակում հայտնում է, թե Մոսկվայի ոստիկանությունը Նալբանդյանին ձերբակալել է:

Անտիպ Երկեշ, 325r

Հունվարի 26.—Ս. Ի. Զեյհնոյը Հովհ. Լազարյանին հայտնելով Նալբանդյանի՝ բանտարկությունից ազատվելու լուրը, գրում է, թե գործի ընթացքից և վստահություն վայելող մարդկանց կարծիքներից ելնելով, պետք է Լեյբադրել, որ Նալբանդյանը հանցավոր է: Նախապես չիմանալով, թե ինչ կորոշի հոգաբարձուն, Զեյհնոյը գրում է, թե ինքն օգտակար է համարել ձեմարանում Նալբանդյանին հիվանդ հայտարարել, իսկ նրան խորհուրդ է տվել ըստ հնարավորին՝ ավելի շատ տանը մնալ, որպեսզի իր երևումով խոսակցությունների տեղիք չառա: Իր կողմից Զեյհնոյն անօգուտ չի համարում, եթե հնարավոր լինի, Նալբանդյանին հեռացնել դաստիարակի պարտականությունները կատարելուց: Դաստիարակը պետք է օրինակելի մաքուր լինի, որովհետև ոչինչ այնպես ուժեղ չի ներգործում պատանիների մտքերի և սրտերի վրա, ինչպես օրինակը: Չի կարող գաղտնիք մնալ այն, որ նա (Նալբանդյանը) ընդդիմանում է հոգեկրական գերագույն անձնավորության պահանջին, անձնավորության, որի հանդեպ, սաների կարծիքով, չպետք է մեղսնշել: Կաթողիկոսի հրամանները չկատարելը, բնդհանրապես, կարող է ծառայել որպես ամենահամոզիչ և կործանարար օրինակ անհնադանդություն: Եթե Նալբանդյանը, Լեյբարկվելով հանդամանքներին, կաթողիկոսին ներկայանար և արգարանար, այդ դեպքում ներկա դալթակղությունը տեղի չէր ունենա: Նալբանդյանի օրինակն այժմ ձեմարանում կլինի իշխանության պահանջին ընդդիմանալու հնարավորություն մշտական առիթ և կարող է առաջ բերել վնասակար սկզբունքներ պատանիների զգայուն սրտերում, և դրա համար,—եղրակացնում է Զեյհնոյը,—ձեր գերադանդությունը եթե չի հաճի նրան ուղարկել [Նոր Նախիջևան], ապա, մինչև այս գործի վերաբերյալ կաթողիկոսի վերջնական վճիռը, ո՛չ միայն օգտակար, այլև նույնիսկ անհրաժեշտ կմ համարում Նալբանդյանին հեռացնել ինստիտուտից [ձեմարանից], և նույնիսկ, որ լավագույնն է՝ Մոսկվայից: Զեյհնոյը հարկ է համարում ավելացնելու, որ իր այս կարծիքը բխում է իր խնամքին հանձնված սաների նկատմամբ ունեցած հոգատարությունից:

Հունվարի 27.—Կառավարող Սենատը նախանդյանին հաստատում է ուսումնական մասում ծառայության մեջ և արձակում մեշշանական դասից:

Պետ. համալսարանի «Դիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 202:

Հունվարի 28.—Հովհ. Լազարյանը Ս. Ի. Զելենոյին ուղղած նամակում, դրսևորելով իր իսկական վերաբերմունքը նախանդյանի նկատմամբ, անհրաժեշտ է համարում հիշեցնել, որ եթե նախանդյանը ձեմարան է ընդունվել, ապա դա տեղի է ունեցել, «իհարկե, դեպի թեմական առաջնորդ Մատթեոսն ունեցած սիրո և նվիրվածության պատճառով, որը քանիցս խնդրել է տեղավորել նախանդյանին, օժտելով նրան գերազանց վկայականով»: Այնուամենայնիվ, Հովհ. Լազարյանը գտնում է, որ, նկատի ունենալով նախանդյանի վատառողջ վիճակը, նրան, որպես հանցավորի, ոտով, «էտապով» տանելը վտանգավոր է, ուստի Զելենոյի հայեցողությանն է թողնում՝ խնդրել Արսենի Անդրեևիչին (Մոսկվայի գեներալ նահանգապետին), որպեսզի նախանդյանին թողնի Մոսկվայում, մինչև ինքը կաթողիկոսից կտեղեկանա, թե հակաօրինական ի՞նչ հանցանքների համար է մեղադրվում նախանդյանը, որից հետո կարելի կլինի ըստ այդմ վարվել:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, д. 312, л. 9—10.

Հունվարի 29.—Մ. Մսերյանը Հովհ. Լազարյանին և Ի. Դելյանովին ուղղած նամակներում, հայտնելով նախանդյանի ազատվելը ձերբակալությունից, զգուշացնում է դրանից առաջանալիք հետևանքներից: Նույն օրը Ս. Վ. Զալալյանին տեղեկացնում է նախանդյանի շուրջը տեղի ունեցող անցքերի մասին:

Անտիպ երկեր, 325:

[Հունվարի 29.]—Մ. Մսերյանը Ս. Վ. Զալալյանին գրում է, թե նախանդյանն ավելի համարձակություն է ստացել և ամենուրեք հայտարարում է, որ «իր թշնամի Ներսեսը [կաթողիկոսը] իրավունք և իշխանություն չունի իրեն ատյան կանչելու» և թե «ինքը նրա ծառան չէ ու նրա իշխանության տակ չի գտնվում», իսկ նրան (Ս. Վ. Զալալյանին) և խալիբյանին իր թշնամիներն է համարում:

Անտիպ երկեր, 325—327:

Փետրվարի 4.—Մոսկվայի «Բարեկարգության վարչությունը» Հովհ.

Հաղարյանին ուղղած գրությամբ խնդրում է տեղեկացնել, թե Նալբանդյանը, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատի պահանջի կապակցությամբ, կարո՞ղ է հեռացվել Ճեմարանից, թե ոչ:

ЦГИА, ф. 880, 1853, л. 312, л. 14—15.

Փետրվարի 9.—Ս. Ի. Զեկենոյն իր զեկուցագրում հայտնում է Հովհ. Հաղարյանին, որ, ինչպես նրան հայտնի է, հայոց լեզվի կրտսեր ուսուցչի պաշտոնը վարող Նալբանդյանը ներկայումս չի կարող կատարել իր պարտականությունները և նրա դասարանները հանձնված են վերակացուներ Աթամանյանին, Սուրենյանին և Եղիաղարյանին:

МОГИА, ф. 213, л. 170, л. 6—7.

Փետրվարի 12.—Հովհ. Հաղարյանը, Ներսես կաթողիկոսին պատմելով Նալբանդյանի գործի հանգամանքները և հավաստիացնելով իբրորդական հաստատուն անձնվիրության մասին, խոնարհաբար խնդրում է՝ մանրամասն և հիմնավոր կերպով հայտնել իրեն Նալբանդյանի հակաօրինական արարքների մասին, նշելով հանցանքի ապացույցները: Այնուհետև, խորհուրդ է տալիս դիմել Թիֆլիսի և Մոսկվայի քաղաքացիական իշխանություններին՝ Նալբանդյանին դատի հանձնելու համար: Եվ եթե նա հանցավոր է, անշուշտ, կպատժվի և զուցե Սիբիր էլ արքայով: Հաղարյանը հավաստիացնում է կաթողիկոսին, որ ինքն այդ ժամանակ, «պաշտելի ճշմարտությունը թողած»՝ ոչ միայն չի պաշտպանի Նալբանդյանին, այլև կգործադրի իր ամբողջ ազդեցությունը, որպեսզի նա արժանի պատիժն ստանա: Վերջում հարկ է համարում ընդգծել, որ դրանով, նախ՝ Նալբանդյանին իր «չարագործ կենցաղավարության» հատուցումը կստանա, և երկրորդ՝ Ճեմարանի բոլոր որդեգիրներն ու ծառայողներն օրինակ կվերցնեն՝ ապագայում զգուշանալու համար:

Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», 1911, I, 204—205:

Փետրվարի 12-ից հետո.—Մ. Մսերյանը Ս. վ. Զալալյանին իր վրդովմունքն արտահայտելով Նալբանդյանի ձերբակալությունից ազատվելու առթիվ, հայտնում է, որ նա այժմ անդործ է ու անպաշտոն և բնակվում է Ճեմարանի սենյակներից մեկում, շարունակելով ստանալ իր ամսական ռոճիկը:

«Լուսմա», 1901, դիրք Ա, 288—290:

Փետրվարի 16.—Հովհ. Հաղարյանը Մոսկվայի «Բարեկարգության

վարչությանը» գրում է իր Էդրականությունը Նալբանդյանի դործի առթիվ: Նալբանդյանը որպես աշխարհական ենթակա է քաղաքացիական դատաստանի և քանի որ, բժիշկների վկայության համաձայն, նա ի վիճակի չէ ուղևորվելու, պետք է թողնել Մոսկվայում, իսկ որպեսզի նա պատժից չխուսափի, ինքը Լադարյանն արդեն զրել է Ներսիս կաթողիկոսին, խորհուրդ տալով գործել քաղաքացիական իշխանությունների միջոցով:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, д. 312, л. 19—21.

Մարտի 12.—Մոսկվայի ավագ ոստիկանապետի գրությունը Ս. Ի. Զիլենոյին. հայտնելով, որ Տազանոզի քաղաքապետը պահանջում է Նալբանդյանին գտնել և ուղարկել Նոր Նախիջևան, ոստիկանապետն իր վրդովմունքն է արտահայտում, որ Նալբանդյանը 1853 թվականի հուլիսի վերջերից ապրում է Լադարյան ճեմարանի շենքում, առանց որևէ ձևով դրանցվելու. նրա այդտեղ բնակվելու մասին ոչ միայն ոչ մի տեղեկություն չի տրված ոստիկանությանը, այլև տնային գործույցում էլ չի դրանցված: Խնդրելով հայտնել, թե չկա՞, արդյոք, որևէ արգելք Նալբանդյանին, հիշյալ պահանջի համաձայն, ուղարկելու վերաբերյալ, ավելացնում է, որ ճեմարանում բոլոր բնակվողների անձնագրերն անպայման ուղարկվեն ոստիկանատուն գրանցելու, միաժամանակ հայտնելով անձնագիր չունեցողների մասին:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, д. 312, л. 23—24.

Մինչև ապրիլի 30.—Ստ. Նազարյանի դիմումը Լադարյան ճեմարանի դիրեկտորին՝ «Ռուսիա» («Россия») անունով ամսագիր հրատարակելու մասին: Ամենայն հավանականությամբ, Նալբանդյանը մասնակից է եղել այդ նախաձեռնությանը, քանի որ 1856 թ. մարտի 21-ին (տե՛ս սույն «Տարեգրությունը») Ս. Գ. Սուլթանշահին ուղղած նամակում գրում է, թե ինքը և Նազարյանը վաղուց է, ինչ մտադիր են եղել հրատարակել «մի հայկական օրագիր աշխարհաբար լեզվով, հասարակին հասկանալի», սակայն դանաղան հանգամանքներ արգելք են եղել: Հովհ. Լազարյանը մերժում է Նազարյանի դիմումը: «Ռուսիայի» օրագիր-նախագիծը հետագայում դառնում է «Հյուսիսափայլի» ծրագրային հիմքը:

ՀՄՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1953, № 12:

Ապրիլի 24.—Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիան հայտնում է Մոսկվայի հայկական հոգևոր վարչությանը, որ Էջմիածնի

Սինոդի 1853 թ. մայիսի 15-ի հրամանագրով, Նալբանդյանի հոգևոր կոչումից ազատված է:

МОПІА, ф. 113, инст. 179, л. 6.

Մայիսի 8.—Նալբանդյանը Մոսկվայից (Մ. Մանրյանից) իր ստացած տեղեկությունների համաձայն, Ս. Վ. Զալալյանին հայտնում է, որ Նալբանդյանը համարձակ շրջում է Մոսկվայում. նա վարմանք ու վերդովմունք է արտահայտում, որ կաթողիկոսի ու դատաստանական օրգանների պահանջը անցել է անհետևանք և Նալբանդյանը մնում է «հաստիք ու անընկճելի»:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, դ. 798, թ. 27:

Մայիսի 9.—Տաղանոցի քաղաքապետը, հիմնվելով Մոսկվայի ավագ ոստիկանապետի գրության վրա, Ներսես կաթողիկոսին հայտնում է, որ Նալբանդյանը Պետերբուրգի համալսարանում ուսուցչի կոչման քննությունները տալով, կառավարող Սենատի հրամանագրով հաստատված է այդ պաշտոնի մեջ՝ կազարյան ճեմարանում:

Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», 1911, 1, 203:

Մայիսի 10.—Մոսկվայի հայկական հոգևոր վարչությունը կազարյան ճեմարանի ղեկավարին հայտնում է, որ Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիայի գրության համաձայն՝ էջմիածնի Սինոդի 1853 թ. մայիսի 15-ի հրամանագրով Նալբանդյանն ազատված է հոգևոր կոչումից: Այնուհետև խնդրվում է, որ ճեմարանի ղեկավարը Սինոդի վերոհիշյալ հրամանագրի մասին տեղեկացնի Նալբանդյանին:

МОПІА, ф. 113, инст. 179, л. 6.

Մայիսի 26, Մոսկվա.—Նալբանդյանը դիմում է Ս. Ի. Զեկենոյին, խնդրելով թույլատրել իր գործերով մեկնել Պետերբուրգ: Այս մասին Զեկենոյը հարցում է անում Հովհ. կազարյանին:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, л. 312, л. 27.

Նույն օրը.—Ս. Վ. Զալալյանը Հ. Նալբանդյանին դրած նամակում հայտնում է, թե Մ. Վեհապետյանը Նալբանդյանի համար խնդրել է, «ուստի հարկն է, դաստիճան ռեզիստորաթորի», որպեսզի կազարյան ճեմարանից ազատվելուց հետո նա հնարավորություն ունենա մտնելու պետական ծառայության մեջ: Զալալյանն ավելացնում է, որ այդ նրան չի հաջողվի, որովհետև ուր հարկն է տեղեկացնելու է Նալբանդյանի

«ապօրինի զավակ» լինելը, և որ «...իմով գրութեամբ վեհազնեայք ծանուցեալ զբնութիւնս նորին [Նալբանդեանի], դարձուցեալ են զմիտս իւրեանց այլ իմն կերպ»:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 798, 34,
Հմմտ. «Լուսն», 1901, գիրք Ա, 289:

Մալխի 31.—Հովհ. Լազարյանն արգելում է Նալբանդյանի Պետերբուրգ մեկնելը՝ մինչև նրա «գործի վերջնական պարզաբանումը»:

ԱԴԴԱՄ, ֆ. 880, 1853, ձ. 312, ձ. 28.

Հունիսի 13.—Ս. վ. Զալալյանը Ներսես կաթողիկոսին հայտնելով, որ տեղի (Քիշինկի) հողերը իշխանությունը (Մատթեոս Վեհապետյան) նպաստել է, որ Նալբանդյանը խուսափի ձերբակալությունից և դնա Մոսկվա՝ նրան տալով համապատասխան փաստաթղթեր, հարցնում է Ներսես կաթողիկոսի «բարեհաճությունը», թե ինքը կարո՞ղ է իր կողմից հայտնել «ուր հարկն է» (Ներքին գործերի մինիստրություն) «արդարությունը պաշտպանելու», այսինքն՝ ոստիկանության միջոցով շարունակելու Նալբանդյանի հետապնդումը:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 53, գ. 659, թ. 75,
«Էմիաթին» ամսագիր, 1948, հոկտեմբեր—դեկտեմբեր, 55:

Հունիսի 28.—Ներսես կաթողիկոսը հայտնում է խալիբյանին Տաֆանոզի քաղաքապետից իր ստացած տեղեկությունները Նալբանդյանի մասին:

ԳԱԹ, Կար. ֆ., վ. 163/107:

Հուլիսի 27.—Նալբանդյանը Մոսկվայի համալսարանում, որպես ազատ ունկնդիր դասախոսություններ լսելու նպատակով Լազարյան ճեմարանից վերցնում է վկայական, որ Պետերբուրգի համալսարանից ուսուցչի կոչման իրավունք է ստացել և գտնվում է ճեմարանում: Ինչ-որ մեկի արած մակագրությունից երևում է, որ վկայականը համալսարանի վարչությանը չի բաժարարել. «վերադարձվում է, որովհետև չի բացատրված, թե՞ դասախոսություններ լսելու դեմ արգելքներ չկա՞ն»:

МОГИА, ֆ. Лаз. института, д. 179, л. 10.

Նույն օրը.—Մ. Վեհապետյանը խ. Լազարյանին գրում է, թե քանի որ Հովհ. Լազարյանը, Նալբանդյանի թշնամիներին լսելով, չի ցանկանում նրան վերականգնել իր նախկին պաշտոնում, ուստի ինքը խնդ-

րել էր սլատշաճ վկայական տալ Նալբանդյանին, որպեսզի վերջինս, մինչև իսկական ուսանողների կարգն անցնելը, լսի համալսարանի դասախոսությունները: Բայց իր խնդիրը մինչև այժմ չի հարգվել, իսկ Նալբանդյանի գրությունը ձեմարանում «հաղիվ թե բանտից լավ լինի»: Մ. Վեհապետյանը վրդովմունքով է նշում, որ Ի. Դելյանովը ևս հավատ է ընծայում Նալբանդյանի թշնամիների «պղտոր և անհաստատ խոսքերին»: Նա լռությամբ է պատասխանել Պետերբուրգ մեկնելու համար Նալբանդյանի գրած դիմումին, իսկ իր այնքան գրությունները համարել «կարծիքական»:

Այնուհետև Վեհապետյանը հիշեցնում է, որ Դելյանովը խոստացել էր Նալբանդյանին պաշտպանել ապօրինի հալածանքներից, բայց քիչ ժամանակ անցած նա, իհարկե, ո՛չ առանց բարձրագույն իշխանության կամքի, դարձավ Նալբանդյանին հալածողը: Նալբանդյանի մասին տարածված լուրերը համարելով բոլոր հիմքերից զուրկ, լոկ հորինված նրա թշնամիների կողմից, Վեհապետյանն ընդգծում է, որ, եթե հոգաբարձուն (Հովհ. Լազարյանը) չի ցանկանում Նալբանդյանին այսուհետև պահել ձեմարանում, ապա Նալբանդյանն ինքն էլ այլևս չի կամենում մնալ այնտեղ, ուր շատացել են նրա թշնամիները: Վեհապետյանը խնդրում է, որ Լազարյանը Նալբանդյանին բուրժուազական պաշտպանից, վերադարձնելով նրա բոլոր փաստաթղթերը և տալով վկայական, որ նա ծառայել է ձեմարանում և հաստատված է ուսուցչական կոչման մեջ: Վերջում ավելացնում է, որ այդ փաստաթղթերն ունենալով, Նալբանդյանը կարող է պաշտպանվել, եթե Կովկասի փոխարքան կրկին պահանջ դնի նրան ձերբակալելու մասին:

ЦГИА, ф. 880, 1853, д. 312.

Սգոստոսի 5.—Ներսես կաթողիկոսը Հովհ. Լազարյանին սպառնում է, որ եթե նա Նալբանդյանին Սիբիր ուղարկելու իր խոստման համաձայն չուղարկի նրան էջմիածին, ապա ինքը կգործադրի իր ամբողջ կարողությունը, նույնիսկ կգիմի «կայսերական մեծության գերահզոր հովանավորությանը»՝ իր կաթողիկոսական իրավունքները պաշտպանելու համար:

Մատենադարան, Կար. ֆ., թղթ. 122, վ. 310ա, թթ. 95—96:

Սգոստոսի 9, Մոսկվա.—Նալբանդյանը և Լազարյանին ուղղած դիմումով խնդրում է վերադարձնել ձեմարանում գտնվող իր փաստաթղթերը և տալ վկայական, որ Սենատն իրեն հաստատել է ուսուցչա-

կան կոչման մեջ: Հիշեցնում է, որ այդ մասին երկու անգամ խնդրել է Եփրեմ վ. Աթուռյանի միջոցով, և որ՝ հիշյալ փաստաթղթերն անհրաժեշտ են Մոսկվայի համալսարանն ընդունվելու համար:

ԱГНАЛ, փ. 880, 1853, д. 312.

Սգոստոսի 12.—Ս. Ի. Զելենոյն իր ղեկուցագրում Հովհ. Լազարյանին գրում է, թե քանի որ Նալբանդյանին դասավանդել թույլատրելու հարցում մեծ դժվարություններ կան և հանգամանքներ, որոնք կարող են վնասել ձեմարանին, ուստի նրան վերակացու նշանակելու ո՛չ մի հնարավորություն չկա, մասնավանդ որ նա այդ պաշտոնը վարելու իրավունք էլ չունի: Գեղագրության ուսուցիչ չի կարող լինել, որովհետև, գուցե և շատ լավ գրում է հայերեն, բայց բոլորովին ծանոթ չէ եվրոպական լեզուներին գեղագրությանը... Նրա համար պետք է որոնել այլ զբաղմունք, որ օգտակար լինեի ձեմարանին, բայց այդպիսի զբաղմունք չկա, իսկ նրան աշխատավարձ տալ սուսանց աշխատելու, ձեմարանի սահմանափակ միջոցներից՝ բոլորովին ձեռնադրել: Դրա համար Ս. Ի. Զելենոյն առաջարկում է՝ Իվանովի (Հովհաննիսյանի) հայոց լեզվի կրտսեր ուսուցչի պաշտոնին անցնելու օրվանից բոլորովին դադարեցնել Նալբանդյանին աշխատավարձ վճարելը, ինչպես նաև ձեմարանի ճաշարանից օգտվելը և ազատել տալ նրա զբաղեցրած բնակարանը:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 205—206:

Սգոստոսի 13.—Հ. Խալիբյանը Ներսես կաթողիկոսին հիշեցնելով, որ ապստամբ ուստանին (Նալբանդյանը) իրեն ապահով կարծելով, մեծամտացել է, անհրաժեշտ է համարում նրան կրկնակի և եռակի պատժի ենթարկել:

Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 1851ա, վ. 69:

Սգոստոսի 20.—Հովհ. Լազարյանը Ս. Ի. Զելենոյին կարգադրում է՝ մինչև կաթողիկոսից պատասխան ստանալը և մինչև Նալբանդյանին հեռացնելը, նրան ժամանակավորապես թողնել ձեմարանում, տալով ցածր դասարանների հայոց լեզվի և գեղագրության դասերը, երբ որ դասարաններն ազատ լինեն և հիվանդության պատճառով ուսուցիչները բացակայեն: Իբրև Նալբանդյանի աշխատանքի վարձատրություն, Լազարյանը կարգադրում է վճարել այժմյան ռոճիկի չափով (28 ո. 54¹/₄ կ.), այլև թույլ տալ օգտվել ձեմարանի սաների ճաշարանից և իր

այժմ զբաղեցրած բնակարանից: Հիշեցնելով, որ «այդ երկար չի շարունակվի», Լազարյանն անհրաժեշտ է համարում բացատրել, որ «այս զիջողությունն արվում է... Մ. Վահագնյանի միջնորդության շնորհիվ»: Այնուհետև Ս. Ի. Զելենոյի կարծիքը (Նալբանդյանին բուրորովին հեռացնելու մասին) «հիմնավոր» համարելով, գտնում է, որ թեև այն առաջիկայում կիրականացվի, «բայց այժմ կարելի է մի փոքր սպասել»:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 207:

Սգոստոսի 21.—Ս. Ի. Զելենոյը դանադան պատրվակներով, բայց որոշակի ակնարկելով Նալբանդյանի՝ բաղադականապես անվստահելի լինելը, Հովհ. Լազարյանին գրած նամակում մերժում է նրան դասեր տալու առաջարկը, կտրականապես պահանջելով, որ Նալբանդյանը հեռացվի: Զելենոյը մերժում է նաև Նալբանդյանին որևէ վկայական տալը, պատճառաբանելով, թե ձեմարանում գոյություն չունի Սենատի հրամանագիրը՝ Նալբանդյանին ուսումնական մասում ծառայության մեջ հաստատելու վերաբերյալ:

МОГИА, ф. Лаз. института, д. 179, л. 11—12.

Սգոստոսի 28.—Հովհ. Լազարյանը Ս. Ի. Զելենոյին գրում է, որ Նալբանդյանին ժամանակավորապես պետք է թողնել ձեմարանում, որպես ցածր դասարանների հայոց լեզվի դասատու, առ ժամանակ հնարավորություն տալով օգտվելու բնակարանից, ճաշարանից և ստանալու սահմանված աշխատավարձը: «Հավանաբար նրա գործը շուտով կվճռվի, այն ժամանակ Նալբանդյանը կհեռացվի: Իսկ այժմ այդ անել չի կարելի, որովհետև նրա գործը դեռ շարունակվում է քննվել»: Այնուհետև հարցնում է Զելենոյի կարծիքը, թե ինչպիսի վկայական պետք է տալ Նալբանդյանին, որպեսզի օրենքի և ձեմարանի կանոնադրության համաձայն լինի և «տե՛ս՝ թյուրիմացություններ» առաջ չդնի:

МОГИА, ф. Лаз. института, д. 170, л. 29.

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 208:

Սեպտեմբերի 1.—Նալբանդյանը Լազարյան ձեմարանի վարչությունից ստանում է վկայական, որ նա Պետերբուրգի համալսարանում ձեռք է բերել հայոց լեզվի ուսուցչի իրավունք, այժմ պաշտոնավարում է Լազարյան ձեմարանում, և որ՝ Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում դասախոսություններ լսելու համար արգելքներ չկան:

МОГИА, ф. Лаз. института, д. 171, л. 12.

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 211:

Սեպտեմբերի 2, Մոսկվա.—Նալբանդյանը դիմում է Մոսկվայի համալսարանի ռեկտորին, խնդրելով ընդունել իրեն բժշկական ֆակուլտետի ազատ ունկնդիրների շարքը: Քննությունների անբավարար արդյունքի հետևանքով, դիմումը մերժվում է և Հաղարյան ձեմարանի վկայականը վերադարձվում է Նալբանդյանին:

МОГИА, ф. Лаз. института, л. 645, л. 62—63.

ՅԼԺ, IV, 29.

Սեպտեմբերի 10.—Ս. Ի. Զելենոյը Հովհ. Հաղարյանին գրում է, թե «Նալբանդյանը մինչև այժմ ոչ մի էական օգուտ չտալով ձեմարանին, օգտվում է բնակարանից, ճաշարանից և հաստիքային աշխատավարձ է ստանում: Աշխատավարձի վճարումը դադարեցված է և նրա դասերն ուրիշներին են տրված»: «Նա պետք է հրախտապարտ լինի ձեմարանին,—գրում է Զելենոյը,—որ ութ ամիս աշխատավարձ ստանալով, ոչ մի պարտականություն չի կատարել: Բնակարանը և ճաշը, չնայած ձեմարանին չեն ծանրաբեռնում, ինչպես աշխատավարձը, ուսկայն մյուս վերակացուներին նա զրկում է լավագույն բնակարանից, և այդ կարող է դժգոհություն առաջ բերել նրանց մեջ»: Խնդրում է Հաղարյանի կարգադրությունը: Հայտնելով Նալբանդյանին տրված վկայականի մասին, հարկ է համարում նշել, որ այն «սլաշտոնական փաստաթղթի նշանակություն չունի»:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, л. 312, л. 32—33.

Սեպտեմբերի 11.—Նալբանդյանն աղատվում է Հաղարյան ձեմարանում հայոց լեզվի կրտսեր ուսուցչի պաշտոնից: Տրվում է վկայական, որ նա «բոլորովին» աղատված է «իր ցանկության համաձայն»:

МОГИА, ф. Лаз. института, л. 179, л. 23—24.

Սեպտեմբերի 16.—Հովհ. Հաղարյանը, Նալբանդյանին հեռացնելու մասին իր համաձայնությունը տալով, Ս. Ի. Զելենոյին կարգադրում է, որ հրամանագիրն ստանալուց հետո Նալբանդյանը յոթ օրվա ընթացքում ազատի ձեմարանի շննքում իր վրադեցրած բնակարանը:

ЦГИАЛ, ф. 880, 1853, л. 312, л. 39—40.

Սեպտեմբերի 21.—Ներսես կաթողիկոսը, Ս. Վեհապետյանին հանդիմանելով Նալբանդյանին հովանավորելու համար, վրդովմունքով հայտնում է, որ Նալբանդյանը Մոսկվայում «անժրեն չարաբանություն» պարսավում է խալիբյանին և իրեն՝ կաթողիկոսին:

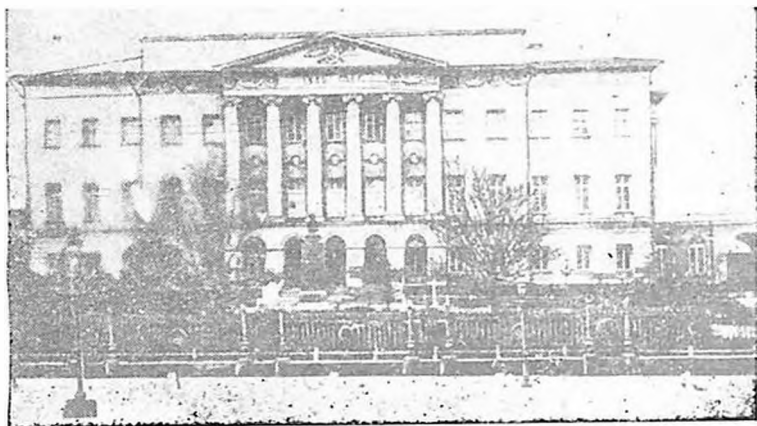
Մատենադարան, Ձեռագրատուն, № 8916, ր. 319—320.

Սեպտեմբերի 23.—Հովհ. Լազարյանը Ս. Ի. Զեկենոյին կարգադրում է՝ Նալբանդյանին հեռացնել Ճեմարանից՝ զաղարեցնելով աշխատավարձի վճարումը և ճաշարանից օգտվելը:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 210:

Սեպտեմբերի 30.—Ս. Ի. Զեկենոյը Հովհ. Լազարյանին վեկուցում է, որ «նորին գերազնվություն» գրության համաձայն, Նալբանդյանը Ճեմարանից բոլորովին հեռացվել է, զաղարեցվել է աշխատավարձի վճարումը և ճաշարանից օգտվելը:

МОГИА, ф. Лаз. института, л. 170, л. 47.

Մոսկվայի համալսարանը

Նույն օրը.—Քիշինևի թաղային ոստիկանը, հիմնվելով տեղի հայկական Կոնսիստորիայի տեղեկությունների վրա, ոստիկանապետին հայտնում է, թե՝ «գալիք Նալբանդյանը մեկ տարուց ավելի է փախել է, հայտնի չէ՝ ինչպիսի»:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 68, վ. 12, թ. 69:

Մինչև հոկտեմբերի 4.—Նալբանդյանը դիմում է Լազարյան ճեմարանի դիրեկտոր Զեկենոյին, խնդրելով վկայական՝ Մոսկվայում ապրելու իրավունք ունենալու համար:

ЦГИАМ, ф. 880, 1853, л. 312, л. 39—40.

Հոկտեմբերի 4.—Ս. Ի. Զեկենոյը մերժում է Նալբանդյանի դիմու-

մը, պատճառաբանելով, թե Նալբանդյանն այլևս ձեմարանի հետ կապված չէ:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 9.— Կովկասյան կոմիտեի նախագահ Վ. Բուսկովը, ուշացումով (հավանաբար՝ Նալբանդյանի ոստիկանական գործի կապակցությամբ) հայտնում է Հովհ. Լազարյանին, որ կառավարող Սենատի հունվարի 27-ի հրամանագրով Նալբանդյանը հաստատված է ուսումնական մասում ծառայության մեջ՝ միաժամանակ արձակվելով մեշ-չանական կոչումից:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 203:

Հոկտեմբերի 11.— Խ. Լազարյանը Ս. Ի. Զեկենոյին հայտնում է, որ Նալբանդյանի գործի առթիվ դիմել է Կովկասյան կոմիտե, որտեղ գրտնըվում են նրա փաստաթղթերը. «այստեղ առաջ են գալիս որոշ դժվարություններ...», — ավելացնում է նա:

Նույն օրը, ստանալով Վ. Բուսկովի հոկտեմբերի 3-ի գրությունը, Խ. Լազարյանը հնարավոր է համարում Նալբանդյանին տալ Սենատի հրամանագրի և Բուսկովի հիշյալ գրության պատճենները, ինչպես նաև նրա երկու վկայականների բնագրերը. «հետևապես Նալբանդյանը կարող է ապրել, որտեղ ցանկանում է...»:

Պետ. համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», հ. 34, 1952, 212:

Հոկտեմբերի 14.— Հովհ. և Խ. Լազարյանները, Ներսես կաթողիկոսին դրած նամակում, հերքելու համար վերջինիս Ն. թ. օգոստոսի 5-ի կոնդակում արտահայտած կարծիքը, թե իրենք Նալբանդյանին «սերտ պաշտպանության տակ են առել», հայտնում են, որ ձեմարանի վարչությունն իրենց կարգադրության համաձայն, նրան հեռացրել է ձեմարանից: Նալբանդյանն առանց պաշտոնի, միայն օգտվելով ճաշարանից, բնակվում է ո՛չ թե ձեմարանի շենքում, այլ քաղաքում, և մտադիր է համալսարան մտնել: Այնուհետև, «մեծահոգաբար» խնդրում են ներել Նալբանդյանին, և եթե, իրոք, հանցավոր է, խորհուրդ են տալիս նրա գործը հանձնել տեղի (Մոսկվայի) քաղաքացիական դատարանին:

Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 147, վ. 73:

Նույն օրը.— Մատթեոս Վեհապետյանին գրած նամակում Խ. Լազարյանը հավաստիացնում է, որ գործադրում է բոլոր ջանքերը, սակայն

Ներսես կաթողիկոսը Նալբանդյանի նկատմամբ ցանկանում է անել միշտ հակառակը:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 172, վ. 126:

Հոկտեմբերի 19, Մոսկվա.— Նալբանդյանը դիմում է Հովհ. և Խ. Լազարյաններին, խնդրելով ձեռնարանից ազատվելու մասին վկայական, որն անհրաժեշտ էր Մոսկվայի համալսարանի իսկական ուսանողների կարգն անցնելու համար:

ԵԼՓ, IV, 30—31:

Նոյեմբերի 24.— Հովհ. և Խ. Լազարյանները, Նրեմիա Արծրունուց տեղեկանալով, որ Ներսես կաթողիկոսը դժգոհ է իրենցից՝ Նալբանդյանին, իբր, պաշտպանելու համար, կաթողիկոսին գրում են, որ իրենք Նալբանդյանին բնավ չեն պաշտպանել, այլ միայն խնդրել են ներողամբություն նրա նկատմամբ: Իսկ եթե կաթողիկոսը դա հանցանք է համարում, ապա խնդրում են, որ մեծահոգաբար մոռանա իրենց սխալները:

ЦГИА, ф. 880, 1853, л. 312, п. 42—43.

Նոյեմբերի 28.— Բիշինեի քաղաքային ոստիկանությունը էջմիածնի Սինոդին է ուղարկում Նալբանդյանին որոնելու վերաբերյալ հղած գրությունը:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 68, վ. 12, թ. 67:

Տե՛ս սեպտեմբերի 30:

Դեկտեմբերի 18.— Ներսես կաթողիկոսը, տեղեկանալով, որ Նալբանդյանին հաջողվել է ձեռք բերել հոգևոր կոչումից ազատ լինելու վկայական, Սինոդին առաջագրում է ներկայացնել իրեն այն բոլոր փաստաթղթերը, որ վերաբերում են Նալբանդյանի հոգևոր կոչման հարցին:

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 55, վ. 89, թ. 22:

[1854]

Մոսկվայում Նալբանդյանը գրում է «Hy, xopomo!» սատիրական բանաստեղծությունը՝ իր կյանքի մոսկովյան շրջանի առաջին տարվա գեպտեմբերի անմիջական ազդեցության տակ:

ԵԼՓ, I, 68—71:

[1854—1855]

Գրում է «Յաղագս հայկական մատենագրութեան ճառը»:

ԵԼՓ, II, 9—60:

1855

Հունվարի 21.—*էջմիածնի Սինոդը ներսեա կաթողիկոսին հայտնում է, որ Միքաէլը նալբանդյանը, լինելով արքունական հարկատու անձի որդի, իր ամբողջ կյանքում երբեք հոգևորական կարգի մեջ հաստատված կամ համարված չի եղել, հետեապես և՛ Սինոդից երբևիցե հոգևորական կոչումից ազատման թուղթ չի ստացել:*

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 122, վ. 310ա, թ. 95:

Փետրվարի 10, Մոսկվա.—*Նալբանդյանը գրում է նամակ եղբորը՝ Ղազար Նալբանդյանին. հայտնում է, որ ամբողջովին կլանված է ուսանողական գործերով թե՛ համալսարանում, թե՛ տանը: Նամակների համար նշում է համալսարանի հասցեն՝ Его благородно студенту Московского Императорского Университета Михаилу Лазаревичу г-ну Налбандову в Москве:*

Եկփ, IV, 32—34:

Փետրվարի [18].—*Գրում է «Հոգևարք» և «18 փետրվարի 1855» բանաստեղծութիւնները:*

Եկփ, I, 48—49, 57—58:

Մարտի 2.—*Գրում է «Գարնան մուտ» բանաստեղծութիւնը:*

Եկփ, I, 61—63:

Մարտի 21.—*էջմիածնի Սինոդը Մոսկվայի հայոց հոգևոր կառավարութեանն ուղարկելով Նալբանդյանի բողոքը Մկրտիչ Եկեղեցանի «ապօրինի արարքների» դեմ, խնդրում է այն հանձնել Նալբանդյանին՝ նրանից գանձելով 90 կոպեկ՝ այս հարցի համար գործածված անդրոշմ թղթի արժեքը:*

Մատենադարան, Սինոդի կարգ. մաս, թղթ. 68, վ. 12, թ. 70:

Ապրիլի 29.—*Նոր Նախիջևանի և շրջակա հինգ հայկական գյուղերի բնակիչները, 144 հոգու ստորագրութեամբ, դիմում են ներկայացնում Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմական առաջնորդ Մ. Վեհապետյանին, բողոքելով Հ. Խալիբյանի դեմ, որ նա յուրացրել է հասարակական (եկեղեցական) գումարները՝ մոտ 100 հազար ռուբլի: Խնդրում են համապատասխան կարգադրութիւն՝ Խալիբյանից հիշյալ գումարը վերցնելու և պետական դանձարան հանձնելու մասին:*

Դիմումի տակ դրված է նաև Նալբանդյանի ստորագրութիւնը:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 1855, վ. 319:

Մայիսի 12, Մոսկվա.—Նալբանդյանի նամակը Հարություն քահ. Գեորգեյանին: Խոսելով հայոց լեզվի զարգացման պատմական շրջանների մասին, հայտնում է, որ նրան հանձնած իր բանաստեղծությունները (գրված մինչև 1855 թվականը) նոր, աշխարհաբար լեզվի «տղայական» հասակին են վերաբերում. «վերանորոգյալ հայախոսություն» այս հասակի վերաբերած քանի մի հիշատակարանք ունելով ևս իմ մոտ, կամ իմ սեփական մտածողության պտուղը և կամ ուրիշից մշակած, որոնց անունը տակերումը նշանակած է, կամենում էի նորանց շնորհակալ հավերժական կորուստի, ինչպես մինչև այսօր իմ անհոգությունովը իմ գրած բաներից շատերը այս կամ այն կողմ ցրված կորած են, որոնց անունը ևս օրըստօրե մոռանում եմ: Վասն որո, ինչքան որ այժմ ձեռումս ունիմ այս տետրակիս մեջ գրած, ավանդում եմ ձեզ, հուսալով, որ ձեզ մոտ չէ կարող Սատուրնոսը մերձենալ և իմ գրածներովը յուր որկորը խճողել: Թեպետ այս գրվածքը մի երեւելի բաներ չեն, այլ նոր լեզվի տղայության հասակի հիշատակարանք կարող են համարվել»:

ԵԼԺ, I, 21—23:

Հիշված բանաստեղծությունները տե՛ս ճույն տեղը, 24—67:

Մայիսի 17.—Մ. Վեհապետյանն ի պատասխան նոր նախիջևանի և շրջակա գյուղերի բնակչության բողոքի, քաղաքապետին ուղղած գրության մեջ հայտնում է, որ ինքը թեմական առաջնորդ նշանակված օրից բազմաթիվ անգամ դիմել է եկեղեցական (հասարակական) գումարների հարցով, սակայն ասպարդյուն, քանի որ դա հակառակ է եղել կաթողիկոսի կամքին. վերջինս ինքն է խալիբյանին հանձնել եկեղեցական գումարների լիազորությունը:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 1855, վ. 320:

[Մինչև հուլիսի 11, Մոսկվա].—Նամակ Մատվեյ Խրիստոփորիչ Երեցիփոխյանին: Ձի պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 36:

Հուլիսի 11, Մոսկվա.—Գրում է նամակ եղբորը՝ Ղազարոս նալբանդյանին մասնավոր, ընտանեկան հարցերի մասին. նշում է իր հասցեն՝ В Столечниково́м переулке, в доме г. Лебе, №8:

ԵԼԺ, IV, 35—36:

Մինչև հուլիսի 18.—Նալբանդյանը դիմում է Լազարյան ճեմարանի վերատեսչին, խնդրելով տալ վկայական, որ ինքը գտնվում է միան-

գամայն չքավոր վիճակում և ո՛չ մի միջոց չունի վճարելու Մոսկվայի համալսարանում դասախոսություններ լսելու համար կառավարության սահմանած գումարը՝ 50 ռուբլի:

МОГНА, ф. Лаз. института, д. 179, л. 25.

Հուլիսի 18.—Նալբանդյանի դիմումի առթիվ վերատեսուչը խնդրում է Հովհ. Լազարյանի կարգադրությունը: Վերջինս կարգադրում է տալ Նալբանդյանի խնդրած վկայականը՝ դիրեկտորի, վերատեսչի և Ճեմարանի վարչության անդամների ստորագրություններով, ինչ վերաբերում է իրեն՝ Լազարյանն իր կոշմանն «անվայել» է համարում ստորագրել այդ կարգի թղթերի տակ:

Նույն տեղը:

[1851—1855]

Պահպանվել են այս ժամանակամիջոցում Նալբանդյանի գրած և թարգմանած հետևյալ բանաստեղծությունները.

«Զերքեղի երգ» (Պուշկինից), «Կյանք», «Մուսայից մուսային», «Վազոդ ջրին», «Ուսանող և մեծատուն», «Մտածություն» («Անցան օրերս»), «Մարգարե» (Լերմոնտովից), «Մտածություն» («Ախ, փոքրրոգի...»), «Պալեստինու ոստ», «Մտածություն» («Պատուհանում նըստած...»), «Բանաստեղծ» (նմանություն), «Ֆիդիկայի քննություն» (նվեր Անանիա Սուլթանշահի), «Օտարի գերեզմանի վերա», «Աստված», «Վեճ» (Լերմոնտովից), «Մտածություն» (նվեր սլաոն կարապետյանի և Բերբերյանի), «Հոգևոր», «Արքատ», «Նվեր Ամիրյանի», «Վեցերորդը—մի՛ շնար», «Հույս», «18 փետրվարի 1855», «Լսարան», «Գարնան մուտ», «Ծշմարտություն»:

ՆԼԺ, I, 24—67:

1856

Հունվարի 23, Մոսկվա.—Նամակ եղբորը՝ Ղազարոս Նալբանդյանին, գերազանցապես մասնավոր, ընտանեկան հարցերի շուրջը: Խոսում է Ղրիմի պատերազմին (1853—1856) մասնակցող կողմերի միջև ալդ ժամանակ սկսված խաղաղության բանակցությունների մասին:

ՆԼԺ, IV, 37—38:

Փետրվար, Մոսկվա.—Նալբանդյանը կարդում է Իսկանդերի (Գերցենի) 1855 թ. մարտի 10-ի նամակն՝ ուղղված Ալեքսանդր II ցարին:

«Մուրե», 1905, № 4, 65:

Ռ. Պատկանյան, երկերի ժողովածու, VI, 91—97:

Իսկանդերի նամակը տպագրված է «Полярная звезда»-ի առաջին գրքում՝ Полярная звезда на 1855, третнее обозрение освобождающейся Руси, издаваемое Искандером, книжка первая, Лондон, 1855, стр. 11—14: Փաստը վկայում է, որ Նալբանդյանն այդ ժամանակ կարդում էր Գերցենի անլեգալ հրատարակությունները:

Իր այդ նամակում Գերցենը, դեռևս հավատ ընծայելով ցարի «բարեհայեցողությանը» ճորտատիրության վերացման հարցում, նրան կոչ էր անում. «Սրբեցե՛ք Ռուսաստանի վրայից ճորտատիրության ամօթալի բիծը. բուժեցե՛ք մեր եղբայրների մեջքերին խարաղանի կապույտ վիրակոսները՝ մարդու նկատմամբ անարդանքի այդ սարսափելի հետքերը: Շտապեցե՛ք: Գյուղացուն աղատեցե՛ք զալիք շարագործություններից, փրկեցե՛ք նրան այն արյունից, որ նա ստիպված կլինի թափել»:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, VIII, 162.

Մինչև մարտի 5.—Նալբանդյանը դնում է Պետերբուրգ՝ ձուլիչ տրպարանատեր Ռեիլիոնից «Հյուսիսամայլ» համար մայրեր (матрны) ձեռք բերելու նպատակով: Այդ մասին նա հայտնում է Ռաֆայել Պատկանյանին, ինչպես երևում է վերջինիս՝ 1856 թ. մարտի 5-ին Գ. Քանանյանին ուղղած նամակից:

«Մուրե», 1905, № 4, 65:

Մարտի 5.—Ռ. Պատկանյանը Գ. Քանանյանին գրած նամակում հայտնելով, որ Իսկանդերի (Գերցենի) նամակը հանձնել է Նալբանդյանին, գրում է. «Խնդրեմ հենց այս գիրս ստանալու րոպեդ երթաս նորա [Նալբանդյանի] մոտ (թեկուղ ջահաննամի մեջը), որպես և իցի հնարքով առնուս այն վտանգավոր ձեռագիրը [Գերցենի նամակը], թե չէ նորա ձեռին այն շար գործիք] է, և ինձ միամտացնես»:

Նույն նամակում Պատկանյանն անհանգստություն է արտահայտում նաև այն առթիվ, որ Նալբանդյանը, մայրեր (матрны) ձեռք բերելով, կունենա իր տպագրական օրգանը: «Նալբանդյանի այստեղ գալու պատճառը,—գրում է նա,—ըստ ամենայնի ինձ հայտնի չէ՝: Բայց ինչպես որ ինքն է ասում, իբր թե Ռեիլիոնից մայրեր առնելու հա-

«Պոլյարնայա զվեզդայի» առաջին գրքի անվանաթերթը

մար է կկել. ինչ և իցի, բայց դու աչքերդ բաց պահիր. այդ թիւ ավգասիրական խնդիր է, բայց մեր կորստյան դուռն է. լավ էր, եթէ մի ուրիշ մարդ, և ոչ Նալբանդյանը ձեռնարկէր այդ սրբազան ձեռնարկությանը, բայց վերջինի համար... ի՞նչ ասեմ. մնացածը կհասկանաս. ասելու տոյն է, որ չի քնեք»:

Նույն տեղը:

Մարտի 10.—Ռ. Պատկանյանը Գ. Քանանյանին գրած նամակում կրկին խնդրում է, որ նա Իսկանդերի (Գերցենի) նամակը վերցնի Նալբանդյանից. «Ստացա՞ր Նալբանդյանցից Իսկանդերի նամակը դեպի կայսրը. թի չես առել տակաւին, գտիր մի հնար անշուշտ առնելու, որ միամտանամ»:

«Մուրն», 1905, № 4, 69:

Մարտի 18.—Ստ. Նազարյանը գրում է «Հյուսիսսփայլի» նախագիծը և ներկայացնում լուսավորության միևիստր Ա. Ս. Նորովին՝ հրատարակության թույլտվություն ստանալու համար:

Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, 11, 5:

Մինչև մարտի 21, Մոսկվա.—Նալբանդյանը «վերին աստիճանի թուլության» մեջ է ընկնում և հիվանդանում, որ տևում է 10 օր:

Նվժ, 17, 40:

Մարտի 21, Մոսկվա.—Նալբանդյանի նամակը Ս. Գ. Սուլթանշահին: Հայտնում է, որ ինքը և Նազարյանը վաղուց է, ինչ մտադիր են եղել հրատարակել [1854], «մի հայկական օրագիր աշխարհաբար լեզվով, հասարակին հասկանալի», սակայն զանազան հանգամանքներ (միևիստրության մերժումը) արգելք են եղել այս գործին. նշելով «արգելադիր հանգամանքների փոփոխությունը» (Ղրիմի պատերազմից հետո մամուլի նկատմամբ եղած խտրությունների մեղմացումը), հայտնում է, որ ինքը և Նազարյանը կրկին ձեռնարկել են այդ գործին. Նազարյանի անունով դիմում է ներկայացված լուսավորության միևիստրին՝ ամսագիր հրատարակելու թույլտվություն ստանալու համար: Խնդրում է Ս. Գ. Սուլթանշահին, որ վերջինս օգտագործի իր կապերը զրական արդյունքի հասնելու իմաստով:

Նալբանդյանը շարադրում է նաև «Հյուսիսսփայլի» հրատարակության խնդիրները. «Մեր ցանկությունն այն է, որ կարողանանք ժողովրդին մոտեցնել փոքր ինչ դպրության հետ, նյութ և սնունդ դնել

հայկական շուր ու ցամաք գալրութեան մեջ, և ինչպես մի կողմից լեգուն, մյուս կողմից և նույն ինքյան գալրութեան հողին և ուղղութիւնը որքան կարելի է շինենք ժողովրդական, ազատելով արեւդայականութիւնից, որի մեջ մնացած է այժմ անտեր-անտերունջ»:

ԵԼԺ, IV, 38—40:

Մինչև մարտի 26.—Լինում է Պետերբուրգում:

ԵԼԺ, IV, 40:

Մարտի 26, Մոսկվա.—Նամակ Գ. Սալթիկյանին. հայտնում է համալսարանի պարապմունքներով խիստ զբաղված լինելը: Եղև է Պետերբուրգում, և քիմիայի քննութիւններին է պատրաստվել: Հուլիս է տաժում, որ եթէ հաջողվի «Հյուսիսափայլը» հրատարակել, Սալթիկյանը կաջակցի ամսագիրը Նոր Նախիջևանում տարածելու գործին: Այնուհետև հայտնում է, որ «Հյուսիսափայլի» հրատարակութեան մասին իրենց դիմումի պատասխանը Պետերբուրգից գեռես չի ստացվել: Նշում է իր նոր հասցեն՝ На Большой Дмитровке, в доме Рудакова, հետևյալ նամակում ավելացնում է՝ возле Дворянского клуба:

ԵԼԺ, IV, 40—41:

Ապրիլի 19, Մոսկվա.—Նամակ Գ. Սալթիկյանին: Ակնարկելով պայքարը խալիբյանականների դեմ, կոչ է անում գործել միասնական ուժերով, խելացի կերպով և քաջութեամբ, որ հաջողութեան երաշխիքն է: Հետաքրքրվում է իր ուսուցիչ Գաբրիել Պատկանյանի գործով, որ խալիբյանի դեմ մահափորձ կազմակերպելու մեջ մեղադրվելով, բանտարկված էր:

ԵԼԺ, IV, 41—42:

Հունիսի 11, Մոսկվա.—Նալբանդյանը համալսարանում քննութիւն է հանձնում: «Մեր սիրելի Մուխալ եղբարս բարե ունի ամենհոյունհրուդ,—գրում է Նալբանդյանի Ղազարոս եղբայրը Գրիգոր եղբորը,—ինքն ալ պետք է դիր գրեր, բայց էկզամենին կերթար»:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., № 123/139:

Հունիսի 15.—Ղազարոս Նալբանդյանի նամակը Գրիգոր Նալբանդյանին. «...Միբայել եղբայրս ալ բարե կանե ամենուտ. պետք է գիր գրեր, բայց օրերս ունիվեռատիտեա մեկ մեծ մը եկալ Բախուպուրքեն. ամենը հոն էին. կանչել էր...»:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., № 123/138:

Հովիտի 13.—Նոր Նախիջևանի և շրջակա գյուղերի բնակիչների բողոքի (տե՛ս 1855, ապրիլի 29) առթիվ Ներսես կաթողիկոսը ներքին գործերի մինիստր Հանսկոյին ուղղած նամակում հայտնում է, որ Խալիբյանը գործել է իր հրամանների համաձայն, և խնդրում է, որ Նովոուսիյսկի և Բեսարաբիայի գեներալ նահանգապետը Խալիբյանին անհանգիստ չանի: «Խալիբյանին ամենափոքր նեղելու հակումն ունեցող ամեն մի կարգադրություն,—գրում է նա,—ևս չեմ կարող այլ կերպ ընդունել, եթե ոչ իմ անձին ամենամեծ վիշտ պատճառելու հայտնի դիտավորություն, որովհետև Խալիբյանն ինձնից նշանակված և իմ հանձնարարությունները կատարող անձնավորություն է»:

Մատենադարան, Երիցյանի արխիվ, Թղթ. 150, վ. 34:

Սգոստոսի 24.—Մ. Վեհապետյանին գրած կոնդակում Ներսես կաթողիկոսը կրկին նրան հանգիմանում է, որ հովանավորել է Միքայել դպիր «Զուստայանին» (Նալբանդյանին) և վերջինիս՝ էջմիածնի Սինոդի ատյանին ուղարկելու իր հրամանը չի կատարել:

Մատենադարան, Ձևագրատուն, № 2946, Թ. 104Ի—105ա:

Ամառ.—Նալբանդյանը Գևորգ Գեղամյանի հետ մատոն անցկացնում է Շերեմետևի գյուղում: Այդ մասին նա հիշատակում է Գ. Գեղամյանի մահվան առթիվ գրած «Մահացուցակում»։ «Շատ անգամ խոսում էր մեր հետ այդ մասին [բժշկականության ղոկտորի աստիճան ստանալու համար պատրաստվելու մասին], դեռևս չուր ուսման ընթացքն ավարտելուց մի տարի առաջ, երբ բնակվում էինք տմառը միասին կոմս Շերեմետևի գյուղում»:

ԽԼԺ, II, 154:

Հոկտեմբերի 8.—Մ. Մսերյանը Ներսես կաթողիկոսին գրած նամակում թախանձադին խնդրում է, որ եթե ցանկանում է իրեն ազատել ամենօրյա անասնի վշտերից, որևէ կերպով Նալբանդյանին հեռացնել տա քաղաքից (Մոսկվայից): Նամակի ամբողջ բովանդակությունից և տաղնապալից տոնից երևում է, որ Նալբանդյանն իր համարձակ մերկացումներով վրդովել էր ո՛չ միայն Մսերյանի, այլև կղերա-ոսկեցիոն հոսանքի ներկայացուցիչներից շատերի անդորրությունը:

Մատենադարան, Երիցյանի արխիվ, Թղթ. 154, վ. 208:

Մինչև հոկտեմբերի 19.—Նալբանդյանը թարգմանում է էոթեն Այուրի «Թափառական հրեա» վեպի առաջին հատորը և գրում «Հիսուսյանը»

ուսումնասիրությունը, որ կցում է վեպին որպես ներածություն, ուր մերկացնում է ճիշդվիտների ուսակցին, հակամարդկային գործունեությունը:

ՆԼԺ, II, 70—141:

Հոկտեմբերի 19.—Գրաքննությունը սուպերռոբյան է թույլատրում էոթեն Սյուի «Թափառական հրեա» վեպի առաջին հատորի՝ Նալբանդյանի թարգմանությունը:

Նոյեմբերի 27.—«Հյուսիսսփայլ» հրատարակության թույլտվությունն ստանալու համար լուսավորության մինիստրին ներկայացրած իր դիմումի պատասխանը շատանալով և տեղեկանալով, որ ամսագրի հրատարակության գործը հանձնված է Կովկասի փոխարքա իշխան Բարյատինսկին, Նաղարյանը նրան դիմելով, բացատրում է իր ձեռնարկության հիմնական նպատակը: «Իմ գրական ձեռնարկությունը,—գրում է նա,—լինելու է Ռուսաստանում ցրված հայերին ռուսական կրթության և գիտության պտուղները մատուցելու օրդան, միաժամանակ նա ծառայելու է իմ համազգայիններին ռուսական մտքի և կյանքի ասպարիզը առաջնորդելու գործին...»

Հայկական հողի վրա ռուսական ղենքի փայլուն հաղթանակներից հետո, թվում է, թե ժամանակն է այնտեղ պատվաստել նաև գիտության, արվեստի, քաղաքակրթության ասպարեզում ռուսական մտքի ոչ նվազ փառահեղ նվաճումները:

Մատենադարան, Երիցյանի արխիվ, Թղթ. 154, վ. 221:

Դեկտեմբերի 31.—Կովկասի փոխարքա իշխան Բարյատինսկին լուսավորության մինիստրին ուղղած իր գրությամբ, հայտնելով, որ Նաղարյանի խմբագրությամբ «Հյուսիսսփայլ» ամսագրի հրատարակվելու դեմ ինքն առարկություն չունի, օգտակար է համարում ամսագրի շորս բաժիններին ավելացնել հինգերորդը, նվիրված յուրաքանչյուր անցած ամսի կառավարական ղեկավոր որոշումներին և քաղաքական իրադարձություններին, եթե լուսավորության մինիստրն այդ հարմար կգտնի:

Մատենադարան, Երիցյանի արխիվ, Թղթ. 154, վ. 222:

1857

Մարտի 17.—Ալեքսանդր II-ը «բարեհաճում» է թույլատրել «Հյուսիսսփայլի» հրատարակությունը:

«Լույս», 1902, № 4, 219—220:

Խաչատուր Արովյան

Ատեփանոս Նազարյան

Ապրիլի 4.—Նալբանդյանը գրում է նամակ-պամֆլետ՝ ուղղված Մ. Մսերյանին: Ձի պահպանվել:

Դատելով այդ առթիվ Հովհ. Լաղարյանին Մսերյանի գրած բողոքից, ինչպես և Հովհ. Լաղարյանի՝ Ս. Ի. Զելինոյին ուղղած պաշտոնական գրության մեջ արտահայտած վրդովմունքից, այդ նամակում Նալբանդյանը սուր ծաղրի է ենթարկել Մսեր և Զարմայր Մսերյաններին, ինչպես նաև Ներսես կաթողիկոսին:

МОГНА, ф. Лаз. института, л. 179, л. 26—27.

Ապրիլի 8, Մոսկվա.—Նամակ Գ. Սալթիկյանին: Ձի պահպանվել:

ՆԺԺ, IV, 43:

Ապրիլի 12, Մոսկվա.—Նամակ Գ. Սալթիկյանին. հայտնում է, որ դեռևս կատարելապես չի առողջացել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Մ. Մսերյանը Նալբանդյանի ապրիլի 4-ի նամակ-պամֆլետը թարգմանելով ուսանրեն, ուղարկում է Ի. Գ. Դելյանովին և խնդրում խորհուրդ՝ Նալբանդյանի դեմ միջոցներ ձևակերպելու մասին:

Անտիպ երկեր, 744:

Ապրիլի 20.—Նալբանդյանի՝ Մ. Մսերյանին գրած նամակ-պամֆլետի առթիվ Հովհ. Լաղարյանը Ճեմարանի գիրեկտորին հանձնարարում է հայտնել Նալբանդյանին, որ նրա հարձակումները Մսերյանի դեմ անհիմն են, և որ վերջինս ամեն տեսակի վստահության արժանի է: Այնուհետև ղգուշացնելով, որ այսուհետև նման գրություններով Նալբանդյանը Մսերյանին շանհանգստացնի, սպառնում է՝ հակառակ դեպքում ինքը՝ Հովհ. Լաղարյանը ստիպված կլինի զիմել բարձր իշխանություններին, խնդրելով Նալբանդյանին հեռացնել մայրաքաղաքից (Մոսկվայից), իսկ եթե նա Մսերյանի դեմ դատ սկսի, ինքը դատին կմիջամտի՝ խնդրելով գործը քննել օրենքի համաձայն և պատժել Նալբանդյանին:

МОГНА, ф. Лаз. института, л. 179, л. 26—27.

Մայիսի 10.—Գրաքննությունը թույլատրում է տպագրել «Հյուսիսափայլի» «Հայտարարությունը»:

Մայիսի 13.—Մ. Մսերյանը Ղուկաս արքեպիսկոպոսին ուղղած նամակում գրում է, թե էջմիածին տեղափոխվելու հեռանկարը մինչ

այժմ իրեն հույս էր ներշնչում, որ կաղատվի Նալբանդյանի պատճառած անախորժություններից (մերկացումներից), իսկ այժմ Ներսես կաթողիկոսի մահից հետո, Նալբանդյանը և նրա «բազկակիցները» (համախոհները), ավելի սաստկություններ, «բանիվ և գրով» «նախատակոծ» են անում նրան (Ներսես կաթողիկոսին) և իրեն:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 207, վ. 1965:

Մայիսի 26.—Ստ. Նաղարյանը հաստատում է, որ ստացել է Մոսկվայի հայկական տպարանը կարգավորելու համար Կ. Հայրապետյանի ուղարկած հաղար ռուբլին:

Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 185, վ. 50:

Մայիսի 29, Մոսկվա.—Նալբանդյանը Գ. Սալթիկյանին գրած նամակում հայտնում է իր «անթիվ ղբաղմունքների» մասին. մի կողմից համալսարանական պարապմունքները, մյուս կողմից՝ եկեղեցական (հասարակական) գումարների խնդիրը, և ապա՝ էոթեն Սյուրի «Թափառական հրեայի» իր թարգմանության տպագրությունը, որի սրբադրուխտուն ինքն է կատարում: «Պետք է տեսնես, թե «Ժիտը» («Թափառական հրեան») ինչ փառավոր տպվում է. փիր փերվենտե և լավ հասկանալի լեզվով. կաթողիկոսների մեջքը կոտրելու է այդ»:

ՅժԺ, IV, 44—45:

Մայիսի 30.—Մոսկվայում լույս է տեսնում «Հյուսիսսփայլի» «Հայտարարությունը»՝ ամսագրի ծրագրի և բաժանորդագրության պայմանների մասին:

Հեն, Ստեփանոս Նաղարյանց, IV, 8:

Մայիս.—Տպագրվում է էոթեն Սյուրի «Թափառական հրեա» վեպի առաջին հատորը Նալբանդյանի թարգմանությամբ:

ՅժԺ, IV, 44:

Հունիսի 1, Մոսկվա.—Նալբանդյանը Գ. Սալթիկյանին ուղղած նամակում հայտնում է, որ «Հյուսիսսփայլի» հրատարակության թույլտվությունը ստացած լինելով, այժմ հրատարակում են «Հայտարարությունը», որի մի օրինակն ուղարկում է նրան: խոստանում է հետևյալ փոստով մի քանի օրինակ ևս ուղարկել, խնդրում է տարածել և հորդորելով ավելացնել «Հյուսիսսփայլի» բաժանորդների թիվը: Դարձյալ նշում է, որ «Հյուսիսսփայլը» պայքարելու է կղերական ռեակցիայի

դեմ. «Հերի՛ք է, սրբե՛նք մեր վերայից այն ամօթը, թե լուսավորությունը մեր ազգի մեջ պիտո է փթած պապական արեղանների ձեռքով մտանի. նոցա լույսը խավարից շատ վատ է, վասն որո թող յուրյանց պահեն. հայոց ազգի մեջ այժմ կան մարդիկ, որ կարող էին հաղար անգամ լավ գրել, լուսավոր, ճշմարիտ և մաքուր, քան թե մի վննեակեցի արեղա»:

«Թափառական հրեայի» տպագրությունը շարունակվում է. նախքան դրան ընդգծում է այդ գրքի նշանակութունը կաթոլիկ հոգևորականությանը մերկացնելու գործում: Նշում է իր լարված, անդադրում աշխատանքը. մի կողմից համալսարանական պարապմունքները, մյուս էողմից՝ «Թափառական հրեայի» տպագրության գործը և «Հյուսիսափայլի» հրատարակության նախապատրաստական աշխատանքները կլանում են իր ամբողջ ժամանակը: «Մոխիր եմ դարձել,—գրում է նա,—հիվանդությունիցս հետո մի լավ, օրինավոր առողջության երես տեսած չեմ»:

Հուլյս է հայտնում հուլիսի վերջերին կամ կեսերին լինել նոր նախըջևանում:

Նվժ, IV, 44—47:

Հուլիսի 1.—Հոնդոնում սկսում է լույս տեսնել Ա. Ի. Գերցենի «Կոլոկոլը»: Չանցած մի քանի ամիս, լայն տարածում է ստանում ամբողջ Ռուսաստանում. ցարական կառավարությունը և նրա ժանդարմները ո՛չ մի կերպ չեն կարողանում խանգարել նրա ձայնի տարածմանը: Այն տարածվում է ամենուրեք, ճորտատիրական Ռուսաստանի բոլոր անկյուններում: Չկար նահանգական, այլև զավառական ո՛չ մի բազար, որտեղ չիմանային «Կոլոկոլի» մասին:

M. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятых годов», 18.

Հուլիսի 22, Պետերբուրգ.—Թ. Պատկանյանը Քերովբե Պատկանյանին հայտնում է, թե «Նախքան դեռ արտասահման, և ինչպես լսեցի՝ օրագրի [«Հյուսիսափայլի»] համար մամուլ, տառեր և կիշեններ պիտի բերե...»:

ԳԱԹ, Թ. Պատկանյանի ֆ., № 270, համակ 10ր:

Հուլիսի 25, Փիֆլիս.—Գրաքննությունը (գրաքննիչ Կոյվմազով) տպագրության է թույլատրում Նախնիցանի «Մինին խոսք, մյուսին հարան» վիպակը: Վիպակի տպագրությունն ավարտվում է, հավանորեն, 1858 թ. սկզբներին, քանի որ անվանաթերթի վրա գրված է այդ թվա-
6—240

կանր. «Մինին խոսք, մյուսին հարսն: Գործ Միքայել Նալբանդյանց: Մոսկվա, էրնեստ Բարֆքենհիթի տպարանում, 1858»: Ձունը՝ «Արզո Գրիգորի Կարապետյան Սալթիկյանց, որպէս մի առավել ընտիր և ավնիվ անդամի մեր ազգի, նվեր.— Սիրական եղբայր. քո հռանդուն ազգասիրությունը, քո միշտ պատրաստականությունը հառաջամտույց գործակից լինելու ամեն մի բանի, որի խորհուրդը և նպատակը էր մեր ազգի բուն և ստույգ օգուտը, վաղուց ահա պարտականություն էր դրել իմ վերա հրապարակով հայտնել քեզ իմ շնորհակալությունը:

Բայց մի մատենագիր մարդ ի՛նչ բանով առավել կարող է ցույց տալ այս մարդկային ավնիվ զգացողությունը, եթե ոչ յուր գործի ճակատը դարձրելով մի աշդպիսի պատվական և աղնիվ երիտասարդի անունով, և ահա, ես հասած եմ իմ փափագին:

Մնում է ինձ խնդրել քեզանից միմիայն ընդունել այս անկեղծ հոգու զգացմունքը, որի մշտնջենավոր հարատեւությանը երաշխավոր է բոսրտակից բարեկամ հեղինակը»:

Օգոստոսի 16.— Գրաքննիչը թույլատրում է տպագրության և. Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը (լույս է տեսնում 1858 թ. օգոստոսի սկզբին):

Սեպտեմբերի 5.— Նալբանդյանը Մոսկվայից մեկնում է Քիշինև:

ԴԱԹ, նոր նախիջևճի Մագիստրատի ֆ.:

Սեպտեմբերի 24, Մոսկվա.— Գրում է «О новом журнале на армянском языке (письмо к редактору)» հոդվածը «Հյուսիսափայլի» ծրագրի և ուղղության մասին:

К. Н. Григорьян, Статья Микаела Налбандяна в газете «Молва».

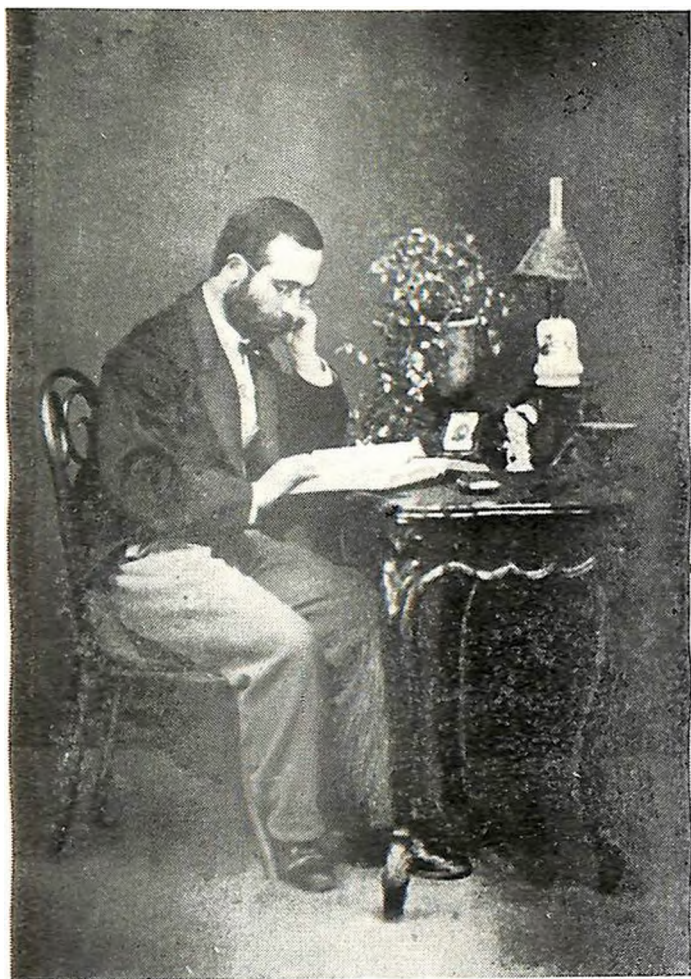
ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1954, № 5:

Սեպտեմբեր (վերջեր).— «Журнал Министерства народного просвещения» հանդեսում (1857, № 9) լույս է տեսնում «Հյուսիսափայլի» հրատարակության «Հայտարարությունը» և ամսագրի ծրագրի համառոտ շարադրանքը (լրացում խմբ.):

Հոկտեմբերի 5.— Ռուսական «Մոսկվա» շաբաթաթերթի № 26-ում տպագրվում է «О новом журнале на армянском языке (письмо к редактору)» հոդվածը, որտեղ Նալբանդյանը, շարադրելով մայիսի 30-ին լույս տեսած «Հյուսիսափայլի» «Հայտարարության» բովանդակությունը, ռուս ընթերցող հասարականությանը ծանոթացնում է հայկական նոր ամսագրի ուղղության և խնդիրների հետ:

Միքայել Նալբանդյան

Անահիտ Սուրբանյան

Շաբաթաթերթի նույն համարում տպագրված է խմբագրի ծանոթությունը՝ «По поводу письма г. Налбандянца», որով նա ողջունում է «Հյուսիսափայլի» հրատարակության նախաձեռնությունը:

К. Н. Григорьян, Статья Микаела Налбандяна в газете «Молва».
ՀՍՍՀ ԴԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1954, № 5:

Հոկտեմբերի 10.—Թիֆլիսի «Կալկադ» լրագրի № 79-ում տպագրվում է «Հայտարարություն» «Հյուսիսափայլի» հրատարակության մասին, ծրագրի համառոտ շարադրանքով (լրացում խմբ.):

Հոկտեմբերի 31.—Գրաքննության թույլտվությունը «Սովրեմեննիկի» 1857 թ. № 11—12-ի տպագրության մասին: Այդ համարում են տպագրված Բերանժեի մի շարք բանաստեղծությունները Դ. Լենսկու թարգմանությամբ: «Վալր ընկնող աստղերը» և «Աղքատ կինը» նալբանդյանը փոխադրել է Դ. Լենսկու այդ թարգմանություններից:

Նոյեմբերի 4.—Կ. խալիբյանը (?) Հ. խալիբյանին գրած նամակում հաղորդելով, որ սեպտեմբերի 5-ին նալբանդյանը Մ. Վեհապետյանի, Ստ. Նաղարյանի և ուրիշների հետ մեկնեց Քիշինև (?), հատկապես ընդգծում է նալբանդյանի ազդեցությունը Մ. Վեհապետյանի վրա, թե «նորա (նալբանդյանի) խելքով զործ կատարում է»: Այնուհետև նամակագիրը նշում է, որ վերջին ժամանակները Մ. Վեհապետյանի և Լազարյանների միջև առաջացած սառնության, նույնիսկ «փոքր մի խռովության» պատճառը հս նալբանդյանն է, որովհետև վերջինս Լազարյանների «հայտնի թշնամին է, իսկ Մ. Վեհապետյանը նալբանդյանի հետ մոտ է»: Նամակից երևում է, որ նալբանդյանը, Մ. Վեհապետյանի միջոցով, մտադիր է եղել նոր նախիջևանի ս. խաչ վանքում «հայոց վարժատուն բանալ»։ Նամակագիրն այդ ծրագիրը համարում է «ալիպղի վերա շինված տուն»:

ԴԱԹ. Նոր նախիջևանի Մաղխտուտի ֆ.:

Մինչև նոյեմբերի 7.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակի մասին: Զի պահպանվել:

ՆԼՖ, IV, 54:

Նոյեմբերի 7, Մոսկվա.—Կ. Հայրապետյանին ուղղած նամակում նալբանդյանը խնդրում է նվիրատվությունների ձևով տպահովել «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակի տպագրության գործը: Վիպակի բնույթի

մասին նախաճառները գրում է, որ նրա «խորհուրդն է բարոյական լուսավորություն և կրթություն. և որովհետև այդ բանի գլխավոր նյութն առած է նախնականցոց կյանքից, վասն որո և մանավանդ հասկանալի և օգտակար նախնականցոց համար»: Նա հույս է հայտնում, որ մի խումբ համակրողների աջակցությամբ «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակը կտպագրվի, որով իր «տաշեվոր (այսինքն՝ տարուց ի վեր պրված) աշխատությունը պիտի կենդանանա ազգի համար»:

ԵԼԺ, IV, 53—54:

Դեկտեմբերի 11.—Հովհ. Գրիգորյան-Թաթևեղյանը Աբել Մխիթարյանին գրած նամակում հայտնում է, թե՝ «...զգոնամիտ Միքայել նախաճառնց ի բաժնի պարապի բժշկական արվեստի ի Մոսկվա», ավելացնելով, թե, ինչպես լսել է, երկու տարուց հետո նա կդառնա բժիշկ: Մատենադարան, Պատկանյաճների արխիվ, թղթ. 144, վ. 272:

«ՀՅՈՒՍԻՍԱՓԱՅԼԻ» ՇՐՋԱՆ

1857 ղեկտեմբերի 14—1860 նոյեմբերի 13

1857

Պեկտեմբերի 14.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» առաջին (հունվարի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում¹

Կրիտիկա. «Հանդես նոր հայախոսության», զործ Ստեփանոս վարդապետի նաղարյանց, Ա. հատոր, Մոսկվա, 1857 (էջ 71—80):

[1855—1857]

Հետադաշում, բանտում (1863) նալբանդյանը ջերմությամբ և հիշում իր ուսանողական շրջանի մասին. «Հիշում եմ անցյալը, երբ ջերմընկերական շրջանում գիշերներ էինք լուսացնում. ո՞ր են այժմ մեր անատումա-պաթոլոգիական և ֆիզիկո-բժշկական հավաքությունները, դրբերը, տեսարանները, դրույքները, և որպես աչդ բոլորի անհրաժեշտ ատրիբուտներ՝ շներն ու բաժակները: Դիշտ է ասում Շիրերը, ին՝ «Կյանքի մայիսը մի անգամ է ծաղկում». անդառնալի են մեզ համար ավշունով ու հույսերով լի այն հրջանիկ օրերը: Չնայած մեղանից յուրաքանչյուրի կյանքի պայմաններն ավելի բան սահմանափակ էին, բայց այն բաղդը բերկրանքն ավելի լայն պայմաններում ալլես շենք տեսնի: Ուսանողի կյանքի պոեզիան բաղկացած է՝ ցանկացածի պես ապրելուն արգելակող միջոցների դեմ մղած պայքարից և իրական այն կյանքից, որ նա վարում է, չնայած սահմանափակ միջոցներին: Նա քնով բավականանում է, բայց այնուամենայնիվ, իր ուղածն է անում և ապրում է այնպես, ինչպես կցանկանար ապրել»:

2. «Վայր բնկնող աատղեր», Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ (էջ 130—135):

3. «Մահացոցակ», Գեորգ Գեղամյանի մահվան առթիվ (էջ 143—154):

4. [Դամբանական հառ] (էջ 156—158):

Փետրվարի 18.—Կարգում է դամբանական՝ Խ. Աբովյանի աշակերտ և իր համալսարանական ընկեր Գեորգ Գեղամյանի վաղաժամ մահվան առթիվ:

ԵԼՓ, II, 158—159:

Փետրվարի 28.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Սովրեմեննիկի» 1858 թ. № 3-ը: Այդ համարում են տպագրված Հ. Հայնեի մի քանի բանաստեղծությունները՝ Մ. Միխայլովի թարգմանությամբ: Նալբանդյանը Հայնեի «Երազը» փոխադրել է Միխայլովի թարգմանությունից:

Н. М. Чернышевская, Летопись жизни и деятельности
Н. Г. Чернышевского, 153.

Մարտի առաջին կեսը.—Ավարտվում է «Հյուսիսափայլի» առաջին (հունվարի) ամսատետրակի տպագրությունը:

ԵԼՓ, IV, 48—49:

Մինչև մարտի 27.—«Հյուսիսափայլի» առաջին (հունվարի) ամսատետրակն ուղարկվում է բաժանորդներին:

ԵԼՓ, IV, 48:

Մարտի 27, Մոսկվա.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Նալբանդյանը տեղեկացնում է, որ «Հյուսիսափայլի» առաջին ամսատետրակն արդեն ուղարկված է, իսկ երկրորդը կուղարկվի այս շաբաթ. «ապրիլի մեջ կտպենք Մարտը և Ապրիլը, այնպես որ մայիսին կհավասարվինք»: Նալբանդյանը բացատրում է, որ այդ ուշացումն իրենց հանցանքը չէ, հավանաբար, ակնարկելով դրաքննության հարուցած խոչընդոտները: Այնուհետև հայտնում է, որ «Թափառական հրեայի» տպագրությունը կավարտվի մինչև ապրիլի 10-ը, որից հետո կձեռնարկի իր մյուս աշխատության (հավանորեն՝ «Մինին խոոբ, մյուսին հարսն» վիպակի) տպագրության գործը. խնդրում է նյութական աջակցություն, որպեսզի ապրիլի 20-ից սկսի տպագրությունը:

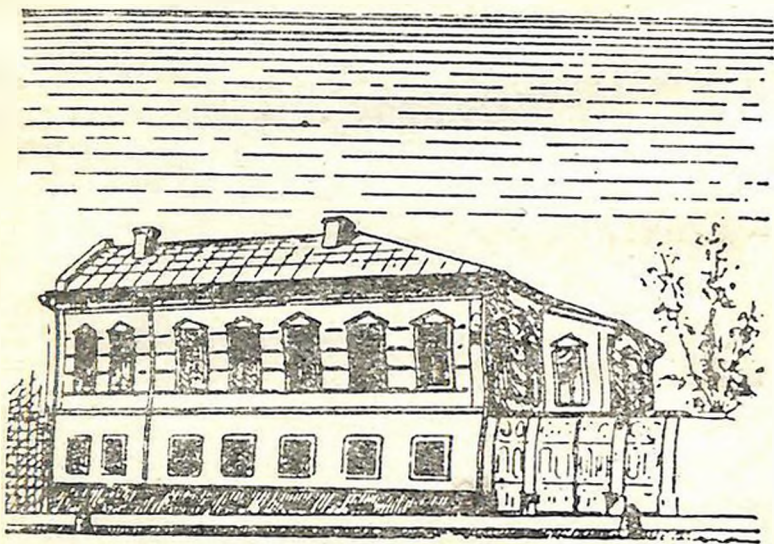
ԵԼՓ, IV, 43—49:

Նույն օրը.—Նամակ Սաղաթել Քաջալյանին՝ «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակի տպագրության գործին աջակցելու մասին: Չի պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 49:

Մինչև մարտի 28.—Ավարտվում է «Հյուսիսփայլի» երկրորդ (փետրվարի) ամսատետրակի տպագրությունը:

«Հանդես գրականական և պատմական», VI, 1895, 116—118:

«Հյուսիսփայլի» խմբագրատունը

Մարտի 28.—Ստ. Նաղարյանը Հովս. Իզմիրյանին գրած նամակում, նկարագրելով «Հյուսիսփայլի» տպագրության հետ կապված դժվարությունները, նշում է Մ. Նալբանդյանի «անձնանվեր ձեռնտվությունը» «Հյուսիսփայլին»:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—«Հյուսիսփայլի» բաժանորդների թիվը հասնում է մոտ 200-ի:

Նույն տեղը:

Մարտի 29.—Գ. վ. Այվազովսկին ներքին գործերի մինիստրին

Հայտնելով, որ «բարձրագույնս» իրեն վստահված Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդի պարտականություններին անցնելով, միաժամանակ իր պատրաստակամությունն է հայտնել կատարելու «հոգևոր գրաքննիչի» պարտավորությունները, և որ իր կողմից ոչ մի արդիւք չկա «Ճոռքադի» հրատարակության համար, ավելացնում է.

«Այս մասին հայտնելով ձերդ բարձր գերազանցությանը, պատիվ ունեմ ամենախոնարհաբար խնդրելու ձեզանից կարգադրություն՝ արգելելու ընդհանրապես և ամենուրեք կրոնական հոգվածների պարունակող նոր հրատարակվող գրքերի և գրական պարբերականների տպագրությունը, քանի դեռ աշգրիտները չեն նայվի իմ կողմից գրաքննական կարգով՝ ձերդ բարձր գերազանցության կարգադրության համաձայն»:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 205, վ. 1300:

Ապրիլի 3.—Մ. Մսերյանը և. կաղարչանին բողոքելով «Հյուսիսափայլում» Նալբանդյանի մերկացումների դեմ, նշում է, որ նրա հոգվածում («Կրիտիկա. «Հանդես նոր հայախոսության»») «մոլորված, հալաղի մոսկվացի սխոլաստիկը, որ հագիվ թե մի երկու բառ ծուռ ու սխալ միմյանց մոտ շարել գիտե», ինքն է:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 207, վ. 1848:
Հմմտ. Եժ, 11, 143:

Ապրիլի 1.—Գրաքննությունը տպագրության է լույսատրում Կլեմանս Ռոբերտի «Դքսուհի զը Շերեոզ» վիպակի՝ Նալբանդյանի թարգմանությունն առանձին գրքով: Նալբանդյանն իր այս թարգմանությունը նվիրել է «Գեորգ Նաղարչան Գեղամյանցի անմոռանալի հիշատակին»:

«Քո անմոռանալի հիշատակին նվիրելով այս փոքրիկ աշխատությունը, կատարում եմ միայն իմ պարտականությունը,—գրում է Նալբանդյանը:

Բոլոր զգացող սիրտը և պայծառ հոգին շատ անգամ գմայլել էր այս փոքրիկ գործի քննեցանությանը... Ընդունի՛ր, ուրեմն, իմ տխուր սրտի բխվածքը, քնդունի՛ր, ասում եմ, այս նվիրաբերությունը, որի վերա դրոշմված է բոլոր անունը ոչ վասարով, այլ բոլոր աչքի արտասուքով»:

«Գեոմանի դր Շերեոզ». Կլեմանս Ռոբերտի գործը, Մխիթարյան Նալբանդյանցի աշխատությամբ, Մոսկվա, 1858:

Հրատարակելով այս վիպակի հայերեն թարգմանությունը, Նալբանդյանը նպատակ է ունեցել կաթոլիկ հոգևորականության ունակցին, ոճրագործ Լուիսյան մերկացումը Այդ առաջնակից բնորոշ են վիպակի հերոսներից մեկի խոսքերն՝ ուղղված կարգինալ զը Ռիշելիսին. «Ժողովուրդն ասելու է ձեզ վերջապես. Ազգը պիտի հատուցանի ձեզ ատելություն և նզովք: Նույնիսկ պատմություն արդարացնելու չէ ձեզ, և ուղադալքը պատմելու են միայն ձեր արած չարագործությունը»:

Մինչև ապրիլի 10.—Ավարտվում է է. Սյուրի «Թափառական հրեա» վեպի առաջին հատորի թարգմանության տպագրությունը:

Յկժ, IV, 49:

«Թափառական հրեան» նվիրելով Ստ. Նազարյանին, Նալբանդյանը նրան ուղղած ձոնի մեջ գրել է. «Գիտեմ, որ սեփական է քո, ամենեցուն հայտնի և ամենների բերանով վկայած համոտություն»¹ հեռի փախչել ամենայն արտաքին փառքից ու պատվից, հերիք համարելով քեզ քո սրտի խաղաղ ու պարզ երջանկությունը, բայց ես իմ փոքրիկ գործի ճակատը պսակելով քո միշտ զեղեցիկ անունով, կամեի միայն ընծայարերել քեզ, և իշեր ու ցերեկ երկաթի դիմացկոտությունով, դառն հանգամանքների մեջ աշխատողիկ մեռնոր հալ մատենագրության վերա, որ Ռուսաստանի մեջ առաջին անգամ քեզանից զարկ ստացած, հառաջ է քալում նույն ուղղությունով»:

Ապրիլի 19.—«Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթի խմբագիր Ստեփան քահանա Մանդինյանը, անդրադառնալով Նալբանդյանի առաջին հոդվածին («Կրիտիկա. «Հանդես նոր հայախոսություն»»), այն անվանում է «ամենահանդուգն գրվածք», բողոքելով, որ «Կրիտիկայի» հեղինակը «պարսավում է ազգին», իսկ «հայոց գիտնականներին սխուլաստիկ» է անվանում:

«Մեղու Հայաստանի», 1858, № 16, 127:

Ապրիլի 25.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» երրորդ և չորրորդ (մարտի և ապրիլի) ամսատետրակները: Երրորդ ամսատետրակում Նալբանդյանի գրչին են պատկանում²

1. «Աղփառ կին», Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ (էջ 186—188):

2. «Հայ մարդու հայրենիքը», Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ (էջ 188—190):

3. «Աշխարհի կազմածը և նորա հրաշքները» (էջ 190—216):

Չորրորդ ամսատետրակում³

1. «Պրոպեդեյա Րուսի» Լուդովիկոս Դելատրի պատմությունը, թարգմանություն (էջ 250—263):

2. «Լուսին», Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ (էջ 264):

3. «Նամակ առ հրասարակողը» (էջ 334—337):

4. Այս համարից Նալբանդյանը սկսում է տպագրել ժամանակի հուղող հարցերը շոշափող գրական-հրապարակախոսական իր ակնարկաշարը՝ «Հիշատակարան Կոմս էմմանուելի օրագրության քերթերից» խորագրով (էջ 338—344):

Ապրիլի 29.—Նալբանդյանը գրում է «Նամակ առ հրատարակողը», որպես պատասխան «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում իր դեմ հղած հարձակումներին:

«Հյուսիսփայլ», 1858, № 4, 334—337:

Տե՛ս ապրիլի 19:

Ապրիլ (վերջեր).—«Սովրեմեննիկում» (№ 4) լույս է տեսնում Կ. Նդյանցի «Общие дела, занимающие Европу, о научном отношении Европы к Азии, об изучении армянского языка, литературы и истории в Европе» խորագրով հոդվածը, որից օգտվել է Մ. Նալբանդյանը իր թեկնածուական դիսերտացիան գրելիս (լրացում խմբ.):

ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» ֆառ. զիտ., 1963, № 1, 79—83:

Մայիս.—Հայ բուրժուական և կղերա-պահպանողական հոսանքի ներկայացուցիչներից ոմանք, Պետերբուրգում բողոքելով «Հյուսիսփայլի» «վնասակար» ուղղության դեմ, Խ. Լազարյանին խնդրում են՝ «սանձահարել կամ բոլորովին դադարեցնել այն»:

МОГИА, ф. Лаз. института, л. 185, л. 54—55.

Հունիսի 3.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսփայլի» հինգերորդ (մայիսի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին ևն պատկանում՝

1. «Առօրյա աշխատք», Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ (էջ 374—375):

2. «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերքերից» (էջ 376—386):

3. «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանի» հոդվածաշարի առաջին հոդվածը (էջ 399—416):

4. «Կրիտիկա. Ժողովրդական լեզվով թարգմանված և տպված Ռոբինզոնի պատմությունը Գամառ-Քաթիպայի աշխատությունով, Ս.-Պետերբուրգ, 1857» (էջ 417—420):

Նույն համարում տպագրված է հայտարարություն Նալբանդյանի թարգմանությամբ է. Սյուրի «Թափառական հրեա» վիպի առաջին հատորի և Կլիմանս Ռոբերտի «Դքսուհի զը Շերեոզ» վիպակի լույս տեսնելու մասին:

Հունիսի 20.—Գ. վ. Այվազովսկին Ստ. Նազարյանին ուղղած նամակում, շնորհակալություն հայտնելով «Հանդես նոր հայախոսության» երկրորդ հատորի և «Հյուսիսփայլի» ամսատետրակների համար,

գրում է, թե ամսագրի տարածման մեծագույն արգելք է հանդիսանում այն, որ նրա էջերում երբեմն «տարապայման համարձակախոսությունք» քննադատվում են «ազգի» և վերջինիս կողմից առանձնապես հարգված անձնավորությունների թերությունները: Խորհուրդ է առել գեթ սկզբում պզույշ լինել:

ԳԱՅ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 308:

Հուլիսի 7.—Նալբանդյանը գրում է «Նամակ առ հրատարակողը», որ Սեբուլբե խաչատուրյան Շահբեգ ստորագրությամբ տպագրվում է «Հյուսիսսփայլի» 1858 թ. յոթերորդ ամսատետրակում, էջ 72—76:

Հուլիսի 12.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսսփայլի» վեցերորդ (հունիսի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին են պատկանում՝

1. «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանք».
Տողված երկրորդ՝ Մխիթարյանք: Ա.—Մխիթարյանց սկզբունքը: Բ.—Մխիթարյանց բարոյականությունը: Գ.—Մխիթարյանց մատենագրական գործունեությունը (էջ 456—485):

2. «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության բերքերից» (էջ 496—507):

Հուլիսի 14.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսսփայլի» յոթերորդ (հուլիսի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին են պատկանում՝

1. «Նամակ առ հրատարակողը», Սեբուլբե խաչատուրյան Շահբեգ ստորագրությամբ (էջ 72—76):

2. «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության բերքերից» (էջ 76—86):

«Հիշատակարանի» այս հատվածը Նալբանդյանը գրել է, հավանորեն, հուլիսի սկզբին մեթոդական մի ամսանոցում. «Ո՛վ «Հիշատակարան»... միթե մոռացա՞ր, որ բո մի հատվածը (տպած «Հյուսիսսփայլ», հուլիս, 1858) գրեցի մի ամսանոցում, որ մի քանի բարեկամով զնացել էինք օդ վայելելու Գնացի՞ր ևս նոցա հետ ման զալու և բնության զեղեցիկ տեսարանքը վայելելու. ևս չէի՞, որ այն ջերմ եղանակում, ծառի տակ, մի փայտյա, շինականի աթոռի վերա նստած լցնում էի բո էջերը»:

ՆԱԼ, Լ, 411:

Հուլիսի 25.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսսփայլի» ութերորդ (օգոստոսի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության րերբերից»
(էջ 137—167):

[Սգոստոսի 12].—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում
«Հյուսիսսփայլի» իններորդ (սեպտեմբերի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին են պատկանում՝

1. «Սևաշարկություն», Կոմս Էմմանուել ստորագրությամբ (էջ 186—
188):

2. «Թե ինչպես է Լեկրագունդի ներքին կազմակերպությունը»,
ն..... ստորագրությամբ (էջ 225—241):

3. «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության րերբերից»
(էջ 242—248):

Սգոստոսի 21.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում
«Հյուսիսսփայլի» տասներորդ (հոկտեմբերի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին են պատկանում՝

1. «Նկատողություն» (էջ 298—311):

2. «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության րերբերից»
(էջ 335—353):

Նույն համարում տպագրված է Սո. Նաղարյանի գրախոսությունը է. Սյուրի «Թա-
փառական հրեա» վեպի առաջին հատրի՝ Նալբանդյանի թարգմանության մասին (315—
334): Այս գրախոսության շարունակությունը չի տպագրվել:

Սգոստոսի 30.—«Մեղու Հայաստանի» լրագրում տպագրված «Նա-
մակներում» Վահան Արամյանը (Զարմայ. Մսերյան) առանձին կրքով
խոսում է «անզգաստ և անհեռատես երիտասարդի» (Նալբանդյանի)
«անխոհեմ գրվածքների» («Հիշատակարանի») դեմ, նշելով, որ այդտեղ
«վարագրված» ձևով ծաղրված են Ներսես կաթողիկոսը և այլ եկեղե-
ցական ու աշխարհական «արժանահարզ անձինք»:

«Մեղու Հայաստանի», 1858, N 35, 278:

Հմմտ. Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 193, վ. 213:

Մինչև սեպտեմբերի 1.—Նալբանդյանը հիվանդանում է, որ տևում
է տասն օր:

Եկթ, 1V, 50:

Սեպտեմբերի 1, Մոսկվա.—Նամակ Գ. Սալթիկյանին: Հայտնում է,
որ նրա նամակներին չպատասխանելու պատճառն իր անդադար դբադ-
մունքներն էին, վերին աստիճանի թուլությունը և վերջին տասն օրվա

հիշվանդությունը: Առանձին ուշադրություն է հրավիրում «Հյուսիսփայլի» յոթերորդ և ութերորդ ամսատետրակներում տպագրված Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանի» վրա, ուր մերկացվում է իղերա-աղայական հեակցիան՝ իսլիբյանը, Գ. Վ. Ալվադովսկին, Ս. եպ. Ջալալյանը և արանց արբանյակները: Խնդրում է բացատրել չհասկացողներին, որպեսզի մերկացումները նպատակին ծառայեն և ժողովուրդը հանաչի իր թշնամիներին: Խոստանում է այսուհետև ևս շարունակել մերկացումները և թշնամիների «աղբաթը» խառնել: Տեղյակ լինելով «Հյուսիսփայլը» արգելիլու ուղղությամբ ռեակցիոներների գործադրած դավադրություններին, գրում է, թե չպետք է թույլ տալ, որ «ճշմարտության թշնամիներն» իրենց նպատակին հասնեն. ընդգծում է ռեակցիայի դեմ միասնական ուժերով դուրսելու անհրաժեշտությունը. «Պետք է ձեռք ձեռքի տալ և միաբան ուժով ջարդել խավար վիշապի գլուխը»: Հորդորում է աջակցել «Հյուսիսփայլի» բաժանորդների թիվն ավելացնելու գործին Ղրիմում և Նոր Նախիջևանում: Հայտնում է «Հյուսիսփայլի» ծավալը մեծացնելու վերաբերյալ իրենց մտադրության մասին:

Խժ, IV, 59—51:

Նույն օրը.— Կ. Հայրապետյանին ուղղած նամակում նրա ուշադրությունը ևս հրավիրելով «Հյուսիսփայլի» յոթերորդ և ութերորդ ամսատետրակներում տպագրված «Հիշատակարանի» վրա, Նալբանդյանը խնդրում է՝ «չի հասկացողներուն հասկացնել բանի զորությունը, որ ճշմարտությունը ձայն ստանալու աչդ կորած և մոլորած քաղաքի [Նախիջևանի] մեջ»: Վճռականություն է արտահայտում շարունակելու պայքարը դադափարական հակառակորդների դեմ՝ մինչև նրանց ջախջախումը: «Աղգի և ճշմարտության համար իմ կյանքը իմ աչքումը ոչինչ է և ամեն րոպե պատրաստ եմ դոհել, և այն օրից, երբ գրիչ վեր եմ առել ձեռքս, մինչև զերեդման ես պիտի պատերազմեմ սոուլթյան և խավարի հետ, և, որքան թույլ տան մեզ շրջապատած հանգամանքը, պիտի խորտակեմ դավաճան վիշապի գլուխը»: Դրա դրավականը նա համարում է «Հյուսիսփայլում» տպագրվող իր հոդվածները: Կրկին անգամ ընդգծում է, որ ռեակցիայի միացյալ ուժերի դեմ պետք է պայքարել նույնպես միասնական ճակատով, և չպետք է թույլ տալ, որ «Հյուսիսփայլի» հրատարակությունը խափանելու իրենց թշնամիների հույսն իրականանա: Նալբանդյանը հորդորում է անձանձիւ հետեւել, որ «կանգուն մնա մեր ընկերության (партия) դրոշակը»:

Խժ, IV, 51—52:

Սեպտեմբերի 13.—«Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում Մովսես Լուսինյանը «Հյուսիսափայլի» հինգերորդ ամսատետրակի «Հիշատակարանի» առթիվ գրած հոդվածում («Պատասխանի կրիտիկային Շահբեգի...») նշելով, որ Շահբեգը նույն Կոմս էմմանուելն է, իր պաշտպանության տակ է առնում «արժանահիշատակ մեծատուններին» և «սրբազնագործ աբեղաներին» Նալբանդյանի սուր հարվածներից, Հոդվածագիրը ցավ է հայտնում, որ Շահբեգը «մեծատունների և հոգևոր իշխանների սիրտը կարևոր խոցում» է:

«Մեղու Հայաստանի», 1858, № 37, 291—294:

Սեպտեմբերի 27.—«Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթում տպագրելով ներքին գործերի մինիստր Ս. Ս. Լանսկոյի գրությունը հալիբյան դպրոցի կանոնադրությունը հաստատելու մասին, Ստ. Մանդինյանը բաջալերական խոսքեր է ասում Գ. Վ. Ալվադովսկուն։ Ակնարկելով Նալբանդյանին, նա գրում է. «Բանի տեղ մի՞ դնեք, թե հայոց աբեղայից անուսում են անվանում, մեծատուններին և հարուստներին՝ ազահու ժլատ և ազգին՝ մանուկ... Այժմ, փառք ասածու, Հայաստանն ունի մեծ պաշտպան ազգի, եկեղեցվո և ուսման՝ աստվածազոր կայսրն ռուսաց, այդպիսի անձանց գրվածքը երբեք չի կոտրիլ ազգի սիրտը:

Նորա յուրյանց խորհրդի հառաջ գնալու արգելքը հոգևորականությունն են ճանաչում, վասն որո միշտ անպատվովթյամբ են խոսում նորա վերա, որ ազգի սիրտը կտրեն մեղանից»:

«Մեղու Հայաստանի», 1858, № 39, 307—308:

Սեպտեմբերի 30.—Ստ. Նազարյանը Գ. Սուլթանյանին գրած նամակում հայտնում է, որ մտադրություն ունեն «ավելի փառավոր դիրքով տպել օրագիրը [«Հյուսիսափայլը»], ճոխացնել նորա բովանդակությունը և տեղ-տեղ պատկերազարդել, և թե բաժանորդների թիվն ավելանա»:

«Նոր Ինսան», 1914, № 1, 130—133:

[Սեպտեմբեր].—Մ. Մսերյանը Մատթեոս կաթողիկոսին ուղղած նամակում մատնացույց անելով «Հյուսիսափայլի» շորորոդ, յոթերորդ և իններորդ ամսատետրակներում տպագրված Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանները», բողոքում է, որ Նալբանդյանն իր գրվածքներում ոչ միայն քնդհանրապես նախատում է ազգն ու եկեղեցին, այլև «իսկ սրտի դառնության մաղձն անխնա թափում է եկեղեցական և աշխարհական «արժանամեծաբ» անձնավորությունների վերա», ինչպիսիք են Հ. Հոնանյանցը, Հ. Խալիբյանը, Ս. Կպ. Ջալալյանը և ուրիշներ:

Այս ամենը հայտնելով կաթողիկոսին, Մսերյանը խնդրում է գրել... (նամակի սևագրության մեջ բաց է թողնված այն «բարձր աստիճանավորի» անունը, որին նկատի ունենա Մսերյանը), որպեսզի նա «սաստի» Նալբանդյանին, որովհետև վերջինս օրըստօրի ավելացնում է իր հանդերձությունը և չի դադարում «արժանավոր անձանց» դեմ այդպիսի հողվածներ գրել:

Առաջարկում է նույն «բարձրաստիճան» անձնավորության միջոցով Նալբանդյանին անապատճառ հեռացնել քաղաքից (Մոսկվայից): Նվ եթե կաթողիկոսին չհաջողվի այդ, ապա, — շարունակում է Մսերյանը՝ աշխատելով դիպչել կաթողիկոսի «թուլ տեղին», — կարելի է համարել, թե մեր եկեղեցին «զլորման» վտանգի մեջ է:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, րղթ. 207, վ. 2129:

Հոկտեմբերի 9, Մոսկվա. — Նալբանդյանի նամակը Մատթեոս (Գևորգ?) Վեհապետյանին: Խնդրում է հանձն առնել և կազմակերպել «Հյուսիսափայլի» բաժանորդագրության գործը նրան վստահված թեմի մեջ: Նշում է իր նոր հասցեն՝ На Никитской улице, в доме княгини Голицыной.

Եկե, IV, 53:

Հոկտեմբերի 11, Մոսկվա. — Գրում է «Նամակ առ հրատարակողը», որով մերկացնում է Հ. Նալիբյանին, որպես հասարակական գումարները կողոպտողի. կոնկրետ օրինակից ելնելով, Նալբանդյանն ընդհանրացումներ է կատարում՝ դիմակալերժ անելով բուրժուազիային և վերջինիս պատվար ու հովանավոր հասարակարգը. «Իշխանություն կա՞ ձեռքումդ, հարուստ ես, ուրեմն ամենալավ, ամենապատվելի մարդը դու ես... զարկի՛ր, խեղդի՛ր, հալածի՛ր, ինչ կամիս արա՞, անդատապարտ ես, որովհետև հարուստ կամ իշխան լինելով, արդեն քո կողմը գրավել էիր Հոռովի պապի ռնմեղանշտկանությունը: Քեզանից զարկվողը, խեղդվողը և հալածվողն է մեղավոր և դատապարտելի. դու դու աղգասեր անուն ևս կժառանգես...»:

Նալբանդյանը վստահություն է հայտնում, որ թեև «մի քանի պալոսների կողմից» պիտի բամբասվի, բայց «շատերի սրտից լսելու է ձայնակցություն»:

Նա խոստանում է «մի ուլ ժամանակ, բոլորովին այլ հանգամանքների մեջ...» փաստաթղթերով հիմնավորապես դիմակալերժ անել Ներսես կաթողիկոսին, Նալիբյանին և մյուսներին. «Այո՛, մեք խոստանում

ենք այդ, եթե հաջողի մեզ տպագրական մամուլի տակ ձգել մի ժամանակ մեր տեսած ու լսածը, որ բովանդակում է յուր մեջ մեր Եղգի ժամանակակից ճիշտ պատմությունը»:

Եկժ, 11, 265—273:

Հոկտեմբերի 20.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ (նոյեմբերի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին են ստանալու:

1. «Նրազ», Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ (էջ 412—415):

2. «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանք»: Հոգևած երկրորդ. Դ.—Մխիթարյանց մատենագրական գործունեության շարժանքը (էջ 416—427):

3. «Նամակ առ հրատարակողը» (էջ 428—438):

Մինչև հոկտեմբերի 25.—Մ. Մսերյանը, նպատակ ունենալով Նալբանդյանի դեմ արևմտայն ուսուցիչներին հետ միասնական ձևակառուել, Ղուկաս Պալտաղարյանին հայտնում է «Արշալույս Արարատյանի» դեմ Սևրովբե խաչատուրյան Շահբեկ ստորագրությամբ, «Հյուսիսափայլի» յոթերորդ ամսատետրակում տպագրված Նալբանդյանի «Նամակի» մասին:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 205, վ. 1061:

Հոկտեմբերի 25.—Դ. Պալտաղարյանը Մ. Մսերյանին «աղտշում է հուշժ»՝ ուղարկել իրեն «Հյուսիսափայլի» այն ամսատետրակը, որտեղ տպագրված է «Արշալույս Արարատյանի» դեմ ուղղված նամակը (Ս. Ն. Շահբեկի «Նամակ առ հրատարակողը»): Գրում է, թե ինքը երբևէ չի տեսել հիշյալ օրագիրը («Հյուսիսափայլը») և չգիտե՝ «հայերեն է այն, թե ռուսերեն» (ակնարկում է, թե ինչ, ուստի առաջաժողովը դեմոկրատական մտքի ազդեցության մասին). այնուհետև խնդրում է՝ «խորհրդարար» տեղեկություններ հաղորդել «Սուրմակյաններին», այսինքն՝ «Հյուսիսափայլի» աշխատակիցներին մասին:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 29.—Բ. Պատկանյանը Մ. Փանյանին գրած նամակում պատասխանելով, թե ինչու իր «Քաջ Վարդան Մամիկոնյանի մահը» պոեմը չի հանձնել «Հյուսիսափայլին», դժգոհություն է հայտնում այդ ամսագրի «հեղինակների»՝ իր հանդեպ ունեցած մերժողական վերաբերմունքի առթիվ: «Ես հատկաբար [հատկապես] այդ օրագրի համար շատ

բաներ էի աշխատել,—գրում է նա,—ի թիվս որոնց «Մեծն Նապոլեոնի պատմությունը»... Բայց իմ առաջարկությունքն քաղաքավարությանը հերքեցին... Նոքա շապեցին իմ մի ոտանավորն... ունիմ և ուրիշ պատճառներ հեռանալու այդ օրագրի մասնակցությունն»:

Ռ. Պատկանյանի դժգոհությունը, ըստ էության, Նալբանդյանից էր: Պատկանյանի և իր համոզմունքների մեջ տեսնելով սկզբունքային տարբերություն և գործադրելով իր ազդեցությունը «Հյուսիսսփայլի» խմբագրական գործերում, նրա հրատարակության առաջին երկու տարում Նալբանդյանն ինքն է եղել Ռ. Պատկանյանի՝ «Հյուսիսսփայլի» համար ուղարկած երկերը մերժողը: Պատկանյանի նամակում հիշատակված ոտանավորի մերժման հարցին անդրադառնալով իր «Հիշատակարանում», Նալբանդյանը գրում է. «Դարձյալ մի այլ նամակ ստացա սլ. Գամառ-Քաթիպայից (Ս.-Պետերբուրգից), որ մեղադրում է ինձ, թե ինչո՞ւ համար նորա ուղարկած մի ոտանավորը չէ բնկել «Հյուսիսսփայլի» մեջ, և թե ինչո՞ւ մի գրավոր տեղեկություն չեմ տվել նորան չտպվելու պատճառի մասին»:

Խոստափելով ուղղակի պատասխանից և պատճառաբանելով, թե «իմ ձեռքում ոչինչ չկա», Նալբանդյանը գրում է. «Իսկ ինչ որ վերաբերվում է «Հիշատակարանիս», այո՛, այդ այլ բան է, աչտեղ ես իմ «Հիշատակարանի» անմիջական տերն եմ. միայն խնդրում եմ ամեն մի մարդուց, որ խնայեն իմ «Հիշատակարանը» և բան ուղարկելու ժամանակ, աշխատեն այնպիսի բան ուղարկել, որ և՛ յուրյանց, և՛ ինձ, և՛ պատվելի ընթերցողներին ժամանակի զուր կորուստ չլինի»:

Եկժ, I, 394—395:

Բնորոշ է, որ 1858 թ. մերժված «Մեծն Նապոլեոնի պատմությունը» տպագրվում է «Հյուսիսսփայլում» 1860—1861 թթ., երբ Նալբանդյանը հեռացել էր «Հյուսիսսփայլի» խմբագրությունից:

Հոկտեմբեր.—Գ. վ. Ավագովսկին և. Լադարյանին ուղղած նամակում խնդրում է հայտնել Ստ. Նաղարյանին, որ առաջիկայում «Հյուսիսսփայլի» էջերում տեղ չտա «անբարեմիտ և անվայել» հոդվածների (նկատի ունի հատկապես Նալբանդյանի հոդվածները և «Հիշատակարանը»), հակառակ դեպքում ստիպված կլինի գործել «օրինական ճանապարհով», ներքին գործերի մինիստրի ուղադրությունը դարձնելով այդ «անբարեմիտ և անվայել» հոդվածների վրա:

МОГНА, ф. Лаз. института, л. 185, л. 54—55.

Նոյեմբերի 12.—Խ. Լադարյանը, Ն. Գ. Դեկյանովին հայտնելով «Հյուսիսսփայլում» տպագրված «անբարեմիտ և անվայել» հոդվածների առթիվ Գ. վ. Ավագովսկու բողոքի մասին, և իրավացի համարելով վերջինիս, գտնում է, որ նման «անվայելուշ» հոդվածները պատիվ չեն բերում հրատարակչին: Խ. Լադարյանը Դեկյանովին հանձնարարում է անհապաղ կանչել Ստ. Նաղարյանին, այս մասին տեղեկացնել և զգուշաց-

նել, որ ելի նրա ամսագրում այսուհետեւ էլ կտպագրվեն աշգրիտի հոգ-
վածներ, ապա ինքն ստիպված կլինի դիմել Լազարյան ճեմարանի գլխա-
վոր կառավարիչ գեներալ-ադյուտանտ իշխ. Ա. Ֆ. Օռլովին և հատկապես
Եովկայան կոմիտեի կառավարիչ, զազոտի խորհրդական Վ. Գ. Բուտ-
կովին՝ Վճռական միջոցներ ձեռք առնելու համար: Եվ շնայած ինքր
դեռևս մայիս ամսին բողոքներ է ստացել «Հյուսիսափայլի» դեմ, բայց
սպասել է, որ Նաղարյանից անձամբ բացատրություն կլսի՝ հույս ունե-
նալով համոզել նրան՝ վերջ դնելու «ամոթալի երկպառակությունը»:
Բայց այժմ Գ. Վ. Ալվազովսկու գրությունն ստիպում է իրեն այս գրու-
վոր նկատողությունն անել. որովհետեւ այդ է պահանջում իր պաշտոնը
և վերջինիս նկատմամբ ունեցած պատասխանատվությունը: Այնուհետեւ
և Լազարյանն անհրաժեշտ է համարում Նաղարյանին զգուշացնել այն
անախորժ և նույնիսկ վատթար հետևանքներից, որ նրա համար կարող
էն առաջ զալ նրա «անթույլատրելի և ապօրինի» գործողություններից՝
«անվայելուշ» ամսագիրը («Հյուսիսափայլը») հրատարակելիս:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 26.—Ստ. Նաղարյանը և Լազարյանի՝ նոյեմբերի 12-ի
գրության առթիվ տված իր պատասխանում, մի կողմ լնդնելով
Նալբանդյանի հոգվածների համար առաջադրված մեղադրանքները,
բացատրություններ է տալիս՝ ելնելով իր սեփական համոզմունքներից:
Նշելով, որ «ինքն այլ կերպ է մտածում, բան ուրիշները, և ուրիշներն
էլ մտածում են այլապես, բան ինքը», Նաղարյանն, բոտ կուլյան, սահ-
մանադատվում է Նալբանդյանից, զզալ տալով, որ իր վրա չի վերցնում
նրա հոգվածների պատասխանատվությունը:

Իդ մասին եղած մեղադրանքները «բողոքովին անհիմն» համարելով,
Նաղարյանը բացատրում է, որ ինքը «միշտ հարգել է և հարգում է իր
ազգի արժանավոր քահանաներին», հետևապես իրեն չի կարելի մեղա-
դրել ամբողջ հոգեւորականությանը քննադատելու մեջ: Այնուհետեւ,
Ստ. Նաղարյանը, համառոտակի կանգ առնելով «Հյուսիսափայլի»
ամսատետրակների նյութերի վրա, նշում է, որ դրանց մեջ չի կարելի
դտնել «չարամիտ» վերաբերմունք հայ հոգեւորականների նկատմամբ:
Վերջում համոզմունք է հայտնում, որ և Լազարյանը «չի հոմարի
որեւէ միջոցի դիմել՝ դադարեցնելու միակ հայկական ամսագիրը»:

Պրակաւ-գիտական մոլոգածու, 1903, 57—60:

Մինչև նոյեմբերի 27.— Բաժանորդներին է ուղարկվում «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ ամսատետրակը:

Նկժ, IV, 55:

Նոյեմբերի 27, Մոսկվա.— Կ. Հայրապետյանին հայտնելով, որ արդեն ուղարկված է «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ համարը, Նալբանդյանը նրա ուշադրությունն է հրավիրում այդ համարում տպագրված «Նամակ առ հորատարակողը» խորագիրը կրող իր հոդվածի վրա, որի մեջ նա մերկացնում էր խալիբյանին, Գ. Վ. Այվազովսկուն և սրանց արքայականներին, որպես հասարակական գումարները կողոպտողների: Հայտնում է նաև, որ Գ. Վ. Այվազովսկին «Հյուսիսափայլի» մասին գանգատվել է Լազարյաններին, իսկ վերջիններս նամակով սպառնացել են, որ եթե ամսագիրը շարունակի այդ ուղղությունը, համապատասխան միջնորդություն կանեն՝ այն փակել տալու համար: Կռահելով իր հակառակորդների դավադրական ծրագրերը՝ «այժմ նորա ամեն ջանք գործ պիտի դնեն, որ մենք ստորագրող չգտնելով, ընկնենք տարտալայման նեղություն մեջ», Նալբանդյանը հորդորում է Կ. Հայրապետյանին և իր համակրողներին՝ ամեն ջանք գործ դնել, որ ինչքան կարելի է ավելանան «Հյուսիսափայլի» բաժանորդները. «Ստորագրողների [բաժանորդների] բազմությունը մեր համար, բացի նյութականից, ունի և բարոյական օգուտ, որովհետև կարող ենք ցույց տալ պարծանքով, թե ահա ազգը ընդունում է, և այլն, և այլն, և այն ժամանակ կպապանձվին մեր թշնամիների բերանները»: Նալբանդյանը կոչ է անում «ջերմությամբ կալել գործին»: Խոսելով «Հյուսիսափայլի» նշանակության մասին, Նալբանդյանը գրում է. «Հյուսիսափայլի» երեկվր մեծ ազդեցություն գործեց ազգի վերա, շատ բաներ խոսեցավ օրագիրը, և շատ մարդիկ սկսեցին ուրիշ կերպ նայել բաների վերա...»:

Նկժ, IV, 55—56:

Նույն օրը.— Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» տասներկուերորդ (դեկտեմբերի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

Ֆաբր դ'Օլիվիեի «Թալիսումներ» վիպակի հայերեն թարգմանությունը (էջ 439—505):

Դեկտեմբերի 6.— Խ. Լազարյանը, դժգոհ Ստ. Նազարյանի բացատրություններից (տե՛ս նոյեմբերի 26), ձեմարանի դիրեկտոր Ն. Դ. Դեյ-

յանովին ուղղած գրութեան մեջ իր զայրույթն է հայտնում «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ ամսատետրակի առթիվ, որ անցավ ամենայն սահման՝ անվայելուչ և դատապարտելի երկու հոգւածով (սկնարկում է Նալբանդյանի հոգւածները), որոնք, անձնական վիրավորանքներից բացի, պարունակում են նույնիսկ ատելութուն, թշնամութուն և սլաք-սավանք՝ ինչ որ օրենքը հետապնդում և դատի է ենթարկում: Լազարյանը հիշեցնում է, որ երբ հրատարակիչն իր բնավորութեան համառութեամբ կամ ընկերակիցների ըմբոստութեամբ թուլատրված սահմաններից դուրս է գալիս, ապա ամսագիրն արգելվում է և միաժամանակ տուգանքի է ենթարկվում:

Այնուհետև, հայտնելով, որ հիշյալ հոգւածների առթիվ լուսավորութեան միեկնորոշությունում քննություն է կատարվում, սպառնում է, որ եթե հրատարակիչն ու նրա աշխատակիցները «չսանձեն» իրենց կրքերը, ապա ինքը ստիպված կլինի դիմել Լազարյան ճեմարանի ղեկավոր կառավարչին և Կովկասյան կոմիտեի նախագահին, որպեսզի վերջ տրվի վնասակար բանակուլին, կամ թե՛ իսպառ արգելվի այս ամսագրի («Հյուսիսափայլի») հրատարակությունը, որը ո՛չ միայն ո՛չ մի օգուտ չի տալիս, այլ, ընդհակառակը, ատելություն և երկպառակություն է սերմանում:

Խնդրելով այս բոլորն հայտնել «Հյուսիսափայլի» հրատարակչին, ի. Լազարյանն ավելացնում է, որ իր նպատակն է նախազգուշացնել՝ նրա համար վատ հետևանքներից:

МОПІА, ф. Лаз. института, л. 185, л. 61—64.

Կեկտեմբերի 7. — «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ ամսատետրակում տպագրված Նալբանդյանի «Նամակ առ հրատարակողը» հոգւածի առթիվ Գ. Վ. Այվազովսկին լրտեսագիր է ուղարկում ներքին գործերի մինիստր Ս. Ս. Լանսկոյին, բողոքելով Նալբանդյանի սուր մերկացումների դեմ և պահանջելով՝ փակել «Հյուսիսափայլը», իսկ Նալբանդյանին պատժել «օրենքի ողջ խստութեամբ»:

«Հոգեւոր և մի քանի աշխարհիկ անձանց դեմ ուղղված նամակներն այդ ամսագրում նախ լույս էին տեսնում անանուն, իսկ հետո՝ Նալբանդյանի ստորագրութեամբ: Այդ հոգւածներում հեղինակն ամենաանարժան ձևով, թեև ո՛չ ուղղակի, այնուամենայնիվ, միանգամայն հասկանալի արտահայտություններով սեպնում է հանգուցյալ Ներսես կաթողիկոսին, Թիֆլիսի ներկա թեմական առաջնորդին (Ս. Կպ. Զալալ-

յանին), ինձ, լազարյան ճեմարանի մի քանի պրոֆեսորներին, ախտորոշող խորհրդական խալիբյանին և ուրիշ շատերին, և արտահայտում է մեր կրոնի ու խոստամբեր բարոյականության սկզբունքների ոգուն հակառակ մտքեր ու հասկացողություններ:

Եվ, վերջապես, նույն հեղինակը «Հյուսիսափայլի» խմբագրի անվամբ գրած և այդ ամսագրի 11-րդ, նոյեմբերյան գրքույկում տույլած նամակում խիստ աղավաղված ու սխալ ձևով վերադարձնելով իմ կառավարած թեմի եկեղեցական գումարների գործը, արդեն ուղղակիորեն վրդովեցուցիչ ու անպատկառ արտահայտություններով հարձակվում է հայերի մեջ այնքան հարգված հանգուցյալ եպիսկոպոսի հիշատակին, իմ, պարոն խալիբյանի և ուրիշ շատ անձնավորությունների վրա ու այդ գործի լուծումը պատկերում է ամենամռայ և կեղծ լուսաբանմամբ, բացահայտորեն անբարեխղճության սուվեր գցելով այդ գործի ավարտմանը մասնակիցների վրա: Այդ նամակն ամբողջովին գրված է ժողովրդին խռովելու և իմ կառավարմանը հանձնված հոտի մեջ երկպառակություն, անհամաձայնություն սերմանելու ակնհայտ նպատակով»:

«Այս հանգամանքը,— ավելացնում է վերջում Գ. վ. Ալվազովսկին,— ստիպեց ձերդ գերազանցության բարեացակամ ուշադրությանը ներկայացնել այն ողջ վնասը, որն անհրաժեշտաբար կառաջանա «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը հետագայում էլ հայերի մեջ տարածելուց՝ նրա ազգային հակակրոնական և ոչ բարոյական ուղղության պատճառով և ամենախոնարհաբար խնդրել՝ բոլոր հնարավորին շուտ արգելել այդ հրատարակությունն իր ներկա ոգով՝ չարիքը հենց սկզբից կտրելու համար, իսկ վերոհիշյալ հոդվածի հեղինակ Նալբանդյանին, որն արդեն հայտնի է օտար դավանությունների ղեկարարամենտում, որպես վնասակար ու անհանգիստ մարդ՝ ենթարկել արժանի պատժի, օրենքի ողջ խոստովյամբ»:

Նվժ, II, 428—429:

Գ. վ. Ալվազովսկու այս, ինչպես և այլ լրտեսագրերի մասին նախադրյալը տեղյակ էր. «երկու տողում» այդ առթիվ նա գրում է. «...Արդեն նախընթաց տարիներում քանի տեղամ ամբաստանվեցանք նորաստեղծ Ռուսիա ներքին գործոց մինիստրի առաջև, որպես անբարոյական, որպես ապստամբ և խռովեցուցիչ ժողովրդային Պ. Ալվազովսկին առաջարկում է բաժանալ մինիստրին, «Հյուսիսափայլ» վնասակար օրագիրը դադարեցնել և մեզ ձգել սաստիկ պատժի տակ, օրենքի բովանդակ խոստովյամբ: Դուք ե. պ. Ալվազովսկին, հայրական հոգացողությամբ, պատրաստել էր մեզ տեղի բնակության ներքինի կամ Կրասնոյարսկ... մեր չեթմությունը մի փոքր բարեխառնելու համար Սիբիրի սառնամանիքը... (բուն առողջասպահական խորհրդով): Պ. Ալվազովսկին

չէ կարող ուրանալ այս իրողութիւնը. ըստ որում երկար քննութիւնը և զրազրութիւնը
եղան մինիստրների և ցենզորյան ժողովի մէջ, այլև առաջարկեցան հարցմունքներ...»
Եւթ, III, 31:

Դեկտեմբերի 10.—Գրաքննութիւնը տպագրութեան է թույլատրում
«Հյուսիսսփայլը» 1859 թ. առաջին (հունվարի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրութեան քերքերից»: Նոր
տարի.—Բեզգդդեի նամակը.—Տրովատորի բովանդակութիւնը.—Բեզ-
գդդեի ազգաբանութիւնը.—Հայկական թևատրոն Մոսկվայի մէջ.—
Սուրբ Մեսրոպի գերեզմանի այցելուի նամակը.—Գամառ-Քաթիպայի
պահանջողութեան պատասխանը (էջ 66—79):

Նույն համարում տպագրված է՝ «Մահացուցակ Աբրահամ Պողոս-
յանց փաստաբանի» (էջ 80—81), ստորագրված է Ստ. Նազարյանց,
սակայն ամսագրի առաջին կիսամյակի նյութերի ցանկում նշված է որ-
պէս Նալբանդյանի հեղինակութիւն:

Գ. 3. Պախլյան ստորագրութեամբ տպագրված է նաև Օ. Սենկովսկու «Անթար»
փպակի (էջ 15—41) և անանուն հեղինակի «Մի զարմանալի պատմութիւն. Կարոս
տաննեմիրորդի տեսիլը» պատմվածքի թարգմանութիւնները (էջ 60—65): Ենթադրվել
է, որ Պախլյանը Մ. Նալբանդյանի ծածկանուններից է («Գրական թերթ», 1967,
մարտի 24): Լրացում խմբ.:

Դեկտեմբերի 11.—Ն. Դ. Դելյանովը և. Լազարյանի հանձնարարու-
թեամբ, Ստ. Նազարյանին հայտնում է, որ «Հյուսիսսփայլում» տպա-
գրված (Նալբանդյանի) մի քանի հոդվածների տուխիլ առաջացած բո-
ղոքներին կառավարութիւնը տեղյակ է և որ՝ լուսավորութեան մի-
նիստրութիւնում քննում են, թե ինչպե՞ս է պատահել, որ գրաքննու-
թիւնը թույլատրել է նման հոդվածներին տպագրութիւնը: Այնուհետև,
Դելյանովը գրում է, թե Նազարյանի բացատրութիւնն ուղարկված է
թեմական առաջնորդին (Գ. Վ. Ալվազովսկուն), որից և կախված է
«Հյուսիսսփայլը» շարունակելու կամ դադարեցնելու հարցի վերջը, և
եթե նա պահանջի, ապա Լազարյանն ստիպված կլինի բարձրագոյն
իշխանութեան միջոցով դադարեցնել ամսագրի հրատարակութիւնը:
Ընդ որում, Լազարյանը ցանկութիւն է հայտնում, որպէսզի «Հյու-
սիսսփայլն» առաջիկայում «արժանի լինի զիտնական հրատարակչին»
և «էպոսն նպաստի հայ ազգի կրօնաբարոյական զարգացմանը, բայց

շունհնա վնասակար հետեանք իրավական տեսակետից իրեն՝ հրատարակչի, և բարոյական առումով՝ նրա հայրենակիցների համար»:

МОГИА, ф. Лаз. института, д. 185, л. 59—60.

Դեկտեմբերի 12.—Գ. Վ. Ալվադովսկին նալիբյանին հայտնում է «Հյուսիսսփայլի» տասնմեկերորդ (նոյեմբերի) ամսատետրակում հրատարակողին ուղղած նամակի առթիվ ներքին գործերի մինիստրին գրած լրտեսագրի մասին. «Վերջին տետրակ «Հյուսիսսփայլին» և գրումն թուխալին (նալբանդյանի), որ ի նմա (շոր ընկալա յերեկն), ստիպեաց զիս գրել այսօր իսկ ուղղակի գիր բողոքանաց առ մինիսթրն, և պահանջել՝ զի օրագիրն այն խափանեսցի ամենայն փութով իբրև վնասակար և կեղեցույ և աղգի, իսկ Մուխալն այն պատուհասեսցի ըստ օրինաց իբրև բանսարկու և խռովարար»:

ԴԱԼԻ, Նուր Նախիջևանի Մադիսուրաուի ֆ.:

Դեկտեմբերի 13.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Սովրեմեննիկի» 1858 թ. № 12-ը: Այդ համարում է տպագրված Ն. Գ. Զերնիշևսկու «Критика философских предубеждений против общинного владения» հոդվածը, որից քաղվածքներ է կատարել նալբանդյանը՝ իր «Հեգելը և նորա ժամանակը» փիլիսոփայական աշխատությունը գրելիս:

Նույն օրը.—Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի առաջնորդական ատյանը Գ. Վ. Ալվադովսկու զեկուցման հիման վրա հրամանագրում է՝ բահանաներին խստիվ արգելել «Հյուսիսսփայլ» «որոմնացան» օրագրին բաժանորդագրվին ու նրա տարածմանը նպաստելը: «...Բոլոր ողջամիտներին հայտնի է,—ասված է հրամանագրում,—որ այդ օրագրի ընդհանուր ոգին և բաղմամբիվ ասույթները մեծապես վնասակար են հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանությանը և քրիստոնեության ուղիղ վարքին, և ատելություն են գրգռում ներսես կաթողիկոսի, ինչպես և առհասարակ հոգևորականների դեմ, առանձնապես Ռուսաստանի հայոց թեմական առաջնորդների և պատվավոր իշխաններից ոմանց և աղգի Բարեբարների դեմ»: Ելնելով վերոհիշյալից, առաջնորդական ատյանը նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը հրամայում է՝ հրամանագիրն ստանալուն պես, քաղաքի քահանաներին հավարել մի տեղ և ընթերցել «ի հանդիմանություն և ի կշտամբանս» նրանց, ովքեր հորդորիչ և պատճառ են հանդիսանում «որոմնացան» օրագրիը Նոր Նախիջևան քաղա-

СОВРЕМЕНИКЪ

1858

№ XII ДЕКАБРЬ

77 1/2

САНКТПЕТЕРБУРГЪ

ВЪ ТИПОГРАФИИ КАРЛА ВУЛЬФА
(На Невскомъ, домъ Завѣтнова № 58)

«Սովրѣմենիկի» անվանաթերթը

քում տարածելու, և «ի խրատ զգուշության» ուրիշներին, որպեսզի առաջիկայում որևէ մեկն գործակից և օգնական չլինի նման «վնասակար ձեռնարկության»:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 1981, թ. 4:

Մինչև դեկտեմբերի 19.—Պետերբուրգում «Հյուսիսսփայլի» համակրողներին մի խումբ բողոքի նամակ են գրում Գ. վ. Այվազովսկուն և աղաարարում, որ նա իզուր չձգտի «Հյուսիսսփայլին» վնասել կամ այն խափանել տալ, քանի որ դա մեծ դժգոհություն կարող է առաջացնել ժողովրդի մեջ:

ՅԼՖ, IV, 57:

Դեկտեմբերի 19, Մոսկվա.—Նալբանդյանը Կ. Հայրապետյանին ուղղած նամակում հայտնում է, որ Գ. վ. Այվազովսկին լուսավորության մինիստրին գանգատվել է, թե «Հյուսիսսփայլը» ժողովրդին ըմբոստացնում է հոգևորականության դեմ: Այդ առթիվ իրենք (Նալբանդյանը և Նադարյանը) բողոք են ներկայացրել էջմիածնի Սինոդին, որ Այվազովսկին դուրս է գալիս իր՝ թեմական առաջնորդի իրավասության սահմաններից: Հստ էության այդ բողոքը գրել են արտաքնապես ցույց տալու համար, թե «Հյուսիսսփայլի» (Նալբանդյանի) պայքարը ոչ թե ընդհանրապես հոգևորականության, այլ առանձին հոգևորականների դեմ է:

Նալբանդյանը հայտնում է նաև, որ լուսավորության մինիստրը բացատրություն է պահանջել զրաքննական կոմիտեից, թե նա ինչպես է թույլ տվել այդպիսի «զղրդեցուցիչ հոդված» («Հյուսիսսփայլում»), իսկ իրենք զրաքննական կոմիտեին գրել են, թե՛ թող մինիստրը բարեհաճի ուղղակի իրենցից բացատրություն պահանջել:

Հայտնելով, որ Պետերբուրգում «Հյուսիսսփայլի» համակրողներին մի խումբ նամակ են գրել Գ. վ. Այվազովսկուն, զգուշացնելով նրան՝ իզուր չձգտել «Հյուսիսսփայլին» վնասելու կամ այն խափանել տալու, որովհետև դա մեծ դժգոհություն կարող է առաջացնել ժողովրդի մեջ, և նշելով, որ լադարյանները, «որպես թշնամի ազգային լուսավորության», եթե կարողանան, ամեն կերպ կխափանեն «Հյուսիսսփայլի» հրատարակության գործը, Նալբանդյանը խորհուրդ է տալիս, որ պետերբուրգիցիների օրինակին հետևելով, Նոր Նախիջևանում համակրողների մի խումբ նամակով զգուշացնի Գ. վ. Այվազովսկուն: Նալբանդյանը նման բողոքներն իրենց համար նպաստավոր է համարում և նշում է, որ հա-

կառակ իրենց թշնամիների ջանքերի, նրանց չի հաջողվի «Հյուսիսափայլը» խափանել տալ:

Խնդրում է տեղեկացնել, թե ի՞նչ ազդեցություն գործեց իր «Նամակ առ հրատարակողը»՝ տպագրված «Հյուսիսափայլի» տաճմեկելորդ ամսատետրակում: Հայտնում է, թե տաճմեկելորդը շուտով կուղարկվի բաժանորդներին, և որ ինքն սպասում է հնդկահայերի կտակների պատճեններին, որպեսզի հրատարակի «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. առաջին համարում:

ՅԼԺ. IV, 57—58:

Գեկտեմբերի 24.—Հ. Խալիբյանին ուղղած նամակում Գ. վ. Ալվադովսկին գրում է, թե գրաբնությունը վերացնելու լուրը բոլորովին անհիմն է, ընդհակառակն, կարող է դարձյալ ուժեղանալ «Հանդուցյալ էայսրի (Նիկոլայ I-ի) ժամանակվա խոսույթյունը, որովհետև, ինչպես տեսնում ենք, Ռուսաստանում շատերն ազատությունն ի չար են գործ դնում: «Բայց,—ավելացնում է Ալվադովսկին,—գրաբնությունը կվերացվի թե ոչ, մի բան հայտնի է, որ «չարալեզու» «Հյուսիսափայլն» աշուհետեւ լռելու է, ինչպես սաշտոնական գրություններով խնդրել եմ մինիստրից և կադարյաններից»: Այնուհետև Ալվադովսկին հայտնում է, թե Հաղարչանները հուլիս վայրացած են Նալբանդյանի և Նադարյանի դեմ, ինչպես երևում է Խ. Կադարյանի՝ իրեն, Ալվադովսկուն և Ճեմարանի գիրքերով ուղղած նամակներից: Դրանով էլ չբավականանալով, նա, Ալվադովսկին, Նալբանդյանի դեմ պատրաստել է մի «գլխավոր պատասխան», որ տպագրելու է Թիֆլիսի և Պոլսի հայերեն թերթերում:

Գ. վ. Ալվադովսկու այդ պատասխանը, մեզ անհայտ պատճառներով, չի տպագրվել:

ԳՍԹ, Նոր Նախիջևանի Մազխաբատի ֆ.:

Գեկտեմբերի 26.—Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը, ստանալով առաջնորդական ատյանի հրամանագիրը՝ «Հյուսիսափայլ» «որոմնացան» օրագրին բաժանորդագրվելն ու տարածման նպատակն արգելելու մասին, քաղաքի բոլոր բաժանաներին հրավիրում է ժողովի, ուր հրամանագրի ընթերցումից հետո, ներկաներից յուրաքանչյուրը ստորագրությամբ պարտավորվում է հնազանդվել:

ՀԱՍԶ ՊԵՄ. ԿԵՆՏՐ. ԱՐԽԻՎ, ֆ. 139, գ. 1891, թ. 3:

[Գեկտեմբեր].—Նալբանդյանի թշնամիները, «Խ. Ն. Տ.» ստորագրության տակ թաքնված, թուեռտ տտելությամբ չի մի պատկվիլ են տու-

րածում, որ վկայում է, թե որքան դիպուկ ու խորն էր խոցում նալբանդյանն իր քաղաքական հակառակորդներին:

Պատկերի հեղինակը հենց սկզբում մերկացնում է իր դասակարգային դեմքը, բողոքելով, որ նալբանդյանի գրչի հարվածներից զերծ չեն մնացել «ո՛չ կաթողիկոս, ո՛չ արքեպիսկոպոս, ո՛չ ուշիմ վարդապետք, ո՛չ Մխիթարյան վանաց գիտնական և ազգասեր միաբանք, ո՛չ իշխանք, և ո՛չ սրեկցե աստիճանի մարդիկ՝ մեծ և փոքր...»:

Այնուհետև, նալբանդյանի կյանքի առանձին դրվագներն ու նոր նախիջևանի իրադարձությունները պատմելով հալիբյան-Ալվազովսկի խմբակցության մեկնաբանությամբ, պատկերի հեղինակն անդրադառնում է նալբանդյանի գրական-հրատարակատնական դործունեությանը «Հյուսիսափայլի» էջերում: Ուշագրավ է, որ պատկերի հեղինակը նալբանդյանին սահմանադադարում է «Հյուսիսափայլի» «դիտնական խոհնմ հրատարակչից», վերջինիս համար «անպատվարներ» համարելով ամսագրի տասնմեկերորդ համարում տպագրված «նամակ առ հրատարակողը» հոդվածի նման երկերը և գտնելով, որ այսպիսի հոդվածները վնասում են հրատարակչին: «Իսկ եթե, — շարունակում է նա, կողմնակի ձեռքով զգուշացնելով նազարյանին, — դիտնական խոհնմ հրատարակիչը այսուհետև ալիով տա քեզ այդօրինակ անճոռնի հոդվածներ տպել յուր ամսատետերին, ինքն գիտնա:

Գազազած ոնակցիոններն ավելի հեռուն է գնում, նալբանդյանին սպառնալով բանտարկությամբ ու քսորով. «Յո կուգա, որ դու այդ լեզվովդ կուբոնվիս, և քեզ կորստյան պատճառ կուլինի»: Ըստ երևույթին, պատկերի հեղինակին ծանոթ էր Գ. Վ. Ալվազովսկու լրտեսագիրը, որով ներքին գործերի մինիստրին առաջարկում էր՝ պատմել նալբանդյանին «օրինքի ամենայն խստություն»:

Մատենադարան, Ձեռագրատուն, № 9137, լ. 16—21:

[Դեկտեմբեր]. — Խ. Հաղարյանը բժ. Ս. Տեր-Ղուկասյանին ուղղած նամակում դատասպարտում է Ստ. Նաղարյանին, որ նա փոխանակ Մսերի (Մսերյան), էմինի և ուրիշների նման «աւթանավոր» աշխատակիցներ ընտրելու, ընկերացել է «վնասակար» նալբանդյանին, որին փոխարքա Վորոնցովի, ներքին գործերի մինիստրության և ոստիկանության միջոցով կաթողիկոս Ներսեսը պահանջել էր ուղարկել էջմիածին՝ Սինոդի դատաստանին հանձնելու:

Անտիպ Լեկեր, 329—330:

[1858]

Նալբանդյանը գրում է «Ասվում է լսվելու համար» հոդվածը՝ հօդուս աշխարհաբարի պաշտպանությամբ:

Իլժ, 11, 404—411:

Նալբանդյանը գրում է «Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը» սատիրան (փոխադրություն Օ. Ի. Սենկովսկու «Большой выход у са-

таны» երկի), ուղղված ժամանակի հայ ռեակցիայի պարագլուխներ Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի, Ս. եպ. Զալալյանի, Գ. վ. Այվազովսկու, Մ. Մսերյանի և ուրիշների դեմ: Գրված է եղել «Հյուսիսափայլի» համար, բայց խմբագրի (Ստ. Նաղարյանի) կամ գրաքննություն արգելքով չի տպագրվել ժամանակին:

ՆԱԺ, I, 185—218:

Ավարտվում է «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակի տպագրությունը: Լույս չի տեսել և տարածվել մեկ անհայտ պատճառով*:

Նալբանդյանը «Սովրեմեննիկի» 1858 թ. տառներորդ (հոկտեմբերի) համարում տպագրված Ե. Կարնովիչի «Обзор сочинений Наполеона III, императора французов» հոդվածից թարգմանում է մի հատված, վերնագրելով «Լուգովիկոս-Նապոլեոն Բոնապարտ»:

«Լուգով», 1904, № 3, 122—127:

Հմտ. „Современник“, 1858, № 10, октябрь, 655—660.

«Հյուսիսափայլում» Նալբանդյանի կատարած դերի և նրա երկերի՝ ժամանակակիցների վրա ունեցած հմայիչ ազդեցության մասին Պ. Պոռյանը պատմում է. «...Ստեղծվում են հրկու միմյանց հակառակ բանկներ, ներկայիս խոսքով՝ ազատամիտ և պահպանողական, այն ժամանակվան բառերով՝ օրսկուրանտ (խավարամիտ) և լուսավորչալ: Առաջինների ներկայացուցիչն է հանդիսանում Մոսկվայում կազարյան հեմարանի ուսուցչապետ Ստեփանոս Նաղարյանը, ունենալով Նալբանդյանցի նման կրակոտ ու պերճախոս աշխատակից:

...Շնորհ ունենք Նաղարյանցի նոր աշխատակից, ճարտարախոս և ճարտարամիտ թարմ երիտասարդից, որը թեպետ միանգամից չի կարողացել կոկել ու հարթել նոր խմբագրի հրատարակությանը լույս ընծայվող «Հյուսիսափայլի» էջերում համառ օրապարտիտի զրաբառա-աշխարհարառ զերմանահոգի թարգմանական հոդվածների խոչ ու խուլիքը, բայց սլարդ նկատվում է, որ «նոր հայախոսության» հանդեսի Բ. հատորը ըստ կարի Նալբանդյանցի գրչի ներքո սրբագրվել է... Նաղարյանցի գլխում մեխի նման ջղված էր յուր անհասկանալի նոր աշխարհարառի զերազանցությունը: Նալբանդյանցը ...«Հյուսիսափայլում» իրեն յուր պատրոնին [Նաղարյանին] հակադիր օրինակ տպագրում էր

* 1966 թ. գտնվեց Նալբանդյանի այդ կորած երկը, որն առայժմ հայտնի միակ օրինակն է: Այն մի ժամանակ սեփականությունն էր գրավաճառ Պիմեն Զարգարյանի և հետո անցել էր կահիրեական Յրանգյուլ Խանճյանին, իսկ վերջինիս մահից հետո, մահանգների ցանկությանը՝ նվիրաբերվել է Սովետական Հայաստանին: Ներկայումս պահվում է Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, Նալբանդյանի գրադարանում: Բացի այդ, «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակը նախատպագրատվել է լուսատիպ նմանահանությանը լույս ընծայելու համար Բելյուսում, 1965-ին, որից 3 օրինակ պահվում է Երևանում, մասնավոր հավաքածուներում (մանրամասնությունները տես Մ. Նալբանդյան, «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» Ս. Դարոյանի առաջարանը, Եր., 1971): Ման. խմբ.:

պերճարան լեզվով և քաղցր բարբառով յուր ժամանակի հրատապ խնդիրներին վերաբերելու հողվածները, տեղ՝ իսկական ստորագրությամբ, տեղ՝ ֆելիետոններով և օրագրերներով՝ Կոմս էմմանուել և ուրիշ կեղծ անուններով: Գոհ էր նալրանդյանցը. նա գիտեր, որ հինգ թերթանոց ամստաթերթի միայն այն երեսներն են բացվում և կարդալիքում, ինչ որ կրում է յուր սեփական ստորագրությունը, իսկ նազարյանցը նույնպես գոհ էր, մտածելով, ին ինքը նոր հայաստանյան հիմնադիրն է:

...«Հյուսիսափայլ» միայն վերջին երկու-երեք լջերի թերթերն էին բացվում և Նալրանդյանցի՝ Կոմս էմմանուել, Արարհամ Դիտակոտայան Բարկենյանց և այլ կեղծանուն կրող գողտրիկ «Հիշատակարաններն» էին միմյանցից խլելով կարդալիքում, իսկ ամսագրի մնացած բոլոր թերթերը, իրանց մեջ սլաքունակված նազարյանցի անմարտ թարգմանություններով և մի բանի մասնավոր անհասկանալի հողվածներով, բնավ չէին կարատվում...»:

Պ. Պոռյան, Հուլիս, 143, 146—147, 152:

«Ամսի սկզբին ամեն բաժանորդ անհամբերությամբ սպասում էր «Հյուսիսափայլի» նոր համարը դուրս գալուն, որ կարդա Կոմս էմմանուելի (նալրանդյանի) «Հիշատակարանը» կամ մյուս հողվածները»:

Մ. Տեր-Գրիգորյանց, Միֆայել Նալրանդյանի համառոտ կենսագրությունը, Ղազար Փապկեցու գրած բուլբուլ, էջ XI:

Ժամանակակիցների վերաբերությամբ «Հյուսիսափայլ», հատկապես Նալրանդյանի երկերը, մեծ հմայք ու ազդեցություն ունեին աշակերտների վրա, որի համար վերջիններս ենթարկվում էին հալածանքների:

«Մինչդեռ վարժապետները շարունակ կոխվ էին մղում «Հյուսիսափայլի» հայտնած ազատ մտքերի դեմ, նույն վարժապետների աշակերտները անհաղ սիրով «Հյուսիսափայլ» էին կարդում և նրա բարոյաժողովը տոգորվում: Միշտ սղոյան է. երկու թերթից ազատագույնն է ընտրում նոր սերունդը. արդեւր միայն ավելի է բաղդրացնում նրա բովանդակությունը: Իմ հիշած ժամանակ Ներսիսյան դպրոցի նորավարտ աշակերտները բոլորն էլ «Հյուսիսափայլին» էին համակրում և սրտատրոփ սպասում Կոմս էմմանուելի գրվածներին»:

Ղ. Աղայան, Նոյեմբ, III, 198:

Հովհաննես Քաթանյանը, վերակացու նշանակվելով Ներսիսյան դպրոցում, աշակերտների մեջ տարածում է «Հյուսիսափայլը», որը և դառնում է նրա հետագման պատճառներից մեկը: Քաջերունին (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյանը) այդ մասին իր հիշողություններում պատմում է.

«Հյուսիսափայլ»... Ներսիսյան դպրոցում... Նալրանդյանի, Թալիրյանի, Արդանյանի օրով... այդ ի՞նչ բան է, ի՞նչ հիմնադրություն...

Այսքանը բավական էր, որ Քաթանյանը ճանաչվեր ուղղակի վնասակար դպրոցի շահերին, մանավանդ, որ տեսուչ Արդանյանն էլ մյուս կողմից էր զոռում, ին վերակացու Քաթանյանը աշակերտներին գրավել է յուր կողմը, էլ տեսուչ չին ճանաչում, ամեն կարգադրություն առանց տեսչի է լինում... Հոգաբարձու Թալիրյանը զոռում-զոռում էր ղրխնթոթիկ հասակավոր աշակերտների դեմ երես առ երես, թե... դուր ծածուկ կարգում եր նազարյանցի նզովյալ օրագիրը»:

Հովհ. Քաթանյանի հեռացման դեմ ներսխայան դպրոցի աշակերտները բողոքի ցույց են կազմակերպում. հետևանքը լինում է այն, որ դպրոցի հոգաբարձու Թալլոյանը դիմում է ոստիկանությանը. աշակերտների մի մասը ձեռնի է ենթարկվում, իսկ մի քանիսը ձերբակալվում են:

«Ահա՛ թե որքան թանկ է արժենում «Հյուսիսսփայլի» ընթերցումը Թիֆլիսում»:
«Արարատ», 1917, № 2—3, 162—166:

Գաղափարական-քաղաքական հակառակորդների դեմ ուղղված նախադասի հարվածները հասնում են իրենց նպատակին. Զոհրաբ Մարությանցը (Զարմայր Մսերյանը) խոստովանում է, որ Կոմսի (Նալբանդյանի) «մերձավորներից-խորհրդակիցներից» մեկի օգնությամբ հասկացել է, թե «սխալաստիկն ո՛վ է, երազի մեջ մագիստրոսն ո՛վ է. այն մարդն, որո Վերա գրված է «Հայ մարդու հայրենիք» վերնագրով ստանավորն, ո՛վ է, թե Շամիլն ո՛վ է, թե Բեզգադեն ո՛վ է և այլն»:

Նշելով, որ «սոսկ դարբնական անձնն հեռի է կոմսականն», Մսերյանն ակնարկում է Նալբանդյանի սոցիալական-գաղափարական կապը ժողովրդի աշխատավորական խավերի հետ:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 192, վ. 123:

Ստ. Նազարյանը 1858 թ. Կովկասից մի շուրթ հողվածներ է ստանում «Հյուսիսսփայլում» տպագրելու համար, բայց գրանցից ոչ մեկը չի տպագրում՝ խիստ քննադատական ոգու և մերկացնող բնույթի համար: «Շատերի մեջ,—գրում է նա,—բանախոսությունը ցուցանում էր ամենևին մերկանդամ ճշմարտությունը, այլի վերարբովում էր սոցիալիսի բարոյական ցավերի և ամոթալից հանգամանքների աղբի մեջ, որ անպատշաճ էր դորանց հրատարակել գրով, մանավանդ, որ դուք մի բարեկարգ տնրության ցենզուրայի մեջ քննության տակ ընկնիլ ևս կարող չէին... Եվ ես անարժան համարեցի հրատարակով երկրորդել այն բանը, ինչ որ ժողովուրդը օր հանապաղ տեսանում է յուր աչքի առաջն, ուրեմն և շատ լավ տեղյակ էր դուրան»:

«Հյուսիսսփայլ», 1859, № 7, 56ծ:

«Այդ տարին,—ասում է նրա [Նալբանդյանի] մոտ բարեկամներից մեկը (Հովհ. Բերբերյան),—Նալբանդի (այսպես էին կոչում նրա մոտ բարեկամները) ամենալավ ժամանակներից մեկն էր. նրա սրախոսությունների ու հանաքների վերջը չկար. ամեն տեղ մտնում-ելնում էր, ամեն տեղ հասնում, իսկ ամառվա վերջին օրերը նա պարապում էր միայն գրականությամբ. կարգում էր, գրում էր, պատրաստում էր հողվածներ «Հյուսիսսփայլի» համար: Սակայն նրա ղեղնած երեսը, նրա բարի և խելոք աչքերը, որոնք միշտ մտածություն էին արտահայտում, ցույց էին տալիս, որ նրա առողջությունը լավ չէ»:

«Նոր-դար», 1891, № 138:

Հունվարի 3.—Խ. Լազարյանը Մ. Մսերյանին գրում է, թե կառավարությանն արդեն հայտնի են ամսագրի («Հյուսիսսփայլի») հրատարակիչների անբարեմտության հետևանքով առաջ եկած անախորժու-

թյունները և այն շարակամ մարդկանց անունները (նկատի ունի առաջին հերթին Նալբանդյանին), որոնք հրկպառակություն են սերմանում, և որոնք դառնություն պատճառեցին նրան՝ Մսերյանին և հոգևորականներին: Այնուհետև լազարյանն ավելացնում է, որ ինքն էլ նկատողություն է արել, և որ՝ բարձրագույն իշխանությունը նրանց կսանձի:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 206, վ. 1587:

Հունվարի 24.—Գ. վ. Այվազովսկին Հ. Խալիբյանին հայտնում է ներքին գործերի մինիստրին գրած իր լրտեսագրի արդյունքների մասին. մինիստրը, ստանալով իր բողոքը, հարկ եղածը դրել է լուսավորության մինիստրին, իսկ վերջինս բացատրություն է պահանջել, թե գրաքննիչ Բերոյանն ինչպես է համարձակվել նման բաներ թույլատրել տպագրության: Վերջում Այվազովսկին հաստատ համոզմունք է արտահայտում, որ կառավարությունը չի լուր և չի թույլ տա, որ «վնասակար» «Հյուսիսսփայլը» շարունակվի հրատարակվել:

ԳԱԹ, ՆԻՐ ՆԱԽԻՋԱՆԻ ՄԱՊԻՍՏՐԱՄԻ Ֆ.:

Հունվարի 27, Մոսկվա.—Նալբանդյանը ներկա է լինում Մոսկվայի համալսարանի հայ ուսանողների կազմակերպած թատրոնական ներկայացմանը:

«Հյուսիսսփայլի» առաջին (հունվարի) ամսատետրակում տպագրված «Հիշատակարանում», խրախուսելով ուսանողների այդ նախաձեռնությունը և նշելով թատրոնական բեմից ազգը դաստիարակելու կարևորությունը, Նալբանդյանը խիստ քննադատության է ենթարկում կլասիցիզմի ոգով գրված Սարգիս Վանանդեցու «Արիստակես» աղբային-պատմական ողբերգությունը և դրվատում Ալազթյանի «Վա՛յ իմ կորած հիսուն ոսկի» կենցաղային կոմեդիան, ցույց տալով հայ դրամատուրգի զարգացման ռեալիստական ուղին:

ԵԼԺ, I, 391—392:

Հունվարի 28.—Ներքին գործերի մինիստր Ս. Ս. Լանսկոյը, ստանալով Գ. վ. Այվազովսկու լրտեսագիրը՝ «Հյուսիսսփայլը» դատարեցնելու և Նալբանդյանին «օրենքի ամբողջ խտությունից պատժելու» մասին, լուսավորության մինիստրից խնդրում է հայտնել իր կարծիքը՝ համապատասխան կարգադրություն անելու համար: «Հոգևորականություն և մի քանի աշխարհիկ անձանց դեմ նրա («Հյուսիսսփայլի») մեջ հողվածների սկսեցին հրեալ սկզբում անստորագիր, իսկ ապա Նալբանդ-

յանցի ստորագրութեամբ, — գրում է նա: — Այդ հողավածներում հեղինակն ամենաանպատշաճ ձևով, շնայած անուղղակի, սակայն միանգամայն հասկանալի արտահայտութիւններով, սեպնում է հանգուցյալ կաթողիկոս Ներսիսին, Թիֆլիսի այժմյան թեմական առաջնորդ (?) Այվազովսկուն, Հաղարջան ճեմարանի մի քանի պրոֆեսորներին և շատ ուրիշներին, հայտնելով կրօնի ոգուն և բարոյական սկզբունքներին հակառակ մտքեր և արտահայտութիւններ: Վերջապէս, այդ հեղինակը «Հյուսիսափայլ» խմբագրին ուղղած նամակում՝ սուղադրված այդ ամսագրի նոյնմբերի գրքում, ամենախեղաթուրված և անճիշտ կերպով պատմելով Նախիջևանի և Բեսաբաբայի թեմի եկեղեցական գումարների դործի ընթացքի մասին, արդեն ուղղակի վրդովեցուցիչ և անպատշաճ արտահայտութիւններով հարձակվում է հայերի մեջ այնքան հարգված հանգուցյալ կաթողիկոսին, Այվազովսկու և ուրիշ անձանց վրա և այդ գործի ավարտը ներկայացնում է մոռալ և կեղծ լուսնի տակ, բացառապէս անբարեխղճութեան ստվերի գցելով գործի ավարտման մասնակիցների վրա: Այդ ամբողջ նամակը գրված է ժողովրդին հուզելու, երկպառակութիւն և տարածայնութիւն սերմանելու ակնհայտին նպատակով: ...Ըստ այդմ, վարդապետ Այվազովսկին, կանխելու համար այն շարիքը, որ կարող է առաջ գալ հայերի մեջ «Հյուսիսափայլ» ամսագրին այսուհետև ևս տարածելուց՝ իր այդպիսի հակակրօնական և անբարոյական ուղղութեամբ, միջնորդութիւն է հարուցում այդ օրգանին իր այժմյան ողով դադարեցնելու մասին, իսկ նամակի հեղինակին՝ Նախիջևանցին հնարակելու արժանի պատժի՝ օրենքների ամբողջ խստութեամբ»:

ԳԱՌ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/191:
Հմմտ. ՆԼԺ, II, 428—429:

Փետրվարի 18.— Լուսավորութեան մինիստր Կովալեսկին, Ս. Ս. Լանսկոյի հունվարի 28-ի գրութեան հիման վրա, Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուին խնդրում է «Հյուսիսափայլ» գրաքննիչ Բերոյանից բացատրութիւններ պահանջել:

ԳԱՌ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 199.

Սույն օրը.— Գ. Վ. Այվազովսկին, հենվելով Խ. Հաղարջանից ստացած տեղեկութիւնների վրա, խալիբջանին հայտնում է, թե ոմանք Մոսկ-

վլայում և Պետերբուրգում ժողովրդին իրենց դեմ են գրգռում, և թե՛ դրա պատճառը Նալբանդյանն ու իր կողմնակիցներն են:

ԳԱԹ. Նոր Նախիջևանի Մազիստրատի ֆ.:

Մարտի 4.— Պետերբուրգի գրաքննական գլխավոր կոմիտեի նախագահին գրած իր բացատրականում Նալարյանը հայտնում է, թե՛ «Ձեր պահանջած մյուս տեղեկությունները, ինչպես և իմ ամսագրում տպագրված մի քանի հոդվածների թարգմանությունները ձեզ կներկայացնի ներկայումս Պետերբուրգում գտնվող պ. Նալբանդյանցը, որպես ձեռ կողմից նշված հոդվածների հեղինակ»:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 313:

Մարտի 5.— Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսսփայլի» երկրորդ (փետրվարի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերթերից»: Հյուսիս.— Շահբեգի գերությունը.— Շամիլի խոսակցությունը.— Շահբեգի երազը.— «Արևմուտք» օրագիրը (էջ 148—166):

Մարտի 7.— «Մեղու Հայաստանի» լրագրում տպագրվում է Ստ. Պալասանյանի հոդվածը՝ «Հյուսիսսփայլ» օրագրին 11-րդ համարին մեջ տպված պ. Նալբանդյանցի նամակին վերա դիտողությունը» խորագրով: Հոդվածագիրն անհրաժեշտ համարելով պատասխանել «աղնվական ու պատկառելի անձանց անվանը նախատինք բերող զրուցվածքներուն», ակնհայտորեն ցույց է տալիս հալիբյան-Ալվադովսկի բուրժուա-կղերական խմբակցությանը պատկանելը: Նա իր պաշտպանության տակ առնելով հալիբյանին, Ս. հպ. Ջալալյանին, Գ. վ. Ալվադովսկուն, Հովհ. վ. Բեզնադարյանին՝ Նալբանդյանի մերկացումներից, գտնում է, որ «...Այս ամեն անձանց վերա ըսած խոսքերն ունեն հանցավորությանց կարգը կանցնին, որ առավել քրեական դատաստանի քննության խնդիրներ են, քան թե օրագրական հատվածոց»:

Ա. Կոնստանտինով Պալասանյանը դատապարտում է «Հյուսիսսփայլը», որ «արատավորեց իր թերթերը պ. Նալբանդյանցի նամակին նման պրովածներով». նա անհրաժեշտ է համարում, որ Նալբանդյանի նման հեղինակները «մեկդի քաշվին» «Հյուսիսսփայլից», հեղինակներ, որոնք «սարսափելի կիրքով մը լցված են անդադար մեկուն մեկալին դեմ, ուստի և անդադար խռովություն, վրդովմունք, գծառություն, տարա-

ծայնություն կսերմանեն բերնով և գրչով... որոնք կջանան ժողովուրդը թշնամի ընել պատվավոր քաղաքացիներու գեմ»:

«Մեղու Հայաստանի», 1859, N 10, 75—80:

Մարտի առաջին կեսը, Պետերբուրգ.—Նալբանդյանը Պետերբուրգի գրաքննական ղլխավոր կոմիտեին բացատրություններ է տալիս, ներկայացնելով «Հյուսիսափայլում» տպագրված իր մի բանի հոգվածների ռուսերեն թարգմանությունները:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ձ., վ. 313:

Հետազայում «երկու տողում» այդ մասին նա գրում է, թե Գ. վ. Ալվադովսկու «դանոսի» կապակցությամբ «...երկար քննությունը և զրազրոյությունը հզան միևնույնների և ցենզուրյան ժողովի մեջ, ալի առաջարկիցան հարցմունքներ...»:

ԵԼԺ, III, 31:

Մինչև մարտի 16, Մոսկվա.—Մանր հիվանդանում է, որ տևում է 18 օր:

ԵԼԺ, IV, 59:

Մինչև մարտի 16.—Բաժանորդներին է ուղարկվում «Հյուսիսափայլի» առաջին համարը:

ԵԼԺ, IV, 60:

Մարտի 16, Մոսկվա.—Նամակ Գրիգոր Սալթիկյանին: Հայտնում է, որ հիվանդացած է եղել և պառկել է 18 օր մեծ նեղության մեջ (փետրվարի վերջը—մարտի առաջին կեսը) և այժմ լավացել է մի փոքր:

Խնդրում է 250 ռ., հիմնավոր պատճառը խոստանում է հաղորդել «էգուցվա» (մարտի 17-ի) պատվիրված նամակով: Այնուհետև հայտնում է արտասահման մեկնելու իր մտադրության մասին, պատճառաբանելով հիվանդությունը. «Ես իմ տկարության պատճառով, խորհրդով վանա՝ վինսկուն և Գլեբովին, գնում եմ սահմանից դուրս, այս բանը հարկավոր է իմ կյանքը փրկելու համար... մանբամասնությունը այս բաների էգուցվա նամակիցս կիմանար»:

Ես աստուծո հաջողելով մարտի 24-ին երեկոյան 6¹/₂ ժամին դուրս եկրթամ Մոսկվայից դեպի վարչավա...»:

Սալթիկյանին ղգուշացնում է, որ եթե իր գնալու լուրը տարածվի նախիջևանում՝ ծնողներին հանգստացնի, թե ինքը ողջ և առողջ է և թե ուսանելու համար է արտասահման մեկնել. կրկին խստիվ ղգուշացնում

է, որ առայժմ իր արտասահման գնալու մասին ոչ ոքի՝ «ոչ թշնամու և ոչ ամենամեծ բարեկամի» չհայտնի:

ԵՎԺ, IV, 59—60:

Մարտի 17.—Բաժանորդներին է ուղարկվում «Հյուսիսափայլի» երկրորդ ամսատետրակը:

ԵՎԺ, IV, 60:

[Մարտի 20].—Բաժանորդներին է ուղարկվում «Հյուսիսափայլի» երրորդ ամսատետրակը:

Նույն տեղը:

[Մինչև մարտի 24], Մոսկվա.—Նալբանդյանը գրում է «Ո՛հ, սենյակ...» և «Անցած օրերի...» բանաստեղծությունները:

Գրաքննության է ուղարկում «Աղգային ժառանգությունք» հոդվածը:

ԵՎԺ, I, 72—73, IV, 61:

Մարտի 24, Երեկոյան ժամը 6¹/₂-ին.—Նալբանդյանը մեկնում է արտասահման՝ Վարշավայի վրայով:

ԵՎԺ, IV, 59:

Նույն օրը.—Մ. Մսերյանն իր օրագրում նշում է. «Փայտեալ Նալբանդեանն ի Մոսկուայէ, թէ ուր՝ չէ յայտ», և ապա՝ «Ելն Նալբանդեանի ի Մոսկուայէ և շուրիւն դէպի Փարիզ»:

Անտիպ Լեկեր, 368:

Մարտի 31.—Հասնում է Վարշավա:

ԵՎԺ, IV, 61:

Նույն օրը, Վարշավա.—Նամակ Գ. Սալթիկյանին: Հայտնում է իր մտադրությունը երկու օր Վարշավա մնալու մասին՝ Ստ. Պալասանյանի «Պ. Նալբանդանցի նամակին վերա դիտողությունք» հոդվածի պատասխանը գրելու համար:

• ԵՎԺ, IV, 61—62:

[Մարտի 31—ապրիլի 3...], Վարշավա.—Ծանոթանում է քաղաքին: Գրում է Ստ. Պալասանյանի պատասխանը: Զի պահպանվել:

ԵՎԺ, III, 26—27:

Ապրիլի 3 (15), Վարշավա.—Գրում է նամակներ հարազատներին,

Գ. Սալթիկյանին, Մ. Վեհապետյանին, Ս. Ալաշալյանին, Զեյուկին (? , երկու նամակ) : Այս նամակները չեն պահպանվել :

ՅԼՓ, IV, 261:

Ապրիլի 4.—Պետերբուրգի գրաքննական կոմիտեի նախագահին ուղղած իր ընդարձակ բացատրականում Մ. Բերոյանը կտրականապես հերքում է Գ. Վ. Ալաշալյանի առաջադրած մեղադրանքները «Հյուսիս-սիսական» դեմ, պնդելով, որ այդ ամսագրի հրատարակության սկզբից նրա մեջ չեն տպագրվել չարամիտ, կրոնի ոգուն հակառակ և կամ խստամբեր բարոյականությանն ընդդեմ հոգվածներ: Գալով «Հյուսիսական» 1858 թ. 11-րդ ամսատետրակին, Բերոյանը պարտք է համարում նախանդանի հոգվածները վերապատմել մանրամասնորեն, «որ հույժ կարևոր է ցույց տալու համար գլխավոր պատճառը, թե ի՞նչն է դրդել Ալաշալյանին դուրս գալու ընդդեմ նախանդանի ու նախանդանի և նեղություն պատճառելու իշխանությանն իր անօգուտ գանգատով»:

Այնուհետև, թարգմանաբար մեջ բերելով նախանդանի «Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանը» հոգվածաշարի երկրորդ հոգվածի 4-րդ գլխի վերջին երկու պարբերությունը (ՅԼՓ, II, 231), Բերոյանը նշում է, որ իրեն հայտնի չէ, թե նախանդանն ո՞ւմ է նկատի ունեցել, գրելով Մխիթարյան միաբանության նախկին մի անդամի մասին, որն սկզբում պարսավելիս է եղել լուսավորչական հայերին, իսկ միաբանությունից հեռանալուց հետո, հրաժարվել է իր ասածներից: «Սա,—նկատում է Բերոյանը,—որպես գրաքննական պարտականություն կատարող, չննում և ուշադրություն եմ դարձնում միայն նրա՛ վրա, ինչը որ ընդդեմ է կրոնին և կառավարությանը, և բնավ ինձ չեն վերաբերում գրողների ծածուկ մտքերը, որպիսիք գուշակելիս ես կարող եմ սխալվել»։ Իսկ նախանդանի «Նամակ առ հրատարակողը» հոգվածի ուսերեն ամբողջական թարգմանությունը Բերոյանը հարկ է համարում կցել իր բացատրականին, որպեսզի կարելի լինի դատել, թե ի՞նչ ոգով է աչն գրված: «Նախանդանն իր նկարագրության մեջ,—շարունակում է Բերոյանը,—շարադրում է միայն հիպոկրիտական գումարների վործը, ինչպես այն եղել է»։ Գտնելով, որ նախանդանն իրավացի է այդ հարցում, Բերոյանն անհերքելի է համարում ներսես կաթողիկոսի ցուցաբերած անսահման վստահությունը խալիբյանի նկատմամբ, որն ի շարք գործադրեց այն: Բերոյանը նշում է, որ նախանդանն այդ բոլորը նկարա-

դրել է, առանց բնավ կպշելու հոգևորականությանը և կրոնին, և այդ իմաստով ոչ մի պատճառ չկա նրան դատապարտելու:

Ուրպես եզրակացություն, Բերոյանը կրկնում է, որ «Նաղարչանի ամսագրի մեջ մինչ այժմ սուպագրված ընդհանրապես բոլոր հոգվածներում՝ անբարեմտության, անվայելչության և հակակրոնականության ստվերն իսկ չկա և ամեն ինչ համապատասխանում է գրաքննական կանոնադրին»:

ԳՍԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 190:

Ապրիլի 15 (27), Բեռլին.—Նալբանդյանը նամակներ է գրում Ստ. Նաղարչանին, Զոտովին, Կորսակովին (?) և Զեթուին (?), երկու նամակ): Ուղարկում է հոգված «Հյուսիսափայլին»: Չին պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 261:

Մինչև ապրիլի 23, Փարիզ.—Նալբանդյանը ծանոթանում է Ստ. Ոսկանի հետ: Գ. վ. Ալվադովսկին 1859 թ. դեկտեմբերի 26-ին կոմս Սիմեոնին (?) գրած ֆրանսերեն նամակում, Ստ. Ոսկանին դասելով Նալբանդյանի համախոհների կարգը, ի միջի այլոց, պատմում է նաև ազգահղիպման մասին. «Թերթի («Արևմուտքի») իմբադիրը, որ զմյուռնացի մի հայ երիտասարդ է, Փարիզում և Արևելքում ծանոթ իր ռուլուցիոն գաղափարներով, հունիսյան (1848) ռուլուցիայի ժամանակ իր ձերբակալումով, իր խռովասեր նկարագրով, իր հակակրոնական և մանավանդ՝ հակառուս գաղափարներով, անցյալ ապրիլ ամսին Փարիզում բախտ ունեցավ հանդիպելու պարոն Նալբանդյանին, որը հաղորդեց իր ոչ նվազ կործանարար գաղափարները և ուրիշ փաստաթղթերի հետ նրան ներկայացրեց խալիբյանի դեմ իր գրած և արդեն Նաղարչյանցի «Հյուսիսափայլում» հրատարակված այն հոդվածը, որի մասին ևս պարտք էի համարել պաշտոնապես հայտնել մինիստրությանը, և որն արտասուկեց «Արևմուտքում»: Պարոն Նաղարչյանն իր նամակներից մեկում ինձ արդեն հասկացրեց, որ այդ թերթը շրջում է Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայերի ձեռքում»:

Մատենադարան, Երեցյանի արխիվ, թղթ, 10, վ. 361:

Ապրիլի 23 (մայիսի 5), Փարիզ.—Նամակներ Ստ. Նաղարչանին, Գ. Սալթիկյանին, հարադատներին (տուն), Տեր-Հարությունին (Գեորգեյան), Զեթուին (?) և Ռեդայեցին (?): Պահպանվել է միայն Գ. Սալթիկյանի նամակը:

ԵԼԺ, IV, 261:

Նույն օրը, Փարիզ.—Նամակ Գ. Սալթիկյանին. հայտնում է իր մտադրությունը՝ «Հյուսիսափայլը» արդեւիվելու դեպքում այն փոխադրել արտասահման (որը և նրա ուղեւորության հիմնական նպատակն էր). «Զգիտեմ, թե ի՞նչ վիճակի մեջ է «Հյուսիսափայլը»... Նս հույս ունիմ, որ դուք, բոլոր մեր ճշմարտասեր և աղնվամիտ հայրենակիցք և բարեկամք, ինձ օգնական և ձեռնտու կլինիք, եթե Մոսկվա փակվի «Հյուսիսափայլը», նորից ուրիշ տեղ... վերանորոգելու և բոլոր մեր գլխից և ձեր գլխից, այլ և ազգի և եկեղեցու գլխից անցածները ճշմարտությամբ հրատարակելու համար: Հույս ունիմ և հույսս մեծ է. մի՞թե մեր ազգի մեջ մինչև այժմ ևս խավարը և սուտը պիտի հաղթանակ ւույսի և ճշմարտության վերա: Մենք բոլոր բան հասկացողքս պարտական ենք ընդգեմ դիմելովն և ցույց տալ ժամանակով մեր ապագայից, որ ազգի համար անհոգ չենք եղել, որ ազգի թշնամիներին հարձակմունքին դեմ ենք դրել մեր կուրծքը և ճակատը, որ ազգի օգտի համար զոհել ենք մեր հանգստությունը, հայրենիքը և այլն, և այլն»:

Եկժ, IV, 62—63:

Ապրիլի 24 (մայիսի 6).—Նալբանդյանը Փարիզից մեկնում է Լոնդոն:

Եկժ, IV, 62:

Ապրիլի 28 (մայիսի 10), Լոնդոն.—Նամակներ Ստ. Նուզարյանին, Մտանիսլավ Սաթինին, հարազատներին (տուն), Հովհ. Թյուսուզյանցին, Սահակ Ալաջալյանին և Զեթունին (?): Զեն պահպանվել:

Եկժ, IV, 261:

Ապրիլի 29 (մայիսի 11), Լոնդոն.—Նալբանդյանը նամակ է գրում [Մարիա Աբսենենա] Բողդանովային: Զի պահպանվել:

Եկժ, IV, 261:

Ապրիլ.—Ռեակցիոն մամուլն ի դեմս «Ղուարադի», ակնհայտ թըշնամանքով է ընդունում Նալբանդյանի բնագաղատությունը «Երիտասարդ» ողբերգության բեմադրության մասին:

«Նովապա», 1859, № 4, 111—115:

Մայիսի 3 (15), Լոնդոն.—Նամակ Զեթունին (?): Զի պահպանվել:

Եկժ, IV, 262:

Մայիսի 5 (17), Լոնդոն.— Նամակ Անանիա Սուլթանշահին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մինչև մայիսի 11.— Պետերբուրգի զրաքննական կոմիտեն մերժում է Նալբանդյանի պատասխան հոդվածը Ստ. Պալասանյանի դեմ:

Այդ առթիվ, Նաղարյանը Աբել վ. Մխիթարյանին ուղղած նամակում, նրա մի հոդվածի կապակցությամբ, գրում է. «Ես ուստիկ տարակուսանք ունիմ այդ գրվածքի տպագրության թույլտվություննի մասին, պատճառ, մի նմանապիսի և շատ զեղեցիկ պատասխանատվություն պ. Նալբանդյանցի գրչից և կողմից ընդկամ Պալասանյանին, այս օրերումս հետ դարձուց ինձ ցննություն կոմիտեում, պահանջելով, որ ուսաներն թարգմանած գորան ուղարկեի նորան. ըստ որում, այլապես կարող չէր ցննության կոմիտեում վճռել զրչագրի տպագրությունը: Ասել է, թե անկարելի էր մեզ պաշտպանել մեզ, երբ որ մյուսները գաղանարար հարձակվում էին մեր վերա: Եվ Նալբանդյանցի գրվածք լինելով մի մեծապարունակ ճառ, համարյա թե ճիշդ քերք տպած [տպագրական հինգ մամուլ], անկարելի էր ինձ ձևանալու լինել գործի ուսաներն թարգմանությունը, որ պիտո էր հափշտակել ձեռքիցս մի ամիս ժամանակ և ամենեկին խառնակել իմ գործակատարությունը: Ընթացքը: Հեղինակը լինելով այժմուս Թեմզի վերա Լոնդոնում, հետ ուղարկեցի նորան յուր գրվածքը, խնդրելով տպել նորան «Արևմուտք» օրագրի մեջ, որ Փարիզումը հրատարակվում է պ. Ոսկանյանցի ձեռքով» («Մուրճ», 1902, № 5, 131—133): Իր մայիսի 27-ի նամակում, ուղղված դարձյալ Ա. վ. Մխիթարյանին, Նաղարյանը վերստին անդրադառնալով Նալբանդյանի հոդվածին, գրում է. «Հույս ունեմ, որ նա իր գեղեցիկ և զորավոր ճառը շուտով կտպի մի այլ տեղ, և մենք կկարգանք գորան ուրեից տպագրած: Այս բանը գրեցի Միքայելի հոգու վերս» («Մուրճ», 1902, № 5, 135): Նալբանդյանի այս հոդվածը ևս չի պահպանվել:

Մինչև մայիսի 11.— Բաժանորդներին է ուղարկվում «Հյուսիսափայլի» շորրորդ (ապրիլի) ամսատետրակը:

«Մուրճ», 1902, № 5, 131—132:

Մայիսի 11 (23), Լոնդոն.— Նամակ Ամբրոսիոս Գալֆայանին: Ձի պահպանվել:

Եկժ, IV, 262:

Նույն օրը, Լոնդոն.— Նամակ Ստ. Ոսկանին: [Հոդված?] «Արևմուտքին»: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 12 (24), Լոնդոն.— Նամակ Ղևոնդ Ալիշանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 15.—Ստ. Ոսկանը, ողջունելով «Հյուսիսսփայլի» հրատարակությունը, գրում է. «Հյուսիսսփայլ» անուն ամսատետր մ'առինք Մոսկվայեն և բերկրալիբ տեսանք, որ միտքի ազատության և լուսավորության տեսիլները ասպարեղ մ'ունին Ռուսիայի ազգայիններում մեջ: Բե՛ տիպին մաքրությունը, թե՛ հոգվածներուն ընտրությունը և թե՛ աշխարհաբար լիզվին ձեռ մեծ գովեստի արժանի կթվին մեզ և կփափագինք ի բոլոր սրտե, որ Թյուրքիայի մեջ տարածվի այս հրատարակումը: ...Իզմիրի, Պոլսի և ուրիշ քաղաքներու հայերը պիտի ամենչնան տեսնելով, որ հյուսիսեն կիայլի լույսը...»:

«Արևմուտք», 1859, № 10, 79:

Մայիսի 18.—Գրաբնությունը տպագրության է լույսատրում «Հյուսիսսփայլի» հինգերորդ (մայիսի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Ազգային ժառանգություն» հոգվածը Նոր Նախիջևան քաղաքին հնդկահայերի: Թողած ժառանգության մասին. կից արված են կտակները պատմականները (էջ 379—407):

Այս հոգվածով նալբանդյանը հարուցում է Մանհ Բարաջանի կտակները ձեռք բերելու հարցը, առաջարկելով, որ Նոր Նախիջևանի հասարակությունը մի ճեփաղետ և հարազատ մարդ ընտրի յուր միջից և ուղարկի Նորան արևելյան Հնդկաստան օրինավոր վերահաստիլուն գործելու համար: Գծելով ճանապարհորդության ուղեգիծը և որոշելով մոտավոր ծախսերը, նալբանդյանն անհրաժեշտ է համարում ձեռք բերված գումարները գործադրել «ազգի լուսավորության» օգտին, հիմնելով «ազգային աշխարհական ուսումնարան, որի տները լինելու էր ինքը անմիջապես ազգը, առանց դիմելու դեպի հոգևոր մարդերի գործակցությունը»:

ՅԼԺ, II, 277:

Նույն համարում հրատարակվել է «Մունեջիմ բաշի» գրիմյան տոսկը Գ. Յ. Պալսլյան ստորագրությամբ (էջ 327—360), որ, ինչպես ենթադրվել է, Մ. Նալբանդյանի ժածկանուններից է («Էջեր հայ ժողովրդի պատմության և բանասիրության», ՀՈՍՀ ԳՍ հրատ., Երևան, 1971, 228—253): Կրպցում խմբ.:

Մայիսի 18 (?).—Գրաբնությունը տպագրության է լույսատրում «Հյուսիսսփայլի» ութերորդ (օգոստոսի) ամսատետրակը:

ՏԵՍ Բուլխ:

Մայիսի 20 (հունիսի 1), Լոնդոն.—Նամակներ Ստ. Նալբանդյանին

և Սահակ Ալաջալյանին: Հոգված «Հյուսիսափայլին»՝ Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: Զեն պահպանվել:

ԵՎԺ, IV, 262:

Մայիսի 22 (հունիսի 3), Լոնդոն.—Նամակներ Ստ. Նազարյանին և Մատթեոս Վեհապետյանին: Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 27 (հունիսի 8), Բրյուսել.—Նամակներ Հովհ. Քյաթիպյանին և Սարգսին (?): Երկու նամակ ուղարկում է Ստ. Ոսկանին տպելու: Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Ստ. Նազարյանը Ա. Վ. Մխիթարյանին գրած նամակում հայտնում է, թե «Հյուսիսափայլի» հինգերորդ ամսատետրական օրերս կուղարկվի բաժանորդներին, և թե ուշացման պատճառը Նալբանդյանի պատասխան-հոգվածն էր՝ գրված Պալասանյանի դեմ:

«Մարտ», 1902, № 5, 135:

Մայիսի 30 (հունիսի 11), Էսսեն.—Նամակներ Ստ. Նազարյանին, Սահակ Ալաջալյանին և Դրուցքոյին (?): Զեն պահպանվել:

ԵՎԺ, IV, 262:

[Մինչև մայիսի 31].—Նալբանդյանը գրում է «Մանկության օրեր» բանաստեղծությունը:

ԵՎԺ, I, 96—97:

Մայիսի 31, Էմս (Գերմանիա).—Գրում է «Ապոլոնին» բանաստեղծությունը:

ԵՎԺ, I, 92:

Մայիս.—«Ճռաքաղն» ակամա խոստովանում է «Հյուսիսափայլի» (Նալբանդյանի) հոգվածների ուժեղ ազդեցությունը ժողովրդի վրա. «...Մեր ժողովուրդին շատերն (որպես աշոքս տեսած եմ և լսում եմ) հույժ գայթակղվեցան «Հյուսիսափայլի» շնորհքով: Որպես օրինակ Զ. Մսերյանը պատմում է, թե ինչպես շատերն իրեն մեղադրել են խալիբյան ուսումնարանի մասին գրած հոգվածի համար, առարկելով, թե՛ «հիմնադրի սեփական արդյամբն շինված չէ... ինչպես բացահայտ գրված է «Հյուսիսափայլի» մեջ: Պարզ է, որ Մսերյանի դեմ վկայակո

չելով «Հյուսիսափայլը», «շատերը» նկատի են ունեցել Նալբանդյանի «Նամակ առ հրատարակողը», տպագրված «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. 11-րդ ամսատետրակում:

Այնուհետև Մսերյանը հիշեցնելով Նալբանդյանի մյուս հոդվածները, որոնք «կաշում են Ներսես կաթողիկոսի և ապա այլ անձանց պատվին», զգուշացնում է. «Ձէ՛ պարտ ուրեմն (կրկնում եմ և ես) զայս բաներս անտես առնել՝ իբր շնչին իմն համարելով, ըստ որում փորձն իսկ շատ անգամ ցույց է տված, որ ի փոքր կայծե մեծաբոց հրդեհներ հառաջացած են...»:

«Ճոռափայլ», 1859, № 5, 139:

Հունիսի 1.—Ստ. Ոսկանն «Երեմուտքում» արտատպում է Նալբանդյանի «Նամակ առ հրատարակողը». «Հյուսիսափայլեն» առնելով հոսկոյններ երկար հոդված մը, որ մասնավոր ուշադրության արժանի է, և որ պ. Գ. Ալվազովսքիին վարբին վրա հոր լույս մը կծավալե... Շնորհակալ ենք «Հյուսիսափայլեն», որ այս վկայությունը բերավ մեզ: Հուսանք, թե ուրիշ վկաներ ևս չպիտի պակասին»:

«Արեւմուտք», 1859, № 11, 32—85:

Հունիսի 9 (21), Էմս.—Նամակներ Ստ. Ոսկ. Ալվազովսքիին և Սարգսին (?): Չեն պահպանվել:

ՅԼՖ, IV, 262:

Հունիսի առաջին կեսը, Զոդեն, Մայնի վրա. Ֆրանկֆուրտի մոտ.—Նալբանդյանը գրում է «Ժողովուրդի աղջկա երգ 1859 թվականից» բանաստեղծությունը:

ՅԼՖ, I, 93—95:

Հունիսի առաջին կեսը, Ֆրանկֆուրտ Մայնի վրա.—Նամակ Հովհ. Քյաթիսյանին: Չի պահպանվել:

ՅԼՖ, IV, 262:

Հունիսի 15.—Ավարտվում է «Նամակ առ հրատարակողը» հոդվածի արտատպությունն «Արեւմուտքում»:

«Արեւմուտք», 1859, № 12, 90—92:

Հունիսի 18 (30), Հոմբուրգ (Էսսեն).—Նալբանդյանը վերսկսում է կոմս Էմմանուելի «Հիշատակարանը», որ ընդհատվել էր հանապարհոր-

դուրջանի պատճառով («Հյուսիսսփայլ», 1859, № 8, օգոստոս, էջ 647—659):

ԵԼՖ, I, 410—421:

Հունիսի 26.—Զեյրնիշևսկին ժամանում է Լոնդոն՝ Գերցենի հետ տեսակցելու:

A. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XXII, 300.

Հունիս.—«Ճռաբաղը» Նալբանդյանի հայացքներն անհամատեղելի համարելով Նաղարյանի ուղղությանը, զարմանք է հայտնում, որ «Հյուսիսսփայլի» խմբագիրն իր ամսագրում տեղ է տալիս «այդպիսի» հոդվածների (նկատի ունի Նալբանդյանի հոդվածները):

Հենվելով իր համախոհներից ոմանց կարծիքի վրա, Զ. Մսերյանը ցանկություն է հայտնում, որ «ս. Նաղարյանն հօդուտ յուր և հօդուտ աղգին խոհեմաբար փոխե աշուհեւտե վշուր «Հյուսիսսփայլի» աշօրիւնակ խրտուցիչ և բազմաց գայթակղեցուցիչ և վշտացուցիչ ընթացքը...»: «Ճռաբաղ», 1859, № 6, 223—224:

Հուլիսի 4 (16), Փարիզ.—Նամակներ Ստ. Նաղարյանին և Սահակ Ալաշալյանին: «Հյուսիսսփայլին» ուղարկում է «Մեռելահարցուն» վեպի և—Զ գլուխները («Հյուսիսսփայլ», 1859, № 8, օգոստոս, էջ 581—629): «Հիշատակարանի» ճանապարհորդական տպավորություններին նվիրված հատվածը («Հյուսիսսփայլի» նույն №-ը, էջ 647—659) և հոդվածներ: Վերջիններս անհայտ են. թերևս արգելվել են գրաքննության կողմից:

ԵԼՖ, IV, 262:

Հուլիսի 7 (19).—Վերադարձին լինում է Վարշավայում:

Նույն տեղը:

Նույն օրը, Վարշավա.—Նամակներ Հովհ. Թյուսյուզյանին, Ջանիկ Արամյանին, Սարգսին (?) և Մարկոսին(?): Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 8.—Գ. Սալթիկյանին գրած նամակում Ստ. Նաղարյանը հայտնում է, որ Նալբանդյանից ստացել է «ուրախաբեր տեղեկությունը», որոնց հետ նա (Սալթիկյանը) կարող է ծանոթանալ Հայրապետյանի նամակից և գործել ըստ Նալբանդյանի խորհուրդների: Այնուհետև տեղեկացնում է, որ Նալբանդյանը շուտով կվերադառնա, և որ ոչինչ վտանգ («Հյուսիսսփայլը» դադարեցնելու համար) այլևս չկա:

«Լուսա», 1902, № 5, 210—211:

Հովիսի 17.—Լուսավորութեան մինիստրի օգնական Ն. Մուխանովը Ս. Ս. Լանսկոյին ուղարկելով Նալբանդյանի «Նամակ առ հրատարակողը» հոդվածի ռուսերեն թարգմանությունը, գտնում է, որ «Նալբանդյանի նամակը չպետք է թույլատրվեր տպագրության»։ Ավելացնում է, որ հրամանագրի է գրաքննական կոմիտեին՝ հատուկ ուշադրություն դարձնել «Հյուսիսսփայլ» ամսագրին։

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 190:

Նույն օրը.—Ն. Մուխանովը Բերոյանի բացատրականի առթիվ Պետերբուրգի ռուսմանական մարզի հոգաբարձուի օգնականին հաղորդում է, որ տպագրության թույլատրված Նալբանդյանի նամակի հենց միայն բովանդակությունը ցույց է տալիս, որ Բերոյանը գրաքննական կանոններից լուրջ շեղումներ է կատարում, և այդ նամակը հնթակա չէր տպագրության գրաքննության կանոնագրքի առաջին հոդվածի համաձայն, այդ պատճառով խնդրում է կարգադրել Բերոյանին՝ «Հյուսիսսփայլում» տպագրվելու համար նախատեսված հոդվածները քննելիս խստորեն հետևել գրաքննության որոշումներին։

Նույն տեղը:

Հովիս.—«Հյուսիսսփայլ» թղթակիցը հայտնում է, որ Բիֆլիսի հայ երիտասարդության կողմից «Հյուսիսսփայլ» ջերմ ընդունելություն է գտել. «...Քանի սիրով կարդում են քաղաքիս երիտասարդները ձեր «Հյուսիսսփայլը». որքան սիրեցին, պատվեցին դորան, զարմացան և վառվեցան ի սեր հայրենյաց... 18 տետրակ ամսագրիդ քանի՞, բանի՞ նոր մտքեր բերեց հանձնեց մեզ...»:

«Հյուսիսսփայլ», 1859, № 7, 578:

Հովիս.—«Ճոգադում» տպագրվում է «Մ. Իսահակյանցի պատասխանին Շահբեդի նկատողությանը»։ Հոդվածագիրը նշում է, որ Շահբեդը (Նալբանդյանը) «առհասարակ մեծատուններին վատաբանելու ճանապարհն է բռնել», որ «նա հրաժարվում է վարդապետներից, հրաժարվում է քահանաներից, առհասարակ հոգևորականներից»։

«Ճոգադ», 1859, № 7, հավելված, 1—12:

Հովիս.—Տպագրվում է «Հյուսիսսփայլ» ութերորդ (օգոստոսի) ամսատետրակը։

Այդ համարից սկսվում է «Մեռելանաբանություն» վեպի տպագրությունը։ Ղուխներ՝ Ա—Զ (էջ 581—629)։ Շարունակվում է «Հիշատակարանի»։

տպագրությունը: «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քեր-
վերից»: «Հիշատակարանի» խոսակցությունը.— Շահբեգի նամակը.—
Թիֆլիսի առաջնորդի «Ճանապարհորդության» երկրորդ հատորը.—
Փարիզյան ազգային դպրոցը.— «Հրեշտակ Հայաստանի» նոր օրակիրը.—
Մուրադյան վարժարանի ազդեցքը (էջ 647—659):

Իր ճանապարհորդական տպավորությունների մասին «Հիշատակարանում» Նալ-
բանդյանը գրում է. «Երկար և անդադար ճանապարհորդությունները նվրոպայում, ամսօրյա
ժամանակով դեղերվելը հանքային ջրերում, տկարության կատաղարար զայրանալը և
սորանից պատճառված աննկարագրելի ֆիզիկական թուլությունը համարյա թե զրկել էին
ինձ կարողությունից գրել ձեռք վեր առնուլ: Մյուս կողմից բյուր նորանոր տպավորու-
թյունը պատերազմ բանալով ուղեղիս մեջ, աշխատում էին յուրաքանչյուրը առաջին տե-
ղը բռնել «Հիշատակարանում»։ Բայց ևս թողնում եմ նորանց, մինչև որ մի փոքր նստի
չոցս ջերմությունը, որպեսզի սառն աչքով կարողանամ նկատել նորանց, ժանալանդ
որ այդ բաները համարյա թե հարակցություն չունին իմ նվիրական ազգային խնդիրների
հետ: Ի՞նչ օգուտ ինձ լոնդոնի հակապական կերպարանքից, ի՞նչ օգուտ Փարիզի փոսվոր
և դեկ զեմբլից, Բեռլինի և Գերմանիայի մտածող փիլիսոփայական պատերից, մինչ
նոցա հետ միասին աչքիս առաջն են գալիս ավերակ Հայաստանը, ցիր ու ցան ժողովուր-
դը, անդաստիարակ և նյութապաշտության հոգով գործնականապես տաշված ազգի դե-
վաները, անխորհուրդ և տղայական փառասիրությամբ հիվանդ, միակողմանի, ուսում-
նական անվանված պարոնները, որ թիֆլիսյանի պես թրթռում են ճրագի շուրս կողմով,
էրբ սա երևում էր հաշկական թանձր խավարով պատած խոնավ զետեափորի մեջ...

Ամեն մի զվարճալի տեսարան, ամեն մի կրթված ու բարեկարգ ազգ պատճառում
էր իմ մեջ մի տրտում մտածություն, որ սիրելի չէ հայերին, ըստ որում ծանր բան է
անձնադրությունը... մտածություն, դարձյալ մտածություն, անվերջ մտածություն...

...Շատ պատահեցա զեղեցիկ և պատվական հոգու տեր մարդերի, որոնք դարձան
ինձ շատ լավ ծանոթը, բայց նոքա պարապում էին կամ յուրանց ազգային գործերով,
կամ ընդհանուր մարդկության գործերով: Օրերը և շաբաթները վաղում էին ջրի պես,
բայց և ո՛չ մի խոսք այն բաների համար, որոնց մասին խոսելու ծարավը խեղդում էր
ինձ. խոսք, որ մոտ էր իմ սրտին և հոգուն, որ վաղուց արդեն դարձել էր իմ կյանքը,
իմ հոգին, իմ արյունը և ուղեղը»:

«Հյուսիսսփայլ», 1859, № 8, 648—649:

ՆԼԺ, I, 411—412:

Սեպտեմբերի 19.—Գլխաքննությունը տպագրության է թույլատրում
«Հյուսիսսփայլի» իններորդ (սեպտեմբերի) ամսատետրակը: Շարուն-
ակվում է տպագրվել՝

1. «Մեռելահարցուկը», զեյթունի է—Թ (էջ 665—708):

2. «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերքերից»:
Վերսալյ.—Փարիզի Մուրադյան և ազգային վարժարանը.— Ամբրոսիոս
և խորեն վարդապետը.— Լամարթինի «Ներդաշնակությունը» հայերեն.—

նւրիշ գրքերի ձեռնարկությունք.—Հ. Ղևոնդ Ալիշանյանց (Նահապետ).—
Նորա «Նվագները» (Հայրունի).—Գրիգոր վարդապետ Կապարաճի
Կարապետյան.—«Ընծա».—«Ընծայի ընդունելությունը».—«Ընդունելու-
թյան» ընդդեմ մի թերթ.—Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանց.—
Հին հայ հեղինակների տպագրությունը՝ «Շար հայ մատենագրաց» ա-
նունով.—Արամյան տպարան.—«Փելիքս և Պաւլինա».—Ազգային երի-
տասարդքը Փարիզի մեջ.—«Արեւմուտք» կիսամսազրու.—Թյուրքիայում
հայ օրագրերի օրն օր շատանալու հայտարարությունքը.—Ցենսոր
Թյուրքիայում տպելի գրքերի և օրագրերի վերա (էջ 725—750):

«Հիշատակարանի» այս հատվածում է առաջին անգամ տպագրվել
«Աղատություն» բանաստեղծությունը:

Օգոստոս.—«Հյուսիսսփայլի» բաժանորդների թիվը հասնում է
350-ի:

Կազմակերպվում է ամսագիրը Պոլիս առաքելու գործը:

«Հյուսիսսփայլ», 1859, № 8, 662:

Սեպտեմբերի 28, Մոսկվա.—Նամակներ Ճանիկ Արամյանին և
Հովհ. Թյուսյուզյանին: Չեն պահպանվել:

Նվժ, IV, 262:

[Հոկտեմբերի սկիզբը].—Բաժանորդներին է ուղարկվում «Հյու-
սիսսփայլի» ութերորդ (օգոստոսի) ամսատետրակը:

Գ. Սուլթանյանին գրած նամակում Ստ. Նազարյանը դանդաղում
է, որ «Ցենզուրայի դանդաղությունը և անհոգությունը... շատ անգամ
շաբաթներով ետ է ձգում արձակման տոմսակը»:

ԿԱԹ, Նազարյանի Ֆ., № 50:

[Հոկտեմբերի 17].—Գրաքննությունը տպագրության է թույլա-
տրում «Հյուսիսսփայլի» տասներորդ (հոկտեմբերի) ամսատետրակը:
Նալբանդյանի գրչին են պատկանում՝

1. «Մեռելախաղով», զրուխ Ժ (էջ 753—771):

2. «Նամակագրություն», Ծառուր Պողոսյանց և Մարտիրոս Սառաֆ-
յանց ստորագրությամբ, որ վերագրվում են Նալբանդյանին (էջ 808—
821):

Նույն համարում (էջ 774—805) տպագրված է Ան. Սուլթանշահի
«Հայոց ազգի լուսավորիչքը» պիեսը, որ հեղինակը նվիրել է Նալբանդ-

յանին. «Յուր պատվելի հղբոր Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանցին սիրող և մեծարող սրտի անխարդախ նվեր»։ Ինչպես վկայում է Սմբ. Շահազիվը, այս երկի ստեղծմանը մասնակից է հղել Նալբանդյանը։

Ս. Շահազիվյան, Ամսոնային համակներ, 195։

Հոկտեմբերի 27, Մոսկվա.—Նամակ Գ. Սալթիկյանին։ Նալբանդյանը հայտնում է իր նյութական ծանր վիճակի և «Հյուսիսսփայլից» հեռանալու որոշման մասին, որ հետևանք էր, բոտ էություն, իր և Նաղարյանի միջև արդեն խորացող զաղափարական ստրածայնությունների։ Հայտնում է, որ շնայած նյութական ծանր վիճակին, բարոյապես լիությանցած չէ և կարող է շատ աշխատել։ Նույն նամակում հայտնում է իր որոշումը Պետերբուրգ գնալու և կանդիդատական քննություն տալու մասին, «որպեսզի մի արժանապիտո տեղ ծառայություն գտանելով, կարողանա օրական ապրուստ ճարել և բժշկությունը շարունակել»։ Նշում է. որ առողջ է և «տխրությունը իսպառ» փարատվել է։

Եկժ, IV, 63—65։

Նույն օրը, Մոսկվա.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին «Հյուսիսսփայլից» հեռանալու և իր մտադրությունների մասին։ Չի պահպանվել։

Եկժ, IV, 65։

Մինչև հոկտեմբերի վերջը, Մոսկվա.—Գրում է «Կուտանք հաղարը, կըլլա բազարը» ևրեք գործողությամբ կատակերգությունը (մնացել է միայն ձեռագրի անվանաթերթը, որի վրա բերված է Բուսլույի «Արվեստ քերթության» երկից մի քանի տող)։

ԳԱԹ, Նալբանդյանի Գ., Վ. 6։

[Հոկտեմբերի վերջը].—Մեկնում է Պետերբուրգ։

Նոյեմբերի 1.—«Արևմուտքն» արտատպում է «Թափառական հրեայի» թարգմանության առաջաբանը։

«Արևմուտք», 1859, № 21, 161—163։

Նոյեմբերի 2 (14).—Նամակներ Հովհ. Քաթիպյանին, Ստ. Ոսկանյանին և Հովհ. Բյուսյուղյանին։ Ստ. Ոսկանյանին ուղարկում է նաև իր «բողոքը» «Արևմուտքի» հրատարակիչների անարդար վերաբերմունքի

դեմ, որի հետեանքով «Արևմուտքը» հետագայում փակվեց։ Չեն պահպանվել։

ԵԼԺ, IV, 263:

Նույն օրը.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ (նոյեմբերի) ամսատետրակը։

Նալբանդյանի գրչին են պատկանում՝

1. «Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերքերից»։ Եկրածություն.—Բեզդադեի յոթն հրաշալիքը.—Խառն լուրեր.—Մի աբեղայի ֆանատիկոսություն (էջ 907—918)։

2. Նամակներ, Մարտիրոս Սառաֆյանց և Ադոլֆ Բլումենթալ ստորագրությամբ, որ վերագրվում են Նալբանդյանին (էջ 902—906)։

Նոյեմբերի 15.—Ավարտվում է «Թափառական հրեայի» թարգմանության առաջաբանի արտատպությունը «Արևմուտքում»։

«Արևմուտք», 1859, № 22, 169—172:

Նոյեմբերի 18.—Գ. Սալթիկյանին գրած նամակում Նալբանդյանը հայտնում է, որ կանդիդատական քննությունները տալու համար եկել է Պետերբուրգ. մայիսին քննությունները հանձնած կլինի, որից հետո մտադիր է Փարիզ մեկնել և այնտեղ երկու տարի մնալով, Փարիզի Ակադեմիայում բժշկության դոկտորի քննություն տալ։ Դրա համար խնդրում է իր բարեկամների նյութական աջակցությունը։ Հայտնում է, որ Փարիզում հղած ժամանակ թե՛ ֆրանսիացի, թե՛ հայ ազնիվ բարեկամներ է ձեռք բերել, ուսումնասիրել է Փարիզի հիվանդանոցը և Ակադեմիան։

ԵԼԺ, IV, 65—66:

[Նոյեմբեր].—Նալբանդյանը Մ. Վեհապետյանին է ուղարկում 326 օրինակ էոթեն Սյուրի «Թափառական հրեա» վեպի առաջին հատորի իր թարգմանությունից և Կլեմանս Ռոբերտի «Դքսուհի դը Շերեզվից» 71 օրինակ՝ Աստրախանում տարածելու համար։

Մ. Վեհապետյանի 1862 թ. նոյեմբերի 28-ին Հովհ. Բերբերյանին գրած նամակից պարզվում է, որ Նալբանդյանն այդ շրջանում դրամական միջոցներ չունենալով, գրել էր Վեհապետյանին և խնդրել գրքերի

դրամը հասցնել իրեն։ Մ. Վեհապետյանը կատարել է նալբանդյանի ցանկությունը։

Մատենադարան, Կար. դիվան, Բղթ. 196, ք. 89 և 91:

Մինչև դեկտեմբերի 15.—Ստ. Ոսկանյանն ստանում է նալբանդյանի բողոքը՝ «Արևմուտքի» դեմ ռեակցիոներների սկսած հալածանքի կապակցությամբ։

«Արևմուտք», 1859, № 24, 185—186:

Դեկտեմբերի 15.—Նալբանդյանի բողոքի առթիվ Ստ. Ոսկանյանը գրում է. «Արևմուտքի» ճշմարիտ հիմնադիրները պարտք կհամարին իրենց հասարակության իմացնել, թե Ռուսիայեն երկու բողոքագիր ընդունած են աղատամիտ և ուսումնասիր ազգայիններն ստորագրել։ Արդ ստորագրողը կբողոքեն «Արևմուտքի» վրա Տաճկաստանի մեջ տարածված թշնամական լուրերուն դեմ։ Կցավինք, որ չսխալի կրնանք աս բողոքագիրները հրատարակել, որովհետև «Արևմուտքը» կդադարի աս օրվանն ետքը։ Հոս մեր խորին շնորհակալությունը մատուցանելով Ռուսիայի մեր ազատասեր ազգայիններուն, կիմացնենք, որ Լրբեր մոռանալու չենք իրենց մեղի տված քաջալերությունը և համակրությունը»։

«Արևմուտք», 1859, № 24, 185—186:

Դեկտեմբերի 21.—Բաժանորդներին են ուղարկվում «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ (նոյեմբերի) և տասներկուերորդ (դեկտեմբերի) ամսատետրակները։

ԳԱԹ, Ս. Ալեքսանդրյանի ֆ., № 10ր:

Դեկտեմբերի 26.—Գ. Վ. Այվազովսկին կոմս Սիվերսին ուղղած նամակում նրա ուշադրությունն է հրավիրում Ստ. Ոսկանի հետ նալբանդյանի ունեցած հանդիպման փաստի վրա։

Տե՛ս մինչև ապրիլի 23:

1858—1859

Հանդիպումներ է ունենում դերասանուհի Պ. Պ. Լեբեդևայի հետ։ Ռուս գրող Ա. Ն. Պլեշնեկը ույգ կապակցությամբ պատմում է. «Ես մի անգամ տեսել էի նրան (Լեբեդևային) բեմի վրա, երբ որ նույնիսկ կայսրը ներկա էր Մեծ թատրոնում. մի ուրիշ անգամ էլ տեսել էի, երբ

այստեղ էր «Հյուսիսսփայլի» աշխատակից Կոմս էմմանուելը: Նա նրստած էր պարտերում, ես՝ վերը: Կարծես այս ըրպիս էլ դռնշում (=դեռ հնշում) է ականջիս մեջ նրա ստվար ձայնը, որ որոշակի տարբերվելով մյուսներից, որոտում էր. Բրա՛վո, բրա՛վո...»:

Փ. Վ. Ա. Ն. Պելլեն (Հիշողություններ):
«Արձագանք», 1893, № 130:

1860

Հունվարի 14.—Մ. Մսերյանը Մատթիոս կաթողիկոսին բողոքագիր է ներկայացնում «Հյուսիսսփայլում» տպագրվող Նալբանդյանի երկերի և առանձնապես «Մեռելահարցուկ» վեպի դեմ. նա բողոքում է, որ Նալբանդյանը «վարկաբեկում է» «նշանավոր անձանց», ինչպիս, օրինակ՝ «ազնվատոհմ, մեծանուն վաճառական Հովհաննես Ստեփանյան Հովնանյանցին» (Մսերյանն, անշուշտ, նկատի ունի «Հյուսիսսփայլի» 1859 թ. տասներորդ ամսատետրակում տպագրված «Մեռելահարցուկ» վեպի 10-րդ (Ժ) գլուխը, որի մեջ, ի դեմս Հովնաթանյանցի, Նալբանդյանն անողորմ մերկացման էր ենթարկել հիշյալ վաճառականին): Մսերյանը նշում է, որ չնայած Նալբանդյանն այդ անձնավորություններին ծաղրի է ենթարկում կեղծանուններով, բայց բոլոր ընթերցողներն իմանում են, թե ո՛ւմ մասին է խոսքը: Բողոքագրի վերջում Մսերյանն ավելացնում է, թե Նալբանդյանի զրածներից առավել վշտացածները մտադիր են բողոքագրույլ դիմել կաթողիկոսին և խնդրել, որ նա որևէ միջոցով կասեցնի «չարիքը», որից հետզհետե ազդի մեջ կարող են առաջանալ մեծամեծ երկպառակություններ, կոխվ և աղմուկ:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ, Բղթ. 207, վ. 1930:

Հունվարի 20.—«Մեղուն» «Հյուսիսսփայլի» 1859 թ. № 11-ից արտատպում է Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանի» մի հատվածը՝ «Հիշատակարանիս» աչքերը բաց են...» բառերից մինչև «Մեր աչքի առաջև են հայոց ազգի համար սորանից հարյուր տարի հիտո դալոց օրերը»:

«Մեղուն», 1860, № 86, 14—15:

Հմմտ. «Հյուսիսսփայլ», 1859, № 11, 907—909:

Հունվարի 29.—Գ. վ. Այվազովսկին Հ. Խալիբյանին ուղղած նամակում հայտնելով, որ «Հյուսիսսփայլը» դարձյալ իրենց ծաղրուծա-

նակի է ենթարկել (նկատի ունի «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. № 10-ում տպագրված՝ Նալբանդյանի մասնակցությամբ գրված Ան. Սուլթանշահի «Հայոց ազգի լուսավորիչը»), գրում է, թե այդ մասին լուսավորության միեկնաբան լսել է և օրերս փոխելու են Նալբանդյանի խորհրդակից գրաքննիչ Բերդյանին, իսկ Նաղարյանին անելու են խիստ նկատողություն:

Նույն նամակում Այվազովսկին խալիբյանին հորդորում է չհուսադատվել, հիշեցնելով, որ իրենց թիկունքին կանգնած է ցարական կառավարությունը, քանի որ իրենց բոլոր ձեռնարկումները միայն միեկնաբանության կախում ունեն:

ԳԱԹ, ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԱՆԻ ՄԱԳԻՍՏՐԱՏԻ Ֆ.:

Մինչև փետրվարի 4.—Նալբանդյանը նամակներ է գրում (թվով 16) պանաղան անձնավորությունների: Հասցեատերերի անունները և նամակները չեն պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 263:

Փետրվարի 5.—Նամակներ Ան. Սուլթանշահին, Վսնկային (Հովհ. Սահրատյան?) և Մ. Վեհապետյանին: Չեն պահպանվել:

ՆՈՅԿ ԽԵՂԻ:

[Մինչև փետրվարի 8].—Ծրագրում է կատարել իր երկրորդ ճանապարհորդությունն արտասահման:

ԵԼՓ, II, 315:

Փետրվարի 8.—Նամակ Մատթեոս Չուխաճյանին Գ. Վ. Այվազովսկու «Վարդապետարանի» մասին: Դավանաբանական հարցերն առիթ ծառայեցնելով և օգտագործելով կաթողիկոսի և Այվազովսկու միջև եղած տարաձայնությունները, Նալբանդյանը մերկացնում է իր քաղաքական հակառակորդին որպես ցարական լրտեսի:

ԵԼՓ, II, 312—328:

Փետրվարի 9.—Նամակ Կովալսկուն: Չի պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 263:

[Փետրվարի 10].—Նամակ անհայտ անձնավորության: Չի պահպանվել:

ՆՈՅԿ ԽԵՂԻ:

Փետրվարի 11.—Գրում է փետրվարի 8-ին Մատթևոս Չուխաճյանին ուղղած իր նամակի երկրորդ վարիանտը՝ Գ. վ. Ալվադովսկու «վարդապետարանի» մասին:

ՅԼՖ, II, 312—328:

Փետրվարի 13.—Գ. վ. Ալվադովսկին Հ. Խալիբյանին հայտնում է, թե լուսավորության մինիստրը մտադիր է անպատճառ փոխել «Հյուսիսափայլի» գրաքննիչ Բերոյանին:

ԳԱԲ, Նոր Նախիջևանի Մազիստրատի ֆ.:

Փետրվարի 15.—Հ. Խալիբյանը, հիմնվելով Մոսկվայից եկողների հաղորդած լուրերի վրա, Գ. վ. Ալվադովսկուն հայտնում է Նալբանդյանի և Նազարյանի սուր բախման մասին. զոհունակությամբ է նշում, որ նրանց միջև «ճեղք է բացվել»։ ցանկություն է հայտնում, որ «անիրավության ցենզոր Բերոյանցին փոխեն»։ Համաձայնելով Գ. վ. Ալվադովսկու հետ, որ իրենք քաղաքական հսկառակորդներից վախենալու հիմք չունեն, որովհետև իրենց գործերը կախված են մինիստրից և ոչ մեկ ուրիշից, Խալիբյանն իր կողմից ավելացնում է, թե իրենց հետ են «նախ՝ աստված» և ապա՝ «նորին կյանքական մեծությունը»:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 16.—Նալբանդյանը նամակ է գրում Կ. Հայրապետյանին և ուղարկում Գ. վ. Ալվադովսկու «Միջակ վարդապետարան ուղղափառ հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» գրքի առթիվ Ն. թ. փետրվարի 11-ին Մատթևոս Չուխաճյանին գրած նամակի պատճենը: Կ. Հայրապետյանին ուղղած այս նամակը չի պահպանվել:

ՅԼՖ, IV, 263:

Փետրվարի 17.—Նամակ Հայրապետյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 18 (մարտի 1).—«Կոլոկոլում» (№ 64) լույս է տեսնում «Письмо из провинции» նամակը՝ Русский человек ստորագրությամբ: Նամակի հեղինակը, որ ենթադրվում է Չերնիշևսկին կամ Դոբրոլյուբովը, քննադատելով Գերցենի լիբերալ տատանումները, նամակն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «...Ո՛չ, մեր վիճակը սարսափելի է, անտանելի, միայն կացինը մեզ կարող է փրկել, և կացինից բացի ոչինչ չի օգնի: Այս միտքը, կարծիս, արդեն հայտնել են ձեզ, և զարմանալիս»:

րեն այն ճիշտ է,— ուրիշ փրկություն չկա: Դուք արիք ամեն բան, ինչ կարող էիք անել, որպեսզի օգնեք գործի խաղաղ լուծմանը. այժմ փոխեցեք տոնը, և թող ձեր «Կոլոկոլը» ոչ թե մաղթանքի կոչի, այլ ահա-զանգի: Կացնի՛ր կոչեցեք Ռուսաստանը»:

Н. Г. Чернышевский, Полное собрание сочинений, VII, М., 1950, 1001—1004.

Փետրվարի 19.— Նամակներ Ան. Սուլթանշահին և Հովհ. Բերբերյանին: Չեն պահպանվել:

Նվժ, IV, 263:

Փետրվարի 21.— Նամակներ իր քրոջ՝ Վառվառեի ամուսին Մսրտիրոս Մյասնիկյանին և Կ. Հայրապետյանին: Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 24.— Նամակ Ա. Սուլթանշահին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 25.— «Մեղու Հայաստանի» թերթում տպագրված իր նամակում Սկայորդին (Զարմայր Մսերյանը) Մոսկվայից հաղորդում է, որ «Հյուսիսափայլը» դեռևս հրատարակված չէ և միտք ևս չունի հրատարակվելու: Նամակագիրը նշում է երկու պատճառ. նախ՝ բաժանորդներ չունենալը և ապա՝ Կոմս էմմանուելի (Նալբանդյանի) և Նազարյանի պառակտումը. «Կոմս էմմանուելն այսուհետև, չգիտեմ ինչ պատճառով, չէ կամենում գործակից լինել հրատարակչին» (Ստ. Նազարյանին), վերջում ավելացնելով՝ «զուցե այլ պատճառ լինի», նամակագիրը, հավանաբար, ակնարկում է դրաքննության արգելքը:

«Մեղու Հայաստանի», 1860, № 12, 93:

Փետրվարի 26.— Նամակ Մ. Վեհապետյանին: Չի պահպանվել:

Նվժ, IV, 263:

Փետրվարի 28.— Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 9.— Նամակ Ստ. Նազարյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 10.— Նամակ Կովալյսկուն՝ Փարիզ: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Սկայորդին (Զարմայր Մսերյանը) Մոսկվայից «Մեղու Հայաստանի» լրագրին հաղորդում է, որ նվիրատուությունների շնորհիվ «Հյուսիսսփայլը» շարունակում է հրատարակվել:

«Մեղու Հայաստանի», 1860, № 14, 106:

Մարտի 15.—Նամակ Մովսես Ալամխանյանին: Զի պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 263:

Նույն օրը.—Մ. Բուդաղյանի նամակը «Հյուսիսսփայլին»։ հայտնում է, որ ի պատասխան լրագրի հրատարակության համար տված իր դիմումի, «անցյալ ամսո (փետրվարի—Ա. Ի.) 11-ին ցենզուրայի գլխավոր կառավարությունը, փոխանակ թուլստովյան, թղթով հայտնեց ինձ, թև առանձին պատճառներն հորդորված լինելով, չկարե բավականություն տալ իմ խնդրույս» (Բուդաղյանի լրագրից հրատարակվելու էր Պետերբուրգում):

«Հյուսիսսփայլ», 1860, № 3, 243—244:

Մարտի 16, Պետերբուրգ.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին, Դ. Գաբաշին, Կ. Ուստիմովիչին և իր եղբայր՝ Ղ. Նալբանդյանին: Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 19.—Նամակ Սիմեոն Մուշեղյանին (?): Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 21.—Նամակներ Կ. Ուստիմովիչին, Վանկային (Հովհ. Սահրատյան?) և Մ. Վեհապետյանին (2 նամակ): Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

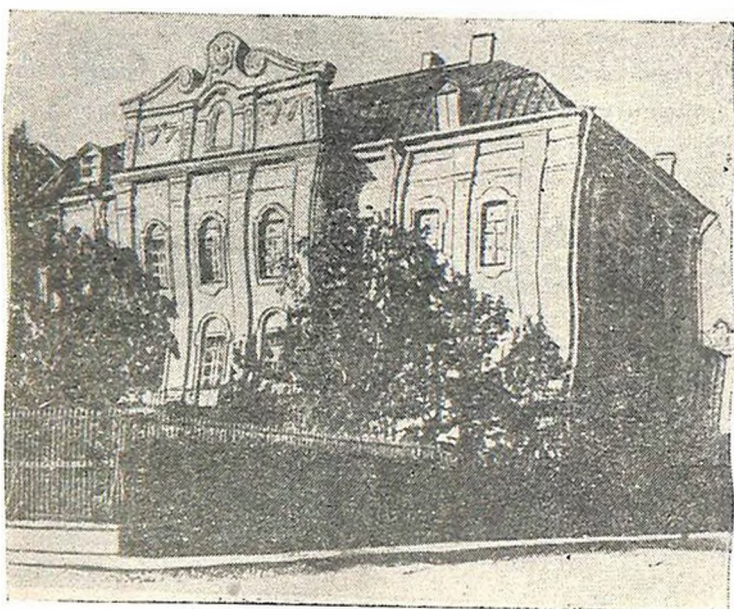
Մարտի 22.—Նամակ Կ. Հայրսուպետյանին Դը-Պետրովիչի (?) մասին: Զի պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 264:

Մարտի 26.—Ռեակցիոն-կղերական «Մեղու Հայաստանի» լրագրում «Հյուսիսսփայլի» դեմ գրված հոդվածի հեղինակը (Հովսեփ Զիրքեղյան) հատկապես դժգոհում է Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանում» կատարված մերկացումների առթիվ (նկատի ունի «Հյուսիսսփայլի» 1858 թ. №№ 7 և 8-ը). նշում է, որ Նալբանդյանը «աններելի և համարձակ արհամարհանքով» է խոսում Ս. եպ. Զալալյանի, Ներսես Աշտարակեցու,

Գ. Վ. Այվազովսկու, առհասարակ ամբողջ հոգևորական դասի և «մեր հայոց ազգի նշանավոր և երևելի անձանց» մասին: Հոգավածագիրը դժգոհում է, որ Նալբանդյանը «Մեր հոգևոր հովիվներին և ազգի առաջնորդներին կոչում է «սուտ ազգասերներ, օբսկուրանտներ, հզվիտներ, Մաքիավելու հոգով տոգորված կամ խմորված մարդիկներ, խաբեբաներ, խավարի զավակներ, հիմալներ, կամակոր տգետներ, ստուժյան սպասավորներ, խավարի զինվորներ, ճշմարտության հակառակորդներ, խավարասերներ և այլն, և այլն»:

«Մեղու Հայաստանի», 1860, № 13, 100:

Պետերբուրգի համալսարանը

Մարտի 27.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Զի պահպանվել:

ՆԱԺ, IV, 264:

Մարտի 28.—Նամակներ Կ. Ուստիմովիչին և Ստ. Նաղարյանին: Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 29.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին և իր եղբորը՝ Սերոբ Նալբանդյանին: Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 30.—Եղբոր՝ Լուսեղեն Նալբանդյանի գործի առթիվ նամակ է գրում Կ. Հայրապետյանին: Չի պահպանվել:

ՆԼՓ, IV, 67:

Նույն օրը.—Նամակ եղբորը՝ Լուսեղեն Նալբանդյանին. գրում է, որ ամառն անպատճառ Նոր Նախիջևանում կլինի, իսկ նրա (եղբոր) գործի մասին հայտնում է, թե գրել է Կ. Հայրապետյանին, որ վերջինս հոգա: Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նամակներ եղբորը՝ Ղազարոս Նալբանդյանին և Կ. Հայրապետյանին: Չեն պահպանվել:

ՆԼՓ, IV, 264:

Ապրիլի 4.—Պետերբուրգի համալսարանի Արեւելյան ֆակուլտետի հայ-վրաց-թաթարական բաժնում Նալբանդյանը քննություն է տալիս պատմությունից:

ՆԼՓ, IV, 276:

Նույն օրը.—Սկաչորդին (Զարմայր Մսերյանը) Մոսկվայից «Մեղու Հայաստանի» լրագրին գրած իր նամակում, հիմնվելով «Հյուսիսափայլի» 1860 թ. առաջին ամսատետրակի խմբագրական «Ծանուցման» աչն տողերի վրա, թե «Հյուսիսափայլի» բովանդակ ծանուցյունը մնում է աշժմ նորա (Ստ. Նալարյանի) վերա», եղբակացնում է, թե «Կոմս Էմմանուելը աշտուհետե գործակից լինելու չէ պ. Նալարյանցին»: Իհակցիոն մամուլը, ի դեմս «Մեղու Հայաստանի» լրագրի, առանձին դոհունակությամբ էր պնդում «Հյուսիսափայլից» Նալբանդյանի հեռանալու լուրը, արտահայտելով ամբողջ ուսակցիոն բանակի բուռն ցանկությունը՝ որքան հնարավոր է շուտ ազատվել Նալբանդյանի նման «վտանգավոր» հակաուսկորդից:

Նույն նամակում Սկաչորդին հայտնում է, որ Ան. Սուլթանշահի (Նալբանդյանի աշխատակցությամբ գրած) «Հայոց ազգի լուսավորիչքը» ինքնուրույն գործ չէ, այլ թարգմանված է «Современник»-ի 1859 թ. № 8-ից (Զ. Մսերյանը սխալվել է. պետք է լինի՝ 1858, № 9):

«Մեղու Հայաստանի», 1860, № 17, 129—130:

Ապրիլի 6.—Նամակ Ստ. Նալարյանին: Չի պահպանվել:

ՆԼՓ, IV, 264:

Նույն օրը.—Գ. վ. Ալվազովսկին, հիմնվելով Հովհ. Լազարյանի՝

խրենն գրած նամակի վրա, հայտնում է խալիբյանին, թե «Հյուսիսսփայլը» դադարեցված է, և կառավարությունը չի թույլատրել հայերեն լեզվով նոր լրագիր հրատարակել:

Փաստը վկայում է, թի այդ ժամանակ որքան մեծ է եղել «Հյուսիսսփայլը» փաճելու վտանգը, որ նրա հակառակորդները խոսում են դրա՝ իբրև արդեն կատարված փաստի մասին:

ԳԱԹ, ՆԵՐ ՆԱԽԻՋԼԱՆԻ ՄԱԳԻՍՏՐԱՏԻ Ֆ.:

Ապրիլի 8.—Նամակ Մալլում Հազարյանին՝ Պոլիս: Զի պահպանվել:
ՆԼՖ, IV, 264:

Ապրիլի 10.—Նամակ Մատթեոս Զուխաճյանին, որպես պատասխան վերջինիս՝ ն. թ. մաքտի 13-ի կոնդակի:

ՆԼՖ, II, 328—329:

Ապրիլի 11.—Համալսարանում քննություն է տալիս ռուսաց լեզվից:
ՆԼՖ, IV, 276:

Նույն օրը.—Նամակ Կ. Ուստիմովիչին: Զի պահպանվել:
ՆԼՖ, IV, 264:

Ապրիլի 13.—Նամակ Ստ. Նազարյանին: Զի պահպանվել:
Նույն տեղը:

Ապրիլի 14.—Նամակ Ստ. Նազարյանին: Զի պահպանվել:
Նույն տեղը:

Ապրիլի 19.—Նամակ Ստ. Նազարյանին: Զի պահպանվել:
Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նոր Նախիջևանի քաղաքազուլս Կ. Հայրապետյանի նամակը Նալբանդյանին. առաջարկում է նրան Հարություն Աճեմյանի հետ մեկնել Կալկաթա՝ հնդկահայ կտակների գործով: Զի պահպանվել:
ՆԼՖ, IV, 68:

Ապրիլի 20.—Նամակ Մելքոն Փանյանին՝ Հովհ. Պատկանյանի աշխատանքները (նկարները) տալածելու գործում նրան աջակցելու մասին:
ՆԼՖ, IV, 67—68:

Նույն օրը.—Նամակ Ղազարոս Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:
ՆԼՖ, IV, 264:

Ապրիլի 21.—Գրաքննությունը տույզերով չափելի է թույլատրում «Հյուսիսսահալայի» հինգերորդ (մայիսի) ամսատետևերակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերքերից»: Հասարակաբար խոսվածք ազդին վերաբերյալ.—Պարոն Շահբեգի և պ. Տիրատուրյանի նամակները.—Վեհափառ կաթողիկոսի պատկերը (էջ 378—396):

Եկ, I, 452—467:

Ապրիլի 22.—Համալսարանում քննություն է հանձնում հայոց լեզվից:

Եկ, IV, 276:

Նույն օրը.—Նամակներ (2) Մ. Վեհապետյանին: Ձեն պահպանվել:

Եկ, IV, 264:

Ապրիլի 26.—Համալսարանում քննություն է տալիս աստվածաբանությունից:

Նույն տեղը:

Ապրիլի 27.—Նալբանդյանն ստանում է Կ. Հայրապետյանի ն. թ. ապրիլի 19-ի նամակը՝ հնդկահայերի թողած ժառանգության գործով Կալկաթա մեկնելու առաջարկությամբ:

Եկ, IV, 68:

Ապրիլի 30.—Նալբանդյանն ի պատասխան Կ. Հայրապետյանի առաջարկության՝ հնդկահայ կտակների գործով Կալկաթա մեկնելու վերաբերյալ, մանրամասն շարադրելով նման ճանապարհորդության և գործի հանգամանքները բոլոր կողմերից՝ առաջարկում է իր պալմանները:

Եկ, IV, 68—73:

Նույն օրը.—Մի էլ նամակ Կ. Հայրապետյանին: Ձի պահպանվել:

Եկ, IV, 264:

Մայիսի 1.—Նամակ Մելքոն փանյանին: Նալբանդյանը խնդրում է իրեն ուղարկել 1857 թ. Պոլսում տպագրված աշխարհաբար Աստվածաշնչի մի օրինակը, որն իրեն շատ անհրաժեշտ է՝ «Հյուսիսսահալայի» 1860 թ. № 1 և 2-ում արված զատողությունների առթիվ գրելու մի հոդված,

որի մեջ քննելու է «մեր Աստվածաշունչի թերությունը»։ Նշում է Պետերբուրգի իր հասցեն՝ На Васильевском острове, в I-ом квартале, в доме Меняева, в квартире под № 46:

ՆԺԺ, IV, 74:

Նույն օրը, Դոբրապո.— Ստ. Նազարյանը Սադա Ալեքսանդրյանին գրում է, թե «Հյուսիսսփայլի» 1860 թ. №№ 2 և 3-ի ուշացման պատճառը, ինչպես Պետերբուրգում իրեն հայտնել է Նալբանդյանը, փոստի անկանոն աշխատանքն է հղել. ապրիլի 14-ին գրաքննությանն ուղարկված համարներն ստացվել են միայն ապրիլի 24-ին:

ԳԱՔ, Ս. Ալեքսանդրյանի ֆ., № 10բ:

Մայիսի 3.— Համալսարանում քննություն է տալիս վրաց լեզվից:
ՆԺԺ, IV, 276:

Մայիսի 5.— Համալսարանում քննություն է տալիս թուրքերենից:
Նույն տեղը:

Նույն օրը.— Նամակ Ստ. Նազարյանին, «ձեռագրով» (հոգված «Հյուսիսսփայլի» համար?): Չի պահպանվել:

ՆԺԺ, IV, 264:

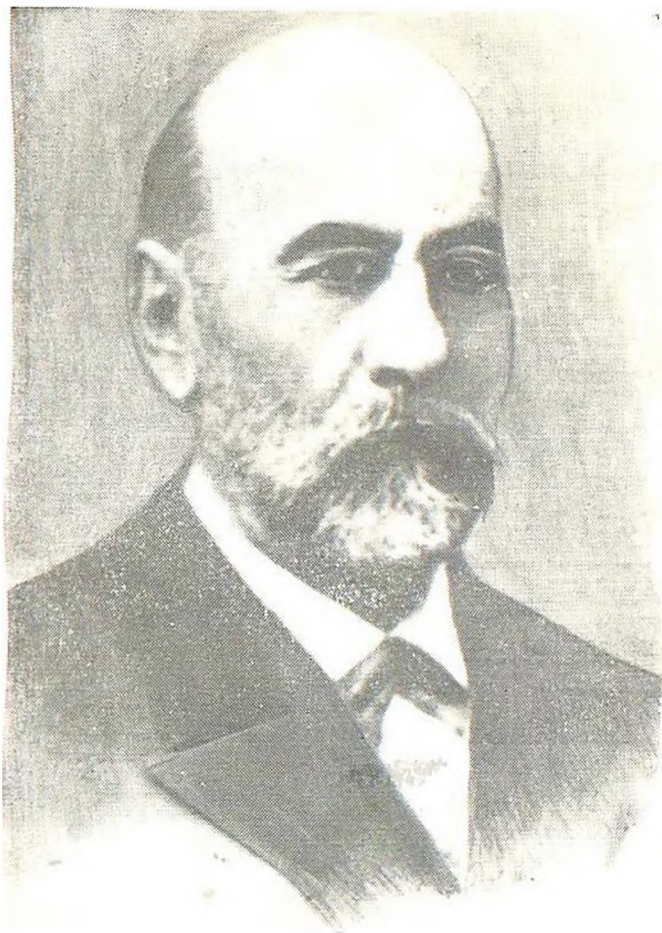
Մայիսի 7.— Ստ. Նազարյանը Աբել եպ. Մխիթարյանին ուղղած նամակում հայտնում է, որ «Հյուսիսսփայլի» 1860 թ. №№ 1, 2 և 3-ն արդեն ուղարկված են բաժանորդներին, իսկ № 4-ը թեպետ տպագրված է, բայց գրաքննական կոմիտեից արձակման թույլտվություն դեռևս չի ստացված:

«Մուրճ», 1902, № 5, 143:

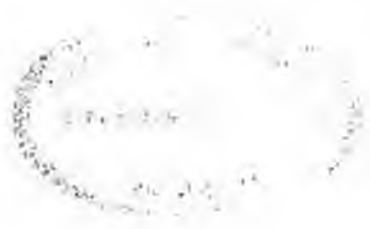
Նույն օրը.— «Մեղու Հայաստանի» լրագրում տպագրված նամակում «Հովհան Տիրանյան Աբրահամբեգյան» կեղծ անվան տակ թաքնված ռեակցիոն հրապարակախոսներից մեկը «Մեռելահարցով» վեպի և «Հիշատակարանի» մերկացումներից խոցված, Նալբանդյանին անվանում է «խռովարար», «չարաբարո», իսկ նրա երկերը՝ «խռովասեր գրվածքներ»։ Նամակագիրը պատմում է, թե ինչպես Մոսկվայի վաճառականներից մեկը (ակնարկից երևում է, որ դա Հովնաթանյանի նախատիպը հանդիսացող Հովհաննես Հովնանյանն է) Նալբանդյանի վեպը կարդալիս խիստ զազաղում է, տեսնելով, որ «Հրատարակողը... խոստացած նպա-

Վարդան Հաչրապետյան

Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան

տակին անհարմար ու խռովասեր զրվածքներ է ստացրում յուր խռովա-
րար օգնականի [Նալբանդյանի] նենգավոր խորհուրդներին հետեւելով»:

Նամակագիրը վերջում պատմելով «Հայոց ազգի լուսավորիչքը»
զրվածքի բովանդակութունը, ավելացնում է, թե ինքը շատերից է
լսել, որ դա զրված է խալիբյան ուսումնարանի մասին:

«Մեղու Հայաստանի», 1860, № 19, 149:

Մայիսի 13.—Նամակներ Ստ. Նաղարյանին և Հովհ. Բերբերյանին:
Զեն պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 264:

Մայիսի 19.—Նամակ Հովհ. Բերբերյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 20.—Նամակ Ստ. Նաղարյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 24.—Գործադրության մեջ է մտնում արեւմտահայերի «ազ-
գային սահմանադրութիւնը»:

Սարուխան, Հայկական խնդիրն և ազգային սահմանադրու-
թիւնը Թյուրքիայում, Ա. հատոր, Թիֆլիս, 1912, 16:

Նույն օրը.—Նամակ Ստ. Նաղարյանին: Զի պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 264:

Մայիսի 30.—Դրաքննութիւնը տպագրութեան է թուլլատրում
«Հյուսիսափայլի» վեցերորդ (հունիսի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Հիշատակարան Կոմս Էմմանուէլի օրագրութեան քերթերից»:
Պ. Զերքեղյանցի հայհոյութիւնքը.—Պ. Խուդաբաշյանի գիրքը.—ս-
Բաբելեյանցի նամակը.—Սկայորդու տարածած լուրերը.—«Հյուսիս-
փայլը» և «Հիշատակարանս».—Կ. Պոլսի հայոց և հունաց պատրիարք-
ների փոփոխութիւնքը (էջ 462—486):

Հունիսի 1.—Նամակներ Ստ. Նաղարյանին և Կ. Հայրապետյանին:
Զեն պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 264:

Հունիսի 2.—Նամակ Հովհ. Բերբերյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունիսի 3.—Նամակ Ստ. Նաղարյանին: Զի պահպանվել: Ուղարկում է նաև հերթական «Հիշատակարանը», որ տպագրվում է «Հյուսիսափայլի» 1860 թ. № 6-ում. դա «Հիշատակարանի» վերջին հատվածն է: Ճանապարհորդությունը, ապա բանտարկությունն ու աքսորը Նալբանդյանին հնարավորություն չտվին շարունակելու իր «Հիշատակարանը»: Նույն տեղը:

Հունիսի 6.—Նամակ Ստ. Նաղարյանին: Զի պահպանվել: Նույն տեղը:

[Մինչև հունիսի 7].—Նալբանդյանը գրում է «Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы» դիսերտացիան և ներկայացնում է Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի դեկանին՝ կանդիդատի աստիճան ստանալու համար:

ԵԼՓ, II, 330—345:

Հունիսի 7.—Պետերբուրգի համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի դեկան Ա. Մուխլինսկու ստորագրությամբ Նալբանդյանին տրվում է վկայական, որ նա, որպես նույն համալսարանի Արևելյան ֆակուլտետի հայ-վրաց-թաթարական բաժնի կողմնակի (посторонний) ունկնդիր, այդ բաժնի ծրագրով քննություն է հանձնել և դիսերտացիա ներկայացնելով, արժանացել է կանդիդատի աստիճանի:

ԵԼՓ, IV, 313—314:

Հունիսի 8.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին, Ղազարոս Նալբանդյանին և Մ. Վեհապետյանին: Զեն պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 264:

Հունիսի 10.—Նամակ Ստ. Նաղարյանին: Զի պահպանվել: Նույն տեղը:

Հունիսի 15.—Նալբանդյանը Պետերբուրգից մեկնում է: ԵԼՓ, IV, 272:

Հունիսի 16.—Հասնում է Մոսկվա: Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» յոթերորդ (հունիսի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Մանկութեան օրեր», Կոմս էմմանուել ստորագրովթյամբ (էջ 22—23):

Հունիսի 20.—«Մեղուն» արտատպում է Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանը»՝ «Հյուսիսսփայլի» 1860 թ. № 5-ից:

«Մեղուն», 1860, № 101, 130—133:

Նույն համարում «Մեղուն» խմբագրությունն իր ընթերցողներին հրավիրում է բաժանորդագրվել «Հյուսիսսփայլին»՝ Հնթերցասիրաց ընկերության գրասենյակում (էջ 135): Նույն ծանուցումը կրկնվում է «Մեղուն» նաև հաջորդ համարներում:

Հունիսի 25.—Ռեակցիոն-կղերական մամուլն ի դեմս «Մեղուն Հայաստանի» լրագրի, «Հյուսիսսփայլի» հրատարակությունը դադարեցնելու պահանջ է դնում, համարելով այդ «հասարակության» (այսինքն՝ կղերա-աղայական դասի) համար նույնքան «օգտակար», որքան «մահաբեր» նշավակյալ չարագործ և նենգամիտ մարդը»:

«Մեղուն Հայաստանի», 1860, № 26, 204:

Հունիսի 27, Պետերբուրգ.—Համալսարանի Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի դեկանը համալսարանի ռեկտորին ղեկուցում է Նալբանդյանի «Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы» դիսերտացիայի մասին:

Ամսիպ երկեր, 287:

Նույն օրը.—Նալբանդյանը Մոսկվայից մեկնում է Նոր Նախիջևան: Եվ, IV, 272:

Հուլիսի 6.—Հասնում է Նոր Նախիջևան:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 9.—Գ. Վ. Այվազովսկին Հ. Խալիբյանին գրում է, թե Պետերբուրգից իր ստացած տեղեկության համաձայն, Նալբանդյանը Նոր Նախիջևան է մեկնել. այնուհետև հուլյս է հայտնում, որ Նախիջևանում Նալբանդյանն «իրեն խելքին ու խոսքին հատեղ քիչ մարդ կգտնե»:

ԳԱՔ, Նոր Նախիջևանի Մաղիստրատի ֆ.:

Հուլիսի 15.—Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետյանի նախագահությամբ տեղի է ունենում հասարակական ժողով՝ նվիրված հնդկահայ կտակների գործով Կալկաթա ուղարկելու համար պատվիրակներ ընտրելու հարցին: Ժողովն ընթանում է նալբանդյանականների և խալիբյանականների բուռն պայքարի մթնոլորտում: Նալբանդյանի թեկնածությունը հանդիպում է խալիբյանականների կատաղի դիմադրությանը: Այնուամենայնիվ, նալբանդյանն ընտրվում է. նրան ընտրողները լինում են մեծ մասամբ քաղաքի արհեստավորության ներկայացուցիչները. «ռամիկները և ստորադաս ժողովուրդն ստորագրեցին ընտրությունը, որոնք ո՛չ վիր գիտեն և ո՛չ գրի գորությունը (տե՛ս 1860, օգոստոսի 9): Որպես երկրորդ պատվիրակ, ընտրվում է սեաստոպոլցի վաճառական Հարություն Աճեմյանը: Խալիբյանականները ցանկանալով նալբանդյանի թեկնածությունը տապալել, առաջարկում են պատվիրակների ընտրության մասին հայտնել թեմի առաջնորդ Գ. Վ. Ալվադովսկուն և ստանալ նրա համաձայնությունը, հավաստեցած լինելով, որ նա նալբանդյանի թեկնածությունը չի հաստատելու: Սակայն նալբանդյանների ճնշման տակ ժողովն այդ առաջարկը մերժում է:

Ծ. Շահգիր, Մի էջ Մ. Նալբանդյանի կենսագրությունից,
«Տարագ», 1900, № 7, 98:

Հուլիսի 18.—Սկայորդին (Զարմայր Մսերյանը) Մոսկվայից «Մեղու Հայաստանի» լրագրին հաղորդում է. «Հյուսիսսփայլի» վեցերորդ տետրակը դեռ չհրատարակված, ամենայն բունջերում խոսում էին նորամեջ տպագրելի հոդվածոց վերա [«Հյուսիսսփայլի» այդ համարում է տպագրված Կոմս էմմանուելի վերջին «Հիշատակարանը»], որո վասն և նորա դուրս գալուն սպասում էին համարյա թե ամեններքյանք օրեօր, ժամն ի ժամ, րոպե ի րոպե»:

«Մեղու» Հայաստանի», 1860, № 32, 252:

Հուլիսի 19, Նոր Նախիջևան.—Նամակ Հ. Աճեմյանին: Ձի պահպան-

վել:

Նվժ, IV, 264:

Հուլիսի 26, Նոր Նախիջևան.—Նամակներ Ղ. Խաֆաֆյանին և Խալիբյանին (?): Ձեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

[Սգոստոսի 5].—*Խալիբյանականներից 10 հոգի նոր Նախիջևանի քաղաքային Մազիստրատ բողոք են ներկայացնում Նալբանդյանի ընտրության դեմ, բայց քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետյանը խալիբյանականների այդ բողոքը թողնում է անհետևանք:*

Ե. Շահազիզ, Մի Լք Մ. Նալբանդյանի կենսագրությունից, «Տարազ», 1900, № 7, 98:

Սգոստոսի 8, նոր Նախիջևան.—*Քաղաքային Մազիստրատը հաստատում է Նոր Նախիջևանի հասարակության կողմից, հնդկահայ կտակների գործի առթիվ, Նալբանդյանին տված լիակատար լիազորության վկայականը՝ «երեսփոխանական թուղթը»:*

ՅԼՖ, IV, 282—283:

Սգոստոսի 9.—*Հնդկահայ կտակների գործով Նալբանդյանի ընտրությունը և նրա Կալկաթա մեկնելը խափանելու նպատակով Խալիբյանը Մատթեոս կաթողիկոսին ուղղած նամակում Նալբանդյանին բնութագրում է որպես «անկարգ և շար ճանապարհի» վրա կանգնած անձնավորություն, որին, այդ պատճառով, հալածում էր դեռևս Ներսիս կաթողիկոսը. այնուհետև Խալիբյանը հայտնում է, թե Նալբանդյանի ընտրությանը դեմ էին «քաղաքի իշխաններից բազմաթիվ առաջադաս անձնավորություններ», թե նրա ընտրությունն ստորագրել են «առմիկները և ստորադաս ժողովուրդը, որոնք ո՛չ զիր գիտեն և ո՛չ գրի զտրությունը»:*

Ե. Շահազիզ, Դիվան Միխայիլ Նալբանդյանի, 357:

Սգոստոսի 13, նոր Նախիջևան.—*Հ. Խալիբյանի յուրացրած հասարակական գումարների հարցի առթիվ նոր Նախիջևան քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչների կողմից ընտրված պատգամավորները պաշտոնական գրությամբ երեսփոխան են նշանակում Նալբանդյանին և լիազորում են նրան՝ կաթողիկոսի առաջ պաշտպանելու նոր Նախիջևանի հասարակության շահերն ընդդեմ Հ. Խալիբյանի և Կ. Վ. Ալվազովսկու:*

ՅԼՖ, IV, 75:

Հմմտ. ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 170:

Նույն օրը, նոր Նախիջևան.—*Նալբանդյանը Կ. Հայրապետյանից ստանալով հնդկահայ կտակներին վերաբերող փաստաթղթերը և հազար ուրբլի ճանապարհածախս՝ տալիս է ստացագիր («Ձեռնագիր»):*

ՅԼՖ, IV, 282—283:

Օգոստոսի 14, Նոր Նախիջևան.—Քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետյանի անունից նալբանդյանը գրություն է գրում Մատթեոս կաթողիկոսին։ Շարադրելով Հնդկաստանի հայերի կողմից Նոր Նախիջևանին արված կտակների հանգամանքները, և հայտնելով, որ հուլիսի 15-ին հասարակական ժողովը մոտ երեք հարյուր հոգու մասնակցությամբ լիազոր-ներ-կայացրուցիչներ է ընտրել նալբանդյանին և Հարություն Աճեմյանին՝ հիշյալ կտակների գործով Կալկաթա մեկնելու համար, Հայրապետյանը խնդրում է հաստատել Մագիստրատի տված երեսփոխանական թուղթը։ Կտակներից ստացված գումարը հասարակական գումարների հետ միասին (նկատի ունի Խալիբյանի յուրացումները) հնարավորություն կտան Նոր Նախիջևանում կառուցել «նոր ավազան լուսավորության»՝ դպրոց։

ԳԱՔ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/187, թ. 66:

Օգոստոսի 17.—Նալբանդյանը Նոր Նախիջևանից մեկնում է էջմիածին։

ՆԼՓ, III, 346:

Օգոստոսի 20.—«Մեղուն» արտատպում է «Մանկության օրիորդ» բանաստեղծությունը՝ «Հյուսիսսփայլի» 1860 թ. № 6-ից։

«Մեղուն», 1860, № 107, 183:

Օգոստոսի 24.—Նալբանդյանը հասնում է Թիֆլիս։

ՆԼՓ, III, 346:

Օգոստոսի 24—սեպտեմբերի 3, Թիֆլիս.—Նալբանդյանը հանդիպումներ է ունենում Ղազարոս Աղայանի, Միքայել Սիանսարյանի, Պետրոս Սիմոնյանի և ուրիշների հետ։ Ղ. Աղայանը Մ. Նալբանդյանի հետ ունեցած հանդիպման մասին գրում է. «Այս մարդուն [Նալբանդյանին] առաջին անգամ ես տեսել էի Թիֆլիս, ուր եկել էր էջմիածին ընկալու համար։ Այդ ժամանակ մենք հափշտակվեցանք նրա ճարտար հայախոսության վրա։ Գրական լեզվով մենք գեղես թոթովում էինք. աչքպես չէր նալբանդյանը. նրա լեզուն արդեն կազմակերպվել էր և խօսում էր այնպես, ինչպես որ գրվում էր»։

Ղ. Աղայան, Երկեր, III, 85:

Օգոստոսի 25.—Սո. Նազարյանը գրաքննական կոմիտեին հայտնում է, որ Ռաֆայել Պատկանյանն իր կողմից նշանակված է «Հյուսիսսփայլի» աշխատակից և խնդրում է այսուհետև նրանից ընդունել

«Հյուսիսսփայլում» տպագրվելու համար դրաքննական կոմիտե ներկայացվող հոգվածները:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 316:

Օգոստոսի 26, Թիֆլիս.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին (երկու նամակ) և Ղ. Նալբանդյանին: Չեն պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 265:

Նույն օրը.—Գ. Վ. Ալվազովսկին Հ. Խալիբյանին հայտնում է, թե Նալբանդյանի մասին արդեն գրել է էջմիածնի Սինոդի դատախազ Միրաքյանին, գրելու է նաև բարձրագույն իշխանությունը, որպեսզի կանխարգելեն Նալբանդյանի և նրա կողմնակիցների գործողությունները և թույլ չտրվի, որ նրանք հաղթեն:

ԳԱԹ, Նոր Նախիչևանի Մաղխուրատի ֆ.:

Օգոստոսի 27, Թիֆլիս.—Նամակ Մատթևոս Զուխաճյանին: Չի պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 265:

Նույն օրը.—Կովկասի փոխարքայի դիվանատանն ստանում է անձնագիր՝ արտասահման մեկնելու համար:

ՆԼԺ, III, 362:

Նույն օրը.—Գ. Վ. Ալվազովսկին Սինոդին ուղարկելով Պարսկաստանի և Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Բաղևոս արքեպիսկոպոսի՝ իրեն ուղղած գրությունը, խնդրում է տալ նրան վավերացրած հավատարմագիր՝ Կատարինե խոջամալյանի կտակը ձևոք բերելու համար: Ռեակցիոն-կղերական բանակը, Գ. Վ. Ալվազովսկու գլխավորությամբ, այդպիսով աշխատում էր խանգարել Նալբանդյանին հնդկահայ կտակների գործում և կանխելով նրան՝ կորզել հասարակապետական գումարները:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, 1860, ք. 234—244:

Սեպտեմբերի 3, Թիֆլիս.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Չի պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 265:

Նույն օրը.—Նալբանդյանը Թիֆլիսից մեկնում է էջմիածին:

ՆԼԺ, IV, 272:

Սեպտեմբերի 6.—Հասնում է էջմիածին:

ՆԼԺ, IV, 75:

Նույն օրը.—Գլաքենությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ (նոյեմբերի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի զրշին է պատկանում՝

«Նամակ Կոմս Էմմանուելին», Սարգիս Տեր-Միքայելյան Վարշավյանց ստորագրությամբ (էջ 384—396):

Սեպտեմբերի 6—հոկտեմբերի 15.—Նալբանդյանը լինում է Օշական գյուղում և գրում է «Օշական» բանաստեղծությունը (առաջին տպագրությունը՝ «Մեղու», 1860, № 117):

Նվժ, I, 98—99:

Նույն օրերին.—Էջմիածնի մատենադարանում ղբաղվում է հայ պատմիչների երկերի ձեռագիր ընդօրինակությունների և մասնավորապես, Ղազար Փարպեցու «Թղթի» ուսումնասիրությամբ, այդ առիթով հանդիպումներ ունենալով Դանիել Վարդապետի հետ (լրացում խմբ.):

Նվժ, III, 249:

Սեպտեմբերի 7, էջմիածին.—Մատթեոս կաթողիկոսին ներկայացնելով Խալիբյանի յուրացրած գումարների գործը վարելու համար նոր Նախիջևանի հասարակության՝ իրեն տված հավատարմագիրը, Նալբանդյանը պաշտոնական գրությամբ հայտնում է, որ պատրաստ է թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր պարզաբանել գործը՝ հանուն ազգի իրավունքների պաշտպանության:

Նվժ, IV, 75:

Սեպտեմբերի 8, էջմիածին.—Նամակ Հարություն Համասփյուռին: Զի պահպանվել:

Նվժ, IV, 265:

Սեպտեմբերի 10.—«Մեղուն» արտատպում է «Աղատություն» բանաստեղծությունը՝ «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. № 9-ից:

«Մեղու», 1860, № 109, 198—199:

Սեպտեմբերի 11, էջմիածին.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Զի պահպանվել:

Նվժ, IV, 265:

Սեպտեմբերի 13.—Նալբանդյանի հակառակորդներից ոմն Հակոբ Սուրենյան Մատթեոս կաթողիկոսին հայտնում է, թե Նալբանդյանը

Հարություն Ավանյան

Միքայել Նալբանդյան

Նոր նախիջևանի քաղաքային Մագիստրատում, բաղմոթյան ներկայութեամբ, «անվայել» խոսքեր է ասել կաթողիկոսի և թեմական առաջնորդի (Գ. Վ. Այվազովսկու) հասցեին:

ԳԱԹ, Նոր նախիջևանի Մագիստրատի ֆ.:

Սեպտեմբերի 14, էջմիածին.—Նամակ Ստ. Նաղարյանին: Զի պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 265:

Սեպտեմբերի 19, էջմիածին.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին, Ղ. Նալբանդյանին, Պ. Սիմոնյանին, Հ. Քալանթարյանին: Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 23.—Սինոդը լսում է նալբանդյանի՝ սեպտեմբերի 7-ի «Հայտարարությունը» հալիբյանի յուրացրած հասարակական գումարների մասին: Հակառակ նալբանդյանի ներկայացրած պերճախոս փաստերին, Սինոդն, ըստ էության, պաշտպանելով խալիբյանին և Այվազովսկուն, որոշում է վերջինից «բացատրություն» պահանջել, նույնպես ունենալով այդպիսով ձգձգել գործի քննարկումը:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, 1860, ք. 132—146:

Տե՛ս նաև հոկտեմբերի 10:

Սեպտեմբերի 26, էջմիածին.—Նամակներ Հ. Վարդապարյանին (?), Կ. Հայրապետյանին և Պ. Սիմոնյանին: Զեն պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 265:

Հոկտեմբերի 10, էջմիածին.—Նոր նախիջևանի հասարակական ժողովի ներկայացուցիչներին ուղղած պաշտոնական գրությամբ նալբանդյանը հաղորդում է, որ էջմիածին հասնելու հետևյալ օրվանից կաթողիկոսի և Սինոդի առաջ հարուցել է խալիբյանի յուրացրած գումարների խնդիրը, սակայն, չնայած իր բերած փաստերին, Սինոդը բացահայտ կերպով պաշտպանել է խալիբյանին ու Այվազովսկուն և խնդիրը թողել առկախ: Նալբանդյանն ավելացնում է, որ եթե ինքն արտասահման մեկնելու համար չշտապեր, կբողոքեր Սինոդի ապօրինի գործողությունների դեմ. նա հորդորում է հասարակական ժողովի ներկայացուցիչներին՝ շարունակել այդ գործը և չթողնել, որ ժողովրդական գումարները կոր-

չեն, քանի որ այդ գումարներով պետք է բաց արվի ուրիշ դպրոցներից չատ բանով գերազանց մի ազգային դպրոց:

ԵՎԺ, IV, 78—81:

Նույն օրը.—Կաթողիկոս Մատթեոս Զուխանճյանը հաստատում է Նոր Նախիջևանի հասարակության ն. թ. հուլիսի 15-ի որոշումը՝ Նալբանդյանին և Հ. Աճեմյանին հնդկահայերի կտակների գործի լիազորներ կայացուցիչներ ընտրելու մասին և այդ առթիվ նրանց տրված վկայականը՝ «երեսփոխանական թուղթը»:

ԵՎԺ, IV, 76:

Նույն օրը, էջմիածին.—Նալբանդյանը պաշտոնական գրությամբ հայտնում է Կ. Հայրապետյանին, որ կաթողիկոսը հաստատել է «երեսփոխանական թուղթը», ինչպես և հուլիսի 15-ի հասարակական ժողովի եզրակացությունը՝ իրեն և Աճեմյանին երեսփոխաններ ընտրելու վերաբերյալ՝ հակառակ հալիբյանի և Այվազովսկու կողմնակիցների գրության, որով նրանք կաթողիկոսին խնդրել էին չհաստատել այդ ընտրությունը: Այնուհետև հաղորդում է, որ երկու կամ երեք օրից մեկնելու է Թիֆլիս՝ Կովկասի փոխարքայից համապատասխան փաստաթղթեր ստանալու և «երեսփոխանական թուղթը» հաստատել տալու համար: Թիֆլիսում մի քանի օր մնալուց հետո, երբ ձեռնարկվեն փաստաթղթերը, կմեկնի Փոթի և այնտեղից շոգենավով՝ Կոստանդնուպոլիս:

ԵՎԺ, IV, 76—77:

Հոկտեմբերի 11, էջմիածին.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Ձի պահպանվել:

ԵՎԺ, IV, 265:

Հոկտեմբերի 14, էջմիածին.—Մատթեոս կաթողիկոսի անունից Նալբանդյանը գրում է մի պաշտոնական գրություն (նախ հայերեն բնագիրը և ապա դրա ռուսերեն թարգմանությունը) Կովկասի փոխարքա Ա. Ի. Բարյատինսկուն: Պարզաբանելով Հնդկաստանի հայերի՝ Նոր Նախիջևան քաղաքին թողած կտակների հարցը, խնդրում է, որպեսզի փոխարքան համապատասխան բանակցություններ վարի՝ Կալկաթյում Նալբանդյանին և Աճեմյանին Նոր Նախիջևանի հասարակության լիազոր-ներկայացուցիչներ ճանաչել տալու համար: Դրության վերջում հիշեցնում է, որ փոխարքան ընդառաջելով կաթողիկոսի միջնորդությանը, ո՛չ միայն «բարեբարած» կլինի Նոր Նախիջևանի հասարակու-

թյանը, այլև նպաստած կլինի, որ մի նշանավոր գումար օտար պետու-
թյունից՝ Անգլիայից փոխադրվի Ռուսաստան:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/187, 80:

[Հոկտեմբերի 1—15], էջմիածին.—Նալբանդյանն ականատես է
լինում, թե ինչպես էջմիածնի հոգևորականները ծեծում են հայ մշակ-
ներին, երբ վերջիններս պահանջում են իրենց աշխատանքի վարձը:

«Երկու տողում» Նալբանդյանն այդ մասին պատմում է. «...Մեր այդ ժպիրհ ըն-
թացքը հոգևորների նկատեցինք նաև էջմիածնի մեջ (1860, հոկտեմբեր): Մի առավոտ,
սկսնկիս առաջը բարձրացած սաստիկ աղմուկից և աղաղակից ստիպված դուրս եկա
պատճառն իմանալու համար, Յավելով տեսա, որ երկու ծախսարար արեղայք ծեծել են
սայլիս մի քանի հայ մշակներ, այն պատճառով, որ այդ մարդիկը առանց կերակրի
մնալու պայմանով չկամեին աշխատել: Խեղճ և անպաշտպան հայերի մեջքին բավական
փայտ իջուցանելուց հետո, երեք թե այս հայկական ինկվիզիտորների կիրքը չէր նստել,
որովհետև նոցանից մինը՝ Կարապետ անուն, անպատկառասպես և միանգամայն կատա-
ղած ինքը սկսեց աքացի և բռնցի շարվել արդեն գիշատվածներին մի խեղճ պատանի
Ժիթը բերանը արյունաթաթալ, մազապուրծ փխալով դահիճի ձեռքից ողորմելի պատա-
նին...»:

Նալբանդյանն իր խորին զայրույթն արտահայտելով այս դեպքի առթիվ, կրոնական
ժողովից պահանջում է՝ «Սաստիկ պատվեր տալ բոլոր եկեղեցականներին, առանց աս-
տիճանի և պաշտոնի խտրության, չհամարձակվի ձեռք վերցնել կամ գալազան բարձ-
րացնել հայոց ազգի զավակները գանակոծելու և գիշատելու համար (տե՛ս «Մեղու»,
N: 127)». այդ հոգևորականություն չէ՛, այլ անարգ դահեղքություն»:

Երկու տող, Փարիզ, 1861, 31:

ՆԼԺ, III, 28:

Հոկտեմբերի 15, Երեկոյան ժ. 9.—Նալբանդյանը էջմիածնից մեկ-
նում է Թիֆլիս:

ՆԼԺ, IV, 272:

Հոկտեմբերի 15-ի գիշերը, ժ. 11.—Հասնում է Երևան: Հաջորդ առա-
վոտյան այցի է գնում Քանաքեռ և ապա շարունակում ճանապարհը
դեպի Թիֆլիս:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/30:

Հոկտեմբերի 19.—Հասնում է Թիֆլիս:

ՆԼԺ, IV, 272:

[Հոկտեմբերի 19-ից հետո], Թիֆլիս.—Նամակ Մ. Վեհապետյանին:
Ձի պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 265:

Հոկտեմբերի 21, Թիֆլիս.— Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Ձի պահ-
պանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը, Թիֆլիս.— Նամակ «Կոռնկին» (?): Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 22, Թիֆլիս.— Նամակներ Մ. Զուխաճյանին, Ե. Վ. Կա-
րապետյանին, «Քվաքեռներին» (?), Գ. Վ. Տեր-Ստեփանյանին, Եղիա-
զար եպիսկոպոսին, Մ. Վ. Բաբամյանին, Հ. Քալանթարյանին: Չեն պահ-
պանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը, Թիֆլիս.— Նամակ է գրում Երևան, բժիշկ Աղոստինին (?):
Ձի պահպանվել:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/178ր:

Հոկտեմբերի 24, Թիֆլիս.— Նամակ Մ. Սանասարյանին: Ձի պահ-
պանվել:

ԵԼՓ, IV, 265:

Հոկտեմբերի 26, Թիֆլիս.— Նամակ Կ. Եղյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 28, Թիֆլիս.— Նամակ Կ. Հայրապետյանին. հայտնում
է, որ փոխարքայի գրասենյակից անհրաժեշտ փաստաթղթերը կատանա
երկու-երեք օրից, և կշտապի դուրս գալ Թիֆլիսից, որպեսզի Փոթիում
լինի նոյեմբերի 8-ին, երբ շոգենավը մեկնում է Տրապիզոն:

ԵԼՓ, IV, 81—82:

Նույն օրը, Թիֆլիս.— Եվս երկու նամակ Կ. Հայրապետյանին: Չեն
պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 265:

Նոյեմբերի 1, Թիֆլիս.— Կովկասի փոխարքա Ա. Ի. Բարյատինսկին
հաստատում է հնդկահայ կտակների գործի առթիվ Նոր Նախիջևանի
հասարակության՝ Նալբանդյանին տված հավատարմագիրը («երևույթ-
յանական թուղթը») և պաշտոնական գրությամբ դիմում է Ռուսաստանի
արտաքին գործերի մինիստրին, որ վերջինս հիշյալ խնդրի մասին տե-
ղեկացնի Անգլիայի կառավարությանը:

ԵԼՓ, IV, 87:

Նույն օրը, երեկոյան.—Նալբանդյանը, շտապսելով երկրորդ պատվիրակ Հարություն Աճեմյանին, որի ուղեկցութիւնը կարող էր խանգարել արտասահմանի ճանապարհորդութեան հետ կապված իր քաղաքական ծրագրերին, Թիֆլիսից շտապ մեկնում է Փոթի:

ՅԼՖ, IV, 90:

[Նոյեմբերի 1—13].—Հակառակորդները հետապնդում են Նալբանդյանին, նպատակ ունենալով արտասահման մեկնելուց առաջ նրան ձերբակալել տալ: Տեղյակ լինելով թշնամիների դավերին, իր արտասահման մեկնելու ժամանակը Նալբանդյանը զաղտնի է պահում: Թիֆլիսում նա հայտարարում է, թե ինքը երեք օրից կրկին վերադառնալու է էջմիածին, այնինչ շտապ մեկնում է Փոթի: Իսկ այստեղ, երբ Հայրապետյանից տեղեկանում է, որ հետաքրքրվում են իր ուր լինելով, պատվիրում է պատասխանել, թե Նալբանդյանը Փոթիում չէ: Դ. Վ. Ալվադովսկին խալիբջանին զրաժ նամակում պատմելով, թե իբր Նալբանդյանն այնքան է շտապել, որ Փոթիում, առանց այլևս սպասելու շոգենավի, նստել է մի առագաստանավ և հապճեպ մեկնել Տրապիզոն, ավելացնում է. «Թուի թէ Նալպանտն երկնչի ի Սիպիրէ»:

ԳԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մազխուրաւի ֆ.:

Նոյեմբերի 7.—Նալբանդյանը հասնում է Փոթի, ուր մնում է մինչև նոյեմբերի 13-ը՝ սպասելով շոգենավի:

ՅԼՖ, III, 346, IV, 273:

Նոյեմբերի 9.—Կ. Հայրապետյանի նամակը Նալբանդյանին. հայտնում է, որ ուղարկում է 600 ֆ. ստեռլինգ: Նամակը հասցեագրված է Կոստանդնուպոլսի ռուսական հյուպատոսարանի գրասենյակ:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/99:

Նոյեմբերի 13.—Նալբանդյանը Փոթիից մեկնում է Բաթում:

ՅԼՖ, IV, 273:

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ

1860 նոյեմբերի 14— 1862 մայիսի 25

1860

Նոյեմբերի 14.—Նալբանդյանը հասնում է Բաթում և նույն օրը մեկնում Տրապիզոն:

ԵԼԺ, IV, 273:

Նոյեմբերի 15.—Հասնում է Տրապիզոն:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 16, Տրապիզոն.—Նամակ Մ. Սանասարյանին: Զի պահ-
սղանվել:

ԵԼԺ, IV, 265:

Նույն օրը.—Տրապիզոնից մեկնում է Պոլիս:

ԵԼԺ, IV, 273:

Նոյեմբերի 20.—Ճանապարհին բազմաթիվ նեղություններ կրելով,
հասնում է Պոլիս:

ԵԼԺ, IV, 90, 273:

[Նոյեմբերի 20—դեկտեմբերի 21].—Նալբանդյանը մասնակցում է
Պոլսի հայոց Բարեգործական ընկերության հիմնադրմանը և ընկերու-
թյան նիստերից մեկում ելույթ է ունենում:

«Մամուլ», 1871, № 152, 377:

«Նոր կյանք», 1899, № 13, 195:

[Նոյեմբերի 20—դեկտեմբերի 21].—Պոլսում Նալբանդյանի և
Հ. Սվաճյանի նախաձեռնությամբ «Մեղվի» շուրջը համախմբված արևմտա-
հայ դեմոկրատներից կազմակերպվում է մի ընկերություն, որ հակա-

ուսկորդները կողմից «Դունամիշյան ժողովարան» կամ «Ժողովակ» է հորջորջվում, որովհետև ընկերության ժողովները տեղի էին ունենում «Մեծ նոր խանի» (քարվանսարա) «վերին» և «ներքին» դռների միջև գտնվող սենյակում: Պոլսում եղած ժամանակամիջոցում Նալբանդյանը եռանդուն մասնակցություն է ունենում ընկերության աշխատանքներին, նույնիսկ նախագահում է ժողովները: «Նալբանդյանցին զալով,—գրում է Զամուռնյանը,—իրեն ասուպի երեույթը որքան տեղի ունի՝ այդ ժողովակին գրավոր փաստաբանն հղավ...» կամ՝ «...հիշյալ ժողովակը և անոր մեկ-երկու շաբաթվան նախագահ՝ Նալբանդյանցը...»:

Հովհ. Տերոյենց, Մ. Մ. Ալվատյանին նամակին բնութայունը
Իրստոնեական եկեղեցվո կառավարությանը վրա, Պոլս, 1861, 9, 18:

Նոյեմբերի 20-ից հետո, Պոլիս.—Նալբանդյանը ներկայանում է Պոլսի ռուսական դեսպան Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկուն. վերջինս խորհուրդ է տալիս, նախքան Կալկաթա մեկնելը, գնալ Լոնդոն, այնտեղի ռուսական դեսպան Բրուննովի միջոցով գործը պարզել անգլիական կառավարության հետ և ապա մեկնել Կալկաթա:

ՆժԺ, 17, 38:

Նոյեմբերի 22, Պոլիս.—Նամականի հարազատներին և Կ. Հայրապետյանին: Ձեն պահպանվին:

ՆժԺ, 17, 266:

Նոյեմբերի 29, Պոլիս.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 30.—«Մեղուն» (Հ. Սվաճյանը) խմբագրական հոդվածով ողջունում է Նալբանդյանի ժամանումը Պոլիս:

«Անցած շաբթու Տրապիզոնի շոգենավով Պոլիս հասավ պարոն Մ. Նալբանդյան: Շատոնց ի վեր կճանչենք պարոն Նալբանդյանը ինչ հրատարակություններովը «Հյուսիսափայլ» օրագրին մեջ, և իր ուղևոյն ու սկզբանցը լավ ծանոթ ըլլալով հեղինակին, հեղինակին կօրհնենք նաև իր և իր արժանապատիվ աշխատակիցներուն ջանքերը ի լուսավորություն ազգին և մասնավորապես ռուսաբնակ ազգայնոց: «Հյուսիսափայլը», գրտեն ընթերցողը, մեկ հատիկ ազատ օրագրին է հայոց ի Ռուսիա... Բայց «Հյուսիսափայլը» հատկությունը այս չէ միայն. անի, աներկբա կրնանք ըսել, է՛ն պատվական հայ օրագրին է Ռուսիո մեջ ո՛չ թե միայն սկզբունքներովն ու ազատամտությամբը, այլ նաև նյութերուն ընտրությամբն ու մեջը փայլած ամեն տեսակ գիտություններովը, Ուստի, հիրավի»

բախտ մը կհամարինք մեզի համար պարոն Նալբանդյանին ի Պոլիս գալուստն ու մեր ճանչվորությունը իրեն հետ:

Երջանիկ պետք է համարի ան ալ զինքը, որ ասանկ ատեն մը հանդիպեցավ իրեն քալ ի Պոլիս. ասանկ ատեն մը, ուր ազդը սահմանադրական կառավարության ներքև կգտնվի, ուր ընդհանուր շարժում մը կա դեպի հառաջադիմություն...

Ուրախ ենք դարձյալ մենք ալ, զի պարոն Նալբանդյան մեր մեջը Ռուսիո լուսավորյալ ազգայնոց ներկայացուցիչն է և անշուշտ իր դարձին պիտի պատմի իր հայրենակցացը, թե ինչպե՞ս հայերը հոն անքուն կմնան. մեր իղձերն ու ջանքերը անոնց հասկըցնելով, զանոնք ալ մեզի գործակից ընելու պիտի աշխատի, որպեսզի միեկնույն հողի վրա եթե չկրնանք միանալ, դոնե միանանք սրտով ու տենչանք, երկրով ու կրոնքով վարատական հայքս...»:

«Մեղու», 1860, № 117, 258—259:

«Երկու տողում» անդրադառնալով արևմտահայ դեմոկրատական կրիտասարդության իրենց ցույց տված ջերմ ընդունելությանը, Նալբանդյանը գրում է. «...Երբ մեր փորձությունը ոտք կոխեց Պոլիս, ազգային լրագիրները մի երկու տող գրեցին մեր մասին, մասնավանդ արևելյան, միանգամայն և նահապետական հյուրասիրությունից շարժված, բան թե պարտականությանից դեպի մեր արժանավորությունը, որ բնավ պահանջողության հանդգնություն չունի... Մենք չենք կարող բառ գտանել Պոլսի ազգայինների մեզ ցույց տված համակրության մասին մեր առ ի սրտե անկեղծ շնորհակալությունը հայտնելու լռում ենք, որ մեր սիրտը զգա և յուր լեզվով խոսի, այսպիսի դիպվածներում նորա խոսքը թեև ուրիշին անսելի, բայց ըստ ինքյան ավելի վսեմ է, բան թե մարդկեղեն րարբառը...»:

«Նուկու տող», Փարիզ, 1861, 7:

Ելժ, I/II, 16:

Նալբանդյանի թողած տպավորությունը Պոլսում այնքան ուժեղ է եղել, որ, ինչպես պատմում են ժամանակակիցները, այդ այցելությունից 20 տարի անց, արևմտահայ մտավորականներից շատերը, հիշելով Նալբանդյանին, ասել են. «Այո՛», այնպիսի ժողով ենք մենք այլևս չտեսներ»:

«Փարոս Հայաստանի», 1881, № 3, 19:

Նույն օրը.—«Մեղուն» տպագրում է Նալբանդյանի «Օշակամ» բանաստեղծությունը, հետևյալ ծանոթությամբ. «Ուրախությամբ սրտի կհրատարակենք հետագա հանգերը, որ Կոմս էմմանուելին ներշնչել են իր այցելությանը ատեն ու. Մեսրոպա և Մամիկոնյան Վահանա գերիվժաններին, իր այս անգամվա ուղևորությանը»:

«Մեղու», 1860, № 117, 259—260:

Իեկտեմբերի 6, Պոլիս.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին և Փափաղյանին (?): Ձեն պահպանվել:

Ելժ, IV, 266:

Նույն օրը.—Հովսեփ Զերբեղյանը բողոքագիր է ներկայացնում էջմիածնի Սինոդին, առաջարկելով հավաքել «Հյուսիսափայլի» 1860 թ. № 10-ի բոլոր օրինակները և «հրո ճարակ դարձնել», այլև արդելի «Հյուսիսափայլում» կամ որևէ այլ գրքում կրոնական բովանդակություններ հոդվածներ տպագրելը՝ առանց էջմիածնի Սինոդի քննության և հրամանի:

Մատենադարան, Սինոդի օրագրություններ, 1861, թղթ. 53, թ. 284—285:

Դեկտեմբերի 10.—«Մեղուն» տպագրում է Նալբանդյանի «Հրաշափառ խայտառակություն» պամֆլետը՝ Ս. Շահբեգ ստորագրությամբ, որի մեջ մերկացված է Զամուռճյանը որպես խավարամուլ ռեակցիոներ:

«Մեղուն», 1860, № 118, 269—270:
 Եկփ, 11, 293—295:

Դեկտեմբերի 13, Պոլիս.—Նամակ Մ. Սանասարյանին: Զի պահանջել:

Եկփ, IV, 266:

Դեկտեմբերի 14, Պոլիս.—Նամակներ Մ. Բուդաղյանին, Ղ. Խաֆաֆյանին, Կ. Հայրապետյանին, Մ. Վեհապետյանին և Ս. Նաղուրյանին: Զեն պահանջել:

Նույն տեղը:

Դեկտեմբերի 15.—Կղերա-ռեակցիոն հոսանքի ներկայացուցիչները (Գ. Վ. Այվազովսկի, Հ. Խալիբյան, Թ. Կսյ. Բեգնազարյան և ուրիշներ) շարունակում են հետապնդել Նալբանդյանին: Գ. Վ. Այվազովսկին նրա պես ֆրանսերեն լեզվով մի ընդարձակ նամակ է գրում Կովկասի փոխարքա Ա. Ի. Բարյատինսկուն:

ԴԱԹ, Նոր Նախիչևանի Մագիստրատի ֆ..

Դեկտեմբերի 17.—Գ. Վ. Այվազովսկին Հ. Խալիբյանին հայտնում է, որ ինքն արդեն նամակ է ուղարկել Պոլիս Նալբանդյանի դեմ. այնուամենայնիվ, զարմանալի չէ, որում է նա, եթե Պոլսում գտնվեն մի քանի «չարախնդացներ», որոնք առժամանակ հավատան Նալբանդյանին: Այնուհետև հաղորդում է Թ. Կսյ. Բեգնազարյանից ստացած նամակի բովանդակությունը, թե «իզուր և անօգուտ է Նալբանդյանի գալը Հրեդ-

կաստան. Եթե հազարավոր հավատարմագրեր էլ ունենա,— ումից ուղում է լինի,— նա ոչինչ չի կարողանա ստանալ»:

Այստեղից երևում է, թե նալբանդյանի քաղաքական հակառակորդները ո՛չ մի միջոցի առաջ կանգ չառնելով, օգտագործելով ամենուրեք ունեցած իրենց կապերը, ձգտում էին խափանել նալբանդյանի ճանապարհորդութիւնը, ըստ երևույթին, կռահելով, որ նա հնդկահայ կտակների գործից բացի, ունեւր նաև քաղաքական նպատակներ: Թերևս հենց այդ մասին էր դրել Այվազովսկին փոխարքա Բարյատինսկուն՝ դեկտեմբերի 15-ի իր նամակում:

ԳԱԹ, նոր Նախիջևանի Մագիստրատի ֆ.:

Դեկտեմբերի 19, Պոլիս (Բերա).— Նալբանդյանը գրում է «Մեղվի» խմբագիր Հ. Սվաճյանին ուղղած հրապարակական նամակ, պահանջելով դատել ժողովրդի կեղեքիչ, ռճրագործ և անբարոյական Պողոս վարդապետին և պատժել քաղաքացիական օրենքով:

ԵԼՓ, II, 302—306:

Դեկտեմբերի 20.— «Մեղուն» տպագրում է Նալբանդյանի հիշյալ նամակը՝ Պողոս վարդապետի դեմ:

«Մեղուն», 1860, № 119, 273—276:

ԵԼՓ, II, 302—306:

Նույն օրը, Պոլիս.— Նամակներ Մ. Միանսարյանին, հարադատներին, Մ. Սանասարյանին, Կ. Հայրապետյանին, Ստ. Նազարյանին, «քվաքեռներին» (?): Չեն պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 266:

Դեկտեմբերի 21.— Նալբանդյանը Պոլսից նաւարկում է Մարսել՝ նպատակ ունենալով այնտեղից անցնել Լոնդոն: Սակայն Միջերկրական ծովում սկսում է մրրիկ, որ տևում է վեց օր ու գիշեր: Մրրիկը շոգենալը մղում է դեպի Սիցիլիա կղզին:

ԵԼՓ, IV, 88:

Նույն օրը.— Ծանոթանում է արևմտահայ Սահմանադրութեան հետ (լրացում խմբ.):

ԵԼՓ, III, 19:

Նույն օրը.— Ստ. Նազարյանը, պատասխանելով Մատթիոս կաթողիկոսի ն. թ. նոյեմբերի 26-ի կոնդակին, որով առաջարկվում էր իրեն փոխել «Հյուսիսափայլի» ուղղութիւնը և այլևս հայ լուսավորչական

եկեղեցու ոգուն ընդդեմ հոգւածների շտպագրել, հայտնում է, որ առաջիկայում ևս շարունակելու է «Հյուսիսափայլի» հրատարակությունը նույն ոգով և ուղղութեամբ:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/189, ր. 10—11:

Զնայած Նաղարյանի այս հավաստիացումին, Նալբանդյանի հեռանալուց հետո «Հյուսիսափայլը» օհակցիայի գրոհի առաջ տեղի տվեց:

Մինչև դեկտեմբերի 24.—Պոլսից Գ. վ. Այվազուլսկուն տեղեկացնում են, թե Նալբանդյանը Պոլսի երիտասարդութեան կողմից ջերմ ընդունելութեան է արժանացել: Դեկտեմբերի 24-ի իր նամակով Այվազուլսկին այդ լուրը Հ. Խալիբյանին հաղորդելով, Նալբանդյանին ջերմ ընդունելություն ցույց տված երիտասարդներին անվանում է «թեթևամիտ յուրանման և ոչ խոհական» անձնավորություններ:

ԳԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մաղխաուստի ֆ.:

Դեկտեմբերի 25 (26?).—Փոթորիկի պատճառով Նալբանդյանին ստանող շոգենավը կանգ է առնում Սիցիլիայի Մեսինա նավահանգստում. «Մրրիկը լքողնց ինձ ուղղակի նավել դեպի Մարոսիլ» հարկադրվեցա ոտք կոխել Սիկիլիա [Սիցիլիա] կղզին: Երբ մեր շոգենավը մոտեցավ ծովկզրին, Մեսինայի նավահանգստում կանգնած էր մի ահադին բազմություն աշխույժ երիտասարդների, որոնց կարմիր շապիկը վկայում էր, թե պատկանում են իտալական հերոսին՝ Գաուբայլդիու բանակին: Այդ վառվռուն երիտասարդների դմբի վերա գծագրված էր ուրախություն և խղճի հանգստություն. նոցա ճակատը փայլում էր արժանավոր պարծանքով:

...Մեսինա մտած երեկոյիս (դեկտեմբերի 26 [?] հին ոճով) զնացի տեսանել թատրոնը և հրբ ընդհատութեան միջոցին դուրս եկա ղահվետունը թաբակ ծխելու, այն բավական ընդարձակ դահլիճի մեջ, ուր գտանվում էր ավելի, քան թե երկու հարյուր հոգի, կար մի մեծ աղմուկ և շփոթ: Մտածեցի մոտենալ բազմութեան և հասկանալ պատճառը, բայց հազիվ թե կարողացել էի ոտքս շարժել տեղից և ահա բազմութեան գլխի վերա շողացին երկու սուր: Շրջակա բազմությունը, հեռացնելով միմյանցից այդ ջերմացած գլուխները, հնար տվեց միջհասկանալու, թե սուր մերկացնողքը երկու սպայք էին, մինը Վիկտոր էմանուելյան, իսկ մյուսը՝ Բուրբոնյան, որ ղղջակից թատրոն էր եկել և ղահվետում հանդիպելով անպատվութեան՝ կամեցել էր արյունով լվանալ յուր անարգությունը:

Թե ուր տարին նորան և ինչ եղավ վերջը՝ չիմացա, ըստ որում թատրոնական գործողությունքը սկսված լինելով, մտա թատրոն և մյուս օր ուղեորվեցա Նեապոլիս»:

ԵԼԺ, IV, 82—84:

Դեկտեմբերի 26.—Նալբանդյանը մի այլ շոգենավով մեկնում է Մեսինայից դեպի Մարսել:

ԵԼԺ, IV, 88:

Դեկտեմբերի 27.—Շոգենավը բեռնաթափման համար կանգ է առնում Նեապոլում: Օգտվելով առիթից, Նալբանդյանը շրջագայում է քաղաքում, դիտում ճարտարապետական հուշարձանները, ծանոթանում քաղաքական անցուղարձին. «Քաղաքի մեջ փառավոր հրապարակների վերա հոյակապ ճարտարությունք քանդակագործված արձանքը, որ երբեմն դրված էին Բուրբոնների փառքի համար, այժմ ջարդ ու փշուր խորտակված թավալվում են փոշու մեջ: Երևում է, որ, սորանից իբր երկու հարյուր տարի առաջ, Արգոսյան դուքսի ընդդեմ ապստամբության ժամանակակից անցքերը, թեթև կերպով կրկնվել են դարձյալ Նեապոլի մեջ. Ֆրանսիական երկրորդի անվանադիրը, որ դրված էր որևիցև հրապարակական կամ տերութենական շինվածքների ճակատում, այդ բոլորը առանց ամենայն բացառության, խորտակված են աշտմուս և նոցա փոխանակ դրվում է Վիկտոր Էմմանուելի անվանադիրը: Ամենայն տեղ, սկսած տերութենական շինվածքներից մինչև գինետունքը մինչև վարսավիրանների խանութները, ծածանվում է Սարդինյան դրոշակը և ազգի բերանը ուրախությամբ արտաբերում է յուր ազատիչներին անունները»:

ԵԼԺ, IV, 85:

Դեկտեմբերի 30, Նեապոլ.—Նամակ Հարություն Սվաճյանին. նկարագրելով դեկտեմբերի 25—30-ը Մեսինայում և Նեապոլում տեղի ունեցող անցքերը, խորհրդածություններ է անում Իտալիայի ազգային-ազատագրական շարժման և հայ ժողովրդի քաղաքական վիճակի շուրջը:

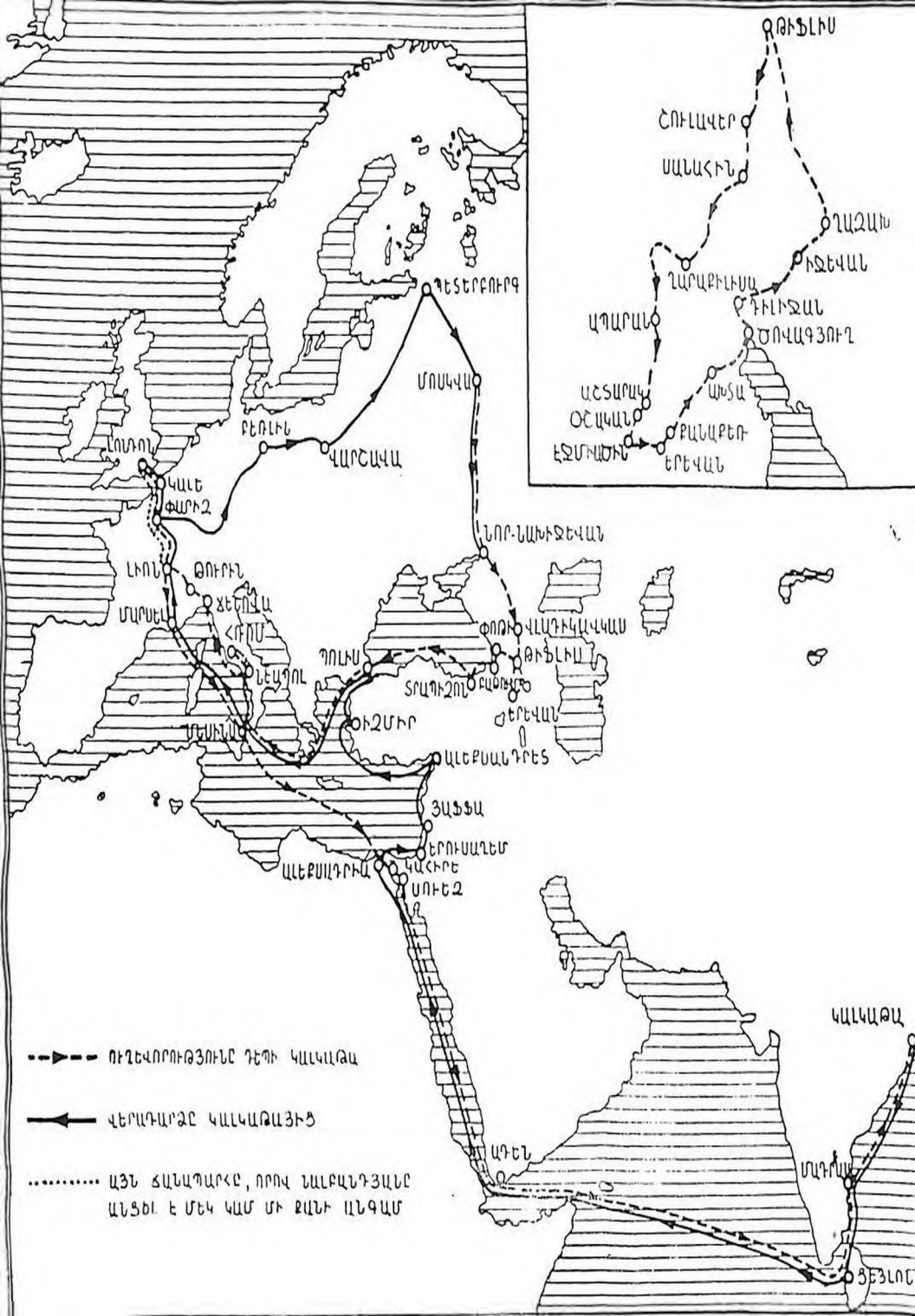
ԵԼԺ, IV, 82—86:

Նույն օրը, Նեապոլ.—Նամակ Մկրտիչ Աղաթոնին: Զի պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 266:

Դեկտեմբերի 31.—Նալբանդյանը լինում է Հռոմում:

ԵԼԺ, IV, 85:

Նույն օրը.— Լույս է տեսնում «Պոլսեցի լուսավորչական հայեր» ստորագրությամբ «Հայտարարություն»՝ բողոք Պողոս վարդապետի կեղեքումների և չարագործությունների դեմ: Հայտնելով իրենց զժգոհությունը կրոնական ժողովի որոշումից, հայտարարության հեղինակները, նալբանդյանի նման (տե՛ս ղեկտեմբերի 19) պահանջում են, որ չարագործ հոգևորականը, նախ՝ հատարական պարտավանքի ենթարկվի և, ապա՝ պատժվի քաղաքացիական օրենքով:

Չամուռճյանը նշում է «Հայտարարության» հեղինակների ազդեցությունը նալբանդյանից: Վերջինիս ղեկտեմբերի 19-ի նամակից մեջ բերելով այն տողերը, որ նալբանդյանը պահանջում է քաղաքացիական պատժի ենթարկել Պողոս վարդապետին, Չամուռճյանը գրում է. «Այս խոսքիս համար է, որ նալբանդյանը ղեկտեմբերի 31-ին կլած հայտարարությունը հանող ժողովակին նախագահ ըսինք: Նալբանդյանցին նամակին թվականն է ղեկտեմբերի 19, հայտարարութենեն 12 օր առաջ»:

Հովհ. Տերոյեհց, Մ. Մ. Արվատյանի համակին բնությունը բխտունեական էկեղեցվո կառավարությանը վրա, Պոլս, 1861, 21:

Գեկտեմբեր.— «Մասյաց աղավին» խմբագրական հոդվածում, մեջ բերելով նալբանդյանի՝ Սարգիս Տեր-Միքայելյան վարչականց ստորագրված նամակի այն տողերը, թե՛ «1858 թվականը արժանի է ոսկեղեն տառերով արձանագրվելու ամենայն բանասեր հայկազնի հիշատակարանի մեջ...» («Հյուսիսսփայլ», 1860, № 11), գրում է. «...«Հյուսիսսփայլը» հիրավի 1858-ին ծնավ աղղիս մեջ, բայց իբրև հրեշ մը և ոչ թե լույս մը... այդ բազմաբնույթ ըսած օրագրին արդյունքն է խռովություն, պղտորություն, հակառակություն սերմանել աղղիս մեջ. ...ահա, ըստ մեր կարծյաց, այս կողմանի անմոռանալի է 1858 թվականին մեր աղղին պիտուն բերած կաբուստ, բայց նոր պատիժը»:

«Մասյաց աղավին», 1860, № 12, 193:

Վերջին բնոյթված բառով («կարճատե») Գ. Վ. Արվատյան օրգանն ակնարկում էր «Հյուսիսսփայլը» փակելու մասին, որի շուրջը աշխույժ գրագրություն էր սկսվել Սինոդի, Կովկասի փոխարքայի, Կովկասյան կոմիտեի, ներքին գործերի ու լուսավորության մինիստրությունների և Պետերբուրգի զբաղեցնական կոմիտեի միջև:

1861

Հունվարի 3.— Նալբանդյանը նկատուից նամակում է գուպի ձեռնովա:

Եկ, IV, 273:

Հունվարի 4.—Նալբանդյանը հասնում է Ճենովա։ Տեսնելով, որ ձմեռային եղանակին ծովային ճանապարհորդությունը վնասում է իր առողջությանը, որոշում է այնուհետև ճանապարհը շարունակել ցամաքով։ Ըննովայում նստում է երկաթուղի և անցնում մինչև Ալպյան ձյունածածկ լեռների ստորոտները. այստեղից Թուրինի և Սալոյի վրայով, մինչև Փարիզ անցնում է մերթ ջորիով, մերթ սահնակով և մերթ դարձյալ երկաթուղով՝ սաստիկ ցրտերի պատճառով՝ ենթարկվելով մեծամեծ նեղությունների։

ՆԼՓ, IV, 88, 91:

Նույն օրը.—Գ. վ. Ալվադովսկին Հ. Խալիբյանին ուղղած նամակում հայտնում է, թե առաջիկա շաբաթ Հայրապետյանի մասին գրելու է Ստրոգոնովին և Նկատերինսկայալի նահանգապետին, և թե՛ Նոր Նախիջևանի խաղաղության համար պետք է այնտեղից անպատճառ հեռացնել Գաբրիել Պատկանյանին և Աղափիբյանին։

Հայտնում է նաև, որ Նալբանդյանի մասին արգեն գրել է Պոլսի «ուստվաժորներին» (այսինքն՝ ռեակցիոներներին). Նալբանդյանը ջերմ ընդունելություն է գտել Պոլսի միայն «ջերմագլուխ երիտասարդներից ոմանց կողմից», որոնք «անպիտան փշի նման ամեն տեղ կան»։ ԳԱՓ, Նոր Նախիջևանի Մազխատուի ֆ.:

Հունվարի 6(18).—Վաղ առավոտյան հասնում է Փարիզ։

ՆԼՓ, IV, 273:

Հունվարի 10 (22).—Փարիզից մեկնում է Լոնդոն։

Նույն տեղը։

Հունվարի 11 (23).—Հասնում է Լոնդոն։

Նույն տեղը։

Հունվարի 12 (24).—Կ. Հայրապետյանին ուղղած նամակում նկարագրում է իր ճանապարհորդության ընթացքը՝ փոթիից մինչև Լոնդոն։ Հայտնում է, որ հետևյալ օրը (հունվարի 14-ին) ներկայանալու է Լոնդոնի ռուսական դեսպանին՝ հնդկահայերի կտակների գործով։ Նշում է Լոնդոնի իր հասցեն՝ 40 Longham Street Great, Portland Street։ Նամակը, որոշ փոփոխություններով, ուղարկել է հունվարի 13 (25) թվագրով։

ՆԼՓ, IV, 87—92:

Նույն օրը.—Նալբանդյանը նամակներ է գրում Հովհ. Սահրատյանին և Ղ. Խաֆաֆյանին: Չեն պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 266:

Հունվարի 13.—Ս. Եպ. Ջալալյանը Հ. Խալիբյանի առաջադրանքի համաձայն նրան տեղեկություններ է հաղորդում Նալբանդյանի մասին. հայտնում է, որ Նալբանդյանը թե՛ էջմիածնում և թե՛ Թիֆլիսում «զանազան շարություններ» է գործել իրենց՝ Ս. Եպ. Ջալալյանի, Հ. Խալիբյանի և Գ. վ. Այվազովսկու նկատմամբ: Այնուհետև, ստույգ է համարում այն լուրը, թե Նալբանդյանը Թիֆլիսից Նազարյանին ուղղած նամակներում «անպատիվ բաներ» է գրել ո՛չ միայն կաթողիկոսի, այլև էջմիածնի ամբողջ միաբանության մասին: Միաժամանակ հերքում է տարածված լուրը, թե իբր 238 հոգի այդ առթիվ Նալբանդյանի գեմ բողոքագիր են ուղարկել կաթողիկոսին: Գտնում է, որ նման հռանդ և դատողություն Թիֆլիսում սակավագեպ է:

ԳԱՌ, ՆՈՐ ՆԱԽԻՅԱՆԻ ՄԱՂԽԱՐԱՍԻ Դ.:

Հունվարի 16 (28), Լոնդոն.—Նամակ Հովհ. Բերբերյանին: Չի պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 265:

Հունվարի 17 (29), Լոնդոն.—Նամակներ Մ. Բուզադյանին, Ֆ. Ռուդնեին, հարադատներին, Պ. Սիմոնյանին, Մ. Միանսարյանին, Հովհ. Բերբերյանին, Ճ. Արամյանին, Ստ. Նազարյանին, «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին), Հովհ. Քաթանյանին, Կ. Հայրապետյանին, «բլաքսոներին» (?): Չեն պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 265—267:

Հունվարի 18 (30), Լոնդոն.—Նալբանդյանն ստանում է Հովհ. Բերբերյանի՝ Փարիզից տված հեռագիրը, որով իրեն շտապ Փարիզ է կանչում:

ԳԱՌ, ՆԱՐԲԱՆԴՅԱՆԻ Դ., վ. 123/178:

Նույն օրը.—Մեկնում է Փարիզ:

ՆԼԺ, IV, 273:

Հունվարի 19.—Հասնում է Փարիզ:

Նույն տեղը:

Հունվարի 29.—Մատթեոս կաթողիկոսը Սինոդին առաջադրում է շտապ տնօրինել «Հյուսիսափայլ» վնասաբեր օրագրի իսպառ խափանման և խանգարման» գործը, օրագիրը, որ Մոսկվայում հրատարակվելով, գայթակղութուն է առաջացնում ազգի մեջ:

ԳԱԹ, Գ. Աղանյանի ֆ., վ. 1064, ք. 2:

[Հունվար].—Չամուռնյանը տպագրում է Նալբանդյանի «Հրաշափառ խայտառակութուն» պամֆլետի (տե՛ս 1860, դեկտեմբերի 10) պատասխանը՝ «խայտառակության քննութուն» վերնագրով: Դեռի գոյությանը հավատալը քրիստոնեական կրոնի մի էական մասը համարելով, Չամուռնյանն այն եզրակացությանն է դալիս, որ Նալբանդյանը, հերքելով դեռի գոյությունը, հերքում է նաև քրիստոնեական կրոնը, այլ խոսքով՝ Նալբանդյանն անհավատ է: Նալբանդյանի «մտերիմ սիրելին» համարելով Վոլտերին և վերջինիս խոսքերը մեջ բերելով, թե «սատանա չեղածին պես փրկիչ ալ չըլլար», Չամուռնյանը գրում է. «Ուրիշներեն չես կրնար սովորիլ նե, աս քու խելակից բարեկամեդ սովորե, որ սատանա չկա ըսողը, փրկիչ ալ ճանշնալու չէ»:

«Նրևակ», 1860, № 86, 49—59:

[Հունվար].—Չամուռնյանը տպագրում է «Մեղվի» խմբագրին ուղած Նալբանդյանի հրապարակական նամակի (տե՛ս 1860, դեկտեմբերի 20) պատասխանը, ուր փորձում է ո՛չ այնքան պաշտպանել ոճրագործ Պողոս վարդապետին, որքան «հերքել» Նալբանդյանի նամակի քաղաքական իմաստը՝ վախճնալով ժողովրդի վրա նրա ունեցած ազդեցությունից: Չամուռնյանը հատկապես կանգ է առնում Նալբանդյանի նամակի այն տողերի վրա, որտեղ ասված է. «Բնական օրենքը,—վսեմակա՛ն օրենք, գերադույն բոլոր մարդկային օրենքներից, վաղուց արդեն հասկացուցել է աշխարհին, թե մարդիկ հավասար իրավունքներով դուրս եկան արարչագործ աստուծո ձեռքից...»:

Նալբանդյանի այս միտքը Չամուռնյանը համարում է «սոցյալ դարուն վերջը և ներկա դարուն կեսին (1848-ին) Գաղղիա և հոբը բոլոր եվրոպա տակն ի վրա ընող սոցիալիստ-ներուն կամ կադմիլ հասարակապետական-ներուն դրույթունը»: Այնուհետև Չամուռնյանը հղրակացնում է, որ Նալբանդյանի պաշտպանած բնական օրենքը՝ մարդկանց հավասար իրավունքներով ծնված լինելու մասին, հակասում է «աստվածադիր» օրենքին, քանի որ աստված մարդկանց անհավասար է ստեղծել: Վերջում Չամուռնյանն ավելացնում է, թե Նալբանդյանը

Պողոս վարդապետի «շար վարքը» առիթ է ծառայեցրել՝ «մոլար գրություններ և հերետիկոսություններ» տարածելու:

«Նրեակ», 1860, № 87, 53—102:

Նալբանդյանը «Երկու տողում» գրում է, որ Պոլսից իր ստացած տեղեկությունների համաձայն, Չամուռճյանի այդ հոդվածը «ամեն տեսակ մարդերից ցուրտ ընդունելություն է գտել»:

ՆԼԺ, 111, 15:

Փետրվարի 1 (13), Փարիզ.—Նամակներ «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին) Զեքնովի (?) մասին, Ան. Սուլթանշահին, Լալաեին և Բուդաղյանին: Չին պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 267:

Նույն օրը.—Նոր նախիջևանի հասարակական գումարների լուրացումների գործը ծածկելու նպատակով Գ. Վ. Այվազովսկին Նալբանդյանի և այդ հարցում նրա համախոհների դեմ նամակներ է գրում ցարական մի շարք բարձր աստիճանավորների՝ Նկատերինոսլավի նահանգապետ Սիվերսին, Նովոռոսիյսկի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետ Ստրոգոնովին, Կովկասի փոխարքա Բարյատինսկուն և զինվորական մինիստր Միլյուտինին: Իր ծանոթների միջոցով Պետերբուրգի «բարձր» շրջաններում նա, ինչպես հայտնում է Հ. Նալիբյանին գրած նամակում, գրել է տվել Նկատերինոսլավի նահանգապետին, որպեսզի վերջինս հատկապես իր մոտ կանչի Նոր նախիջևանի բաղադրուի Կ. Հայրապետյանին և խիստ նկատողություն անի ու բացատրի, որ թեմի բոլոր գործերը տնօրինվում են «բարձրագույն հաճությամբ», հետևապես այդ գործերի նկատմամբ հարուցվող «բոլոր արգելքներն ու դավերը» կպատժվեն:

ԴԱԹ, Նոր նախիջևանի Մագիստրատի ք.:

Նույն օրը.—«Փարիզ» թերթը հաղորդում է, որ Հնդկաստանից եկած լուրերի համաձայն, այնտեղ բերքի սակավություն է և խիստ թանկություն:

«Փարիզ», 1861, № 39:

Փետրվարի 2.—Նալբանդյանը Փարիզից մեկնում է Լոնդոն:

ՆԼԺ, IV, 273:

Փետրվարի 3.—Հասնում է Լոնդոն:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 5 (17), Լոնդոն.— Նալբանդյանին կանչում են ռուսական դեսպանատուն, որ դեսպանության խորհրդական կոմս Բլուդովը, Լոնդոնի ռուսական դեսպան բարոն Բրուննովի հանձնարարությամբ, հայտնում է, որ անգլիական կառավարությունը, Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրի միջնորդության համաձայն, Նալբանդյանին ձանաչել է որպես լիազոր պատվիրակ (լիակատար երեսփոխան) Նոր Նախիջևանի հայերի կողմից՝ հնդկահայ կտակների գործում, և որ այդ մասին արդեն հրամանագրված է Կալկաթայի՝ անգլիական ընդհանուր նահանգապետին։ Միաժամանակ կոմս Բլուդովն առաջարկում է Նալբանդյանին՝ երեսփոխանական թուղթը ներկայացնել Ռուսաստանի հյուպատոսին հաստատության։

ԵԼՖ, IV, 93:

Նույն օրը, Լոնդոն.— Նամակներ Մ. Միանսարյանին, «Մեղվին» (Հ. Սվաճյան), Պոլիս ռուսական փոստին, Էլիզյուզելին (2 նամակ), Հ. Սվաճյանին, Հովհ. Քյաթիպյանին, Կովալսկուն, Գ. Մալենցովին և հարազատներին։ Չեն պահպանվել։

ԵԼՖ, IV, 267:

Փետրվարի 6 (18), Լոնդոն.— Նամակներ Ղ. Խաֆաֆյանին և Մ. Վեյապետյանին։ Չեն պահպանվել։

Նույն տեղը:

Փետրվարի 8 (20), Լոնդոն.— Նալբանդյանը ներկայանում է Լոնդոնի ռուսական հյուպատոսարան «երեսփոխանական թուղթը» հաստատելու, սակայն հյուպատոսը նրան հայտնում է, թե նախքան այդ, հիշյալ փաստաթուղթը դեսպանության միջոցով պետք է ներկայացնել «ֆոռն օֆֆիս» (արտաքին գործերի ատյան) և ապա ռուսական հյուպատոսարան։

ԵԼՖ, IV, 93:

Նույն օրը, Լոնդոն.— Նալբանդյանը Կ. Հայրապետյանին ուղղած աշտոնական նամակում հայտնում է, որ թեև իր երեսփոխանության թուղթը կարող է հաստատվել մինչև փետրվարի վերջը հին տոմարով, սակայն ինքը հնարավորություն չի ունենա անմիջապես ուղեորվելու Կալկաթա։ Դրան արգելք է հանդիսանում ծովային երկարատև ճանապարհը ձմեռ ժամանակ (Մարտիից մինչև Կալկաթա նավարկելու է 38 օր)։ Ուստի մտադիր է Լոնդոնում գործերն ավարտելուց հետո մեկնել

մի այլ վայր (Ֆրանսիա), ուր կենսամիջոցներն ավելի էժան են, բան Անգլիայում, և այնտեղ սպասել մինչև մարտի կեսը, նոր ապա մեկնել Կալկաթա:

ՅԼԺ, IV, 92—94:

Նույն օրը, Լոնդոն.—Կ. Հայրապետյանին գրում է Երկրորդ նամակը: Ձի պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 267:

Նույն օրը.—Հ. Խալիբյանը Գ. Վ. Ալվազովսկու ձեռքով Մատթևոս կաթողիկոսին գրած նամակում իր դժգոհությունն ու վրդովմունքն է արտահայտում, որ կաթողիկոսը Նալբանդյանի նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք է ցույց տվել, իր կոնդակում նրան կոչելով մի նոր «Գրիգոր Մազիստրոս», իսկ նոր Նախիջևանի խոռվարարների պարագլուխ Հայրապետյանին իր համախոհներով հանդգնել են նրան Երեսփոխան ընտրել և ուղարկել էջմիածին. մինչդեռ «անօրին չարյացապարտ Նալբանդյանը», որ վրդովում է ոչ միայն թեմի, այլև աշխարհագրի խաղաղությունը, գրով և խոսքով հայհույում է վեհափառ կաթողիկոսներին, եպիսկոպոսներին, վարդապետներին ու քահանաներին՝ արժանի է բանտի և աքսորի:

Այնուհետև Խալիբյանը հիշեցնում է, որ մի քանի տարի առաջ Մոսկվայում, իր «չարագործությունների» համար Նալբանդյանը ձերբակալվել է ու բանտարկվել, և միայն Ներսես կաթողիկոսի «վաղահատ» մահվան շնորհիվ է ազատվել դատապարտությունից:

ԳԱՌ, նոր Նախիջևանի Մազիստրոսի ֆ.:

Փետրվարի 9 (21), Լոնդոն.—Նալբանդյանը ներկայանում է ուսուսական գեոպանատուն՝ «Երեսփոխանական թուղթը» հաստատելու համար:

ՅԼԺ, IV, 93:

Փետրվարի 10.—«Մեղու» հանդեսում տպագրվում է Մատթևոս Ալվատյանի «Նեկեղեցվո կառավարությունը սահմանադրական է, ինչպես միապետական» հոդվածը, որով հեղինակը պաշտպանում է Նալբանդյանի պահանջը՝ ոճրագործ Պողոս վարդապետին քաղաքացիական օրենքով պատժելու մասին:

«Մեղու», 1861, № 124, 35—40:

Նույն օրը.—Չամուռճյանի՝ «Նալբանդյանի մեկ նամակին վրա»

հողիւծի առթիւ Սվաճյանը «Մեղվում» գրում է. «Այս հողիւծը պ. Նալբանդյանին դեմ գրված ըլլալով, չենք ուզեր անոր իրավունքը հալիշտակելով անոր փոխանակ մենք պատասխանել. ուստի կթողունք, որ պ. Նալբանդյանին ձեռքը հասնելով Նրեակին նույն թերթը, ինքը պատասխանէ միանգամայն և կիմացնենք, թե անոր լուծած ատենը մենք պատրաստ ենք անոր փաստերը պաշտպանելու: Բայց որովհետեւ այս հողիւծին մեջ տեղ-տեղ քարեր կա մեզի դեմ ալ արձակված, և որովհետեւ պ. Նալբանդյանին պատրիկն ու արժանյաց դեմ թշնամական ոգով գրված է այս հողիւծը ծայրէ ի ծայր, պարտք կհամարինք, եթե ոչ մեզի դեմ նետված այն անդոր քարերն են ինքզինքնիս պաշտպանելու, գեթ պ. Նալբանդյանին պատվուն նախանձախնդրությամբ մեկ բանի խոսք ընելու...»:

Այնուհետեւ, անդրադառնալով Չամուռճյանի այն դիտողությանը, թե իբր տպագրելով Նալբանդյանի նամակը և ընթերցողների ուշադրությանը հանձնելով այն, ինքը պատասխանատվությունից խուսափել է, Սվաճյանը վճռականապէս հայտարարում է. «...Մենք պ. Նալբանդյանին գրած նույն հողիւծին ամեն մեկ տողին, ամեն մեկ բառին պատասխանատու ու պաշտպան ենք»:

Պատասխանելով Չամուռճյանի այն հանդիմանությանը, թե Նալբանդյանը Պոլիս հասնելուն պէս, «Մեղուն» նրան անվերապահորեն գովել է, Սվաճյանը գրում է. «Պ. Չամուռճյան դիտնալու է, որ պ. Նալբանդյան Պոլիս հասած ատեն մեզի համար նոր մարդ մը չէր. մենք պանի երեք տարի ի վեր կձանչենք և անոր քաղցր ձայնը երբեմն-երբեմն «Մեղուի» թերթերու միջոցով մեր ընթերցողաց ականջին ալ հասուցած էինք»:

«Մեղու», 1861, № 124, 33—34:

Փետրվարի 11 (23), Լոնդոն.—Նամակ Կովալսկուն: Ձի պահպանվել:

Եկժ, IV, 267:

Փետրվարի 13 (25). Լոնդոն.—Նամակներ Հովհ. Սահրատյանին և վարդերես Խալիբյանին (?): Ձեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 15 (27), Լոնդոն.—Նամակներ Մ. Ն. Պանովային, Ֆ. Ռուգնին, Ղ. Խաֆաֆյանին, «Մեղվին» (2 նամակ), հարադատներին և Կովալսկուն: Ձեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 19.—Ալեքսանդր II ցարի «մանիֆեստը» ճորտատիրության «վերացման» մասին. «Գլուղացիական ռեֆորմը» ճորտատերերի ձեռքով իրագործվող բուրժուական ռեֆորմ էր: Դա քայլ էր Ռուսաստանը բուրժուական միապետության վերածելու ուղիով»:

Վ. Ի. Լենին, Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 17, 131:

Մինչև փետրվարի 22 (մարտի 6), Լոնդոն.—Անգլիայի արտաքին գործերի առյանում («ֆոռն օֆֆիս») հաստատվում է Նալբանդյանի «Երեսփոխանական թուղթը»:

ԵԼՓ, IV, 94:

Փետրվարի 22 (մարտի 6), Լոնդոն.—Նալբանդյանը Կ. Հայրապետյանին ուղղած պաշտոնական նամակում հայտնելով, որ Անգլիայի արտաքին գործերի առյանն արդեն հաստատել է իր երեսփոխանության թուղթը, և որ այժմ իրեն մնում է ստանալ ռուսական ղեկավարությանց անգլիական կառավարության՝ Հնդկաստանի ընդհանուր նահանգապետին ուղղած հրամանի պատճենը կամ այդ հրամանի համարն ու լվականը, գրում է, թե իրենք՝ հակառակորդները, Գ. Վ. Ալվադովսկու գլխավորությամբ, Թեոդոսիայում կազմել են և Ղրիմի՝ անգլիական հյուպատոսի միջոցով հաստատել երեսփոխանության մի թուղթ, որով նրանք ձգտում են հնդկահայ կառավարի համաձայն կուտակված դամարներն իրենց ձեռքը վերցնել: Նալբանդյանը վճռականորեն բողոքում է և խնդրում է միջոցների ձեռք առնել կանխելու իրենց թշնամիների այդ ոտնձգությունները. Նալբանդյանն ավելացնում է, որ ԵԼՓ Կ. Հայրապետյանը, որպես Նոր Նախիջևանի քաղաքապետի, և հասարակությունը լռեն, ապա դրանից ազդը կվնասվի և իրենք ապագայի առաջ պատասխանատու կմնան:

ԵԼՓ, IV, 94—96:

Նույն օրը, Լոնդոն.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին (Երկրորդ նամակը), Ղ. Խաֆաֆյանին (2 նամակ) և Կովստյակուն: Չեն պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 267:

Փետրվարի 23 (մարտի 7), Լոնդոն.—Նալբանդյանը ձեռք է բերում ասորճանակ՝ 6 փամփուշտանոց, 50 փամփուշտով:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/178:

Փետրվարի 28.—Հ. Սվաճյանը «Հյուսիսսփայլի» համարները շատա-

նալով, ենթադրում է, թե այն «գաղթած պիտի ըլլա»: «Մեծ ցալ է մեղի, եթե իրավ է ասի»,—ավելացնում է նա: Միաժամանակ իր ստացած մասնավոր տեղեկությունների վրա հիմնվելով, հայտնում է, թե «չաաւ մը մարդիկ ժողովներ կ'անդրեն եղեր «Հյուսիսամերիկայի» խմբագիրներին, որ շարունակեն իրենց հանդեսը»:

«Մեղու», 1861, № 126, 42:

[Փետրվար].—Չամուռճյանը պատասխանելով Սվաճյանի «Զբերնադ Հյուրընկալություն» հոդվածին, գրում է, թե Նալբանդյանն իր նամակում («Մեղու», 1860, № 119), պաշտպանելով բնական օրենքը, և «ուրիշի իրավունքին մոտենալը և բնակրական կամ բնատնեկան պայմաններում դրժելը շատ անգամ և շատ դիպվածի մեջ բնական օրենքին շեղած կամ խոտորած» համարելով, ժխտում է ավետարանի տասնաբանյա պատվիրանների աստվածագիր օրենք լինելը: Այնուհետև, Նալբանդյանի նամակի յուրաքանչյուր տողի և բառի պատասխանատվությունը վերցնելը անխոհեմություն համարելով, Չամուռճյանը Սվաճյանին անվանում է «ազգային ժողովրդի մը դեմ առանձին ժողովրդի զուխ» և «ազգին մեջ հերձիք և երկպառակություն ձգող»:

«Երեւակ», 1860, № 93, 285—287:

Մարտի 1 (13), Լոնդոն.—Նալբանդյանը նամակներ է գրում Ճ. Աբամյանին և Գ. Մալենցովին: Չեն պահպանվել:

ՆՃԺ, IV, 267:

Մարտի 2 (14), Լոնդոն.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին և Ղ. Խաֆյանին: Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 4 (16), Լոնդոն.—Նամակ Կ. Եղյանին: Չի պահպանվել:

ՆՃԺ, IV, 268:

Մարտի 5.—Հրապարակվում է ցարի փետրվարի 19-ի «մանիֆեստը»: Չերնիշևսկու հեղափոխական խմբակը մշակում է դործունեության ծրագիր՝ ցարի «մանիֆեստին» հակադրվելու և այն մերկացնելու համար. «Չերնիշևսկին, որպես գյուղացիական հարցի գիտակ, պետք է գրեր գյուղացիներին ուղղված կոչը. Շելլոնովը և Ն. Օբրուչևը իրենց վրա վերցրին գինվորներին ուղղված կոչը. ազանգավորներին՝ հանձնարարեցին Շչապովին, իսկ հետո տվին նույնպես Նիկոլայ Գավրիլովիչին

[Զերնիշեսկուն]. Երիտասարդ սերնդի կողմը վերցրին Շելդոնսովը և Միխայլովը»:

М. Лемке, Политические процессы, 318.

Н. М. Чернышевская, Летопись жизни и деятельности

Н. Г. Чернышевского, 201.

Մարտի 7 (29), Լոնդոն.—Նալբանդյանը ձեռք է բերում սուր՝ գա-
վազանի (ձեռնափայտի) մեջ, գաղտնի զսպանակով:

ԴԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/178:

Մարտի 9 (21), Լոնդոն.—Նամակ Ա. Սուլթանշահին: Չի պահպան-
վել:

ՆԺԺ, IV, 268:

Մարտի 13.—Նալբանդյանը Լոնդոնից մեկնում է Փարիզ:

ՆԺԺ, IV, 273:

Մարտի 14.—Հասնում է Փարիզ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Արևմտահայ լիբերալ գործիչ Նշան Պ. Օռյանը Մկրտիչ
Խրիմյանին ուղղած նամակում հայտնելով, որ ինքը վերջերս (1860 թ.
նոյեմբերի 20—դեկտեմբերի 21) Պոլսում տեսնվել է Նալբանդյանի հետ,
և նրան բնութագրելով որպես «շիտակը գլխի տեր մարդ, բայց անդիի
ծալը հակառակասեր ոգի՝ ինք և իր նմանները», ավելացնում է՝ «այս-
քան չափազանցութենե զգուշանալու է»:

Մատենադարան, Գ. Եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվ, Բղթ. 2, Վ. 53:

Մարտի առաջին կեսը.—Պոլսում լուր է տարածվում, թե Նալբանդ-
յանը մի գրքույկ է գրում Զամուռճյանի դեմ: Արևմտահայ դեմոկրատ-
ները հասարակական կարծիք են ստեղծում ընդդեմ Զամուռճյանի: Ինչ-
պես երևում է մամուլի տվյալներից, նույնիսկ հակառակորդ կողմը
Նալբանդյանի գրքույկին («Շրկու տող») սպասում էր «սաստիկ հեռա-
բլրբլրոթյամբ մը»:

«Արևելյան դար», 1861, № 24, 203—205:

Մարտի 23 (ապրիլի 4), Փարիզ.—Նալբանդյանը հեռացրում է
Կ. Հայրապետյանին, խնդրելով փոխադրել 600 ֆունտ ստեռլինգ՝ «զա-
նազան պետքերի, ճանապարհածախսի և կալկաթայում ապրելու հա-

մար»։ Նշում է, որ «Հնդկաստանում սով է տիրում. ամեն ինչ թանկ է»։
ԳԱՔ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/178.

Մարտի 23.—Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Սարգիս արքեպիսկոպոսը և կրոնական ժողովը հրամանագրում են Հովհ. Տերոյենցին (Չամուռճյանին) պատասխանել Մ. Ալվատյանի նամակին («Եկեղեցւո կառավարութիւնը սահմանադրակա՞ն է, թե միապետական») և հերքել նրա մեջ արտահայտված գայթակղեցուցիչ մտքերը։

Հովհ. Տերոյենց, Մ. Մ. Ալվատյանին նամակին ֆենուրյանը
Բիստոնեական եկեղեցվո կառավարությանը վրա,
Պոլս, 1861:

Մարտի 29.—Ստ. Նաղարյանը Աբել հպ. Մխիթարյանին ուղղած նամակում հայտնում է, որ Նալբանդյանից ոչ մի լուր չունի, որ նա բոլորովին չի զործակցում «Հյուսիսափայլին» և իրեն մոռացել է։ Նամակի շարունակության մեջ անդրադառնալով «Հյուսիսափայլի» վիճակին, գրում է, թե բաժանորդները շատ քիչ են և հազիվ հաղ կարելի է ծախսը ծածկել։

«Մուրհ», 1902, № 5, 145:

[Մարտի 30].—Պոլսում ստացվում է «Հյուսիսափայլի» 1861 թ. առաջին ամսատետրակը։

«Մեղու», 1861, № 129, 84:

Մարտի երկուրդ կեսը.—Գյուղացիական ապստամբությունների սկիզբը Պենդայի և Տամբուլի հահանգներում։ Ապրիլի սկզբին շարժումը լայն ծավալ է ստանում, ընդգրկելով մի շարք գավառներ։ Զյուրնի Գայ և մի քանի այլ գյուղերում մահակներով, եղաններով, բահերով զինված գյուղացիությունը դիմադրում է ապստամբությունը ճնշելու համար ուղարկված զորամասերին։ Ալեքսանդր II ցարի հատուկ հրամանով զեներալ Դրենյակինը մեծ զորամասեր կենտրոնացնելով ապստամբության վայրը, բարբարոսական հաշվեհարդար է տեսնում ցարի և ռուսատերերի դեմ ըմբոստացած գյուղացիների հետ։

Н. Ростов, Крестьянские волнения в 1861 г., 35—45.

Ռուսաստանում ծավալվող գյուղացիական շարժումների առթիվ Կ. Մարքսը գրում էր. «Խիմ կարծիքով, ամենամեծ անցքը, որ այժմ տեղի է ունենում աշխարհում, մի կողմից ստրուկների շարժումն է Ամերիկա-

յում, որ սկսվում է Բրաունի մահով, մյուս կողմից՝ ստրուկների շարժումը Ռուսաստանում»:

Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Հատընտիւր նամակներ, 197—198:

[Մարտ], փարիզ.—Նալբանդյանը գրում է «Երկու տողը»:

ԽԺ, III, 15—37:

[Մարտ].—Լոնդոնում կազմակերպվում է հայկական տպարան՝ ազատ հրատարակությունների համար: Պետք է ենթադրել, որ այդ գործի նախաձեռնողը հղել է Նալբանդյանը: «Երկու տողում» հայկական տպարանի հիմնադրումը Լոնդոնում Նալբանդյանը համարում է կատարված փաստ. «...Լոնդոնում ևս դրված է արդեն հայկական ազատ տպագրության համար մի մամուլ: Լսում ենք, թե «Փարիզ» լրագիրը մանրամասն տեղեկություն պիտի տա այդ տպարանի մասին, որ մի նոր առհավատչյա է ազգի հառաջագիմության»:

«Երկու տող», փարիզ, 1861, 24:

Պարզված չէ, թե ինչու այդ տպարանի կազմակերպման գործը հենց սկզբում յափանցվեց:

[Մարտ].—«Մեղվի» հրատարակչին քանի մը խրատներ» հոգևածում Չամուռճյանը կրկին հարձակվելով Սվաճյանի վրա, թե ինչու է նա դրվատում Նալբանդյանին և իր վրա վերցնում նրա յուրաքանչյուր տողի ու բառի պատասխանատվությունը, գրում է. «Պ. Նալբանդյանցը գովելիզ ի՞նչ վաստակեցար: Տված գովեստիդ կարծիցի, որ այն մարդը չես ճանչնար և չես գիտեր, որ Պրոթեոս մըն է, երբեմն Ս. Շահբեկ կըլլա, երբեմն Կոմս էմմանուել կըլլա, երբեմն Մ. Նալբանդյանց կըլլա, դուցե երբեմն ալ Դուկաս Պողոսյան կամ ուրիշ բան ըլլա»:

Այնուհետև, Չամուռճյանը մեղադրում է Սվաճյանին «Հյուսիսափայլը» կարդալու և նրանով դավալելու համար: Պնդեկով, որ նա «Հյուսիսափայլն» էլ գովում է առանց ճանաչելու, վերջինս բնութագրելու համար վկայակոչում է Գ. Վ. Ալվադովսկուն. «Հյուսիսափայլին» դիտմունքը, ընթացքն և աշխատությունը՝ ուղղակի մեր ազգային դավանության և ամենայն ազգային գեղեցիկ հատկությանը դեմ պատերազմիլ և ջնջել, փչացնել է»: Չամուռճյանը դտնում է, որ «Հյուսիսափայլը» անհավատություն է քարոզում, քանի որ տիեզերքի շարժիչ ուժը նյութի մեջ է տեսնում և ոչ աստծու. «...Ուրեմն բոլոր տիեզերքը շարժողը նյութն է հղեր, կամ նյութը բոլոր տիեզերքաց շարժող է հղեր»,—բացա-

կանչում է Չամուռճյանը.— «Քրիստոնյայք կհավատան, թե բոլոր տի-
զերաց շարժողն աստված է...», «...Քու հալնած «Հյուսիսափայլիդ»
նյութեղեն աստվածը չեմ ուզեր»:

«Նեակ», 1860, №№ 94, 95 և 96:

Ապրիլի 1 (13), Փարիզ.— Նալբանդյանը նամակ է գրում «Մեղվին»
(Հ. Սվաճյանին): Ձի պահպանվել:

ՆԺԺ, IV, 268:

Նույն օրը.— «Ծոփաղում» տպագրված «Երազ» երգիծական բա-
նաստեղծության մեջ, որ ուղղված է «Հյուսիսափայլի» և Նալբանդյանի
դեմ, սպառնալիք է արվում, որ «կրոնի դավաճաններին» սպասում է
կախաղան:

«Ճոճաղ», 1861, հ. Բ, տետրակ ԺԷ, 276—280:

Ապրիլի 5.— Գրաքննիչը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսա-
փայլի» 1861 թվականի № 5-ը, որտեղ ղեկավար է Գաբրիել Տեր-Հով-
հաննիսյանի «Տեր-Սարգիս» վեպը:

Ապրիլի 10 (22), Փարիզ.— Նալբանդյանը պատվիրում է Փոքր
Ասիայի քարտեզը 78×160 սմ չափով, 1500 օրինակ:

ԴԱԺ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/173:

Մինչև ապրիլի 11 (23), Փարիզ.— Հույս է տեսնում «Երկու տողը»
Ճանիկ Արամյանի հրատարակությանը:

Նույն տեղը:

Ապրիլի 11 (23), Փարիզ.— Նալբանդյանը Ճ. Արամյանից ստանում
է «Երկու տողի» թղթի և տպագրության հաշիվը:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.— Գ. վ. Այվազովսկին էջմիածնի Սինոդի դատախազին
ուղղած նամակում հայտնում է, թե Նոր Նախիջևանի և շրջակա գյուղերի
բնակչության մեջ տարիներ տևող հակառակությունն ու երկպառակու-
թյունը վերջին շրջանում գնալով ավելի էին սաստկանում, և դրան
նպաստում էր Կ. Հայրապետյանը, ուստի և Նկատերինոսյավի նահան-
գապետ Սիվերսը, կանչելով նրան իր մոտ, հանդիմանել է: Վերջում
հայտնում է նաև, որ ինքը Նոր Նախիջևանում տիրող խռովույթյունների

մասին բողոք է գրում Նովոռոսիյսկի «ընդհանրական կուսակալին» (նահանգապետին), խնդրելով Գաբ. Պատկանյանի արքայությունը:

Մատենադարան, Սինոդի պրոկուրորի գրասենյակի գործերը,
թղթ. 23, վ. 16, թթ. 1—4:

Ապրիլի 12 (24), Փարիզ.—Նալբանդյանը «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին) է ուղարկում 300 օբինակ «Ներկու տողից»:

ՆԱԺ, IV, 268:

Նույն օրը, Փարիզ.—Նալբանդյանը նամակներ է գրում Լոնդոն (?), Կովալսկուն և Ղ. Խաֆաֆյանին («Ներկու տողի» մասին): Ձին պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Սպասկի գավառի Բեզդնա գյուղում տեղի է ունենում ճորտ գյուղացիության բաղմահազար ցույցն ընդդեմ «գյուղացիական ունիորմի»: Յարական կառավարությունն ապստամբ գյուղացիներին ճնշելու համար զենք է դործադրում՝ հատուկ այդ նպատակի համար կանչված զորամասերի միջոցով. սպանվում և վիրավորվում են ալիկի քան 400 գյուղացի:

Н. Ростов, Крестьянские волнения в 1861 г., 30—33.

Բեզդնայի դեպքերի առթիվ Գերցենը «КОЛОКОЛ»-ում գրում է. «Ռուսական արյունը գետի պես է հոսում. բոլոր կողմերից հասնող լուրերը սարսափով, արցունքով են լցնում մեր սրտերը...»: Գերցենը կոչ է անում չմոռանալ «այն կանչը, որը շրթունքներին մեռան Բեզդնայի նահատակները՝ «աղատություն, աղատություն»:

«КОЛОКОЛ», 1861, от 15 мая, № 98/99.

Ապրիլի 19.—Նալբանդյանը Փարիզից ուղևորվում է դեպի Կալկաթա:

ՆԱԺ, IV, 273:

Ապրիլի 20.—Հասնում է Մարսել:

Նույն տեղը:

Ապրիլի 21 (մայիսի 3), Մարսել.—Նամակ Ճ. Արամյանին: Ձի պահպանվել:

ՆԱԺ, IV, 268:

Ապրիլի 22 (մայիսի 4), Մարսել.—Նամակներ Հովհ. Բերբերյանին,

Մ. Բուդաղյանին, Ա. Մուրադյանին, Կ. Հայրապետյանին, Մ. Միանսարյանին, Ստանիսլավ Սաթինին, Լյուկին (?), Տրապիզոնի շոգենավային ընկերությանը և եզրորը՝ Սերոբ Նալբանդյանին: Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Ապրիլի 23.—Մարտիկից մեկնում է:

ԵՒԺ, IV, 273:

Ապրիլի 28.—«Հյուսիսափայլը» և Ստ. Նաղարյանի գրվածքները քննելու համար նշանակված հանձնաժողովը Սինոդին է ներկայացնում իր եզրակացությունը, հայտնելով, որ «Հյուսիսափայլի» ամսատետրակներում բաղմամբիվ հոգվածներ պարունակում են այնպիսի մտքեր, որոնք հակառակ են «հայ լուսավորչական եկեղեցու» և «հայրապետական կանոնադրության»:

ԳԱՌ. Ազանյանի ֆ., Վ. 1084, ք. 4:

Ապրիլի 29.—Նալբանդյանը հասնում է Ալեքսանդրիա:

ԵՒԺ, IV, 273:

Մինչև ապրիլի 30.—Պոլսում ստացվում է Նալբանդյանի «Երկու տողը»:

«Մեղու», 1861, № 132:

Ապրիլի 30.—Հ. Սվաճյանը «Մեղվում» ծանուցում է տպագրում «Երկու տողի» մասին և ընթերցողներին հանձնարարում է ձեռք բերել այն՝ «Ընթերցասիրաց թանգարանում»:

«Մեղու», 1861, № 132, 107—108:

«Մեղվի» նույն համարից Սվաճյանն սկսում է հատվածաբար տպագրել Նալբանդյանի այդ երկը՝ «Հատվածք Մ. Նալբանդյանցի «Երկու տողին» վերնագրով, տալով հետևյալ բացատրությունը. «Երկու տող» անուն տետրակը մեր բաժանորդներու ամենուն ալ ձեռքը հասցնելն անկարելի ըլլալով, հարկ համարեցինք այն տետրակին բաղված մը ընել մեր թերթին մեջ, ինչպես կտեսնեք»:

Նույն տեղը, 109—110:

Չամուռճյանն իր «Մ. Մ. Ավետյանին նամակին քննությունը...» զրբույցվում, անդրադառնալով «Երկու տողից» «Մեղվում» տպագրվող հատվածներին, գրում է. «Մեղուն» առայժմ «Երկու տողը» կտոր-կտոր իր մեջը ընդունել և հրատարակել սկսած է. զուցիս ետքն ալ պաշտպանությունը ընե, և հիրավի, այս տետրակը ուրիշ բանի համար

շէ ալ նե՝ հայտնապես շնա հաւաքով շունիմ» ըսելու համար «Մեղիքն» պաշտպանությանը արժանի է»:

Հովհ. Տերոյեան, Մ. Մ. Ալվադուսեանի համակին Բնոյութնը
Բրիտոնական Եկեղեցւոյ Կառավարութեան Վրա, Պոլս, 1861, 18:

Նույն օրը.—«Արեւելեան դար» ուսակցիոն թերթում թոնալոր տատկութեամբ գրված անստորագիր մի հոդված է տպագրվում նախնայականի և նրա «Երկու տողի» դեմ:

Պատմելով, որ «Երկու տողի» տպագրվելու մասին նախապես իմացած է Լեւոն զեռն մեկ ու կես ամիս առաջ «Նախադեպի» անձերից (Նախադեպի համախոհներից), հոդվածագիրը շարունակում է. «Եվ սակայն այն ասուինք ի վեր սաստիկ նետաքրքրութեամբ մը կապակցութեամբ այս բանին դործնականապես հառաջ դառնալ, և վերջապես ահա այս անգամ Պոլսո մեծ նոր խանի Բնեդեցապետը Թանգարանի միջնորդութեամբ հանկարծ երեւցավ մեր աչքերուն այն հրեշք՝ իրեն կերպարանս անհավատի տուլով...»:

Այնուհետև հոդվածագիրը նկատում է, որ Նախադեպի համար Զամուհայանի հոդվածին պատասխանելը Լեւոն է միայն պատրվակ, որ «Երկու տողի» ստեղծման համար Պոլսո վարդապետն ու Գ. Վ. Ալվադուսեան սոսկ առիթ են ծառայել, որ Նախադեպի նպատակը եղել է «առանց բացառութեան, քարոզութեան անհավատութեան և անկրօնութեան»:

Հոդվածագիրն առանձին ևսանդով ընդգծում է նաև «Երկու տողի» և «Մեղիքն» որոշ հոդվածների դադափարական հարադատութեանը: «Կարծես թէ,—գրում է նա,—հիշալ դրութեանները և կամ այն հոդվածն հորինողը Պոլսո ոճով Նախադեպի «Մեղիքն» էր, և կամ այս «Երկու տողը» շարագրողը Թուսաստանի ոճով «Մեղիքն» Նախադեպին է:

Ահա ասով կհաստատուի նաև, թէ՛ այն և այս, և կամ ասոնց նման ժամանակ-ժամանակ դուրս ելած (հայտնի և անհայտ) ի վնաս աղբի և կրօնի դրութեանները «Մեղիքն» և Նախադեպի համակամ խորհրդակցութեամբ Լեւոն են...»:

Վերջում հոդվածագիրն առաջարկում է «Երկու տողը» հանձնել Պոլսի կրօնական գերագույն ժողովի և էջմիածնի Արևիկի օրինավոր դատաստանին»:

«...Այսպիսին Եկեղեցւոյ հաւածիչ և քահանայական կարգի թշնամի համարալ... ուղղակի հերետիկոս և հերձվածող անվանել, և այնպէս իրեն աղանդապետ դատարարութեալ»:

«Արեւելեան դար», 1861, № 24, 203—205:

Մինչև մայիսի 1.—Պոլսի ուսակցիոններներից ոմն Տ. Գ. Հ. (?) Գ. Վ. Ալվադուսեան է ուղարկում Նախադեպի «Երկու տողը»: «Մասնաւորապէս աղաւթի» մեջ տպագրված նամակում Ալվադուսեան ուրախութեամբ է նշում, որ Պոլսի իր այդ համախոհ և ինքը միասնական են «դատում և հասկանում» կրօնական ժողովի, մի քանի «պատուաւոր» անձնավորութեանների և մանավանդ՝ Եկեղեցականների դեմ գրված Նախադեպի «Երկու տողը»:

Զօխտելով «Երկու տողում» տպագրված իր նամակների վավերական
12—240

լինելը, Գ. Վ. Ալվադովսկին բուռն դայրույթ է արտահայտում «Մխիթարյանց մեծավորին»՝ Գ. Հյուբմյուլլանի դեմ՝ իր այդ նամակները հրատարակ հանելու համար. «Ոխակալությունը չէ թողուցած Մխիթարյանց մեծավորին մտածել այդ գործողության ժամանակը, թե հապա ի՞նչ մեծամեծ վնասներ կրնային ծագիլ իրեն և յուր միաբանությանը, եթե հանկարծ այն հին ատենադպիրն ալ [այսինքն՝ ինքը՝ Գ. Վ. Ալվադովսկին] ելներ տպագրությամբ հրատարակեր նորա և քանի մը գլխավոր միաբաններուն առ ինքն գրված... նամակները... բայց...»:

«Մասյաց աղալնի», 1861, № 9, 108:

«Նրկու տողի» այս արձագանքը ցույց է տալիս, որ, մերկացնելով իր քաղաքական հակառակորդներին, Նալբանդյանին միաժամանակ հաջողվել է օգտագործել նրանց մեջ եղած ներքին հակասությունները և պառակտել ու թուլացնել ռեակցիայի ուժերը:

Մայիսի 1 (13), Ալեքսանդրիա.—Նամակներ է գրում եղբորը՝ Սևրոր Նալբանդյանին, Կ. Հայրապետյանին, Ստանիսլավին (Սաթին), Հ. Սվաճյանին (3 նամակ), Մ. Սանատրյանին, Մ. Բուդաղյանին, Դ. Խաֆաֆյանին, Հովհ. Քյաթիպյանին և Ճ. Արամյանին: Չեն պահպանվել:

Նվժ, IV, 268:

Մայիսի 2 (14), առավոտյան ժ. 9-ին.—Ալեքսանդրիայից մեկնում է:

Նվժ, IV, 273:

Նույն օրը, կեսօրից հետո, ժ. 4-ին.—Հասնում է Կահիրե:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նամակ է գրում Հ. Սվաճյանին: Չի պահպանվել:

Նվժ, IV, 268:

Մայիսի 4 (16), Կահիրե.—Նամակներ Ստ. Նազարյանին և Հակոբյանին (?): Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 5, առավոտյան ժ. 8-ին.—Կահիրեից մեկնում է:

Նվժ, IV, 273:

Նույն օրը, ժ. 3-ին.—Հասնում է Սուեզ:

Նույն տեղը:

Մայիսի 6 (18), Սուեզ.—Նամակներ Մ. Միանսարյանին, հարա-

դատներին, Ղ. Խաֆաֆյանին, Կ. Հայրապետյանին, Կովալսկուն, Ստանիսլավին (Սաթին) և Ալփիարին: Զեն պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 268:

Մայիսի 7, կիրակի օր.—Սուեզից մեկնում է «Սուեզից մինչև ալտեղ (Կալկաթա) 24 օր ծովի վերա էի. շատ մորթիկների ևս հանդիպեցի» (Ան. Սուլթանշահին 1861 թ. հունիսի 26-ին գրած նամակը):

ՅԼԺ, IV, 109:

Մայիսի 10.—«Մեղվում» շարունակվում է «Երկու տողի» տպագրությունը հատվածաբար:

«Մեղու», 1861, № 133, 119—130:

Մայիսի 13.—Հասնում է Ադեն (Թատմոր): «Կարմիր ծովից դուրս գալու ժամանակ կանգնեցանք չորս ժամ Ադեն քաղաքի առջև: Սա հին Թատմորն է արաբական, որ երբեմն Սոդոմոն շինեց և որ վերջումը նյութ եղավ արաբական բանաստեղծներին. իհարկե, հիշում ես Անթարը»:

ՅԼԺ, IV, 109:

Նույն օրը, Ադեն.—Նամակ է գրում Կ. Հայրապետյանին: Զի պահանջվել:

ՅԼԺ, IV, 269:

Նույն օրը, Երևոյան.—Ադենից մեկնում է:

ՅԼԺ, IV, 273:

Մայիսի 22.—Նալբանդյանը հասնում է Ցեյլոն: «Թատմորից [Ադեն] գնացինք Ցեյլոն կղզին, ուր երբեմն ճիզվիթները գնացել էին, երբ այս դժոխային կարգը նոր էր հիմնվում»:

ՅԼԺ, IV, 109:

Նույն օրը, Ցեյլոն.—Նամակ Կ. Հայրապետյանին: Զի պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 269:

Մայիսի 23.—Ցեյլոնից մեկնում է:

ՅԼԺ, IV, 273:

Մայիսի 27.—Հասնում է Մադրաս:

Նույն տեղը:

Նույն օրը, Էֆեկոյան.—Մազրասից մեկնում է:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Գ. Վ. Այվազովսկին Հ. Խալիբյանին ուղղած նամակում այսպես է, որ գեներալ-նահանգապետ Ստրոգոնովը՝ Նալբանդյանի վերաբերյալ գրավոր հարցումին ինքը գրում է «ընդարձակ և զորավոր» մի պատասխան, որ հաճելի կլինի նաև Խալիբյանին:

ԳԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մազիստուտի ֆ.:

Մալխի 30 (հունիսի 11).—Նալբանդյանը քսանչորս օր նավարկելուց հետո, հասնում է Կալկաթա:

ՅԼԺ, IV, 99:

Նույն օրը.—«Մեղվում» շարունակվում է «Երկու տողի» տպագրությունը հատվածաբար:

«Մեղու», 1861, № 135, 136:

Հունիսի 1 (13), Կալկաթա.—Նալբանդյանը ներկայանում է Կալկաթայի գլխավոր կառավարիչ Հազին, որպես Նոր Նախիջևանի հասարակության լիազոր ներկայացուցիչ՝ հնդկահայ ժառանգության գործում: Հազը հայտնում է, որ կտակների գործը պետք է վարել դատարանի միջոցով՝ անգլիական օրենքների համաձայն: Կալկաթաբնակ հայերը հայտնում են Նալբանդյանին, որ Հազը խաղաղությամբ չի հանձնելու ժառանգությունը, քանի որ եկամտի հինգ տոկոսն ինքն է ստանում:

ՅԼԺ, IV, 99--101:

Հունիսի 5 (17), Կալկաթա.—Նալբանդյանն այցելում է օրենսդետ Պողոս Պալին. վերջինս հրեպոփառական թղթի բնագիրը և դրա անգլերեն թարգմանությունը կտալի հետ միասին ուղարկում է Հազին պաշտոնական գրությամբ:

Նույն տեղը:

Հունիսի 10.—Ավարտվում է «Երկու տողի» հատվածների տպագրությունը «Մեղվում»:

«Մեղու», 1861, № 136, 144:

Հունիսի 12 (24), Կալկաթա.—Նալբանդյանը պաշտոնական գրությամբ Կ. Հայրապետյանին հայտնում է, թե Կալկաթայի անգլիական իշխանությունները խոչընդոտներ են հարուցում և որ ինքը փոստով զ-

թեր ու տեղեկութիւններ է հաւաքում կտակների գործը դատարան հանձնելու համար:

ՅԼԺ, IV, 99—107:

Նույն օրը, Կալկարա.—Նամակ Հովհ. Խաչկյանին. խնդրում է հաղորդել տեղեկութիւններ կտակարարներ Նղիա Մահուհի Հակոբջանի և Սարգիս Ծատուր Աղավելյանի մասին, որոնք, ինչպես իրեն՝ Նալբանդյանին հայտնի է, զգալի ժառանգութիւն են թողել հօգուտ Նոր Նախիջևանի դպրոցի և տպարանի:

ՅԼԺ, IV, 96—98:

Հունիսի 12 (24), Կալկարա.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին (երկրորդ նամակը, ոչ պաշտոնական), Ղ. Խաֆաֆյանին, Կարադատենին, Ֆ. Ռուդնեին և Կովալսկուն: Չեն պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 269:

Նույն օրը.—էջմիածնի Սինոդը, քննելով Հովսեփ Զերբեղյանի բողոքագիրը «Հյուսիսափայլի» և Ստ. Նաղարյանի դեմ, որոշում է խնդրել Կովկասի փոխարքային, որպեսզի վերջինս ներքին գործերի մինիստրի միջոցով արգելի տա «Հյուսիսափայլ» ամսագրում կրոնական հոգւածների, ինչպես և դրքերի տպագրութիւնը՝ առանց կաթողիկոսի և Սինոդի հրամանի, և ապա՝ հրամանագրել թեմական առաջնորդներին, որ վերջիններս իշխանութան ձեռքով շտապ հաւաքեն «Հյուսիսփայլի» 1860 թ. № 10-ի բոլոր օրինակները և ուղարկեն Սինոդի տնօրինութիւնը: Մատենադարան, Սինոդի օրագրութիւններ, 1861, թղթ. 53, թ. 290:

Հունիսի 14 (26), Կալկարա.—Նալբանդյանը, որպես Նոր Նախիջևանի հասարակութեան լիազոր ներկայացուցիչ, օրենսդատ Պողոս Պալի միջոցով, պահանջ է ներկայացնում անղլրական կառավարիչ Հադին հնդկահայ կտակների վերաբերյալ:

ՅԼԺ, IV, 110:

Նույն օրը, Կալկարա.—Պաշտոնական նամակով տիկին Վատվան էլիադին խնդրում է տեսակցութեան օր նշանակել՝ Կատարինե Խոջամալյանի կտակի հետ կապված հարցերը պարզելու համար:

ՅԼԺ, IV, 107:

Նույն օրը, Կալկարա.—Գլխավոր կառավարիչ Հադի գրովիչունը Նալբանդյանին, որով ծանուցում է, թե Մասիհ Բաբաջանյանի գործի

մասին Պողոս Պալից ստացած բոլոր թղթերն ուղարկել է իր փաստաբանին, խնդրելով նրա խորհուրդը, որի պատասխանն ստանալուց հետո, կրկին գրելու է Պ. Պալին՝ Նալբանդյանի փաստաբանին:

ԵԼԺ, IV, 282:

Հունիսի 15 (27), Կալկաթա.—Նալբանդյանի նամակը Հ. Գ. Աբգարյանին: Զի պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 269:

Նույն օրը, Կալկաթա.—Օրենսգետ Պողոս Պալի գրությունը Նալբանդյանին, որին կից ուղարկում է գլխավոր կառավարիչ Հազի պատասխանը Մասեհ Բաբաջանյանի ժառանգության մասին:

ԵԼԺ, IV, 282:

Նույն օրը, Կալկաթա.—Նալբանդյանն ստանում է Վառվառն էլիադյանի հունիսի 15-ի նամակը, որով Կատարինե Խոջամալյանի կտակի դործի մասին բանակցելու համար տեսակցություն է նշանակվում հունիսի 21-ը (հուլիսի 3):

ԵԼԺ, IV, 282:

Նույն օրը.—Լույս է տեսնում «Կոլոկոլի» № 101-ը, որտեղ տպագրված է Ն. Պ. Օդարեի հոդվածը 1861 թ. փետրվարի 19-ի «մանիֆեստի» մասին՝ «Ճորտատիրական նոր իրավունքի վերլուծությունը» վերնագրով:

«Ճորտատիրական հին իրավունքը փոխարինված է նորով,—գրում է նա:—Ընդհանրապես ճորտատիրական իրավունքը չի վերացված: Ժողովուրդը խաբված է ցարի կողմից»:

3. П. Базилева, «Колокол» Герцена, ОГИЗ, 1949, 170—171.

Հունիսի 16(28), Կալկաթա.—Հազը հնդկահայ կտակների դործի առթիվ Նալբանդյանի ներկայացրած պահանջին պատասխանում է, որ հարցը կարող է վճռվել միայն անգլիական դատարանի միջոցով:

ԳԱՔ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/104:

ԵԼԺ, IV, 110:

Հունիսի 17(29), Կալկաթա.—Հովհ. Խաչկյանի նամակը Նալբանդյանին. հայտնում է, թե եղիա Հակոբյանի և Սարգիս Աղավելյանի կտակների մասին ոչ մի տեղեկություն չունի: Ուղարկում է Թ. Լալ.

Բեղնադարյանին ուղղած իր նամակի պատճենը՝ Կատարինե, խոջամալյանի կտակի մասին:

ԳԱՌ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123:97:
 ԵՎՖ, IV, 282:

Հունիսի 21 (հուլիսի 3), Կալկարա.—Նալբանդյանը Վառվառե էլիզաբեթյանի հետ բանակցում է Կատարինե խոջամալյանի կտակի գործի մասին:

ԵՎՖ, IV, 282:

Հունիսի 22 (հուլիսի 4), Կալկարա.—Նամակ օրինակ տրուս Պալին: Հայտնելով, որ Սարգիս Աղավելյանի կտակած գումարի (250000 հնդկական ռուփի) կեսը պատկանում է նոր Նախիջևանին, Նալբանդյանը խնդրում է նրա աջակցությունը, որ այն հասնի ըստ պատկանելության:

ԵՎՖ, IV, 108:

Հունիսի 26 (հուլիսի 8), Կալկարա.—Նամակ Ան. Սուլթանշահին: Հայտնում է, որ տեղի անդլիական դատարանում («Սուլթրիմ կորուս») երեք դատ ունի հնդկահայ կտակների առթիվ, բայց հաջողության վրա վստահ է, քանի որ Նախիջևանի մեջ մի հույակապ դպրոց տեսնելու հույսը քաջալերում է իրեն և դորացնում իր «Ֆիզիկական թուրքական» պատճառով զժողացին չերմուխենից:

Գրում է, որ ծայր աստիճան շոգը, կտակների հետ կապված գործերը հնարավորություն չեն տալիս «Հյուսիսափայլին» աշխատակցելու: Ան. Սուլթանշահին խորհուրդ է տալիս «Հյուսիսափայլի» համար «զեթ մի հատ աղատամիտ բան թարգմանել»: Հույս է հայտնում, որ նա կկատարի իր խորհուրդը, քանի որ «այդ օրագիրը մեր թախքի օրգանն է»:

ԵՎՖ, IV, 108—109:

Նույն օրը, Կալկարա.—Նամակներ [անհայտին], Ստանիսլավին (Սաթին), Ալիբարին, Մ. Միսնսարյանին, Հ. Սվաճյանին, Հակոբյանին, Մ. Վեհապետյանին, Ճ. Արամյանին, հարազատներին, Ղ. Խաֆաֆյանին, Կ. Հայրապետյանին: Ձեռն պահպանվել:

ԵՎՖ, IV, 268:

Հունիսի 30.—Հ. Խալիբյանը Գ. Վ. Ալվադովսկուն ուղղած նամա-

կում հաղորդում է, թե Եկատերինոսլավի նահանգապետ կոմս Սիմեյոնը հունիսի 13-ին գալով Նոր Նախիջևան, Կ. Հայրապետյանից և Մազիստաբատի անդամներից բացատրություն է պահանջել, թե՛ դուք ի՞նչ իրավունքով, առանց իմ գիտության, Նալբանդյանին Հնդկաստան եր ուղարկել:

ԳԱՔ. Նոր Նախիջևանի Մազիստաբատի ք.:

Հուլիսի 1.—«Կոլտկոլում» (№ 102) տպագրվում և միաժամանակ առանձին գրքուկով լույս է տեսնում Ն. Օդարեի «Ի՞նչ է հարկավոր ժողովրդին» կոչը, որը կազմվել և մշակվել է Ն. Ա. Սերնո-Սոլովևիչի, Ն. Ն. Օբրուչևի, Ա. Ա. Սլեպցովի և Նալբանդյանի խորհուրդներով ու ցուցումներով:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XI, 136, 138—146.

Н. П. Огарев, Избранные социально-политические и философские произведения, I, 842—843.

Հուլիսի 3(15), Կալկաթա.—Կատարինե Խոջամալյանի կտակի համաձայն, Նալբանդյանը պահանջ է ներկայացնում Վառվառե էլիավյանին. վերջինս մեկծում է, առարկելով, թե նույնպիսի պահանջ ներկայացրել է նաև Գ. Վ. Ալվազովսկին: Նալբանդյանը որոշում է դիմել դատարան, ցույց տալու, որ Ալվազովսկու պահանջն անօրինական է, քանի որ նա ժողովրդի կողմից լիազորված չէ:

ՅԼՓ, IV, 115:

Հուլիսի 11(23), Կալկաթա.—Նամակներ Կովալսկուն և Կ. Հայրապետյանին: Չեն պահպանվել:

ՅԼՓ, IV, 269:

Հուլիսի 18 (30), Կալկաթա.—Նամակներ Մ. և Ղ. Խաֆաֆյաններին: Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 20 (օգոստոսի 1), Կալկաթա.—Օրենսդետ Պ. Պալի գրությունը, որով Նալբանդյանին հրավիրում է հետևյալ օրվա (հուլիսի 21—օգոստոսի 2) դատական նիստին:

ՅԼՓ, IV, 282:

Հուլիսի 22 (օգոստոսի 3), Կալկաթա.—Պ. Պալի գրությունը, որով Նալբանդյանին հրավիրում է դատարան՝ կտակների գործով:

Նույն տեղը:

Սիճէն հուլիսի 26.—Գ. վ. Այվաղովսկին ֆրանսերեն մի բնագործակ նամակ է գրում Եկատերինովնայի նահանգապետ կոմս Սիվերսին Նալբանդյանի և նրա համախոհների դէմ: Նույն բովանդակությամբ նամակ էլ գրում է Նովոռոսիյսկի և Բեսարաբիայի գեներալ-նահանգապետ Սարգոնովին:

ԿՍԻ, Նոր Նախիջևանի Մագլաուրտի ֆ.:

Հուլիսի 26.—Գ. վ. Այվաղովսկին Հ. Խալիբյանին հայտնում է, թե «Նալպանտամիտք» (Նալբանդյանի համախոհները) իրենց և Խալիբյան ուսումնարանի դէմ աննպաստ կարծիքներ են տարածում:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 27 (օգոստոսի 8), Կալկարա.—Նալբանդյանի պաշտոնական գրութունը Կ. Հայրապետյանին. մանրամասն նկարագրելով կտակների գործի բնթույրը, պատմում է, թե ինչպիսի խոչընդոտներ են հարուցում մի կողմից անգլիական իշխանություններն ու դատաստանական օրդանները և մյուս կողմից՝ Գ. վ. Այվաղովսկին և նրա արբանյակները՝ իրենց կեղծ լիազորագրով: Նալբանդյանը վճռական բողոք է հայտնում Գ. վ. Այվաղովսկու որոշալիքների դէմ, որոնց նպատակն է կողոպտել և յուրացնել հասարակությանը պատկանող գումարները: Նալբանդյանը ցույց է տալիս, որ նման փորձեր կատարվել են նաև անցյալում Գ. վ. Այվաղովսկու համախոհների կողմից. ներսև կաթողիկոսը հուլյնիսկ հնդկահայ կտակների լիազոր է նշանակած եղել այն ժամանակվա Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովին... Բարեբախտաբար այդ փորձերն անցել են անհաջող:

Նալբանդյանը խոստանում է այդ ամենի մասին ժամանակին գրել և հրապարակել մերկացնելով հակառակորդներին:

Հույս է հայտնում, որ մինչև օգոստոսի վերջը տեղի կունենա դատարանի վճիռը:

ԵԼՖ, IV, 110—116:

Նույն օրը, Կալկարա.—Նամակներ հարազատներին, Ղ. Խաֆաֆյանին, Վ. Խալիբյանին (?), Ալփիարին, «Մեղվին» (Հ. Սելւմյանին) և Ստանիսլավին (Սաթին): Չեն պահպանվել:

ԵԼՖ, IV, 269:

Օգոստոսի 2(14), Կալկարա.—Նամակ Ղ. Խաֆաֆյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Ազոստոսի 3(15), Կալկարա.—Նամակ Պողոս Պալին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Ազոստոսի 4(16), Կալկարա.—Պ. Պալի գրությունը, որին կից նախնադրանին է ուղարկում Բաբաջանյանի կտակի գործի և բողոքների տպագրված պատճենները:

Նվժ, IV, 282:

Ազոստոսի 10(22), Կալկարա.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին, Պ. Նաֆաֆյանին և հարազատներին: Զեն պահպանվել:

Նվժ, IV, 269—270:

Նույն օրը.—Գրաբնությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» իններորդ (սեպտեմբերի) և տասներորդ (հոկտեմբերի) ամսատետրակները, Նախնադրանին վերադրվող հետևյալ հոդվածներով.

1. «Նամակ Կոմս Էմմանուելին, Ա. Ա. Ե... ստորագրությամբ (№ 9, էջ 221—225):

2. «Հոռմեական նամակ», Ալֆոնզո Ռաթթի ստորագրությամբ (№ 10, էջ 301—330)*:

Ազոստոսի 16.—«Փարիզ» լիբերալ թերթն իր խմբագրական հոդվածում անդրադառնալով «Մասյաց աղափնու» այն դիտողությանը, թի «Փարիզում» ղեկավարված «Նամակ Կալկաթյան» խորագրով հոդվածի հեղինակը խոսում է «Երկու տողին» ոճովը կամ բերնովը», նկատում է, որ «Փարիզը» «Երկու տողին» ոճովը կամ բերնովը չխոսիր և խոսելիք ալ շունի, քանի որ մեջերնին կարծյաց զանադանություն կա»:

«Փարիզ», 1861, № 52:

Ազոստոսի 17(29), Կալկարա.—Նախնադրանի երկտողը Կ. Վերթանեսյանին, որով տեղեկություն է խնդրում կտակարար Մասնհ Բաբաջանյանի թաղման վայրի մասին:

Նվժ, IV, 117:

Ազոստոսի 22.—Սուրբանական կառավարության հրամանով փակվում է «Մեղուն»: 2. Սվաճյանն այդ առթիվ օգոստոսի 23-ին առանձին թերթիկով տպագրած իր «Աղարարության» հայտնում է. «Պատիվ

* «Հոռմեական նամակի» Նախնադրանի գրչին պատկանելը կասկածելի է (ծան. խմբ.):

ունիմ ծանուցանելու իմ ազնիվ ընթերցողացս, որ երեկ իրիկուն, սեպտեմբերի 3 (օգոստոսի 22) թվականով նամակ մը ընդունեցի Բ. Դոնեն, որ հանկարծական հրամանով մը առժամանակյա կերպով կզաղարկեցնի «Մեղվին» հրատարակությունը, մինչև որ նոր հրաման մը գաս:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ. 193, Վ. 147:

Օգոստոսի 28 (սեպտեմբերի 9), Կալկարա.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին և Ղ. Խաֆաֆյանին: Չեն պահպանուի:

Յժ, IV, 270:

Օգոստոսի 29.—Մատթեոս կաթողիկոսը հատուկ կոնգակով հավանութուն է տալիս Հովհ. Տերոյենցի (Չամուռճյանի) «Մ. Մ. Այվատյանին նամակին քննությունը...» գրքույկին՝ հրատարակության համար:

«Երևակ», 1861, № 114, հավելվածը, 203—206:

Ամառ.—Բեռլինում լույս է տեսնում Ն. Սերնո-Սոլովկիչի «Окончательное решение крестьянского вопроса» գրքույկը, որի առաջաբանում ասված է. «Ես հրապարակում եմ նախագիծ, որովհետև փետրվարի 19-ի օրենքով չլուծված կամ, ավելի ճիշտ՝ ազատված գյուղացիական հարցը կարելի է լուծել միայն երկու կերպ. կամ ընդհանուր ետգնման միջոցով կամ կացիներով. երրորդ ելք չկա, իսկ հարցը չլուծված չի կարող մնալ. հետևապես, այն մարդիկ, որոնք բռնություն չեն ցանկանում, պետք է գործադրեն այն ամենը, ինչ կա իրենց իշխանության տակ՝ ետգնման աջակցելու համար»:

М. Лемке. Очерки освободительного движения «пятидесятых годов», 46.

[Ամառ].—Պոլսում լույս է տեսնում Հովհ. Տերոյենցի (Չամուռճյանի) «Մ. Մ. Այվատյանին նամակին քննությունը քրիստոնեական եկեղեցու կառավարությանը վրա» գրքույկը: Չամուռճյանի գրքույկին, ըստ էության, ուղղված էր դեմոկրատական այն շարժման դեմ, որ 50-ական թվականներին սկսվելով արևմտահայ իրականության մեջ, 1860 թվականի սկզբներին նոր թափ էր ստացել նալբանդյանի անմիջական ազդեցության շնորհիվ: Պողոս վարդապետի հարցը, ինչպես նաև հայ եկեղեցու կառավարման բնույթի հետ կապված խնդիրները լուի պատրվակ էին, որոնց բոլոր ամի տեղի ունեցող ազդավորական-բաղադրական սուր պայքարը Պաշտպանելով հայ եկեղեցու «միապետական» իրավունքները, Չամուռճյանը և արևմտահայ ռեակցիայի մյուս պարագլուխները պաշտպանում էին միապետությունը ընդհանրապես, իրեն բաղադրական կառավարման «առավածադիր» ձև: Նրանք լավ էին հասկանում, որ նալբանդյանը և արևմտահայ դեմոկրատները՝ Հ. Ավաճյան, Մ. Այվատյան, Կ. Փանոսյան և ուրիշներ, Պողոս վարդապետի հարցի առնչությամբ, պաշտպանելով ժողովրդի իրավունքները կրոնական խնդիրներում, ըստ էության, բա-

ղարական-հասարակական գործերում ժողովրդի ակտիվ, վճռական մասնակցության հարցն էին բարձրացնում: Իր գրքույկում Չամուռճյանը «օրինավոր» է համարում կառավարման մեջ այն փոփոխությունները, որոնք մտցվում են «պետության գլխույն կողմեն» և որոշակի կերպով դատապարտում է ժողովրդական ապստամբության ուղին. «Նս ժողովուրդին ո՛չ խենթություն ընկու իրավունքը կճանչնամ, և ո՛չ ապստամբություն հանելու...». այնուհետև վկայակոչելով «աստվածաշունչ պատգամը», թե՛ ով որ հակառակ է իշխանության, հակառակ է աստուծո հրամանին, Չամուռճյանը գրում է. «Ըսածներես կհասկցվի, որ պ. Մատթեոսին [Այվաթյան] ըսածներուն հետևությամբ, աշխարհական կառավարության մեջ խենթություն կամ ապստամբություն, իսկ եկեղեցականի մեջ խառնակություն և շփոթություն կլլելը անխորշելի է»:

Հովհ. Տերոյենց, Մ. Մ. Այվաթյանին նամակին բնեությունը:
Բրիտոնենական եկեղեցվո կառավարությանը վրա. 35—39:

Իր գրքույկի բաղմամբով էջերում Չամուռճյանն այն միտքն է արտահայտում, որ թե՛ Մ. Այվաթյանը և թե՛ բոլոր «մեղվականները» («ղոնամիջյան ժողովարանը») անհավատություն և ապստամբություն բարոզելով, կապվում են նալբանդյանի հետ: Չամուռճյանի գրքույկը, փաստորեն, նալբանդյանի դեմ է ուղղված:

Սեպտեմբերի 11(23), Կալկաթա.—Նամակներ Ալփիարին, Մ. Հակոբյանցին (?), Հ. Սվաճյանին, Կ. Հայրապետյանին և Դ. Խաֆաֆյանին: Չեն պահպանվել:

ՆԼԺ, IV, 270:

Սեպտեմբերի 15-ից հետո.—Պետերբուրգի համալսարանում հարյուրավոր ուսանողների առաջ բարձրաձայն ընթերցվում է «Նրիտասարդ սերդին» կոչը: Այդ մասին իր հիշողություններում վրաց նշանավոր հրապարակախոս Ն. Նիկոլաձեն գրում է.

«Սրտի թրթիռով էինք լսում ընթերցողին, որ ավելի ու ավելի էր ողեւորությամբ համակվում: Կոչի մեջ ամեն ինչ մեղ համար հայտնագործության նշանակություն ուներ: Ո՛չ թե նրա համար, որ օպուզիցիոն գրականությունը մեղ անծանոթ էր. մեկանից շատերը կարդում էին «Կոլիկոլը», «Պոլյարնայա ղվեկդան» և Գրեցենի այլ հրատարակությունները: Բայց դրանց մեջ կար ծաղր, խոցող սարկազմ, իսկ այստեղ ուղղակի հնչում էր ապստամբության կոչ, ո՛չ թե ուղղելու, այլ տապալելու ամբողջ իրաւակարգը: Կոչի առանձին արտահայտություններն ու ամբողջ բովանդակությունը չեմ հիշում, բայց նրա ընդհանուր տոնը, որ հնչում էր երպես նղովք՝ մինչև մահ չեմ մոռանա: Համենայն դեպս, ինձ վրա կոչը թողեց այդպիսի տպավորություն: Իմ ամբողջ մարմինը փշաքաղվեց... Կոչի արտաբերման տեսքը, նրա բնաբանը, այն

ակամա սարսուռը, որ ապրեցի ես կոչի ընթերցման պահին կայսերական համալսարանի մեծ դահլիճում հաղարավոր բաղմոթյան առաջ այսօր էլ իմ աչքի առջև է, կարծես թե երեկ լիներ»:

«Каторга и ссылка», 1927, № 33, 36.

Սեպտեմբերի 18.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» տասնմեկերորդ (նոյեմբերի) ամսատետրակը: Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Խոալացի աղջկա երգ 1859 թվականից», Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ. գրության վայրը նշված է «Զոդեն. Մայնի վերա Ֆրանկ-ֆուրտի մոտ» (էջ 400—402):

Սեպտեմբերի 20.—Նալբանդյանը ստմա է վերցնում «Կոլումբո» շոգենավի համար՝ սեպտեմբերի 23-ին Կալկաթայից մեկնելու մտադրությամբ:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., 123/109:

Սեպտեմբերի 21 (հոկտեմբերի 3), Կալկաթա.—Նալբանդյանը լիազորագիր է տալիս Ս. Աբգարին և Պ. Պալին՝ իրավունք վերապահելով նրանց ստանալ և իրեն ուղարկել Մասեհ Բաբաջանի ժառանգությունից նոր Նախիջևանին հասնող գումարի մնացորդը: Առանձին գրությամբ բացատրում է, որ նրանց վրա է դնում այդ պարտականությունը, որովհետև ինքն այլևս չի կարող մնալ Կալկաթայում:

Ե. Շահադիդ, Դիվան Միֆայել Նալբանդյանի, 187—189:

Սեպտեմբերի 25.—Տեղի է ունենում Պետերբուրգի համալսարանի ուսանողության բազմահազար ցույցը, որը ցրվում է զորքի միջոցով. հարյուրավոր ուսանողներ բանտարկվում են Պետրոսավիլովյան բերդում:

Հետևյալ օրը (սեպտեմբերի 26-ին) Պետերբուրգի համալսարանը փակվում է:

«Каторга и ссылка», 1927, № 33, 38—39.

Սեպտեմբերի 26.—Նալբանդյանի հարուցած գործի առթիվ Կալկաթայի դատական ատյանը կայացնում է իր վճիռը՝ հօգուտ նոր Նախիջևանի:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, դ. 940, թ. 11:

Սեպտեմբերի 27, Կալկաթա.—Նալբանդյանի երկաթուղը Սեթ Աբ-

գարյանին, որով խնդրում է իր հաշվին 50 ռուբլի վճարել ծեր և աղքատ Ռեթեոսին, իբրև վարձատրություն նրա բաղձօրյա աշխատության:

ԵԼԺ, IV, 117:

Եւսյն օրը.—Հաջողությամբ ավարտելով հնդկահայ կտակների գործը, Նալբանդյանը մեկնում է Կալկաթայից:

ԵԼԺ, IV, 273:

Հոկտեմբերի 3.—Գ. Վ. Այվազովսկին Մատթեոս Կաթողիկոսին ուղղած նամակում գրում է, թե Նալբանդյանը և նրա համախոհները հետզհետե ուժեղանում են նոր Նախիջևանում, Թիֆլիսում և Պոլսում, թե նրանք ժողովրդին դեպի «անկրոնության վիհն են տանում, և ժողովուրդը հուզված է, ինչպես մրդկալից հողմերի ուժգնությունից փոթորկված ծովը... Այդ նրանք են,—շարունակում է Այվազովսկին, նկատի ունենալով գլխավորապես Նալբանդյանին,—որ «Հյուսիսսփայլի» մեջ «անհնարին հանդգնությամբ» ամենայն շարախոսություն և հայհոյություն են գրում Ներսես Կաթողիկոսի, էջմիածնի, եկեղեցականների, եպիսկոպոսի, իր՝ Գ. Վ. Այվազովսկու և ուրիշ շատերի դեմ. նրանք են, որ չեն թողնում ի կատար ածելու Սինոդի որոշումը՝ ջանալով, որ ներքին գործերի մինիստրի ձեռքով չխափանվի «այն դիվաշունչ արագրի» («Հյուսիսսփայլի») հրատարակությունը. նրանք են, որ դարձյալ բորբոքում են նոր Նախիջևանի բնակչության մեջ երկպառակության հրդեհը, որի սկզբնապատճառը Նալբանդյանն է՝ բացահայտ ապստամբության և անհնազանդության մղելով ժողովրդին, որն արդեն շեղվել է՝ Միքայել Նալբանդյանի և նրա համախոհների «շարաթուն վարդապետության» (ուսմունքին) հետևելով:

Մատենադարան, Երեցյանի արխիվ, թղթ. 150, Վ. 143:

Հոկտեմբերի 8(21), Մադրաս.—Նամակ Սեթ Աբգարին: Չի պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 270:

Հոկտեմբերի 12.—Մոսկվայի Տվերսկայա հրատարակում տեղի է ունենում ուսանողական ցույց, որին մասնակցում են ավելի քան 500 հոգի. 340 հոգի ձերբակալվում են:

«Համբավաբեր Ռուսիո», 1861, № 7, 3—4:

Հոկտեմբերի 21.—Գրաքննության գլխավոր վարչության նախագահ Պոլտյատինը Կովկասյան կոմիտեի անդամ Բուսկովին հայտնում է,

որ «Հյուսիսափայլի» 1860 թ. 10-րդ գրքի 312 և 313-րդ էջերում արված դատողությունները հայ հոգեւորականության մասին, իրոք, չպետք է թույլատրվեն տպագրության, բայց զրանք հիմք չեն տալիս ամսագիրը փակելու համար: Այնուհետև հայտնում է, որ Պետերբուրգի զրաքննական կոմիտեին կարգադրված է՝ այսուհետև թույլ չտալ այդ ամսագրում վերափորական արտահայտություններ հայ հոգեւորականության գեմ և այդ մասին տեղեկացնել ամսագրի խմբագիր Ստ. Նազարյանին:

ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1948, № 11, 79—80:

Հոկտեմբերի 23, Մադրաս.—Նամակներ Թ. Խ. Ավետուհին, Ս. Հ. Աբգարին, Պ. Հ. Պալին և Եղբորը (?): Ձեն պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 270:

Հոկտեմբերի 24.—Նալբանդյանը հասնում է Սուեզ:

ԵԼՓ, IV, 273:

Նույն օրը.—Մտնում է Կահիրե:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 28.—Կահիրեից մեկնում է:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 29.—Հասնում է Ալեքսանդրիա:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 30 (նոյեմբերի 11), Ալեքսանդրիա.—Նալբանդյանի հեռագիրը Ղ. Խաֆաֆյանին՝ Հոլանդիա: Ձի պահպանվել:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/178ր:

Հոկտեմբերի 31 (նոյեմբերի 12), Ալեքսանդրիա.—Նամակներ Կ. Հայրապետյանին, Ղ. Խաֆաֆյանին և Սիրոբ Նալբանդյանին: Ձեն պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 270:

Նոյեմբերի 2.—Ալեքսանդրիայից մեկնում է:

ԵԼՓ, IV, 273:

Նոյեմբերի 3.—Ձերբակալվում և Պետրոպոլիսյան բերդում բանտարկվում է Վ. Ա. Օբրուչևը:

М. Н. Гернет, История царской тюрьмы, 345.

Նոյեմբերի 4.—Նալբանդյանը հասնում է Երուսաղեմ:

Նվժ, IV, 273:

Նոյեմբերի 8.—Երուսաղեմից մեկնում է:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 9.—Հասնում է Յոսպե (Յաֆֆա):

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 11.—Հասնում է Ալեքսանդրետ:

Նվժ, IV, 274:

Նոյեմբերի 14(26), Ալեքսանդրետ.—Նամակներ Սեթ Հ. Աբգարյանին, Անջելո Ռոզետտոյին և Ստանիսլավին (Սաթին):

Նվժ, IV, 270:

Նույն օրը.—Ալեքսանդրետից մեկնում է:

Նվժ, IV, 274:

Նոյեմբերի 17.—Վախճանվեց Ն. Ա. Դոբրոլյուբովը:

С. А. Рейсер, Летопись жизни и деятельности

Н. А. Добролюбова, 314.

Նոյեմբերի 18(30), Ալեքսանդրետ.—Նալբանդյանի հեռագիրը Հ. Սըվաճյանին: Զի պահպանվել:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., 123/178:

Նույն օրը.—Հասնում է Իզմիր:

Նվժ, IV, 274:

Նույն օրը.—Իզմիրից մեկնում է:

«Ծաղիկ», 1861, № 15:

Նույն օրը.—«Արշալույս Արարատյան» թերթը, հիմնվելով Կալկաթայից ստացած մասնավոր նամակի վրա, հաղորդում է, որ Նալբանդյանը հաջողությամբ ավարտելով հնդկահայ կտակների գործը, մեկնել է Կալկաթայից:

«Արշալույս Արարատյան», 1861, № 662:

Նոյեմբերի 20.—«Ծաղիկ» տասնօրյա հանդեսը Նալբանդյանի Իզմիր ժամանելու առթիվ գրում է.

«Հայկական գրականության ասպարեզին ախոյաններեն արժանահարգ պ. Նալբանդյանցը, որուն տաղանդը և անհատական արժա-

նախորդութիւնը և ազգասեր ոգին ու սիրտը արդէն շատերուն հայտնի է, նոյեմբերի 18-ին Աղերսանդրիայէն Իզմիր հասաւ՝ իր ի Հնդկաստան ճանապարհորդութենէն վերադառնալով, և նույն օրը ավստրիական շոգենավով մեկնեցաւ ի Պոլիս:

«Հաշտենից» և «Ալասպուրական» ընկերութեանց մեծարդո անդամներուն հետ մենք ևս պատիւ ունեցանք իր հետը տեսութիւն բնելու և ի մոտուստ նշմարելու և ստուգելու, ինչ որ արդէն լսած և խմացած էինք իր ազատականութեան և ազգասիրութեան վրա, երբ կերէր անիկա իր ազատական դրոշը, որուն բռնութեան ձեռք ծալված ըլլալուն տրտմանիւ լուրը արդէն առած ենք:

Ճշմարիտ սկզբունքներու վրա հիմնված գրութիւն չը չարժիր ժամանակին շունչէն, և հօգուտ հանրութեան անխախտ կոնա աչն՝ ապագային մեջ, նաև պարագաներու բռնութեան առջև: Համոզված ենք, թէ արդո Մ. Նալբանդեանցը այսպիսի փրկավետ գրութեան մը տեր է և իր անսովորութիւնը թէև կարճատե եղաւ, սակայն մեր հիշողութիւնը համակրութեան այնպիսի գրոշմով մը կնքեց, զոր ժամանակին թեւ անկարող պիտի ըլլա սրբել և ջնջել»:

«Մաղիկ», 1861, № 15, 120:

Նույն օրը.—Նալբանդեանը Հնդկաստանից վերադառնալիս մտնում է Պոլիս: «Մեկուն», հատուկ խմբագրական հոդվածով, նշելով Նալբանդեանի երկրորդ այցելութիւնը, գրում է. «Պ. Միքայիլ Նալբանդեանց, նորնախիջեանցի երիտասարդը, Բեդերսպուրկի համալսարանի ընտրելի, մեր և հայ ազգին ողջամիտ մասին սիրելի բարեկամը մայրաքաղաքս հասաւ թերթիս թվունցն թվականովը [նոյեմբերի 20] Հնդկաստանէն գալով և Երուսաղեմ ալ հանդիպելով»: Այնուհետեւ, համառտակի տեղեկութիւններ տալով կտակների մասին և բարձր գնահատելով Նալբանդեանի դերն այդ գործում, թերթն ավելացնում է. «...Կվերջացնենք մեր խոսքը, հայտնելով մեր ուրախութիւնը պ. Նալբանդեանցի փառավոր հաջողութեան վրա, անոր մատուցանելով ազգին կողմէն մեր խորին շնորհակալութիւնը և հուսալով, որ Նախիջեվանի ազգային, շնորհիւ բարեհիշատակ հանդուցյալներուն արդեանց և շնորհիւ անոնց բարերարութեան կյանք տվող պ. Նալբանդեանցի տաժանելի աշխատութեանցը, կարող պիտի ըլլան դաստիարակութեան, կրթութեան և հառաջադիմութեան ամենահարկավոր և զխաղիւր

պիտույքը ձեռք բերած, աղգային տանը մեկ անկյունին հիմն ալ իրենք դնելու»:

Վերջում Սվաճյանը հայտնում է, որ մի քանի օրից հետո նալբանդյանը Պոլսից մեկնելու է Լոնդոն՝ կտակների դործն ավարտելու համար:

«Մեղու», 1861, № 146, 217—218:

Դեկտեմբերի 1(13), Պոլիս.—Նամակներ Հ. Սվաճյանին և Պ. Մելիտոսյանին: Չեն պահպանվել:

ՅԼԺ, IV, 270:

Նույն օրը.—Իզմիրի «Ծաղիկ» տասնօրյա հանդեսը, ստանալով «Հյուսիսսփայլի» համարները, իր ուրախությունն է հայտնում նրա անխափան հրատարակվելու առթիվ և հանձնարարելով ընթերցողներին, հատկապես հիշեցնում է, որ այդ ամսագրի հրատարակիչներից մեկն է Նալբանդյանը: «Հյուսիսսփայլը» հայ հանդեսներուն երևելիներեն մեկն է, և իր պարունակած դանազան օգտակար նյութերին ընթերցողն ինքնին կրնա համոզվիլ և խոստովանիլ մեր ըսածին ստուգությունը: Իզմիր ստորագրության տեղն է «Վասպուրական» թանգարանը»:

«Ծաղիկ», 1861, № 16:

Դեկտեմբերի 6.—Գ. Վ. Ալվադովսկին Նիատերինոսլավի նահանգապետ կոմս Սիվերսին ուղղած նամակում գրում է, թի ինքը միանգամայն համաձայն է Կ. Հայրապետյանի և նրա համախոհների վեմ գործադրելու կառավարական խիստ միջոցներ, առանց որոնց թեմի գործերը վարելն իր համար կդառնար չափազանց ծանր մի բևու:

ԳԱԹ, նախիջևնի Մադիստրատի ֆ.:

Դեկտեմբերի 11.—Հ. Չերքեզյանը Մատթեոս կաթողիկոսին ուղղած նամակում իր դժգոհությունն է հայտնում, որ «Հյուսիսսփայլի» տպագրությունն արգելելու մասին Սինոդի որոշումը մինչև այսօր անկատար է մնացել: «Հյուսիսսփայլի» «վնասակարության» վերաբերյալ նոր փաստեր բերելով, Չերքեզյանը խնդրում է, որ կաթողիկոսն իր «աստվածապարզ և կայսերատուր իշխանությանը» ի կատար ածի «Հյուսիսսփայլ» կոչված «վնասաբեր և աղակործան օրագրի խափանման պանծալի գործը», որ նա արդեն սկսել է: Նվ այդ նպատակով խնդրում է կրկին դիմել Կեվկասի փոխարքայի միջնորդությանը:

«Մասյաց աղալնի», 1862, № 16, 186—188:

Նույն օրը.—Ժանդարմների շեֆը ներքին գործերի մինիստրին հաղորդում է ցարի կարգադրությունը՝ ռուս էմիգրանտական մամուլի դեմ միջոցառումներ ձեռնարկելու վերաբերյալ:

А. Н. Герцен, Полное собрание сочинений, XI, 224.

Գեկտեմբերի 12.—Կ. Հայրապետյանի նամակը Նալբանդյանին. գրում է, թե այժմ ամեն ինչ լավ է. խնդրում է փետրվար ամսին (1862 թ.) լինել Պետերբուրգում, հույս հայտնելով, որ այնտեղ միմյանց հետ տեսնվելուց հետո, թերևս, միասին Նոր Նախիջևան էլ գնան՝ «կտոր մը ժողովուրդի հետ սեր վայելելու, վարժատուն բանալու և այլն, և այլն... Ուզում եմ, որ շնացնեմ, մեկ տպարան ալ կհասկենք ունենալու, որ Նախիջևանը ուրիշ քաղաքներու կարոտություն չունենար. այդ տմենք մենք Ձեզ հետ պիտու է անենք...»

Միմիայն շատ կուխնդրեմ Ձեզ, պիտու է խոհեմությամբ, երկայնամտությամբ և համբերությամբ բան անել, մի՞ նեղանար. այժմ ամեն կողմից նայում են Ձեր ու մեր վերա (թեև ոչինչ չենք արած, բացի լավից, ոչինչ չգիտենք բացի ճշմարտությունից). ուրեմն պիտու է զգուշությամբ: Մեր բարեկամք ամենեւրեւ լավ են և անփութիս նույն հաստատու գրության մեջ են. դրավանց կտոր մը պարկեշտություն, խոնարհություն, լուռ ու մունջ կենալ պետք է այսպիսի միջոցները»:

ЦГИАМ, ф. ОИПЧ, л. 54, г. 179—180.

Գեկտեմբերի 14, Էրեկոյան.—Պոլսի Արևելյան թատրոնում Նալբանդյանը դիտում է «Երկու հիսնապետներ» և «Երկու մոռացկոտներ» պիեսների բեմադրությունը: Ներկայացումից առաջ Նալբանդյանը, ինչպես վկայում է Ա. Այվազյանը, «իմաստալից ճառ մը կըսե, որ բուն ծափահարությամբ կընդմիջվի և կընահատվի, և օրինակն կհրատարակվի նույն սարվա «Մեղու» հանդեսին մեկ թվույն մեջ»:

Ա. Այվազյան, Ծառ հայ կենսագրությանց, 113:

Գեկտեմբերի 17, Պոլիս (Բերա).—Նալբանդյանը գրում է «Ալզալին թատրոն Պոլսի մեջ» հոդվածը, որ, հավանորեն, գեկտեմբերի 14-ի Էրեկոյան Արևելյան թատրոնում, ներկայացումից առաջ, արտասանած ճառի շարադրանքն է:

ՆՖժ, II, 307—311.

Գեկտեմբերի 20.—«Մեղուն» տպագրում է «Ալզալին թատրոն Պոլսի մեջ» հոդվածը:

«Մեղու», 1861, № 147, 225—228:

Նույն համարում արտատպվում է «Խալացի աղջկա երգ 1859 թվականից» բանաստեղծությունը (էջ 228—229), նոր՝ «Խալացի աղջիկ» խորագրով:

Նույն օրը.—«Փարիզը» «Արշալույս Արարատյան» թերթից արտատպվում է Նալբանդյանի՝ հնդկահայ կտակների զործն ավարտելու և Կալիֆալից մեկնելու լուրը:

«Փարիզ», 1861, № 57:

Դեկտեմբերի 22, Պոլիս.—Նալբանդյանը Պոլսի ռուսական դեսպանի հանձնարարությամբ գրում է «Армянно-грегорианская община в Константинополе» զեկուցագիրը, որտեղ, նկարագրելով արևմտահայերի իրավաքաղաքական ծանր վիճակը Թուրքիայում և նշելով հայ ժողովրդի համակրությունը Ռուսաստանի նկատմամբ, անհրաժեշտ է համարում ռուս կառավարության միջամտությունը, որի շնորհիվ կարելի կլինի կասեցնել անգլո-ֆրանսիական ազդեցությունը, որ տարածվում է միսիոներների պրոպագանդայի և այլ միջոցներով:

Նվժ, II, 346—358:

Դեկտեմբերի 26.—Պոլսի ռուսական դեսպան Ա. Բ. Լոբանով-Ռոստովսկին Կովկասի փոխարքայի տեղակալ Գ. Դ. Օրբելիանիին է ուղարկում Նալբանդյանի «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը». լիովին հավանություն տալով Նալբանդյանի դիտողություններին, դեսպանը նշում է, որ արժարժված խնդրի նկատմամբ Նալբանդյանն ունի «շահագրգիռ հայացք»:

Անտիպ երկեր, 424—425:

Դեկտեմբերի 27.—Նալբանդյանը Պոլսից մեկնում է Հոնդոն:

Նվժ, IV, 274:

Դեկտեմբերի 31.—«Մեղվում» տպագրվում է «Ապոլոնին» բանաստեղծությունը:

«Մեղվում» 1861, № 148, 236:

Նվժ, I, 92:

1862

Հունվարի 2.—Նալբանդյանը հասնում է Մարսել:

Նվժ, IV, 274:

Հունվարի 4, Մարսել.—Նամականք Հովհ. Բերբերյանին, Ղ. Նալ-

բանդյանին, Ղ. Խաֆաֆյանին, Կ. Հայրապետյանին և Կյուրեղին(?) :
Ըեն պահպանվել :

ՅԼԺ, IV, 270 :

Նույն օրը.—Մարտիկից մեկնում է Փարիզ :

ՅԼԺ, IV, 274 :

Հունվարի 5.—Հասնում է Փարիզ :

Նույն տեղը :

Հունվարի 8.—Փարիզից մեկնում է Լոնդոն :

Նույն տեղը :

Հունվարի 9.—Հասնում է Լոնդոն :

Նույն տեղը :

Հունվարի 15.—Արտաքին գործերի մինիստր Ա. Մ. Գորչակովը Կովկասյան կոմիտեին է ուղարկում «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը», խնդրելով վերջինիս մասին կոմիտեի կարծիքը :

Անտիպ երկեր, 426 :

Հունվարի 17.—Կովկասյան կոմիտեն արտաքին գործերի մինիստրին շերադարձնելով «Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը», նախապաշարժացնում է Նալբանդյանի հաղորդած տեղեկություններին անվերապա հորեն վստահելուց. նա վկայակոչում է Նալբանդյանին «մոտիկից ճանաչողների» [Գ. Վ. Այվազովսկի, Խ. Լազարյան, Ի. Գելյանով և նմանների] կարծիքը, թե Նալբանդյանը սիրում է խառնվել ուրիշների գործերին և ձգտում է շարունակ ազդեցություն ձեռք բերել հայերի մեջ գոյություն ունեցող զանազան պարտիաների վրա» :

Անտիպ երկեր, 426—427 :

Հունվարի 20, Լոնդոն.—Նամակ Մ. Զուխաճյանին. բողոքում է Զուղայի առաջնորդ Թադեոս Կալիսկոպոս Բեգնազարյանի բռնությունների և շահատույությունների դեմ, նկարագրում է Զուղայի ժողովրդի լճվառ վիճակը. բնակիչներից շատերը տնտեսական ծանր վիճակում են, նույնիսկ՝ զրկված օրական հացը հայթայթելու հնարավորությունից : Գրում է, որ այդ մասին բաղմամբիվ փաստեր և տեղեկություններ ունի, որ հրապարակելու է : Բանի որ ժողովրդի բողոքը՝ նրան հարստահարող հոգևւթորականության կողմից արհամարհանքի ու ծաղրի է ենթարկվում,

Նախագահին անհրաժեշտ է համարում տալ պարական մամուլի միջոցով, ոչ միայն հայերեն, այլև ուրիշ լեզուներով, մերկացնել հոգևորականների բնություններն ու հարստահարությունները ժողովրդի նկատմամբ: Եկ, IV, 118—122:

Նույն օրը, կոնդոն.—Երկրորդ նամակը Մ. Զուխանյանին. հայտնելով, որ Կալկաթայի հայկական եկեղեցում էջմիածնին պատկանող զգալի գումար է կուտակվել, խնդրում է կարգադրություն տնել, հիշեցնելով, որ այդ գումարը կարելի է օգտագործել էջմիածնում դպրոց հիմնելու համար:

Եկ, IV, 122—123:

Հունվարի 22 (փետրվարի 3), կոնդոն.—Նամակ Հովհ. Խաչկյանին. հայտնում է, որ Զուղայի ժողովրդի ծանր վիճակի և հոգևորականների հարստահարությունների մասին գրել է կաթողիկոսին, ինչպես նաև Թիֆլիսի և էջմիածնի իր բարեկամներին, որպեսզի նրանք իս բողոքեն: Եկ, IV, 123—124:

Նույն օրը, կոնդոն.—Նամակներ Ղ. Խաֆաֆյանին և Ս. Հ. Աբգարյանին: Չեն պահպանվել:

Եկ, IV, 271:

Հունվարի 23 (փետրվարի 4), կոնդոն.—Նամակներ Եղրայրներին, Ղ. Խաֆաֆյանին, Հովհ. Բերբերյանին, Ս. Սուլթանշահին, Ֆ. Ռուսնին և Կովալսկուն: Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունվարի 24 (փետրվարի 5), կոնդոն.—Նամակ «Մեղվին» (Հ. Սվանյանին): Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունվարի 26 (փետրվարի 7), կոնդոն.—Նամակներ Ղ. Խաֆաֆյանին և Կովալսկուն: Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունվարի 27.—«Արշալույս Արարատյան» կղերա-ռեակցիոն թերթը տպագրում է էջմիածնի Սինոդի 1861 թ. հուլիսի 8-ի որոշումը՝ «Հյուսիսափայլի» հրատարակությունն արգելելու վերաբերյալ Կովկասի փոխարքայի առաջ հարց հարուցելու մասին:

«Արշալույս Արարատյան», 1862, հունվարի 27:

Հունվարի 28 (փետրվարի 9), Լոնդոն.—Նամականքի Հովհ. Քյաթիպյանին և Կ. Հայրապետյանին: Չեն պահպանվել:

ՆԱԺ, IV, 271:

Հունվարի 29 (փետրվարի 10), Լոնդոն.—Նամականքի [Մ.] Հակոբյանցին և Ալիբարին: Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունվարի 30 (փետրվարի 11), Լոնդոն.—Նամակ Մ. Բուդաղյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունվարի 31 (փետրվարի 12), Լոնդոն.—Նամականքի «պապային» (?) և «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին): Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունվար.—Մարկիզ դե Տրավերսեն Լոնդոնում ծանոթանում է Գերցգինի և նրա ընկերների հետ:

M. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 106.

Հավանաբար, Նալբանդյանը դե Տրավերսեի հետ ծանոթացել է ինչ աչդ ժամանակ:

Փետրվարի 1(13), Լոնդոն.—Նամակ Կովալսկուն: Չի պահպանվել:

ՆԱԺ, IV, 271:

Փետրվարի 3(15), Լոնդոն.—Նամակ Տ. Փեշտամաճյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 5(17), Լոնդոն.—Նամակ Մ. Բուդաղյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 7(19), Լոնդոն.—Նամականքի «պապային»(?) և «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին): Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 9(21), Լոնդոն.—Նամակ Հովհ. Քյաթիպյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 12.—*Լոնդոնից մեկնում է Փարիզ:*

Եկփ, IV, 274:

Փետրվարի 13.—*Հասնում է Փարիզ:*

Կույն ակղը:

Փետրվարի 14(26), Փարիզ.—*Նամակներ Կալկաթայի իր ծանոթներին՝ Պ. Միլիտոսյանին, Պ. Պալին, Բ. Խ. Ավետուժյանին, Կ. Մ. Դավթյանին: և Ս. Հ. Արզարյանին: Չեն պահպանվել:*

Եկփ, IV, 271:

Փետրվարի 14.—«Փարիզ» թերթը, հաղորդելով էջմիածնի Սինոդի որոշումը «Հյուսիսափայլի» մասին, գրում է. «Հյուսիսափայլը» բնավ կարգացած չիմք, և չիմք գիտեր ամենեկին, թե նա ի՞նչ կքարոզե: Բայց եթե անոր հրատարակածները մոլար գաղափարներ ալ լինին, դարձյալ անիկա դադարեցնել տալը խղճի և տպագրական աղատության դեմ է և դարույս ոգւոյն հակառակ»: Թերթը գտնում է, որ «մոլար գաղափարները» դեմ պետք է պայքարել «անմոլար» գաղափարներ տարածելով, այսինքն՝ ազատ բանակովի միջոցով: «Դարույս ոգւոյն» հակառակ լինելուց բացի, «Հյուսիսափայլը» փակելը հոգւլածագիրը պայքարի անօգուտ ձև է համարում: Ի՞նչ կրնանք ընել,—հարցնում է նա,—եթե վաղը «Հյուսիսափայլի» արգո հեղինակները կամ ուրիշ անձինք եվրոպա գան, օրինակի աղագավ, Անգղիա երթան, և մեր շուրջ մոլորություններն ազատորեն և առատորեն տպագրեն ու տարածեն. կրնա՞նք հոն ալ միջնորդ մը գտնել տպադրածին խափանելու կամ իրենց ընթերցողներուն ձեռքն խլելու: Ի՞չ երբեք: Եվ ահա Լոնսոա (Լոնդոն) հրատարակված «Ջանգալ» («Կուլտուր») անուն ռուսերեն օրագիրը մեզի օրինակ կրնա լինել»:

«Փարիզ», 1862, № 61:

Փետրվարի 19 (մարտի 3), Փարիզ.—*Երկու նամակ «պապային» (?) Չեն պահպանվել:*

Եկփ, IV, 271:

Փետրվարի 21—22 (մարտի 5—6).—*Նալբանդյանը լինում է Կալկում (Ֆրանսիա):*

ԳՖԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/178ր:

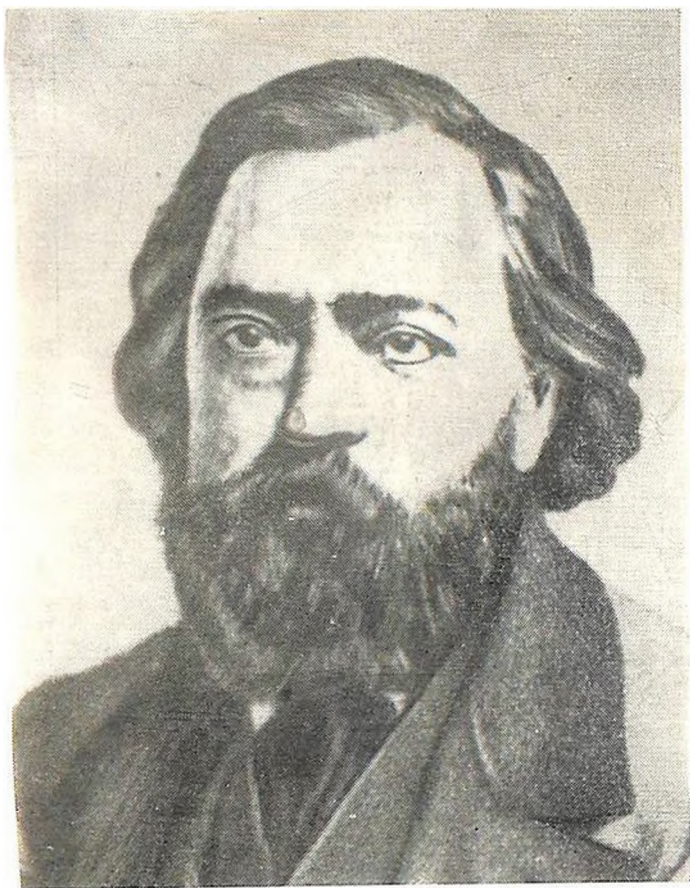
Փետրվարի 24 (մարտի 8), Լոնդոն.—*Նամակ Հովհ. Քյաթիսյանին: Չի պահպանվել:*

Եկփ, IV, 272:

Ալեքսանդր Իվանովիչ
Գերցեն

Նիկոլայ Պլատոնովիչ
Օգարև

Փետրվարի 27 (մարտի 11), Լոնդոն.—Ս. Թագվորյանի նամակին (տե՛ս մայիսի 14(26) կից ծածկագրի տակ նալբանդյանը մականորում է. «Պահպանելի օրինակ: Ծիշտ է: 11 մարտի նոր ոճով, 1862, Լոնդոն»:

Նվժ, IV, 284—285. հերդեր:

Նույն օրը, Լոնդոն.—Նամակ Հովհ. Բյաթիսյանին: Ձի պահպանվել:
Նվժ, IV, 272:

Փետրվարի 28 (մարտի 12), Լոնդոն.—Նամակներ Մ. Բուդաղյանին, Ղ. Խոֆաֆյանին, «պապային» (?) և Հ. Սվաճյանին: Ձին պահպանվել:
Նույն տեղը:

Փետրվար.—Չամուռնյանն «Արշալույս Արարատյան» թերթից, առանձին գոհունակությամբ, ամբողջովին արտատպելով էջմիածնի Սինոդի որոշումը «Հյուսիսսփայլի» մասին, շտապում է եղբակացնել, թե՛ «պետության հրամանով ալ ասկեց ետքը [ներա] հրատարակությունը արգելեր են»: «Այս պարբերականս գովողներն ալ, քաջալերողներն ալ, շատկեկ բաժանորդ գտնելու աշխատողներն ալ նույն դատապարտության տակ են»,—գրում է Չամուռնյանը, ակնարկելով Սվաճյանին և մյուս «մեղվականներին»:

Անդրադառնալով Նալբանդյանին, Չամուռնյանը նշում է, որ նա «ուղղափառ հավատի դեմ» իր նետերն աքձակում էր «Հյուսիսսփայլի» միջոցով, ինչպես և հետագայում, Պոլիս գալով՝ «Մեղվի» միջոցով: Սակայն «Փարիզը» Նալբանդյանը չկարողացավ օգտագործել, որովհետև «Շահնաղարյան վարդապետը անոր հոգված չէր տար տպելու: Ուստի հարկ եղավ Նալբանդյանցին իր «Ներիւ տող» խոսքը առանձին տետրակով տպել և Կոստանդնուպոլիս ձրի բաժնեկու համար խրկել «Մեղվի» խմբագրին, որ ան ալ հասար հինգական դուրուշ ծախելով, ստակը հեղինակին մուրրությունը իր պարբերականին մեջ տարածելու գործածեց»:

Արեմտահայ գեմոկրատներին գալով, Չամուռնյանը նշում է, որ Երանք, կաթողիկոսի իշխանությունը չճանաչելով, իրենց «մուլար վարդապետություններու դատապարտությունը» նույնքան բանի տեղ կլինեն, ինչքան վնասերն ու Ռուսսոն՝ իրենց գրքերի դատապարտությունը:

«Ներակ», 1862, № 123, 79—86:

Մինչև մարտի 1.—Ա. Ի. Գերցենն ստանում է Ն. Ա. Սերնո-Սոլով-
եիչի «Какой исход для России из нынешнего ее положения» զրը-
քույկը:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XV, 70.

[Մարտի սկիզբը], Լոնդոն.—Նալբանդյանն սկսում է գրել «Երկրա-
գործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը:

Մարտի 6(18), Լոնդոն.—Նամակներ Հ. Նուրիջանյանին, Կ. Հայրա-
պետյանին, Ղ. Խաֆաֆյանին, Հովհ. Բերբերյանին և եղբայրներին: Ձեն
պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 272:

Մարտի 7(19), Լոնդոն.—Նամակ «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին): Ձի
պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 10(22), Լոնդոն.—Նամակներ Ղ. Խաֆաֆյանին և Կ. Հայրա-
պետյանին: Ձեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Գերցենի «Կոլոկոլում» տպագրվում է Տվերի նահա՜գի
լիբերալ ազնվականության դիմումը Ալեքսանդր II ցարին՝ գյուղացիա-
կան ռեֆորմի մասին: «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ»
աշխատության մեջ Նալբանդյանն ամբողջությամբ թարգմանաբար ար-
տատակելով այդ դիմումը՝ տալիս է իր մեկնաբանությունները և տե-
ղեկություններ է հաղորդում դիմումն ստորագրողների և նրանց նը-
կատմամբ ցարական կառավարության գործադրած հալածանքի մասին:

ԵԼՓ, III, 60—61:

Մարտի 14(26), Լոնդոն.—Նամակ Տ. Փեշտմալճյանին: Ձի պահ-
պանվել:

ԵԼՓ, IV, 272:

Մարտի 15(27), Լոնդոն.—Նամակ Տ. Փեշտմալճյանին: Ձի պահ-
պանվել:

Նույն տեղը:

Մինչև մարտի 16(28).—Լոնդոն Լ. Ժամանում Ն. Վ. Ալբերտինին:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XV, 78.

Հավանորեն, այդ ժամանակ էլ նալբանդյանը ծանոթանում է Արերտինի հետ:

Մարտի 21 (ապրիլի 2), Լոնդոն.— Ստանում է թույլտվություն Բրիտանական թանգարանի ընթերցարանից օգտվելու համար:

ԳԱԲ, Նալբանդյանի Գ., Վ. 123/166:

Մարտի 26, Լոնդոն.— Գրում է «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատություն ռուսալեզուներ ուղղված հայ երիտասարդությանը:

ՅԼՓ, III, 41:

Մարտի 29 (ապրիլի 10), Լոնդոն.— Նամակներ Ս. Հ. և Հ. Գ. Արարյաններին, Ս. Թադևոսյանին և Տ. Փեշտումալճյանին: Ձեռն պահպանվել:

ՅԼՓ, IV, 272:

Մինչև մարտի 30 (ապրիլի 11).— Նալբանդյանն այցելում է Գերյենին:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XV, 105, XXII, 320.

Այդ մասին Ն. Ա. Տուրգենև-Օգարևան իր հիշողություններում պատմում է. «Բալունինի Լոնդոնում եղած ժամանակ Ռուսաստանից եկածներից հիշում եմ մի հայի՝ Նալբանդյանի ազգանունով, նա կլինե՞ր երեսուն տարեկան. գեղեցիկ չէր, ո՛չ էլ ճարպիկ, քաշվող էր, քաջ բարի ու խելացի, ամեն լավ բանի համակրող: Նա մեծ միջոցների տեր էր, ինչպես նկատելի էր և ինչպես նախապես լսել էինք նրա ընկեր Ս-ից: Ավարտելով, կարծեմ, Մոսկվայի համալսարանի դասընթացը, նա ճանապարհորդում էր իր բավականության համար [?]». Լոնդոն էր Ձինաստանում [?]. Ռուսաստան վերադառնալիս լսել էր «Կոլոդոլի» ու Գերցենի մասին և որոշել էր լինել Լոնդոնում: Երբ նա առաջին անգամ եկավ Ալեքսանդր Իվանովիչի մոտ, հուզմունքից հազիվ էր կարողանում խոսել. սա-հայն, հետո, ուրախացած Գերցենի սիրալիր ընդունելությունից, շատ հաճախ էր լինում մեկ մոտ... Այդ տարբերակ մարդը մոտ երկու ամիս ասարից Լոնդոնում, միանգամայն սոսիս Անդրեյանով լինելու համար, և չունեցավ ոչ մի մասնակցություն ուսակա պրոպագանդայի գործերում [?]: Սակայն Ռուսաստան վերադառնալու ճանապարհին նա ձերբակալվեց արևելյան ինչ-որ մի բերդում, ուր, հավանորեն, նրան մոռացան: Նա կործանվեց Բալունինի անդադրությունից, և Ռուսաստանի բարեկամներից մեկին դրած նամակում հավել էր նրան: Բալունինի նամակներն, իհարկե, փոստում բաց էին արվում: Նրա մասին իմաց էին տվել սահմանապահներին, և Նալբանդյանը զո՞հ զոհեց Բալունինի հետ ունեցած բարեկամությանը: Մենք այլևս երբեք չիմացանք միանգամայն լավ և արժանավոր այդ մարդու վիճակի մասին: Յավալի է խոստովանել, որ Բալունինի անդադրությունից միայն Նալբանդյանը չէ, որ տուժել է»:

И. А. Тучкова-Огарева, Воспоминания, 313—314.

Մարտի 30 (ապրիլի 11).— Ի. Ս. Տուրգենևին ուղղած նամակում

Գերցինը գրում է. «Այս երկաթուղը քեզ կհանձնի աղնվագույն և ամենաբարի բժշկության ղոկոտոր և հայ նալբանդովը: Սիրով ընդունիր նրան. նա դրան լիովին արժանի է: Վաղուց չէ, որ նա եղել է Կալկաթայում, իսկ այժմ մեկնում է Moscow...»:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XV, 105.

Մարտի 31 (ապրիլի 12), Լոնդոն.—Նամակ Տ. Փեշտմալճյանին: Ձի պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 272:

Ապրիլի 3(15), Լոնդոն.—Նամակ Ս. Թագվորյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Ապրիլի 4(16).—Ս. Ս. Գրոմեկոյին ուղղած նամակում Ն. Վ. Ալբերտինին նալբանդյանի մասին գրում է. «Գրում եմ ձեզ, թանկագին Ստեփան Ստեփանովիչ, Լոնդոնի իմ բարի ծանոթի՝ Նալբանդովի միջոցով: Այս առիթից օգտվում եմ ձեզ ասելու շատ բաներ, ինչ որ այլ կերպ չէր կարելի ասել: Եթե նամակս գրելու համար մնացած ժամանակը կարճ լինելու պատճառով որեւէ բան չկարողանամ ասել, ապա դա կլրացնի Նալբանդովը, մի մարդ, որ լիովին վայելում է Լոնդոնի բուսաների հարգանքը»:

М. Лемке. Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 136.

Նույն օրը.—Լոնդոնից մեկնում է Փարիզ:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XV, 105—108.

Ապրիլի 6(18).—Հասնում է Փարիզ:

ԵԼՓ, IV, 274:

Ապրիլի 9(21).—Ա. Ի. Գերցինը նամակներ է գրում Նալբանդյանին և Ի. Ս. Տուրգենևին՝ դնելով վերջինիս հասցեագրած ծրարում (Նալբանդյանին գրած նամակը չի հայտնաբերված):

«Երբ ևս նամակը ավի Նալբանդովին, բո վիպակը [«Հայրեր և որդիներ»] Լոնդոնում չէր ստացվել,—գրում է Գերցինը Տուրգենևին:—Նա [Նալբանդովը] ևս երեք օր մնաց... Նալբանդովը շատ ու շատ աղնիվ և լավ մարդ է: Մի՛ թույլ տա, որ նա այստեղ բերի Բ[ակունին]ի կնոջը:

Ներսիսակ նամակս տուր Նալբ[անդովին], Եթե նա չի մեկնել: Եթե մեկնել է՝ այն բե՛ր քեզ հետ (թեկուզև հավատացած եմ, որ չես գա)»:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XV, 108—110.

Մինչև ապրիլի 12(24), Փարիզ.—Նալբանդյանը տեսակցում է Տուրգենևի հետ: Ինչպես երևում է Բակունինի ապրիլի 12-ի (24) նամակից, այդ հանդիպման ժամանակ Տուրգենևը շատ լավ տպավորություն է ստանում Նալբանդյանից և այդ մասին գրում է Բակունինին (տե՛ս ապրիլի 12(24)):

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятых годов», 76.

Ապրիլի 12(24).—Բակունինի նամակը Նալբանդյանին. խնդրում է աջակցել՝ իր կնոջն Իրկուտսկից Տվերի նահանգը տեղափոխելու գործին: «Ես, մենք բոլորս շատ ուրախ ենք, որ դուք արժանացել եք ծեր Տուրգենևի սիրուն և քանի որ զգացմունքները միշտ փոխադարձ են լինում, ապա նա էլ, անկասկած, ոչ պակաս սիրվել է ձեր կողմից,— գրում է Բակունինը Նալբանդյանին:—Ես ստացա նրա նամակը և այս երեկո կալատասխանեմ: Ինչքան կարող եք շուտ գուրս հանեցեք նրան Փարիզից, մենք խիստ ցանկանում ենք նրան տեսնել...»:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятых годов», 75—76.

Ապրիլի 16(28).—Ի. Ս. Տուրգենևի նամակը Ա. Ի. Գերցենին՝ վերջինիս ն.թ. մարտի 30-ի (ապրիլի 11-ի) նամակի պատասխանը: Հայտնում է, որ Նալբանդյանն իր վրա թողել է շատ լավ տպավորություն. «NN-ը իսկապես սքանչելի երիտասարդ է, և ես նրան անկեղծորեն սիրեցի» («NN истинно отличный малый и я его искренно люблю»):

«Современник», 1913, книга 9, 5.

Ապրիլի 21.—Տուրգենևի՝ Գերցենին գրած նամակից. «Նալբանդովը իսկապես որ սքանչելի երիտասարդ է, և ես նրան անկեղծորեն սիրեցի: Նա ինձ հիշեցնում է Կոլբասին եղբայրներին»:

И. Тургенев, Полное собрание сочинений и писем. Письма, IV, М.—Л., 1962, 383.

Ապրիլի 22, Փարիզ.—Նամակ Լոնդոնի բանկի կառավարչին՝ հրեղ-կահայ կուսակների գործի առնչությամբ:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/119:

Ապրիլի 24 (մայիսի 6).—Բակունինի նամակը Նալբանդյանին՝ կըրկին իր կնոջն Իրկուտսկից Տվերի նահանգը տեղափոխելու միջոցներ/

մասին. խնդրում է Նալբանդյանի աջակցությունը: Ն. Ի. Վորոնովին հանձնարարում է, որպես միանգամայն լավ, օգտակար և կատարելապես վստահության արժանի մարդու. խնդրում է, որ Նալբանդյանը Վորոնովին ծանոթացնի Թիֆլիսի իր համախոհների հետ. նամակին կից է գաղտնի բառարանը:

М. Лемке, Очерки освободительного движения
«шестидесятых годов», 76—79.

Մինչև ապրիլի 27 (մայիսի 9).—Նամակ Մաձձինիին: Անհայտ:

blժ, III, 438—440:

Ապրիլի 27 (մայիսի 9), փարիզ.—Նալբանդյանի նամակը Ս. Բազ-մորյանին: Ձի պահպանվել, սակայն, ինչպես երևում է Բազմորյանի պատասխանից, այդ նամակում Նալբանդյանը դժգոհել է Պոլսի իր համախոհների թուլությունից և դանդաղությունից: «Առաջին ինձ համար մահ է»,—գրել է Նալբանդյանը: Նա դժգոհություն է հայտնել նաև, որ իր նամակը Մաձձինիին դեռևս չի հանձնված:

Նույն տեղը:

Նկատի առնելով ոնեատական ցուցմունքների 22-րդ հարցին Նալբանդյանի տված ընդարձակ պատասխանը, պիտի կարծել, որ խոսքը ոչ թե Մաձձինիին ուղղված նամակի մասին է, այլ նրանից ստացված նամակի, այն էլ ոչ թե հատկապես Մ. Նալբանդյանին հասցեացրված, այլ, թերևս, մեկ ուրիշի, որին ծանոթ է եղել նաև Մ. Նալբանդյանը (լրացում խմբ.):

Ապրիլի 28 (մայիսի 10).—Բակունինի նամակը Նալբանդյանին. հայտնում է Լոնդոնի (Գերցենի) հրատարակությունները Ռուսաստանում տարածելու միջոցների մասին: Գերցենի և իր անունից խնդրում է, որ Նալբանդյանը Պոլսի և Թիֆլիսի իր համախոհների միջոցով կաղմակերպի այդ գործը և դրանում աջակցի Ն. Ի. Վորոնովին:

М. Лемке, Очерки освободительного движения
«шестидесятых годов», 80—81.

Ապրիլի 30.—Ի կատարումն ներքին գործերի մինիստրության հրամանագրի, Երևանի զինվորական գեներալ-նահանգապետը, նահանգի ոստիկանական հիմնարկներին ուղղած «հուլիս գաղտնի» գրությամբ, հայտնելով, որ Ռուսաստանում տարածում են գտել քաղաքական վտարանդի Ն. Պ. Օգարևի հակաեկառավարական երկու կոչը՝ լիտոգրաֆիկ հրատարակությամբ, որոնք լի են «վրդովեցուցիչ պահանջներով», կար-

գաղարու է ուղարկիր հետեւել, թե ինչ ձևով ևն դրանք տարածվում և գտնել հանցավորներին:

ՀԱՍՆ Պետ. կենտր. արխ., ֆ. 38/102, գ. 16(3), թթ. 10—11:

Մայիսի 4(16).—Բակունինի նամակը Նալբանդյանին՝ իր կնոջն Իրկուտսկից Տվերի նահանգը փոխադրելու հարցի շուրջը:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 81—82.

Մայիսի 14(26).—Ս. Թադևորյանի նամակը Նալբանդյանին. զեկուցում է գործերի ընթացքի և նրա հանձնարարությունների կատարման մասին. հայտնում է, որ գաղտնի բառարանն ստացել են: Կազմակերպվում է կոմիտե «Լոնդոնի լոժի» (Գերցենի խմբակի) զեկավարութվամբ. ձեռնարկված է Ջեյթունում նախապատրաստվող աշխատամբությանն օգնելու գործը:

ԱՖ, III, 438—440:

Հետագայում, Թադևորյանի այս նամակն ընկնելով ցարական կառավարության ձեռքը, դառնում է Նալբանդյանի մեղադրության «իրեղեն ապացույցներից» մեկը:

Մայիսի առաջին կեսը, Փարիզ.—Նալբանդյանն իր լուսանկարներն ուղարկում է Լոնդոն՝ Գերցենին, Օդարևին և Տխորժևսկուն:

ЦГИАМ, ф. Следств. комиссии, д. 27, л. 54.

[Մայիսի առաջին կեսը], Փարիզ.—Նալբանդյանը Հ. Նուրիջանյանից ստանում է իր խնդրանքով նրա թարգմանած «Բաղադրություն վառողի» ձեռնարկը:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, д. 51, л. 454—463.

Մայիսի 21(հունիսի 2), Փարիզ.—Ի. Ս. Տուրգենևը երկտող է գրում Նալբանդյանին, հայտնելով, որ ինքը Ռուսաստան կմեկնի հետևյալ օրը, սակայն ոչ թե առավոտյան ժամը 7-ին, այլ երեկոյան 5-ին: «Յթե դուք,—գրում է Տուրգենևը,—կմեկնեք առավոտյան, ապա խմացեք, որ Պետերբուրգում ես կիջեմանեմ Կլեյի հչուրանոցում, իսկ Բեռլինում՝ «Սանկտ-Պետերբուրգում», երբ գար, ապա անապաման տեղեկացրեք ինձ»:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 83.

Մինչև մայիսի 22 (հունիսի 3), Փարիզ.—Նալբանդյանը մի քանի

անդամ տեսակցում է Ի. Ս. Տուրգենևի հետ. վերջինիս մոտ էլ հանդիպում է Նիշիպորենկոյին:

И. С. Тургенев, Сочинения, XII, 457.

Մայիսի 22 (հունիսի 3).—Տուրգենևը Փարիզից մեկնում է Պետերբուրգ:

М. К. Клеман, Летопись жизни и творчества И. С. Тургенева, 133.

Նույն օրը, Լոնդոն.—Բակունինի նամակը Լ. Չերնեցկուն. խնդրում է հայտնել, թե ստացվե՞լ են, արդյոք, «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության տպագրված օրինակները՝ Նալբանդյանին ուղարկելու համար:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 82.

Մինչև մայիսի 25 (հունիսի 6).—Փարիզում լույս է տեսնում «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը՝ Սիմեոն Մանիկյան ծածկանունով:

Մայիսի 25 (հունիսի 6).—Բակունինի նամակը Նալբանդյանին. գրում է, թե «Երկրագործության» օրինակների ստացվելու վերաբերյալ Չերնեցկույց պատասխան չունի, և հենց այսօր (մայիսի 25) ինքն անձամբ կգնա նրա մոտ, և ինչքան որ ստացված լինի՝ կուղարկի: Հայտնում է, թե ստացել է Նալբանդյանի լուսանկարները, որոնք մեծ ուրախություն են պատճառել Գերցենին և Օգարևին. «Դուք կուրախանայիք, եթե տեսնեիք, թե ինչպիսի ուրախությամբ և՛ Բարոն Տիզենհաուզենը (Գերցենը), և՛ նրա բարեկամ Կոստերովը (Օգարևը) ձեր նկարներն ընդունեցին ինձնից»:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 82—83.

ՎԵՐԱԴԱՐՁ ԵՎ ՁԵՐԲԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1862 Մայիսի 25—26—1862 հուլիսի 24

1862

Մայիսի 25-ին կամ 26-ին.—Նալբանդյանը վերադառնում է Պետերբուրգ:

ՆԱԺ, III, 346:

[Մայիսի 26—հունիսի 24], Պետերբուրգ.—Գրում է «Նկատողություն» հոդվածը՝ Վարդան պատմիչի «Պատմության» վեցերորդական հրատարակության առթիվ:

ՆԱԺ, III, 219—223:

Մայիսի 29.—Յարը հավանություն է տալիս Գուլովինի ղեկուցադրին՝ Գերցենի ազդեցության դեմ պայքարելու միջոցառումների մասին:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XV. 427.

Մայիսի 31.—Պետերբուրգի Միանինսկայա հրատարակում հայտարարվում է հեղափոխական-դեմոկրատ Վ. Օբրուչևի դատավճիռը՝ երեք տարով տաժանակիր աշխատանքների և անուհետև ընդմիջող Սիրիբաբսորելու մասին:

«Государственные преступления в России в XIX веке». 112.

Նույն օրը, Պետերբուրգ.—Նամակ Հ. Աբգարյանին. ցավակցություն է հայտնում նրա որդու (?) մահվան առթիվ: Ձի պահպանվել:

ԴԱԲ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/94:

Հունիսի 1, Պետերբուրգ.—Նալբանդյանը տեսակցում է Ի. Ս. Տուրգենևի հետ և տալիս է նրան 300 ռ.՝ Բակունինի կնոջը Իրկուտսկից Տվե-

րի նահանգը փոխադրելու համար. այդ մասին Տուրդենը նախադրյա-
նին տալիս է ստացական:

ЦГНАМ, ф. ОПИС, 1862, д. 51, л. 261.

Հունիսի 1(16).—Բակունինի նամակը նախադրյանին. խնդրում է շաապեցնել իր կնոջն Իրկուտսկից Տվերի նահանգը և ապա Լոնդոն տե-
ղափոխելու գործը. ցանկություն է հայտնում, որ կնոջը Լոնդոն ուղևորի
նախադրյանը: Գրում է, որ արդեն ստացել է «Երկրագործության» օրի-
նակները և շուրս օրից կուղարկի Լրկու օրինակ: Նամակից հրեում է, որ
Օգոստոսը նույնպես մասնակցել է «Երկրագործությանը» Ռուսաստան
փոխադրելու գործին. «Կոստերովը [Օգոստոսը] նույնպես հանձն առավ
մի քանի օրինակ ուղարկել Ձեզ»: «Աչքի լույսի պես պահպանեցեր Պյոտր
Ալեքսանդրովիչ Յուրիկովին [նախադրյանին], նա ոսկի մարդ է»,—
ավելացնում է Բակունինը, ակնարկելով, որ նախադրյանը զգուշանա
ոստիկանության հետապնդումներից:

М. Лемке, Очерки освободительного движения
«шестидесятых годов», 129—131.

Նույն օրը.—Բակունինը եղբոր կնոջը՝ Ն. Ս. Բակունինային ուղղած
նամակում նախադրյանի մասին գրում է. «Դու լավ ծանոթացիր նախ-
ադրյանին, փախչի՛ր: Նրան: Նա ոսկի մարդ է՝ ամբողջովին հոգի
և ամբողջովին նվիրվածություն: Հենց առաջին րոպեից, կարծում եմ,
կսիրես նրան: Ի. Ս. Տուրգենևն, ահա, օրինակի համար, ուրիշ բան է.
նա նույնպես շատ բարի է, բայց՝ աստված էլ գիտե, որ ինքն աստված է:
Նա [Տուրգենևնը] և՛ խելացի է, և՛ սիրալիր, բայց չի մոռանում իրեն.
չունի այն սուրբ պարզությունը, որ ունի նախադրյանը, որը դրավում է
ոչ թե խելքով, այլ սրտով, թեկուզ, իհարկե, որպես իսկական հայ, շատ
խորամանկ է, երբ անհրաժեշտ է: Իմ նամակը նրան փոստով մի՛ ուղար-
կիր, ավելի լավ է քեզ մոտ պահիր, կամ՝ ո՛չ, ավելի լավ է հանձնի՛ր
Տուրգենևին, և կամ կարգադրիր հանձնել հենց Պետերբուրգում պ. Խա-
ֆաֆովին՝ На Васильевском острове, в Биржевом переулке, в до-
ме Меняева, под № 46, Պյոտր Ալեքսանդրովիչ Յուրիկովին [նախ-
ադրյանին] հանձնելու համար»:

М. Лемке, Очерки освободительного движения
«шестидесятых годов», 124—125.

Հունիսի 13-ից մինչև հուլիսի 7.—Ցարական գաղտնի գործակալների
ուղշալներով, ներքաստով, Սերնո-Սոլովևիչի և ուրիշների թվում, Չերնի-

շեակու մոտ հղել է «նորերից» նաև Բալանդինը, որ ենթադրվում է, թե նախնադասն է:

«Սովետական գրականություն և արվեստ», 1952, № 6:

Հունիսի 19.—Ցարի հրամանով ութ ամսով դադարեցվում է «Սովետականների» հրատարակությունը:

М. Лемке, Очерки освободительного движения
«шестидесятых годов», 22.

Մինչև հունիսի 20.—«Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատության տպագրված օրինակներն ստացվում են Պոլսում:
«Մեղու», 1862, № 165, 137—140:

Հունիսի 20.—«Մեղուն» տպագրում է «Ով աշօր հող շունի, վաղը հաց շունի» խմբագրական հոդվածը, դրված «Երկրագործության» որոշակի ազդեցությամբ: Նշելով, որ արդեն նյութական կյանքի թշվառությունները, աղքատությունը, իրենց ուղբալի հետևանքներով, «բախում են ազգի դուռը», և, ժողովրդի տնտեսական կյանքի պայմանները բարելավելու հարցն առաջադրելով, հոդվածի հեղինակը (Հ. Սվաճյանը) գրում է. «Ո՛ր միայն ուսմամբք կեցցե մարդ, այլ միանգամայն և հացի: Այս համոզմամբ է, որ ճշմարիտ հայու մը լինկատի ունի նախնադասին» ըսածին նման, ով որ աշօր հող շունի, վաղը հաց շունի ըսելով, նույնը մինչև մեր վերջին շունը պիտի կրկնեմք, ապահով ըլլալով մեր էությունը չափ, թե հասարակ ժողովրդի մը համար ուղղակի, և մնացած մասի համար անուղղակի, բայց և այնպես անհրաժեշտ,— ինչպես որ ջուրը ձուկին համար,—միակ աղբյուր ապրուստի և հարստության՝ երկրագործությունն է, բան զի, երբ որ աղբ մը կազմող անհատներուն մեծագույն մասը երկրագործությամբ և առհասարակ գյուղական տնտեսությամբ կախարապի, այն ժամանակ այն ազգի ընդհանրությունը հարուստ և ապահովյալ է, որովհետև անոր հիմը բնակավայրն զրված է և բնության վրա»: «...Ազգին հիմը երկրի մակերեսովի վրա զրված է, և օդին մեջ կախված չէ»: «...Երկրագործությունը միայն պիտի փոխե մեր թշվառության, կարոտության և աղքատության շտապիկը»: «Հողը գործելու և արդյունավորելու իրավունքն անկողոպտելի իրավունք մ' է»,—հայտարարում է հոդվածագիրը:

Այնուհետև, Սվաճյանն առաջարկում է հիմնել երկրագործական ընկերություն:

Նույն տողը:

Նույն օրը, Պետերբուրգ.—Նալբանդյանը գրում է «Հայտարարություն»՝ Հայաստանի քարտեզի տպագրության մասին:

Եկփ, II, 290—294:

Նույն օրը, Պետերբուրգ.—Նամակ Ան. Սուլթանշահին. Հայտնիով Հայաստանի քարտեզը տպագրելու իր ծրագրի մասին, Նալբանդյանը ինքրում է եռանդուն կերպով աջակցել բաժանորդագրության գործին:

Եկփ, IV, 124—125:

Հունիսի 22.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» հինգերորդ (մայիսի) ամսատետրակը:

Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Հայտարարություն», Հայաստանի պատմական քարտեզի տպագրության հանգամանքների, քարտեզի բնույթի և բաժանորդագրության պայմանների մասին (էջ 235—240):

Հունիսի 23 (հուլիսի 5).—Պ. Ա. Վետտշնիկովի միջոցով Բակունինը Նալբանդյանին է ուղարկում ևս 10 օրինակ «Երկրագործությունից»: Նալբանդյանին ուղղած նամակում նա հայտնում է, որ գրանով ուղարկած կլինի ընդամենը 14 օրինակ, և որ, եթե Նալբանդյանը ցանկանա, էլի կուղարկի:

М. Некле, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 27—28.

Հունիսի 24 (հուլիսի 6).—Ն. Պ. Օգարևի և Ա. Ի. Գերցենի նամակը Ն. Ա. Սերնո-Սոլովևիչին: Գերցենը, տեղյակ լինելով, որ ցարական կառավարությունը պատրաստվում է փակել «Սովրեմեննիկը», պատրաստակամություն է հայտնում այն հրատարակել Լոնդոնում կամ ժնևում՝ Զերնիշեսկու հետ միասին: Նամակում ջերմ խոսքեր կան Նալբանդյանի մասին. «Ուր ոսկի հոգի ունի. նվիրված է անշահախնդիր, նվիրված է միամտորեն՝ սրբության հասնող շարիով»,—գրում է Օգարևը:

«Կարծեմ. խոսքը մեր աշտեղի արեևելյան բարեկամի մասին է,—ավելացնում է Գերցենը:—Բարեկեցեք նրան. նա գերազնվազույն մարդ է. ասացեք նրան, որ մենք հիշում ու սիրում ենք իրեն»: Պ. Ա. Վետտշնիկովի ձեռքով ձեռագրության ժամանակ նամակն ընկավ ոստիկանության ձեռքը:

[Հունիսի 24 կամ 25].—Նալբանդյանը Պետերբուրգից մեկնում է Մոսկվա:

ЦГИАМ. ф. ОПИС, 1862, д. 50, л. 41.

[Հունիսի 24 կամ 25].—Հասնում է Մոսկվա:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 2.—Մոսկվայից մեկնում է Նոր Նախիջևան:

ЦГИАМ, ф. III от.д., I экзп., 1862, д. 230, ч. 76, л. 9.

Յժժ, IV, 315—316:

Հուլիսի 3.—Ձերբակալվում է Դ. Ի. Պիսարևը՝ ցարական կառավարությանը Գերցենի մերկացումներից պաշտպանող Շեղո-Ֆեոդորի զբոսայգիի դեմ գրած հոգվածի համար: «Կյանքի ամեն մի արտահայտությունը ճնշող մեր կառավարության զործողությունների մեջ,—գրում է Պիսարևը,—նկատելի է մի նոր գիծ՝ ճիզվիտի վախուկ ստորություն: Շարունակելով աքսորել, զլխատել, տանջել, դնդակահարել, նա զործողում է թաքուն, ստոր, բայց իբն միանգամայն վայել միջոցներ աչնտեղ, ուր կոպիտ բռնությամբ ոչինչ չի կարելի անել»:

М. Н. Гернет, История царской тюрьмы, 246—247.

Հուլիսի 7.—Պետերբուրգում ձերբակալվում է Ն. Գ. Չերնիշևսկին և բանտարկվում Պետրոպոլիովյան բերդի Կեքսեևյան ուղիներում: Չերնիշևսկու ձերբակալությունը մեծ հուզմունք է առաջացնում ուս հասարակության, հատկապես երիտասարդության դեմոկրատական լայն շրջաններում: Պետերբուրգի Վասիլևսկայա իգական գիմնազիայի աշակերտուհի Լյուբով Կովեդյանան ցարին ուղղած նամակում գրում է. «Կյանքն ինձ համար արժեք չունի և նրանից զրկվելն ինձ համար չի լինի մի առանձին պատիժ, դրա համար առաջարկում եմ ձեզ՝ բանտարկեցե՛ք ինձ մի աչնալիսի խցում, ուր ևս հազիվ կարողանամ շարժվել. հլուժեցե՛ք ինձ քաղցից, վերջապես, զրկեցե՛ք ինձ իմ միակ մխիթարությունից՝ գրքերից, վարվեցե՛ք ինձ հետ ինչպես կամենաք, միայն թե փրկեցե՛ք, փրկեցե՛ք Չերնիշևսկուն»:

М. Н. Гернет, История царской тюрьмы, 259.

Նույն օրը.—Լոնդոնի ուս պրոպագանդիստների՝ Գերցենի, Օդարևի և բնի. հետ ունեցած կապերի համար ձերբակալվում և Պետրոպոլիովյան բերդն է ուղարկվում Ն. Ա. Սերնո-Սոլովևիչը:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 39—40.

Նույն օրը.—Նալբանդյանին Պետերբուրգում շփոթելով, ցարական կառավարությունը նրան ձերբակալելու գործը հանձնարարում է ղյուլադաշիական ապստամբությունները զավանդորհն անշեղ մեջ հռչակված, «նորին մեծության շքախմբի» գեներալ Դրենյակինին:

Նույն տեղը:

Նույն օրը գիշերվա ժ. 3.—III բաժանմունքի պետ Պոտապովը ժանդարմների շեֆ Դուգորովովին հայտնելով Չերնիշևսկու, Սերնո-Սոլովև-վիչի և Վետոշնիկովի ձերբակալության մասին, գրում է. «Բոլորն ուղղակի Ալեքսեևյան ռավելին են ուղարկված... Խաֆաֆովը նույնպես ձերբակալված է, բայց նրա մոտ ոչ միայն կասկածելի, այլև նույնիսկ տարակուսելի ոչինչ վճռականապես չի պտնված. նամակը նրան է հասցեագրված եղել՝ Նախիջևանի իր հայրենակից Նաբալդինին [Նալբանդյանին] հանձնելու համար, որին, ինչպես նաև Բելոդերսկուն՝ Սամարայում և Ժուկովսկիներին՝ Ուֆայում, ձերբակալելու մասին կարգադրություն արված է: Դրենյակինը մեկնում է վաղը»:

«Процесс Н. Г. Чернышевского», 41—42.

Հուլիսի 9.—III բաժանմունքը Լոնդոնի պրոպագանդիստների (Գրեյսենի, Օզարևի և Բնկ.) հետ հարաբերություններ ունենալու մեջ մեղադրվողներին՝ Ն. Ա. Սերնո-Սոլովևիչի, Մ. Նալբանդյանի և մյուսներին գործը հանձնում է ցարի կողմից նշանակված քննիչ-հանձնաժողովին՝ իշխան Ա. Ֆ. Գուլիցինի նախագահությամբ:

М. Лемке, Очерки освободительного движения
«шестидесятих годов», 40.

Հուլիսի 10, երեկոյան.—Նալբանդյանը հասնում է Նոր Նախիջևան. նրա բարեկամներն ու համախոհները ջերմ ընդունելություն են կազմակերպում, և ինչպես վկայում է ժամանակակիցներից մեկը՝ «կառքերով ու ձիերով նրան ընդառաջ են գնում և օլտանաներով քաղաք ընդունում...»:

«Միածան», 1865, № 2, 45:

Հուլիսի 11.—Գեներալ Դրենյակինը Եկատերինոսլավի նահանգապետին հեռագրով կարգադրում է՝ Նալբանդյանին ձերբակալել և երկու ժանդարմի ուղեկցությամբ ուղարկել III բաժանմունք:

ԵԼԺ, IV, 316:

Հուլիսի 12.—Եկատերինոսլավի գեներալ-նահանգապետ Ռինգինը

կարգադրում է նահանգի ժանդարմական խմբի պետ Պոտապովիչին՝ մեկնել նոր նախիջևան, ձերբակալել նալբանդյանին՝ նախապես խուզարկելով և բռնագրավելով նրա մոտ գտնված բոլոր թղթերը, և ասպարկու ժանդարմի ուղեկցությամբ տանել Եկատերինոսլավ:

ՅԼԺ. IV, 317:

Հուլիսի 13, նոր նախիջևան.—Նալբանդյանը պաշտոնական գրությամբ քաղաքագլուխ Կ. Հայրապետյանին խնդրում է հասարակական ժողով հրավիրել՝ հնդկահայ կտակների գործի մասին հաշվետվություն տալու համար:

ՅԼԺ. IV, 126:

Հուլիսի 14, առավոտյան, նոր նախիջևան.—Եկատերինոսլավի ժանդարմական խմբի պետ Ժաբկո Պոտապովիչը երկու ժանդարմի ուղեկցությամբ խուզարկում է Նալբանդյանների բնակարանը, բռնագրավում է բաղմամբիվ թղթեր, թերթեր, լուսանկարներ, հայերեն և ռուսերեն ղանաղան նամակներ և ձերբակալելով Նալբանդյանին՝ տանում է Եկատերինոսլավ:

ЦГНАМ, ф. ОПИС, 1862, л. 51, л. 226.

ՅԼԺ. IV, 317:

Նալբանդյանի ձերբակալությունը մեծ հուզմունք է առաջացնում նոր նախիջևանի հասարակության մեջ:

«Արշալույս Արարատյան», 1862, № 684:

[Հուլիսի 14—20].—«Մեղվի» թղթակիցը Սիմֆերոպոլից Հ. Սվաճյանին գրած նամակում հայտնում է Նալբանդյանի ձերբակալության լուրը:

«Մեղու», 1862, № 172:

Հուլիսի 15, առավոտյան ժ. 9.—Եկատերինոսլավի գեներալ-նահանգապետ Ռինգերն հեռագրում է Պետերբուրգ, III բաժանմունքի պետ Պոտապովին, որ Նալբանդյանը ձերբակալված է:

ՅԼԺ. IV, 316:

[Հուլիսի 15].—Նալբանդյանի ձերբակալության լուրը չուրա նախապես և քաղաքում և գտնում ռեակցիոներների բանակում: Այդ մասին Ղ. Աղաջանի իր հիշողություններում գրում է. «Միակ մարդը [Նալբանդյանը], որ գրանց [Այվազովսկու, Գալֆայանի, Խալիբջանի և Ընկ.] մաղձը

խառնում էր սասևսլ, բռնվեց հենց մեր այնտեղ [Թեոդոսիայում] եղած խամանակ. էլ դրանց քեֆին քեֆ չէր հասնիլ: Տեսնելու էր, թե ինչքա՜ն ուրախացան, ի՜նչ խնճույք սարքեցին, երբ հայրեայանից հեռագիր ստացվեց, թե՛ «բռնվեցավ մեր թշնամին»:

Ղ. Աղայան, Երկեր, III, 41:

Հուլիսի 16.—«Քարձրագույնս հաստատված» քննիչ-հանձնաժողովը արտաքին գործերի մինիստրության թարգման Ասկարխանովին է հանձնում Վետոշնիկովի մոտ գտնված և նալբանդյանին հասցեագրված «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունը (չիմսնալով, որ Միմեոն Մանիկյանն ինքը Միքայել Նալբանդյանն է)՝ քաղվածքներ կատարելու և իր եզրակացության հետ միասին հանձնաժողովին ներկայացնելու համար:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, д. 50, лл. 396--398.

ՅԼԺ, IV, 357--358:

Հուլիսի 18, ժ. 2.—Գեներալ Ռինգինը հեռագրում է Պետերբուրգ՝ III բաժանմունքի պետ Պոտապովին, որ Նալբանդյանն իր թղթերի հետ միասին գտնվում է Մոսկվայի նահանգապետի տրամադրության տակ՝ Պետերբուրգ տարվելու համար:

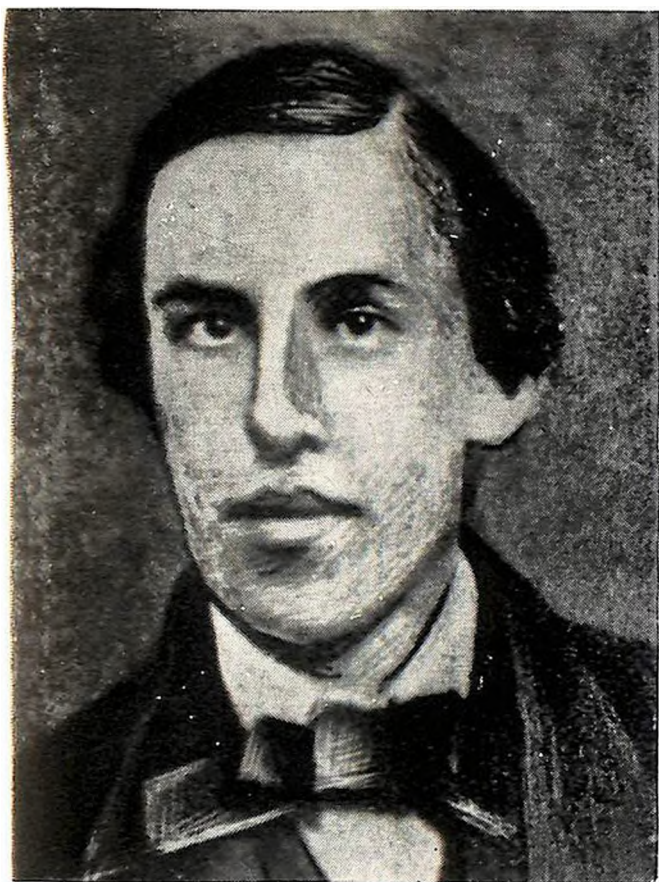
ЦГИАМ, ф. III отд. I экзп., 1862, д. 230, ч. 76, л. 13.

ՅԼԺ, IV, 317:

Հուլիսի 20.—Իզմիրի «Ծաղիկը» «Հյուսիսսփայլն» արգելելու վերաբերյալ էջմիածնի Սինոդի որոշմանն անդադառնալով, բողոքում է «Մասիս» դեմ, որ սա «Հյուսիսսփայլը» նույնացնում է Չամուռճյանի ռեակցիոն-ճիզվիտական «Զոհալ» ամսագրի հետ. «...Երկու թերթերուն սկզբանցը մեջ,—գրում է «Ծաղիկը»,—անհուն վեհ մը կըշմարենր: «Զոհալի» սկզբունքն էր նիզվիթություն և գիտավորություն՝ ազդր ի պապականություն հրավիրել: «Հյուսիսսփայլի» սկզբունքն է՝ խորհելու, խոսելու և հրատարակելու ազատություն, և նպատակն է՝ կրոնական վերանորոգություն: Այս ազատությունը քանի որ ամեն ազատություններու աղբյուրը և նվիրականն է, և քանի որ յուր նպատակըն է ճշմարտություն մը խոսիլ, կրոնական իշխանությունը անոր ոյս իրավունքը չկրնար բռնաբարել»: Այնուհետև, «Ծաղիկն» շտապում է հայտարարել, որ ինքը «Հյուսիսսփայլի» կրոնական հոգևածները ո՛չ պաշտպանում է և ո՛չ էլ պաշտպանելու միտում ունի. ավելին, նա գտնում է, որ՝ «Հյուսիսսփայլի» պահանջածը, իթի եկեղեցիին հիմը

Նիկոլայ Գավրիլովիչ
Չերնիշևսկի

Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ
Աերնո-Սուրովևիչ

[Հիմքը] պիտի դրդե, եթե վտանգավոր մոլորություն մը պիտի հաստատեն, ան ատեն հրատարակածը ճշմարտություն մը չէ, և հետևաբար արժանի է դատապարտության (ընդգծումը «Ծաղիկին» է)»։ Ըստ էության, պաշտպանելով Նաղարչանի լիբերալ-վերանորոգչական ծրագիրը, «Ծաղիկը» վնասկանորեն դատապարտում էր Նալբանդյանի՝ «Եկեղեցիին հիմը զղրդող», հեղափոխական-դեմոկրատական «վտանգավոր» սկզբունքները։

«Ծաղիկ», 1862, № 39, 324—325։

Հուլիսի 22, Կալկաթա.— Թովմաս Մելքումյանի և Ս. Ս. Ստեփանոսյանի նամակը Նալբանդյանին. հայտնելով տեղի հոգևորականների միջև եղած երկպառակությունները, նամակագիրները գրում են. «Իրավի, Ձեր հրամանքը շատ գեղեցիկ եք գրել Ձեր «Երկու տողին» մեջն, էջ 22. «Ո՛րտեղ մի գայթակղություն, որի պատճառը չէր եկեղեցական, ո՛րտեղ հարստահարություն, որի հերոսը չէր եկեղեցական, ո՛րտեղ խռովություն, որի խմորը չէր եկեղեցական»։

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/102։

Հուլիսի 24.— Մոսկվայի օբեր-պոլիցմեյստերը ղեկուցում է III բաժանմունքի պետին, որ Նալբանդյանն իր ըզըմբռնում, երկու ժանդարմի հակողությամբ, բերված է Մոսկվա և ըստ «Բարձրագույն հրամանի», սղարկվում է Պետերբուրգ։

ЦГИАМ, ф. III отд., 1 экзп., 1862, л. 230, ч. 76, л. 9.

ՊԵՏՐՈՊԱՎԼՈՎՅԱՆ ԻԵՐԴՈՒՄ

1862 հուլիսի 27—1865 մայիսի 13

1862

Հուլիսի 27.—Նալբանդյանը բերվում է Պետերբուրգ և բանտարկվում Պետրոպավլովյան բերդի Ալեքսեևյան ռազմելինի № 8 խցում:

ՅԼԺ, IV, 313:

Նույն օրը.—Պետրոպավլովյան բերդի պարետ գեներալ-լեյտենանտ Սորոկինը Ալեքսանդր II-ին գեկույցագիր է ներկայացնում, թե՛ «ի կատարումն կայսերական մեծության հրամանի», Նալբանդյանը բանտարկված է:

ЦГИАМ, ф. III отд., 1 эксп., 1862, л. 230, ч. 76, л. 15.

ՅԼԺ, IV, 318:

Սգոստոսի 1—2.—Տեղի է ունենում Զեյթունի զինված ապստամբությունը: Ապստամբած հայ բնակչությունը հերոսական մարտեր է մղում և փախչում հաղթանակ տանում սուլթանական բազմաճաղար զորքերի դեմ:

«Կոունկ հայոց աշխարհին», 1863, № 3, 213—230:

Սգոստոսի 7.—Արտաբեյն զործերի մինիստրության լարգման Ասկարխանովը քննիչ-հանձնաժողովին է հանձնում «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» աշխատությունից լարգմանված բազմաթիվ քերական, իր հղրակացության հետ միասին: Քաղվածքները կատարված են աշխատության այն մասերից, ուր մերկացվում և խարաղանվում են բուրժուական օրենքները սեփականության, «աղատության, հավասարության և հղբայրության» մասին, բուրժուական պետություն-

ների, այդ թվում նաև ցարական Ռուսաստանի զաղութային պաժանարարութիւն քաղաքականութիւնը՝ «քաղաքակրթութիւն» կեղծ անվան տակ: Ասկարխանովը նշում է, որ գիրքը գերազանցօրէն ուղղված է տիրող պետական կարգերի դէմ:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, л. 51, л. 228.

Եկժ, IV, 352—357:

ՆԱՎԸՆ ՕՐԸ.—Քննիչ-հանձնաժողովը, ծանոթանալով «երկրագործութիւնը որպէս ուղիղ ճանապարհ» աշխատութիւնից Ասկարխանովի կատարած քաղվածքներին և եղբակացնելով, որ այդ գրքում «պարտաւանքի է ենթարկվում Ռուսաստանում և ուրիշ պետութիւններում գոյութիւն ունեցող կառավարական և հասարակական կարգը», որոշում է հարցաքննել Նալբանդյանին, լի է՞նչ նպատակով է նրան ուղարկված վերոհիշյալ գրքուկը:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, л. 51, л. 263.

Եկժ, IV, 357—358:

Օգոստոսի 9 (21).—Ա. Ի. Գերցենը Ե. Վ. Սալիաս-դե-Տուրնեմորիսից դրած նամակում խոր վիշտ է հայտնում Չերնիշևսկու, Ն. Ա. Սերնո-Սոլովևիչի և մյուսների ձերբակալութեան առթիւ. «Սարսափելի ցավալի է, որ Ս[երնո] Ս[ոլովևիչին], Չեր[նիշևսկուն] և մյուսների վերցրել են:

Դա մեր արտի վրա բացված անբուժելի վերք է. բայց հարցը դրվում է, և եթէ նա դրվում է, ապա պետք է դրվի հենց այնպես, ինչպէս Օգարէն է դնում. լիբերալների պարտիան, որը չի կարողանա կանգնել այդ դիրքի վրա, կձգմովի երկու անիվների միջև»:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XV, 390—391.

Օգոստոսի 13.—Քննիչ-հանձնաժողովի նախագահ իշխան Ա. Ֆ. Գուլիցինը դեկուցում է ցարին, թէ Նալբանդյանի մոտ հայտնաբերված նամակագրութեան համաձայն, Լոնդոնի պրոպագանդիստները (Գերցեն, Օգարէն և ուրիշներ) ձգտում են իրենց հրատարակութիւնները տարածել Կովկասում:

Նույն օրը ցարը հրամայում է՝ հայտնել Կովկասի փոխարքայի պաշտոնակատար Գ. Դ. Օրբելիանիին, որպէսզի վերջինս նախապես կան միջոցներ ձեռք առնի Լոնդոնի ուս պրոպագանդիստների երկերը Կովկասում տարածելու դէմ:

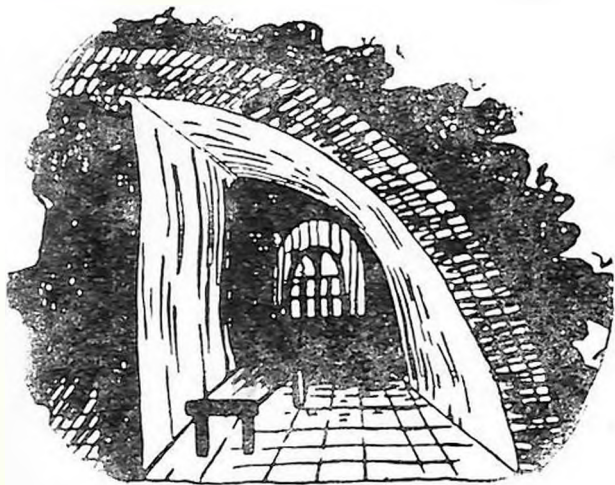
ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, л. 51, л. 284.

Մինչև օգոստոսի 14.—Փոխիում տեղեկություններ են ստացվում Նալբանդյանի բանտարկության մասին:

ԳԱՔ, Աղանյանի Դ. Վ. 1055:

Սգոստոսի 14.—Ա. Ֆ. Գուլիցինը Կովկասի փոխարքայի պաշտոնակատար Գ. Դ. Օրբելիանին ուղարկելով Նալբանդյանին հասցեագրված Քակունինի նամակների քաղվածքները, հայտնում է ցարի հրամանը՝ Լոնդոնի ողու պրոպագանդիստների հրատարակությունները Կովկասում սարածելու դեմ նախադգուշական միջոցներ ձեռք առնելու մասին:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, д. 51, л. 285.
blb, IV, 319—320.

Պետրոպոլիտյան բերդի Ալեքսեյան ռավերինի խցերից մեկը

Սգոստոսի 31.—«Մեղուն» «Հյուսիսափայլից» արտատպում է Նալբանդյանի «Հայտարարությունը» Հայաստանի քարտեղը հրատարակելու մասին: «Մեղվի» նույն համարում հոգված է տպագրվում «Հյուսիսափայլի» մասին: Նշելով, որ այդ ազատախոս ամսագիրը փակել տալու թշնամիների ջանքերը իդուր անցան, ապա ականարկելով հատկապես Նալբանդյանի դեմ գործադրվող հալածանքները, դեռևս անտեղյակ նրա բանտարկությանը, «Մեղուն» (Հ. Սվաճյանը) գրում է. «Այսօր ալ

մարդկության թշնամիներն անոր բարեկամներուն մահը կխնդրեն, բայց անկարող են ատոր, միայն անոնց ձեռքը կտրելու փորձ կփորձեն. արի բազուկը չբռնվիր երբեք և եթե օր մը կտակն այն բազուկը, հետևյալ օրը դարձյալ կարձակվի՝ նորեն աշխատելու համար հօգուտ մարդկության»:

«Մեղու», 1862, № 170, 177—182:

Սգոստոս.—Նալբանդյանին Ալեքսեյան ռավելինի № 8 խցից տեղափոխում են № 17 խուցը:

ЦГИАМ, ф. III от.д., I экзп., 1862, д. 75, л. 46.

Սեպտեմբերի 14(26).—«Փարիզ» թերթն իր ստացած տեղեկությունների վրա հիմնվելով, որոշ անճշտություններով, հաղորդում է Նալբանդյանի ձերբակալության լուրը. «պ. Մ. Նալբանդյանց ռուսիաբերնակ ազգասեր հայը բավական ծանոթացած է մոտերս նաև Թուրքաստանի [Թուրքիայի] մերազնյայց, որուն համար կլսեմք, թե անցյալները Ռուսաստան դառնալին հետո, հայու մը կողմանե սոսկալի մատնության մը ղոճ լինելով, Նախիջևանի մեջ հանկարծ բռնվեր է առևտց ռուսիկանության ղինվորներեն և Սեն ֆելիպպուրկ տարվեր: Եվ իբր ընդունի քովը Ռուսաստան մտնելու արգիլյալ գրչանք գտնվելով, իր վերա եղած ամբաստանության ապացույց համարվեր է այն, և հանցավոր դատվելով, Սիպիրիա արքայվեր է»: Վերջում զրվատանրի խոսքեր ասելով, ցանկություն է հայտնում, որ այդ լուրը բոլորովին սուտ լիներ, և «ազգը չպարտավորվեր այսպիսի ցավալի վնասու մը վերա ալ ողբալ»:

«Փարիզ», 1862, № 76:

Սեպտեմբերի 20.—2. Սվաճյանը «Մեղվում» տպագրում է ընդարձակ հոդված Մ. Նալբանդյանի ձերբակալության առթիվ: Նոր Նախիջևանի թղթակցի նամակի հիման վրա հաղորդելով մի քանի մանրամասնությունների Նալբանդյանի ձերբակալության հանդամանքների վերաբերյալ, Սվաճյանն արտահայտում է արևմտահայ զրախոն-հասարակական լայն շրջանների համակրանքն ու հարգանքը հայ մեծ հրապարակախոսի նկատմամբ, բնութագրելով նրան որպես «ազատության բարեկամի», որը ձգտում է «ոչ միայն իր ազգին, այլ ընդհանուր մարդկության ազատությանը»: Սվաճյանը նշում է, որ Նալբանդյանի

ձերբակալությունը խոր հուզմունք է առաջացրել ավելի լայն շրջաններում, նաև հայ իրականութունից դուրս. «...Բաղմաթիվ բարեկամներ, լման ազգ մը, շատ մը օտարազգիք խռոված և անհանգիստ սրտով ամեն օր անոր աղաառության լուրը կսպասեն»: «Շատ մը օտարազգի» ասելով, Սվաճյանը, անշուշտ, նկատի ուներ, առաջին հերթին, նալբանդյանի ուս բարեկամներին:

«Մեղու», 1862, № 172, 197—199:

Սեպտեմբերի 21.—«Բարձրագույնս հաստատված» քննիչ-հանձնաժողովի նախագահ Ա. Ֆ. Գուլիցինը, ցարի տված հրամանի համաձայն, Կովկասի փոխարքայի պաշտոնակատարին լրացուցիչ տեղեկություններ է հաղորդում Լոնդոնի ուս պրոպագանդիստների երկերը Կովկասում առածելու վերաբերյալ, կցելով նալբանդյանի մոտ գտնված հետևյալ փաստաթղթերի պատճենները. 1. Գաղտնի բառարանը, 2. Ս. Թագվոյանի նամակը (թյուրիմացաբար նշված է Հ. Սվաճյանի անվամբ), 3. Կ. Հալբապետյանի 1861 թ. դեկտեմբերի 12-ի նամակը Նալբանդյանին: Միաժամանակ, հանձնաժողովն ավելորդ չի համարում ավելացնել, որ Նալբանդյանը, ինչպես երևում է նրա թղթերից, 1861 թ. մայիսին պետվելով արտասահմանում, նամակագրություն է ունեցել «ոմն Միանսարյանի հետ, որ բնակվում է Թիֆլիսում»:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, л. 52, л. 3.

Սեպտեմբերի 22.—«Արշալույս Արարատյան» թերթը Թեոդոսիայի իր թղթակցի հուլիսի 25-ի նամակից քաղելով, հայտնում է Նալբանդյանի ձերբակալության լուրը. «Պատճառը հանկարծազնույ իրացս անհայտ են մեզ և ամենեցուն... Բայց զինչ և իցե, նախիջանցիք տաղնապլալ են հույժ ընդ եղյալսն, որպես կարող եք գուշակել»:

«Արշալույս Արարատյան», 1862, № 684:

Սեպտեմբերի 23 (հոկտեմբերի 5).—Ի. Ս. Տուրգենևին ուղղած նամակում Մ. Բակունինը Նալբանդյանի մասին գրում է. «Իսկ ի՞նչ լուր Նալբանդովից, ի սեր աստծո, աշխատիր իմանալ նրա վիճակի մասին: ...Ի միջի ալլոց, ես մարկիզի [դե Տրավերսեի] համար չեմ վախենում. նա երեխայի նման անմեղ է: Ասենք, Նալբանդովն էլ անմեղ է, նա էլ կապեր չունի, և նրա կուրծքն էլ թույլ է, իսկ բանտը կրծքի հիվանդների

համար լավ չէ: Իմացի՛ր, ինչ որ միայն հնարավոր է իմանալ և տեղեկացրո՛ւ ինձ...»:

Н. С. Тургенев, Сочинения, XII. 702.

Հոկտեմբերի 11(23).—Ի. Ս. Տուրգենևին ուղղած նամակում Մ. Բալունինը Նալբանդյանի մասին գրում է. «...Իմ մյուս հոգսը Նալբանդովին է. ասում են, թե նա եղել է Պետրոպավլովյան բերդում, իսկ այժմ կորել է, ոչ ոք չգիտե, թե ուր: Իմացի՛ր Տուրգենև»:

Н. С. Тургенев, Сочинения, XII. 704.

Հոկտեմբերի 13, 16, 18, 23, 24 և 25.—«Բարձրագույնս հաստատված» քննիչ-հանձնաժողովը Նալբանդյանին ենթարկում է հարցաքննության:

Աժ, III, 345—417.

Հոկտեմբերի 28 (ն. տ. ?).—Տուրգենևի նամակը Բալունինին. «Ես անմիջապես կկատարեմ Նալբանդովին վերաբերող քո ցանկությունը...»:

Н. С. Тургенев, Полное собрание сочинений и писем. Письма, V, М.—Л., 1962, 60.

Հոկտեմբերի 30.—«Բարձրագույնս հաստատված» քննիչ-հանձնաժողովը Ն. Գ. Զերնիշևսկուն ենթարկում է հարցաքննության:

М. Лемке, Политические процессы, 222.

Մինչև նոյեմբերի 2.—Նալբանդյանը գրում է երկու նամակ ծնողներին: Չեն պահպանվել:

Մատենադարան, Կար. դիվան, թղթ., 196, վ. 91:

Նոյեմբերի 2.—Հովհ. Բերբերյանը Նոր Նախիջևանից Մ. Վեհապետյանին ուղղած նամակում գրում է. «Միբայելը յուր ծնողաց երկու հատ գիր գրեց. հուսով ենք, որ շուտով արձակվի. նորա անմեղությունը աստված գիտե, և մի՞թե անմեղությունը կարող է տանջվիլ շարժար. ո՛չ. մենք հուսով ենք, որ նա շուտով կգա»:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 3.—Ստ. Նաղարյանը Հովհ. Սայաթնովյանին ուղղած նամակում արտահայտում է իր բացասական դիրքորոշումը Նալբանդյանի հեղափոխական գործունեության վերաբերյալ, համարելով այն «մի հիմար անձնապատանություն և անձնասեր ամբարտապանություն»:

«Հանդես գրականական և պատմական», VI, 1895, 140:

Նոյեմբերի 9.—Նալբանդյանի ձերբակալության լուրը ծանր սպա-
վորութուն է թողնում հայաբնակ հեռավոր վայրերում. «Փարիզի»
թղթակիցը նոյեմբերի 9-ին խարբերդից իրեն ուղղված մի նամակից
բերում է հետևյալ տողերը. «Մեղուն» ալ կստանամք, բայց ընտոր
կցավինք պ. Նալբանդյանցին վրա...»:

«Փարիզ», 1863, № 33:

Նոյեմբերի 14.—«Մեղվի» վրա հիմնվելով, «Փարիզը» ճշտում է
Նալբանդյանի ձերբակալության մասին իր հաղորդած լուրը. «Լրագրույս
70 թվովը մեծարգո պ. Նալբանդյանցի բռնվիլը ծանուցանելով, Սիպի-
րիա արքայվեր է, ըսեր էինք, մեր լսածին համեմատ: Բայց այս շաբ-
թու Պոլսո «Մեղվին» 172 թվուն մեջ կկարդամք, թե նա Ս. Փեթրպուրկ
տարված ու հոն բանտարկյալ է: Բայց ի՞նչ է հանցանքը,—ահա այդ
է, որ, կըսե «Մեղուն»,—ոչ ոք գիտե տակավին... Առայժմ մեր գիտ-
ցածը սա է, որ պ. Նալբանդյանցը Փեթրպուրկի մեջ բանտարկված է»:

«Փարիզ», 1862, № 79:

Նոյեմբերի 19.—Երևանի զինվորական զեներալ-նահանգապետ
Շչերբով-Նեֆեդովիչը, ի կատարումն ներքին գործերի մինիստրության
հրամանագրի, նահանգի ոստիկանական հիմնարկներին ուղղած «հույժ
զաղտնի» գրությամբ հայտնելով, որ Ռուսաստանում տարածում են
գտել բաղաբական էմիգրանտ Ն. Պ. Օզարեի հակակառավարական երկու
կոչը՝ լիտոգրաֆիկ հրատարակությամբ, որոնք լի են «վրդովեցուցիչ
պահանջներով», կարգադրում է ուշադիր հետևել, թե ինչ ձևով են
դրանք տարածվում, և գտնել հանցավորներին:

ՀՄՄՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 38/102, գ. 19, թ. 2:

Տե՛ս նաև ապրիլի 30:

Նոյեմբերի 20.—Կալկաթայի «Նգբայրասեր» թերթը Նալբանդյանի
բանտարկության լուրը հաղորդելով, գրում է, թե նրա բարձր ար-
ժանիքների մասին կարող են վկայել ինչպիս հնդկահայերը,—որոնք
առիթ են ունեցել նրան տեսնելու,—նույնպես և այլ քաղաքների՝
նրան լավ ճանաչող հայերը: Այնուհետև, նշելով, որ Նալբանդյանն
«արիաջան վաստակող և աննկուն հոգով» կարողացավ ձեռք բերել
հնդկահայերի՝ նոր Նախիջևանին կտակած ժառանգությունը, թերթը
սրտանց ցավ է հայտնում պիտանի և ազգասեր այդ գործչի համար, որը
միշտ ազգի օգտի մասին էր մտածում: Վերջում ավելացնում է,

թե ուրախ ենք հայտնելու, որ մեր երեկիւի և համաժողովոր անձնավորութիւններէց ոմանք զիմեւ են կաթողիկոսին, որպէսզի վերջինս միջնորդի ռուսական տերութեան առաջ՝ Նալբանդեանին սղատելու մասին:

«Նորայրասեռ», 1862, № 26:

Նոյեմբերի 22.—Ղ. Նալբանդեանը զիմում է քննիչ-հանձնաժողովին, խնդրելով թույլտուութիւն՝ կամ տեսնելիւ եղբոր հետ և կամ նամակ հանձնել նրան: Հանձնաժողովը, ինչպէս «գործի հանգամանքներից», տեսակցելը գտնում է անկարելի, իսկ նամակը որոշում է հանձնել Նալբանդեանին՝ բերդի պարետային վարչութեան միջոցով:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, л. 53, л. 357.

Նոյեմբերի 24.—Հ. Խալիբեյանը Գ. Վ. Ալազուկովսկուն ուղղած նամակում գրում է, թե իրենց հակառակորդների բոլոր գործողութիւնները մինչև այժմ էլ ղեկավարում են Նալբանդեանը, Հայրապետեանը և մի քանի ուրիշներ: «Նրանց հանդիմանութիւնն ավելի հեռուն է տարածվել,—շարունակում է Խալիբեյանը,— ինչպէս կարելի է ենթադրել այն բանից, որ այդ պարտիային պատկանող Նալբանդեանը վերջերս կառավարութեան կարգադրութեամբ հանկարծակի ձերբակալվել է և իր բոլոր թղթերով ուղարկվել է Պետերբուրգ»: Վերջում Խալիբեյանն ավելացնում է, թե հիշյալ հանգամանքները բավարար հիմք են տալիս, որպէսզի գործը ներկայացվի ներքին գործերի մինիստրի «արդար բարեհայեցողութեանը»:

ԳԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատի ֆ.:

Նոյեմբերի 25.—Նամակ եղբորը՝ Ղ. Նալբանդեանին. բացատրութիւններ է տալիս հնդկահայ կտակների գործի վերաբերյալ և ցանկութիւն հայտնում տեսակցելու նրա հետ՝ հանգամանորեն խոսակու այդ, ինչպէս նաև իր դրամական հաշիվների մասին:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, л. 53, л. 464.

Իեկտեմբերի 3.—Ղ. Նալբանդեանը զիմում է քննիչ-հանձնաժողովին, խնդրելով թույլատրել տեսակցելու եղբոր հետ հնդկահայ կտակների գործով: Հանձնաժողովը որոշում է թույլատրել նկատի ունենալով զիմումի մեջ բերված պատճառաբանութիւնը:

Նոյն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Պետրոսյանական բերդի պա-
լատ Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 8.—Ա. Ի. Նիշիպորենկոն քննիչ-հանձնաժողովին տված
իր ցուցմունքներում հայտնում է, թե Բակունինը Նալբանդյանին հաս-
ցեկագրված երկտողը իրեն հանձնելիս ասել է, որ Կելսիկի համար անձ-
նագիր ձեռք է բերել Նալբանդյանը:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 53, л. 461.

Դեկտեմբերի 10.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հան-
նվում է հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 13.—Նալբանդյանը քննիչ-հանձնաժողովին գրավոր
դիմում է, խնդրելով իր հղբայր Ղազարոս Նալբանդյանին հանձնել
հնդկահայ կապկներին վերաբերող փաստաթղթերը և թույլ տալ իրեն
տեսակցել հետը անհրաժեշտ բացատրություններ տալու: «Որովհետև,—
գրում է Նալբանդյանը,—ինձանից բացի ոչ ոք չգիտե դրանց նշանա-
կությունը և այդ գործի հանդամանքները, մինչդեռ դրանք մեր հասա-
լակության աղբատ մասին են վերաբերում»:

«Պայմար», 1923, № 12—13, 2:

Բնագիրը՝ ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 54, л. 193.

Նույն օրը.—«Բարձրագույնս հաստատված» քննիչ-հանձնաժողովի
պահանջով, երգումից հետո, Նալբանդյանն իրեն առաջարկված հար-
ցերին պատասխանելով, պնդում է իր նախկին ցուցմունքները, որ
ինքը «Լոնդոնի ռուս վտարանդիների գործակալը չի եղել, և չի ծառայել
ներանց պրոպագանդայի տարածմանը», չի ունեցել «ոչ մի մասնակցու-
թյուն նրանց գործունեության մեջ»:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 54, л. 208—210.

Դեկտեմբերի 14.—Նալբանդյանի դիմումի առթիվ (հնդկահայ կը-
տակներին վերաբերող թղթերը հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին հանձնելու
մասին) քննիչ-հանձնաժողովը որոշում է թույլ տալ, որ Նալբանդյանը,
հանձնաժողովի անդամների ներկայությամբ, նայի թղթերը և հղբորը
հանձնի դրանցից այնպիսիները, որոնք գործի հետ ոչ մի կապ չունեն:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 54, л. 220.

Դեկտեմբերի 28.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 30.—Նալբանդյանը նամակ է գրում .եղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին: Հուսադրում է նրան և խնդրում հանգստացնել ծնողներին և քույրերին: Պատվիրում է խնդրել Ա. Սուլթանշահին, որ վերջինս ձեռք բերի սորդոյի սերմեր և ուղարկի նոր նախիջևան՝ այնտեղ փորձարկելու համար. դրան Նալբանդյանն առաջնակարգ նշանակություն է տալիս: Հնդկաստանից ինքը վերցրած է եղել սորդոյի սերմեր, սակայն այն ճամպուրվել, որի մեջ էր գրել սերմերը՝ կորել է ճանապարհին (Սաուտհամպտոնում): Այնուհետև, գործնական խորհուրդներ է տալիս սորդոյի սերմերը ցանկելու և ծլարձակումից հետո խնամելու մասին:

ԵԼՖ, IV, 128—133:

Դեկտեմբերի 31.—Լոնդոնի ռուս պրոպագանդիստների հետ հարաբերություններ ունենալու մեջ մեղադրվողների, այդ թվում՝ նաև Նալբանդյանի գործը հանձնվում է Սենատ:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 157.

1863

Հունվարի 11.—Նալբանդյանը սկսում է գրել բանտի իր օրագիրը:
ԵԼՖ, IV, 285:

Նույն օրը.—Հայտնում են, որ նրա գործը հանձնված է կառավարող Սենատի դատաստանին:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Եղբոր՝ Ղ. Նալբանդյանի հետ միասին, քննիչ-հանձնաժողովի ներկայությամբ, նայում և առանձնացնում է հնդկահայ կտակներին վերաբերող թղթերը: Ղ. Նալբանդյանը հիշյալ թղթերն ստանալով, քննիչ-հանձնաժողովին տալիս է ստացական:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 54, л. 469.

Հունվարի 13.—Տեսակցում է [Անանիա] Սուլթանշահի, Ղ. Նալբանդյանի և ուրիշների հետ:

ԵԼՖ, IV, 285:

Հունվարի 18.—Նամակ 4. Հայրապետյանին: Հայտնելով, որ իր եղբոր միջոցով արդեն ուղարկված են հնդկահայ կտակները գործին վերաբերող պաշտոնական թղթերը, խնդրում է՝ նրան պահ տված գումարը, ինչպես և այդ փաստաթղթերը, պահպանել խնամքով՝ մինչև իր գործի (դատավարության) ավարտը, որպեսզի կտակի գումարները գործադրվեն նոր Նախիջևանի աղքատ բնակչության լուսավորության օգտին: Նախանգյանն զգուշացնում է Հայրապետյանին, որ չլինի թե խալիբյանականները խարդավանքով յուրացնեն այդ փողը, ինչպես նրանք վարվեցին եկեղեցական գումարների հետ:

ԳԱԹ, Նախանգյանի ֆ., վ. 73,
 ԵԺ, IV, 134—138:

Հունվարի 19.—Նախանգյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նույն օրը.—Գ. վ. Այվազովսկին Հ. Խալիբյանին գրում է, թե Թիֆլիսում լուր է տարածվել, որ Նախանգյանն ազատվել է բանտից և շրջում է Պետերբուրգում. ապա ավելացնում է, որ իր կարծիքով դա անհիմն զրույց է, քանի որ, եթե այդ ճիշտ լիներ՝ վաղուց հայտնի կլիներ նոր Նախիջևանում և Թեոդոսիայում:

ԳԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատի ֆ.:

Հունվարի 27.—Նախանգյանն ստանում է գրքեր:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունվարի 29.—Նախանգյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 1.—Տեսակցում է Ղ. Նախանգյանի հետ: Բերդի հիշատակարանում այդ տեսակցությանը համարում է «վերջինը», ըստ երևվույթի, նախազգուշացված լինելով, որ այլևս տեսակցություններ չեն թույլատրվելու:

ԵԺ, IV, 285:

Փետրվարի 3.—Հ. Խալիբյանը, պատասխանելով Գ. վ. Այվազովսկու հունվարի 19-ի նամակին, որտեղ խոսվում էր Նախանգյանի ազատվելու վերաբերյալ Թիֆլիսում տարածված լուրերի մասին, գրում է. «Գրեք

վասն նախկանտին, թե գտյալ է աղատութիւն, բայց տեղւոյս լուրն [է],
իբր թե այնքան թեթեւացել են [նախկանդանի վիճակը], որ ուղեցողքն
տեսնելու՝ կարող են գնալու տեսնելու. ասեմ թե՛ աղատութիւն ալ պետք
է գտնու. այսքան է մեր գիտցածն»:

ԳԱԹ, նոր նախիջեանի Մագիստրատի ֆ.:

№ 230

О распространении вула пирива от Рима
и о распространении по всей стране от
мунитива от Рима

Часть 76

о Мунитиве Навбаноот

145.

Երբորդ բաժանմունքում կայեցիւմ նախքանդանի
գործիչ անվանաբերից

Փետրվարի 4.—Ս. Դ. Սուլթանշահը ցարի անունով խնդրադիր է ներկայացնում Սենատ. նշելով, որ Նալբանդյանին ճանաչում է փոքրուց և որ նա իր ազգականն է, խնդրում է իր երաշխավորությամբ և անձնական պատասխանատվությամբ ազատել նրան բանտից՝ նախքան դատավճիռը:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 56, л. 55.

Փետրվարի 12.—Նալբանդյանին առաջին անգամ կանչում են Սենատ՝ հարցաքննության:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 56, л. 113.

Նվժ, IV, 285:

Սենատում նրանից ստորագրություն են վերցնում, որ հարցաքննությունը սպառնական-բռնադատական չի եղել, և որ նա հաստատում է իր գրավոր ցուցմունքները:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 56, л. 116.

Նույն օրը.—Նալբանդյանը բանավոր դիմում է Սենատին՝ իրեն երաշխավորությամբ ազատելու և իր ազգականների ու տյն անձնավորությունների հետ տեսակցել թույլատրելու մասին, որոնց հետ տեսակցել թույլատրված է եղել՝ նախքան իր զործը Սենատ հանձնելը:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, т. 56, л. 119.

Նույն օրը.—Սենատը որոշում է Նալբանդյանի դիմումն՝ իրեն երաշխավորությամբ ազատելու մասին, նկատի առնել նման գործով մեղադրվողների՝ բանտից ազատվելու (երաշխավորությամբ) հարցը վճռելու ժամանակ:

Տեսակցության մասին Սենատը որոշում է հայտնել Ս. Պետերբուրգի զինվորական ղեկերալ-նահանգապետին. Սենատը տեսակցություն թույլատրելուն ղեմ չէ, եթե այդ չի հակասում բանտի օրենքներին:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 13.—Նալբանդյանը Բերդի հիշատակարանում նշում է, որ Սենատը թույլատրել է իրեն տեսակցել ազգականների հետ:

Նվժ, IV, 285:

Նույն օրը. հրեկոյան.—Դ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է «Հանրագիտական բառարանի» [«Энцикл. словарь, составл. русскими учен. и писателями»] 5-րդ հատորը:

Նվժ, IV, 141:

Փետրվարի 14.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին. հայտնում է, որ նա-
խորդ օրվա երեկոյան ստացել է «Հանրագիտական բառարանի» 5-րդ
հատորը. իր ուրախությունն է արտահայտում Ան. Սուլթանշահի՝ Մոսկ-
վայից Պետերբուրգ ժամանելու առթիվ: Խնդրելով շնորհակալություն
հայտնել Ան. Սուլթանշահին՝ նրա բժշկական խորհուրդների համար, նշում
է, որ բանտային պայմանները հնարավորություն չեն տալիս իր հիվանդու-
թյան դեմ «հարձակողական գործողությունների» դիմելու, որ առայժմ
ինքը կարող է «միմիայն սլաշտպանողական դիրք ընդունել»: Խնդրում է
նամակ գրել հարադատներին և հանգստացնել նրանց: Անկեղծ վիշտ ու
ափսոսանք է հայտնում Յ. Մ. Ռուդնի մահվան առթիվ: Բուռն կարոտ
է արտահայտում երաժշտության նկատմամբ, որից զրկված է բանտում.
«Երանի ձեզ բոլորիդ, որ հնարավորություն ունեք վայելելու հրաշալի
երաժշտության թովիչ հնչյունները. ինչ վերաբերում է ինձ, բացի
երբեմնակի իմ մենաստանին հասնող դանգերի արտում դողանջից, ահա
յոթ ամիս է, ինչ ուրիշ ձայն չեմ լսում»: Կրկին խնդրում է ուղարկել
«գրքեր, գրքեր և զլքեր», սակայն ուշադիր ընտրություն կատարել,
«որպեսզի նրանք կարողանան քիչ թե շատ զբաղեցնել ինձ ու միաժա-
մանակ համապատասխանեն անհրաժեշտ հարցասիրության պահանջ-
ներին»: «Վեպերը ձանձրացրել են, իսկ բառարանները զրկանք են
առաջացնում»: Խնդրում է իր համար բերել Շլոսսերի և Մակուլեի եր-
կերը:

ԵԼԺ, IV, 138—144:

Փետրվարի 15.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձ-
նելում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 16, երեկոյան.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է
Լ. Ֆոշեի «Очерки Англич» գիրքը՝ Դեմենտևի և Լևերնիկովի թարգմա-
նությամբ (Պետերբուրգ, 1862) և սկսում է կարդալ:

ԵԼԺ, IV, 149:

Փետրվարի 17.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին. հաղորդում է, որ
հնարավորություն է ունեցել դուրս գալու բանտի բակը. «Այսօր հրաշալի
եղանակ էր, և ես նրանից օգտվեցի 20 րոպե. կարող էի բաց օդում
ալիկի մնալ, բայց քամի էր ու հետեւելով առածին, թե՛ «լավից քիչ-քիչ»,

վերադարձա բնակավայրս, որպեսզի ավարտեմ դեռևս աւաւոտյան սկսած նամակս»:

ՅԼԺ, IV, 153:

Ղ. Նալբանդյանին գրած նույն նամակում հայտնելով, որ ստացել է Պարտիզականական ընկերության և Օվսյաննիկովի ցուցակները Sorghum Saccharatum-ի նմուշների հետ, ինչպես և Լ. Ֆոշեի «Очерки Англии» գիրքը, դարձյալ հիշեցնում է Շլոսսերի և Մակոլեի երկերի մասին, խնդրում է բերել մի քանի հատոր միասին, «և ոչ թե հոմեոպատիկ չափերով՝ մեկսկան գրքույկ»։ Հանդիմանում է եղբորը՝ նրա նամակում արտահայտված հուսահատական տրամադրության համար. հորդորում է իր առողջության վերաբերմամբ հանգիստ լինել. «բոլորովին չեմ կարող պարծենալ նրանով, բայց հուսահատվել դեռ չեմ, մանավանդ. որ վաղուց արդեն տառապանքներին սովորել եմ. իմ կյանքի ձանապարհին երբեք վարդեր չեն փթթել...»:

Կրկին խնդրում է հանգստացուցիչ նամակ գրել տնեցիներին, թաքցրնելով իրենց տեսակցությունների ընդհատվելը, որը «կարող է նրանց շատ վշտացնել»։ Ան. Սուլթանշահին որևէ աշխատանք հանձնարարելու համար խորհուրդ է տալիս առայժմ սպասել. հույս է հայտնում, որ մինչ այդ իր «հորիզոնն էլ կպարզվի» և ի վիճակի կլինեն «միասին ղեկավարելու կենդանաբանությունը և բուսաբանությունը, որոնց կարիքը մեր հայրենի գրականության համար այնպես խիստ զգալի է»։ Խնդրում է շնորհակալություն հայտնել Ս. Գ. Սուլթանշահին՝ իր նկատմամբ նրա քերմ վերաբերմունքի համար [նկատի ունի Ս. Գ. Սուլթանշահի դիմումը՝ երաշխավորությամբ իրեն բանտից ազատելու մասին]։ Ցավ է հայտնում, որ «մեր «Հյուսիսափայլը» արդեն գոյություն չունի և ասպարեզը մնացել է գրական գաճաճներին»:

Իր կարծիքը հայտնելով Լ. Ֆոշեի գրքի ներածության մասին, անհրաժեշտ է համարում այդ գիրքը «քննարկել մինչև ոսկորների ծուծը», սակայն ինքն այժմ ի վիճակի չէ այդ աշխատանքը կատարելու։ Այժմ նամակներն իսկ գրում է ընդամիջումներով, որովհետև երկար գրելն անգրագառնում է կրծքի և մեջքի վրա։ Վրդովմունք է հայտնում բանտային կյանքի դեմ, այն համարելով «կենդանի մահ, ո՛չ ավելի»:

ՅԼԺ, IV, 144—154:

Փետրվարի 18.—Նալբանդյանին դուրս են բերում բանտի բակում «զբոսնելու»։ «Այսօր հրաշալի եղանակ էր և ես դարձյալ դուրս եկա պարտեզ զբոսնելու և մնացի երեք քառորդ ժամ»։

Եկժ, IV, 157:

Նույն օրը, Երեկոյան ժ. 9-ին.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին. գրում է. «Վաղուց անհամբեր սպասում եմ թուլտվության տեսակցության համար, որը զեթ մի քանի րոպե մոռացնել է տալիս տաղտկալի իրականությունը»։ Հայտնում է, թե իր առողջությունն ընդհանուր առմամբ, ոչինչ, բայց փայծաղը անհանգստացնում է։ Ուրախ է, որ Ան. Սուլթան-շահը հետաքրքրվում է իր հիվանդությամբ՝ պատվիրելով զանազան փրկարար միջոցներ։ Այնուհետև գրում է, թե դեռևս զբաղված է Լ. Ֆոշեի գրքով, իսկ Ան. Սուլթանշահի մատնանշած հոդվածը հրեանեթի մասին [«Հանրագիտական բառարանում»] կկարդա։

Եկժ, IV, 151—160:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հեղբոր՝ Ղ. Նալբանդյանին։

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 19.—«Մեղուն» ցավելով նշում է «Հյուսիսափայլի» հրատարակության դադարելը. դրա պատճառը համարելով՝ ազատաստություն, իրավասիրության և անաշտության համար ըշնամիներից կրած հալածանքները, «Մեղուն» գրում է. «Կրկին ցավ կզգանք մենք «Հյուսիսափայլի» խափանվելեն. մեկ մը, որ ազգերնիս պիտի զրկվի ստանալի այն վսեմ ու ազատ գաղափարները, որ այս օրագիրը հինգ տարի է լի թանձր զուլաններու մեջ մոցնել կաշխատեր և որք մեր դարու գաղափարներն են. երկրորդ, որ անով կիմանամք, թե ինչպես Պոլսո մեջ, նույնպես ալ Ռուսաստանի մեջ կան այնպիսի հայեր, որ ազգը միշտ տգիտության, նախապաշարմանց ու խավարին մեջ պահել կսիրեն, վասն զի անոնցմով ու անոնց մեջ է, որ միշտ իրենց շահը գտած են ու կգտնեն դեռ այսօր»։

«Մեղուն», 1863, № 189, 52—54:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հեղբորը։

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 20, կեսօրից հետո.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է Շլոսսերի «Համաշխարհային պատմության» երկրորդ հատորը, Մակոլեի «Անգլիայի պատմության» երկրորդ հատորը և Գերվինուսի «XIX դարի պատմության» առաջին պրակը:

ՅԼՓ, IV, 163:

Նույն օրը, երեկոյան ժ. 9-ին.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին. տեղեկացնելով Շլոսսերի, Մակոլեի և Գերվինուսի գրքերն ստանալու մասին, և այդ առթիվ շնորհակալություն հայտնելով, Նալբանդյանը խնդրում է Շլոսսերն ուղարկել «ո՛չ թե աշխարհի ստեղծագործությունից, այլ հոռմեական պատմությունից սկսած... Մենք դրական գիտության հետևողներ ենք և մեր ամբողջ ուժը կենտրոնացնում ենք ուսումնասիրելու ա՛յն, ինչ գիտությանը հաստատապես հայտնի է, այլ ո՛չ թե ենթադրաբար, կամ տարապայմանորեն»: Խոսելով դարձյալ «Հանրագիտական բառարանի» մասին, գտնում է, որ «Եվրոպա» հոդվածում հայերի թիվը նվազեցրած է: Հրեաների մասին անհրաժեշտ է համարում գրել մի ամբողջ ուսումնասիրություն, բայց դա թողնում է «ավելի հարմար ժամանակի, քան այժմս է»:

Հայտնում է, որ առողջությունը վատ չէ: Հավանաբար, եղբոր միջոցով տեղեկացած լինելով արևմտահայ մամուլում և ժողովրդի մեջ իր նկատմամբ արտահայտված ջերմ վերաբերմունքի մասին, գրում է. «Ինչ վերաբերում է հայերի համակրությանը, ինձ մնում է միայն նրանց շնորհակալություն հայտնել. այժմ ուրիշ ոչինչ չեմ կարող հատուցանել»:

Ան. Սուլթանշահին խնդրում է նամակ գրելիս իր կողմից շնորհակալություն հայտնել Ուստիմովիչին և Կովալյսկուն՝ իրեն ուղարկած ողջույնի համար: Հիշում է ուսանողական տարիները, իրենց հավաքույթները, պարապմունքներն ու զրույցները:

Եղբորը խնդրում է՝ տնեցիներին հանգստացուցիչ նամակ գրել և, թեև տեսակցությունն ընդհատված էր, հայտնել, որ առաջվա նման տեսակցում են:

ՅԼՓ, IV, 160—167:

Փետրվարի 20.—Նալբանդյանի դատական գործի կապակցությամբ Նոր Նախիջևանում տեղի է ունենում բնակչության բոլոր դասերի ներկայացուցիչներից հարյուր հոգու «ընդհանուր խուզարկություն» (по-вальный обыск) Նալբանդյանի վարքի մասին: Բոլորը հաստատում են Մագիստրատի նախագահ Դանիել Գարազաշի վկայությունը. «Նախի-

ջևանի բնակիչ, Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանի կանգիդատ Միքայել Նալբանդյանին եւ բավականաչափ լավ ճանաչում եմ որպէս իր վարքի բոլոր կողմերով գերազանց անձնավորութեան. նրա ո՛չ մի վատ արարմունքը երբեք եւ չեմ տեսել, և դրա համար էլ նրա վարքին միանգամայն հավանութիւն եմ տալիս, մանավանդ որ նա մեր հասարակութեան կողմից լիազորված լինելով՝ Նախիջևանի համար հույժ նշանակալից դրամական արժեք ներկայացնող հնդկական կտակների գործով, իր աղնվութեամբ ամբողջովին արդարացրեց հասարակութեան վստահութիւնը»:

ЦГИАМ, ф. ОПГС, д. 57, л.л. 349—354.

Փետրվարի 21.—Նոր Նախիջևանի հայկական Մադիստրատը նախագահ Գ. Գարապաշի ստորագրութեամբ հաստատում է Պետերբուրգի համալսարանից 1860 թ. հունիսի 7-ին Նալբանդյանին կանգիդատի աստիճան շնորհելու վկայականը, որ պահանջվել էր դատավարութեան կապակցութեամբ:

ԵԼՓ, IV, 313—314.

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ИБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 22.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 24.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Եղբոր նամակից տեղեկանալով Բորլի «Քաղաքակրթութեան պատմություն» ուղարկելու մտադրության մասին, հայտնում է իր գոհունակութիւնը: Գրում է, որ նամակի հետ վերադարձնում է Գերվինուսը («XIX դարի պատմություն» առաջին պրակը) և «Հանրագիտական բառարանը»: «Մակուկը վերջացնելու վրա եմ, այնուհետեւ կսկսեմ Շլոսսերը և ապա նորից Զոշեն: Մակուկն իր մշտական հումորով ինձ մեծ հաճույք է պատճառում: Գերվինուսն առաջժամ լուրջ գրող է, չգիտեմ ինչ կլինի հետագայում»: Գրում է, որ ինքը գրքերը ո՛չ թէ սոսկ կարդում է, «այլ ուսումնաւիրում՝ վերլուծական և քննադատական տեսակետից: Դրանք (այդ գրքերը) շատ բան չեն տալիս ինձ, բայց դիտութեան մեջ շարժում է արհամարհել և շատ քիչը, մանավանդ որ ես ուրիշ դրադմունք չունեմ»: Հայտնում է իր բոլոր ցանկութիւնը, որպէսզի Ան. Սուլթանշահը շմեկնի Մոսկվա, այլ մնա Պետերբուրգում, որովհետեւ նրանից է տեղեկութիւն-

խնդրում է նորալիցուններ հաղորդել Մոսկվայի թատերական աշխարհից:

ԵԼՓ, 1V, 167—173:

Փետրվարի 25.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնելովում է հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 27.—Հ. Խալիբյանը, Գ. Խաթրանյանի նամակի հիման վրա, Գ. Վ. Ալվադովսկուն հայտնում է, թե փետրվարի 20-ին Նոր Նախիջևանի ժանդարմային պաշտոնյայի ներկայությամբ «Ընդհանուր խուզարկություն» է եղել (ПОВАЛЬНЫЙ ОБЫСК) և որ այդ հրամանը Պետերբուրգից է տրված: Այնուհետև տեղեկացնելով, թե «Հայտնի մարդոցմեն մեկին ձայն տված չեն» և 106 հոգի «ատաբերիդ» արել են, վախ է արտահայտում, որ «Իհարկե» այնուհետև կարձակվի [Նալբանդյանը], թեև այս մասին ես մերոնց գրեցի, բայց ոչինչ չահ:

ԿԱՖ, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատի ֆ.:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնելովում է հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 28.—Կալկաթայի «Եղբայրասեր» տասնօրյա թերթը խմբագրական ընդարձակ հոդված է տպագրում Նալբանդյանի ձերբակալության առթիվ. հոդվածագիրը ջերմ, հուզիչ տողերով դիմում է Նալբանդյանին, արտահայտելով հնդկահայերի խոր սերն ու համակրանքը նրա նկատմամբ:

«Իցիւ թէ չէր եկեալ քո աստ ի Հնդկիս, ազգասէր և ի վերայ ազդին անձնադիրդ Նալբանդեանց, քանզի յայնժամ ոչ ձանաչելով զքեզ և ոչ դիտելով զչափ տաղանդոյդ և զազգասէր եռանդեանդ՝ սակաւ ինչ թուէր յաչս մեր կորուստ անդին ազգայնոյդ, որոյ վասն զարդիս այսքան ցաւաղնիմք: Ամենայն հնդկահայ, որոյ բախտաւոր է եղեալ ծանօթանալ ընդ քեզ և խօսակից ընդ քեզ լինել, մինչ աստ առ մեզ էիր, ձեռս ի վեր առ բարձեալն համբարձեալ անդադար աղօթէ վասն ազատութեան հայրենասէր դիւցազնիդ. դիւցաղն, այո՛, և արժան իսկ ես այսմ վերատառութեան, վասն զի կորստեամբ անձին քո գնեցեր զայս անուն, որպէս և մարգարէարար լսացեալ էիր յերկառոյդ, թե՞ «Պաշտպանել այն հայի առաքուր կոխված իրավունքը է մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը: Եվ այս նպատակին հասանելու համար չէ՞ պիտո ընկրկինք ո՛չ բանտի և ո՛չ աքսորի առաջ, ո՛չ միայն բանիւ և գրչով, այլև զենքով և արյունով, եթե մի օր արժանի լինինք զենք առնուլ մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել մեր արյունով»:

«Այո՛,—շարունակում է հոգվածագիրը,—չընկրկեցար և զոհ եղեր անձնանուէր վասն ազգիդ»:

Թէ ուր ես՝ չգիտեմք. յամենայն լրագիրս ազգիս որք առաքեն աստ՝ որոնեալ վասն բո՛ւ ո՛չ կարեմք գտանել զլուր ինչ զբէն: Ո՛վ, լուր աղատութեանդ ի մաղլաց անպարտելի արծուուն քանի՞ոն լինի պատճառք ցնծութեան հնգկաքնակ հայոցս»:

Այնուհետև համառոտակի ծանոթացնում է նալբանդյանի գրական-հրապարակախոսական գործունեության հետ՝ «Հյուսիսափայլի» էջերում և նշում, որ նա իր «ազատ և աներկիւղ գրվածութեան», խոցում էր իր ռիսերիմ թշնամիների սիրտը՝ «առավիւ... քան զսուր երկսայրի»: Ապա, նշելով նալբանդյանի ծառայութիւնը հնգկահայ կտակների գումարները ձեռք բերելու դործում՝ «ազգի աղքատ մանուկների համար» դպրոց հիմնելու նպատակով, հոգվածագիրը շարունակում է.

«Թէ զի՛նչ է կարծեցեալ յանցանք նորա, ո՛վ նորա դատախազ, և ո՛ր և յի՛նչ վիճակի գտանի նա այժմ, ամենեկին անյայտ է ի մէնջ, և կարօտիմք հեռաւոր եղբարց մերոց ծանօթութեան, սակայն որչափ և կարեմք մակաբերել ի դրուածոց նորա, որք առ մեզ առ այժմ գտանին, Աղատութիւն երեի լինել միայն նորա հանցանքն և հոգևորականքն դատախազ, իսկ կառաւարութիւն ոռոսաց կազմ և պատրաստ առաքել ի Սիբիրիայ գամենեսեան, որք համարձակեն կոշկո զանձինս հայրենասէրք և լարեկամք Ազատութեան»:

Ե՛րբ, ե՛րբ, նոր Վարդանդ Հայաստան աշխարհի, ուրանօր առաջնորդէ քեզ ճակատադիրն: Թէ արեակէլ ջերմութիւն Հնդկաստան աշխարհիս, ո՛չ կարաց խամբեցուցանել զծաղիկ սպիտակութեանդ, անշուշտ և այժմ ցրտասառոյց ձմեռունք Սիբիրիոյ, եթէ անդ իցես դժբախտաբար, ո՛չ կարեն հովացուցանել զհնոց սիրոյդ, որ ի մանկութենէ հետէ երեի լինել վառ բորբոքեալ ի սրտիդ:

Ո՛չ ժամանակ և ո՛չ իսկ մահ կարէ բառնալ զյիշատակ քոյ ի մէնջ. որդի ի հօրէ լուեալ զանուն պատուելոյդ, հազորդէ զայն հետազայից իւրոց խորին տրտմութեամբ, այն ինչ անուանք թշնամեացդ անհետացեալ կորնչին ընդ թշուառ և տնձնախառտ կենաց իրենանց ի հավիտեական մոռացութեան»:

«Եղբայրասեր», 1863, №№ 33—36, 265—294:

Մարտի 2.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին. հայտնում է, որ Մակիդիկ 3-րդ հատորը («Անդլիայի պատմութիւնը») և Բոքլի «Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը» ստացել է: Խնդրում է ուղարկել Շլոսսերի «XVIII դարի պատմութիւնը» և Գերվինուսի «XIX դարի պատմութիւն» շարունակութիւնը (2-րդ հատորը): Գրում է, որ արդեն «ութ ամիս գիշեր-ցերեկ» կարդում է և որ դա իր միակ զբաղմունքն է, «որից ոչ մի կերպ չի կարելի հրաժարվել»: Մոտալուտ տեսակցութիւն հուշս չի հայտնում: Ավելացնում է, որ առողջութիւնը դնալով վատանում է, օրգանիզմն անընդհատ հիվանդագին վիճակում է:

Նվժ, IV, 173—180:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 4.—Սենատը մերժում է Ս. Գ. Սուլթանշահի խնդրը՝ Նալբանդյանին երաշխավորությամբ ազատելու մասին և որոշում է նրան, մինչև դատական գործի ավարտը, թողնել Պետրոպոլսկյան բերդում, և այս մասին հայտնել Ս. Գ. Սուլթանշահին՝ Ս. Պետերբուրգի գեներալ-նահանգապետի միջոցով:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, д. 56, л. 342—343.

Մարտ 5.—Տեսակցում է հղբոր՝ Ղ. Նալբանդյանի և Ան. Սուլթանշահի հետ:

БЛФ, IV, 285:

Մարտի 6.—Պետերբուրգի ղինվորական գեներալ-նահանգապետը տեղեկացնում է Սենատին, որ Նալբանդյանին թույլատրվել է տեսակցել միայն հարազատների հետ:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1863, д. 57, л. 2.

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 174.

Մարտի 7.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 13.—Նամակ հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին. նամակը, ըստ երևույթին, հասցևատիրոջը չի հանձնվում: Զի պահպանվել:

БЛФ, IV, 285:

Մարտի 17.—Մարտի 13-ի նամակի պատասխանը չտանալով, Նալբանդյանը կրկին գրում է հղբորը: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 20.—Կալկաթայի «Եղբայրասեր» թերթը հատվածներ է արտատպում «Երկու տողից». «Մեք ազատական նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու...» բառերից մինչև «...ձանձրալի է մի ըստ միոջե թվելը»:

БЛФ, III, 23—24:

Նույն համարում, «Հյուսիսսփայլի» 1859 թ. 9-րդ ամսատետրակից, արտատպված է «Հիշատակարանի» հետևյալ հատվածը՝ «Ուր չկա մտքի և բանականության ազատություն...» բառերից մինչև «Ազատություն» բանաստեղծությունը ներառյալ:

«Նդբայրասեր», 1863, № 35, 292—293:
Հմմտ. Եկժ, I, 441—442:

Մարտի 21.—Մարտի 13-ի և 17-ի նամակների պատասխանը չըստանալով, վերստին կրկնում է նամակը: Զի պահպանվել:

Եկժ, IV, 285:

Նույն օրը.—Բերդի պարետային վարչությունից հայտնում են, որ դարձյալ դադարեցված է տեսակցությունն աղգականների հետ, և «վերստին խնդրվում է թույլտվություն»:

Նույն տեղը:

Մարտի 22.—Ի. Ս. Տուրգենևը Փարիզից, ռուսական դեսպանի միջոցով ուղարկում է իր գրավոր ցուցմունքները քննիչ-հանձնաժողովին. հաստատելով, որ «Նալբանդովի բոլոր ցուցմունքները միանգամայն ճշմարիտ են», Տուրգենևը գրում է. «Հենց նույն [1862] մայիս ամսում և հենց նույն առիթով ես Փարիզում ծանոթացա պ. Նալբանդովին, տեսնվեցի նրա հետ 3—4 անգամ, իսկ խոսել եմ նրա հետ բացառապես Բակունինի կնոջը Սիբիրից Տվերի նահանգը տեղափոխելու միջոցների մասին»:

М. Лемке, Очерки освободительного движения
«шестидесятых годов», 162—163.

Եկժ, III, 435—436:

Մարտի 24.—Նամակ եղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:
Եկժ, IV, 285:

Մարտի 27.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:
Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Խնդրում է բերդի պարետային վարչությունից, որ իրեն թույլ տան տեսակցելու եղբոր հետ՝ գոնե զատկին:

Եկժ, IV, 181:

Մարտի 29.—Ղ. Նալբանդյանին գրած նամակում իր ուրախությունն է հայտնում, որ տանը բոլորն էլ ողջ-առողջ են: Գրում է, թե երրորդ օրն է, ինչ բերդի պարետային վարչությունից խնդրել է թույլտվություն եղբոր հետ տեսակցելու, բայց պատասխանը դեռ չի ստացիլ: Նաև

հայտնում է, որ շատ ուրախ է Ան. Սուլթանշահի գալով, շնայած միևնույն է՝ նրան չի տեսնելու:

Նվժ, IV, 180—182:

Մարտի 30, առավույան ժ. 7-ին.—Նույն նամակում ավելացնում է, թե եղբորից սպասած նամակը չստանալով, վերջացնում է:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 1.—Սկսում է գրել «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության փորձ» աշխատությունը: Այդ մասին բերդի հիշատակարանում, ապրիլի 3-ին, նշում է. «Ժողովրդական քերականության վերապահեցի աշխատել ապրիլի 1-ից»:

Նվժ, IV, 285:

Նույն օրը.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և «ալոց» (?) հետ: Նույն տեղը:

Ապրիլի 4.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина

Ապրիլի 6.—Ս. Գ. Սուլթանշահի միջոցով ստանում է գրքեր:

Նվժ, IV, 182:

Ապրիլի 7.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է երկու նամակ, գրված ապրիլի 4-ին և 6-ին, որոնցից մեկի մեջ Ան. Սուլթանշահը Նալբանդյանի բարեկամների և ծանոթների մասին շատ հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում, մասնավորապես Մարիա Նիկոլանա Պանովայի մասին, ուրն իր անկեղծ զգացմունքներն է արտահայտել Նալբանդյանի նկատմամբ: Նույն նամակում Ան. Սուլթանշահը տեղեկություններ է հաղորդում ամերիկացի միսիոներ Բարտոլդի Ռուբրիայի հայ բողոքականների մասին տպագրած հոդվածի վերաբերյալ:

Նվժ, IV, 186—187:

Ապրիլի 8.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Շնորհակալություն հայտնելով Ս. Գ. Սուլթանշահի ուղարկած գրքերի և Ան. Սուլթանշահի հաղորդած տեղեկությունների համար, Նալբանդյանն իր վիճակով մտա-

հոգված հարազատներին ու բարեկամներին հուսադրում է. «Պետք է հուսալ, որ մոռալ օրը հավիտ սլոգակո չի մնա. ամպերը կտնցնեն, դարնանային հովը կփչի և արևը կծագի՝ լուսավորելու և ջերմացնելու մոռալ և սառն դեմքերը՝ հոգնած կրկար ժամանակ տանջանքի լծի տակ համբերելուց»:

Անդրադառնալով Ան. Սուլթանշահի տեղեկություններին պատասխանաբարտողի մասին, Նալբանդյանը մերկացնում է արևմտյան միսիոներների քարոզչական գործունեության հետին նպատակները Ռուսթիայում և Հայաստանում. «Հայերը Ռյուրիկայում բոլորովին անպաշտպան են: Անգլիական և ֆրանսիական կառավարություններն այդ հանգամանքը գործադրում են իրենց օգտին»:

Այնուհետև Նալբանդյանը գրում է, որ ինքն առողջ է և բավական լուրջ պարապում է (սպորիի 1-ից սկսած «Ժողովրդական քերականության» վրա): Նամակի շարունակության մեջ նա շարադրում է իր այդ աշխատության (որին այստեղ տալիս է «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության փորձ» վերնագիրը) հիմնական բովանդակությունը. «Շարադրել հնի քալրայման և նորի կազմավորման ընթացքը... շարադրել նոր լեզվի համեմատական քերականությունը: Դրանից հետո գրել (հենց այստեղ) քերականության փորձ, որպես ձեռնարկ այն բոլոր գալորոցների համար, որտեղ լսվում է հայերեն խոսքը»: Նալբանդյանը գրում է, որ դա լինելու է իր հիմնական զբաղմունքը, որին նվիրելու է իր բոլոր ուժերը և իր ծրագիրը կկատարի, եթե մահը չխանգարի: Եվ ավելացնում է, որ բանտից ազատվելուց հետո էլ նվիրվելու է միայն այդ աշխատանքին և մինչև չավարտի՝ ուրիշ ոչ մի տող չի գրելու, «բացի, իհարկե, քննադատությունից և ինձ վերա եղած հարձակումների պատասխաններից, որոնց ևս դեռ չեմ պատասխանել: Ես պարտքի տակ եմ»:

ԵԼԺ, IV, 182—190:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է Եզերուրը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նույն օրը.—Տեղի է ունենում նոր նախիջևանի հասարակական ժողովը, ուր հասարակությունն իր գոհունակությունն ու երախտագիտությունն է արտահայտում Նալբանդյանի նկատմամբ՝ հնդկահայ կտակների դործը հաջողությամբ զուլիս բերելու համար:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, դ. 580, րթ. 55—57:

Ապրիլի 9.—Նալբանդյանը տեսակցում է Էդբոր (Ղազարոսի) և Հովհաննեսի [Սահրատյան] հետ:

ՆԱԺ, IV, 285:

Մինչև ապրիլի 11.—Խնդրում է Էդբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին, իր համար ձեռք բերել Գ. Ախվերդյանի հրատարակած Սայաթ-Նովայի երգերը:

ՆԱԺ, IV, 193—194:

Ապրիլի 12.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Հայտնում է, որ Էդբայրն իրեն սխալ է հասկացել և Սայաթ-Նովայի փոխարեն ուղարկել է Սեյադի (Պետրոս Մազաթյանի) երգերը: Խնդրում է՝ ծանոթներից ձեռք բերել և ուղարկել իրեն «Սոս և Վարդիթերը» և «Վերք Հայաստանին», որ իրեն չափազանց կուրախացներ: Ավելացնում է, որ իրեն հարկավոր են էլի մի քանի գրքեր ու բառարաններ, բայց այդ մասին այժմ ոչինչ չի գրում, հույս ունենալով, որ Էդբորը թերևս կհաջողվի երաշխավորությանմբ իրեն դուրս բերել բանտից: Նալբանդյանը նշում է, որ «Բնդհանրապես դեռ շատ սակավ են» իր նոր ձեռնարկության («Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության փորձ») համար անհրաժեշտ նյութերը: Այնուհետև, Նալբանդյանը հիմնավորում է աշխարհաբարի պատմական իրավունքը, հերքելով հակառակորդների հայացքները զրարարի «գեղեցկության» և «մշակվածության» վերաբերյալ: Խնդրում է իր ողջունը հայտնել բարեկամներին և շնորհակալ «Սոս և Վարդիթերին» ու «Վերք Հայաստանին»:

ՆԱԺ, IV, 190—196:

Նույն օրը.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

ՆԱԺ, IV, 285:

Ապրիլի 14.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Նամակում Ան. Սուլթան-Հաֆի հազորդած տեղեկությունների մասին գրում է, թե իրեն շատ հետաքրքրական կլինի մի օր կարգավոր մատնանշած հոգվածները «Կլբոունիկ» ամսագրում, իսկ Տարոնի բարբառի մասին Գ. Ախվերդյանի արտահայտած կարծիքի առթիվ հայտնում է իր տեսակետը, թե նոր լեզուն (աշխարհաբարը) ի՞նչ չափով և ինպե՞ս պետք է օգտվի բարբառներից՝ շարականալով և չինթարկվելով նրանցից և ո՞չ մեկին. «Մինչևույն պատմական պատճառը, որ հարկադրել է ժողովրդին թողնել ինձե՛ր՝ կհարկադրի նրան շնթարկվել բացարձակորեն որե՛կ բարբառի ձևերին»: Ընդհան-

րապետ, նամակում Նալբանդյանը խտացրած ձևով շարադրում է աշխարհաբարի մշակման սկզբունքները՝ շարունակելով նախորդ (ապրիլի 12-ի) նամակում արժարժած մտքերը: Վերջում հայտնում է իր նոր ծրագիրը. «Ես նյութեր եմ պատրաստում ֆիզիկո-ֆիլոսոֆիական, պատմա-աշխարհագրական մի մեծ աշխատության ներածության համար, մի բան, որ դեռևս բոլորովին չէ եղել... Բայց այդ նյութերն ինձ մոտ դեռևս բաժան-բաժան են, որովհետև գրում եմ յուրաքանչյուր թեղի մասին առանձին: Այստեղ այդ նյութերն ընդհանրացնել չեմ կարող և հնարավոր էլ չէ՝ նախքան աշխատանքս ավարտելը և նախքան իմ աղատվելը»:

ՆԱԺ, IV, 196—204:

Ապրիլի 15.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է Եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 16.—Տեսակցում է Եղբոր՝ Ղ. Նալբանդյանի, Ան. Սուլթանշահի, Ստ. Նաղարյանի և Լ. [Խաֆաֆյանի] հետ (ՆԱԺ, IV, 285): Այս տեսակցության մասին Ստ. Նաղարյանը 1864 թ. մարտի 2-ին Մատթեոս Վեհապետյանին ուղղած նամակում գրում է. «Անցյալ տարին ես Պետերբուրգում լինելով, երես առ երես հաղիպեցանք միմյանց. քաղցր տեսություն արդարեւ. բայց ի՞նչ օգուտ նորան, և ի՞նչ մխիթարություն ինձ. ես չկարողացա տալ նորան բաժին իմ աղատությունից, բացի մի քանի չոր ու ցամաք բարեկամական և ցավակցական խոսքից. հարյուրակնյա սպահասանը ներկա էր, խոսվածքն ես ռուսերեն»:

«Արձագանք», 1896, № 123,

Նույն օրը.—Սենատը հարցաքննում է Ալեքստինիին. այն հարցին, թե ինչի՞ վրա է հիմնված նրա կարծիքը, որ Նալբանդյանը լիովին վաչելում է Լոնդոնի ռուսների հարգանքը, Ալեքստինիին պատասխանում է. Լոնդոնում ապրող՝ ռուսները, այն է՝ Մարտյանովը, Կովալևսկին, Ֆրիկը նրա (Նալբանդյանի) մասին միշտ արտահայտվում էին լիակատար հարգանքով և երախտագիտությամբ:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, д. 57, л. 267—268.

Հմտ. М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятих годов», 176.

Ապրիլի 18, Էրեկոյան.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է 2. Բոբլի «Ազխայի քաղաքակրթության պատմությունը» գրքի առաջին

հատորի առաջին մասը (1863, Պետերբուրգ) Կ. Բևառյուժե-Ռյումինի
թարգմանությամբ:

Եկթ, IV, 207:

Ապրիլի 19.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Հայտնում է, որ ստացել
է Բոբլի «Անգլիայի քաղաքակրթության պատմության» առաջին հա-
տորի առաջին մասը, բայց այդ մասն արդեն կարդացել է նախկին
հրատարակությամբ (Թարգմ. Բուլնիցկու): Հիշեցնելով, որ մոտ օրերս
լույս կտեսնի Իլենկովի «Տեխնիկական քիմիայի» երկրորդ հատորը,
խնդրում է ստանալիս կաղմել տալ ճիշտ այնպես, ինչպես կաղմված է
առաջին հատորը:

Մտահոգություն է արտահայտում Գրիգոր (Գրիշա) Ալաջալյանի
վիճակի նկատմամբ, խնդրում է, որ Ան. Սուլթանշահը «իր ամբողջ
ուժը, ամբողջ փորձառությունը» պորձադրի, «որպեսզի նրան դուրս
բերի արժանավայել ուղու վրա, որպեսզի ստիպի նրան աշխատել և
կանգիդատի քննություն տալ Ֆիզիկո-մաթեմատիկական ֆակուլտտի
համար»: Ավելացնում է. «եթե նրան [Ան. Սուլթանշահին] այդ գործը
հաջողվի, ապա նա ինձ մեծագույն ծառայություն մատուցած կլինի,
դեռ չեմ ասում, որ նա փրկած կլինի մի խորտակվող մարդու»:

Հայտնում է, որ «մեծ բավականությամբ» տեսնվել է (ապրիլի
16-ին) «մեր հարգելի, հավետ աղնիվ բարեկամ պարոն Նաղարյանցի
հետ»:

Եկթ, IV, 204—209:

Ապրիլի 22.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Եկթ, IV, 285:

Ապրիլի 23.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձն-
վում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 25.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Կ. Եղյանի հետ:

Եկթ, IV, 285:

Ապրիլի 28.—Նամակներ Ղ. Նալբանդյանին և հարազատներին:
Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Ապրիլի 29.—Նալբանդյանի նամակները Սորոկինի միջոցով հանձ-
նվում են եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 30.—Նալբանդյանը և Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը կարգալիս գրքի լուսանցքում նշում է իր զիտողությունները: Վեպի առաջին հրատարակության (1858) 221-րդ էջում ցույց տալով Մոսկի հոր մասին Աբովյանի աչքից վրիպած հակասությունը, դիտում է. «Խհարկե, անուշադրություն է Աբովյանի կողմից. նրա սիրտը կրակ է քնկած, էլ որտե՞ղ նրա աչքին կգալին այսպիսի հակասությունը. մնաց որ՝ իրանից հետո էլ տպված դործը, գուցե թե ինքը տպեր՝ սրբագրեր այս և ուրիշ մի քանիսը»:

Իսկ գրքի վերջին մաքուր թերթի վրա Նալբանդյանը նշել է «Վերքի» այն էջերը, որտեղից գրաքննությունը հանել է հոգևորականների և գյուղի իշխանության (տանուտերի) դեմ ուղղված երգիծական սուր նկարագրությունները: «Այս գրքի բաց թողած տեղերը, երեսի համարով, եր. 15, 16, 17, 19, 33, 34, 39, 43, և 18, նայելով բովանդակության, բացի 39 երեսից, մնացած չտպվածքը բոլորը կղերի պատճառով է. իսկ 39 եր. պատշաճի պատճառով, ինչպես կարելի է կարծել:

Եր. 177, բաց թողած, երեկ քաղաքական պատճառով»:

ԳԱՌ. Նալբանդյանի Ժ., № 123/382:

Նալբանդյանի նշած՝ «Վերքի» 1858 թ. 15, 16, 17, 19, 33, 34, 39, 43 և 177 էջերը հմտ. Աբովյանի Եժ 111 հատորի 9, 10—11, 12—14, 24, 25, 29, 31—32 և 122 էջերի հետ:

Նույն օրը.—«Մեղուն» խորին դալբույթով դատապարտում է հայ ուսակցիսններին, և հատկապես Գ. Վ. Այվազովսկուն՝ Նալբանդյանի ձերբակալությունը համարելով նրանց դավադրությունների հետևանքը. «Դեռ այս տարի այն սևագեմ Ատրոպեն [տեղանքով է Գ. Վ. Այվազովսկուն], այն կույր տղիությունը լրբաբար հարձակեցավ այն լուսատու ջահին՝ Մ. Նալբանդյանին: Երա և մահաբույր թույններ ժայթքելով, և՛ զանի ի շիր դարձուցանել ջանաց. զանի սև զրպարտություններով խավարասեր և մարդախոշոր բռնության մատնեց, ուր այն վսեմ գրիչը լուսության դատապարտվեցավ ամիսներով՝ ի տրամություն ճշմարիտ հայոց»:

Այնուհետև, «Մեղուն», հիմնվելով Ռուսաստանից ստացած նամակների վրա, հաղորդում է Նալբանդյանի տղատուության լուրը, որ միմիայն նրա համախոհների և բարեկամների բաղձանքն էր. «...Ան-

տեղին եկած նամակներեն կիմանանք, և ուրախությամբ սրտի կալն-տենք ճշմարտասեր ազգայինները, որ վերջապես արդարությունը յուր վսեմ ու անընկճելի գլուխը բարձրացնելով, անմեղ նալբանդյանցին ապաշխարանաց բողբ պատուեր և դուրս հաննր է դանի՝ համոթ յուր սուտ գրպարտչաց»:

«Մեղու», 1863, № 197, 113—115:

Մայիսի 1.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Պատասխանելով Ան. Սուլթանշահի նամակին, Նալբանդյանն իր ուրախությունն է հայտնում կենդանաբանական այգու բացման առթիվ, ընդգծելով, որ՝ «Նրա հիմքում ընկած է գործնական նպատակ, որը վարմանալիորեն գիտությունը մոտեցնում է հասարակությանը և ընդհակառակն»: Նշելով, որ «բնության ուսումնասիրությունը՝ սոցիալական տեսակետից մեծ նշանակութուն ունի», Նալբանդյանը Ան. Սուլթանշահի համար գործունեության մի ամբողջ ծրագիր է առաջարկում, խորհուրդ տալով սոսկ բժշկության սահմաններից դուրս գալ և պարապել գիտություններով: Իր ուրախությունն է հայտնում, որ Անսնիային զբաղեցնում է սաղմնաբանությունը. առաջարկում է զբաղվել այդ գիտությամբ, ցանկություն հայտնելով, որ ինքն էլ, առաջին հնարավոր դեպքում, պիտի զբաղվի սաղմնաբանությամբ: Ան. Սուլթանշահին խորհուրդ է տալիս ուսումնասիրել արհեստականորեն ձկների բաղմացնելու խնդիրը. նրա ուշադրություն է հրավիրում նաև «Coccinella» ընտանիքին պատկանող որդերի պատմության ուսումնասիրության վրա, նշելով, որ դա գործնական նշանակություն ունի Հայաստանի համար: Կարևոր է համարում «Արարատյան դաշտի հայ շինականների բարբառով մի փոքրիկ բրոշյուր հրատարակել և սովորեցնել նրանց, թե ինչպես պետք է աճեցնել որդերը, իսկ դա կարևոր բան է այնտեղի ազգատ շինականների համար»: Մի քանի առաջադրանքներ ևս տալով Ան. Սուլթանշահին, Նալբանդյանը նկատում է. «Թող աքիստոկրատները ձեռքերը ծալած նստեն, իսկ մենք կոչված ենք աշխատելու»: Հայտնում է, որ ինքը շարունակում է աշխատել աշխարհաբարի բեհականության վրա, որը, թեև դանդաղ, բայց առաջ է գնում:

ՆԺ, IV, 209—216:

[Մայիսի 2—հունիսի 2].—Նալբանդյանը տառապում է ռեմատիզմով և ընդհատում է պարապմունքը «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության փորձ» աշխատության վրա. «Ամբողջ մայիսը համարյա դուրսնցավ զարշելի ռեմատիզմի պատճառով, որովհետև ոչ մի դեպքում

հնարավոր չէր մարդու պես նստել և աշխատել քիչ թե շատ կռացած.
ստիպված էի շիփշիտակ նստել, կարծես օխլով կուլ տված լինեի»:

ՅԼՓ, IV, 220:

Մայիսի 3.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Մ. Ալամխանյանի,
Մարիա Աֆանասենայի (?) և Մագդաղինի (?) հետ:

ՅԼՓ, IV, 286:

Մայիսի 7.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 8.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում
է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նույն օրը.—«Պեղատյան թռչնիկ» թերթը «Ուրախառիթ լուր մը»
վերնագրով «Մեղվից» արտատպում է Նալբանդյանի աղատության
հնարովի լուրը:

«Պեղատյան թռչնիկ», 1863, № 9, 65:

Մայիսի 9.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է և սկսում կար-
դալ Հ. Բոքի «Անգլիայի քաղաքակրթության պատմությունը» գրքի
երկրորդ մասը:

ՅԼՓ, IV, 286:

Մայիսի 10.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Հովհաննեսի (Սահ-
րառյան) և Աճեմյանի հետ:

Նույն տեղը:

Մայիսի 13.—Նամակ է ստանում Ան. Սուլթանշահից: Զի պահպան-
վել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 19.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում
է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մայիսի 20.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ս. Գ. Սուլթանշահի
և տեղի Մատթեոսի (?) հետ:

ՅԼՓ, IV, 286:

Մալխի 23.—Նամակներ Ղ. և Ս. Նալբանդյաններին: Ձեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մալխի 30.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունիսի 3.—Շարունակում է գրել մոտ մեկ ամիս տևած հիվանդության (ռեմատիզմ) պատճառով ընդհատված «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության փորձ» ուսումնասիրությունը:

ՅԼՓ, IV, 220:

Նույն օրը.—Տեսակցում է եղբայրների հետ:

ՅԼՓ, IV, 286:

Հունիսի 6.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին և Ան. Սուլթանշահին: Հայտնում է, որ անհիմնած ռեմատիզմը համարյա մի ամիս իրեն տանջելուց հետո, որի պատճառով ամբողջ մայիսը համարյա դուր անցավ, արդեն թուլացել է, և չորրորդ օրն է, ինչ ինքը կրկին սկսել է պարապել «Մեր լեզվի արմատական բարեփոխության փորձ» աշխատության վրա: Սակայն նշում է, որ մի քանի օրից հետո ստիպված կլինի կանգ առնել, որովհետև անհրաժեշտ գրքեր ու նյութեր ձեռքի տակ չունի: Մինչև այժմ գրել է մոտ 15 տպագրական թերթ, որը հազիվ կազմի ներածության կեսը և քերականության քառորդը, մինչդեռ ամբողջ աշխատությունը, իր ծրագրի համաձայն, 30—35 տպագրական թերթից պակաս չի լինելու:

Խնդրում է ողջունենք հաղորդել Կովայլսկուն և Ուստիմովիչին, և առաջինին շնորհավորել դիսերտացիայի համար: Խնդրում է հաճախակի գրել. դանդաղվում է գրքի պակասությունից և շնորհակալություն է հայտնում Ս. Գ. Սուլթանշահին Բոկի՝ «Առողջ եղիք» գրքի համար:

ՅԼՓ, IV, 216—221:

Հունիսի 12.—«Փարիզ» թերթը Նալբանդյանին Պետրոպոլիսյան բերդում տեսած մի անձնավորության (?) տված տեղեկությունների հիման վրա, մանրամասնություններ է հաղորդում նրա վիճակի մասին. «Իբրև ալկանատես անձի մը մեզի հաղորդած տեղեկություններն կիմանամք, թե պ. Նալբանդյանը ամենայն զգուշությամբ կպահվի ամբողջի մը մեջ՝ նեւ գետին կղզիներէն մեկին վրա Փնթրպուրկի մոտը... Յուր եղբայրը շաբաթը մեկ կամ երկու անգամ կրնա քովն երթալ ու տեսնվիլ: Օթե-

Հունիսի 24.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Լ. Ի.-ի (Խաֆաֆյան) և Հովհաննեսի (Սահրատյան) հետ:

Եկժ, IV, 287,

Հունիսի 27.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունիսի 28.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունիսի 29, 30.—Բերդի հիշատակարանում նշում է առողջության բարելավումը՝ նախորդ օրերի համեմատությամբ:

Եկժ, IV, 287,

Հուլիսի 1.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Մարտին Մակարիչ Սյանսկյանի, Ս. Գ. Սուլթանշահի և Մ. Զ.-ի (Մոխսեյ Զախարիչ՝ Մովսես Բուդաղյան) հետ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը և հուլիսի 2.—Բերդի հիշատակարանում նշում է առողջության հարաբերական բարելավումը:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 3.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հուլիսի 8.—Տեսակցում է եղբոր՝ Ղ. Նալբանդյանի, Հովհաննեսի (Սահրատյան), հորեղբորորդի Ալեքսանդրի և Ան. Սուլթանշահի հետ:

Եկժ, IV, 287,

Մինչև հուլիսի 10.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է «Северная пчела» թերթի այն համարը, որտեղ տպագրված է եղել Նոր Նախիջևանի արտոնությունների դեմ ուղղված հոդվածը:

Նալբանդյանի բարեկամները նրան խնդրում են պատասխանել այդ հոդվածին:

Եկժ, IV, 221—227,

Հուլիսի 10.—Ստանում է և սկսում է կարդալ Գ. Ֆ. Կուլբի՝ «Руководство к сравнительной статистике» Ա. Կորսակի թարգմանությամբ և Լյուիսի՝ «Физиология обыденной жизни» գրքերը: Գրում է նամակ Ղ. Նալբանդյանին, բայց անհայտ պատճառներով նամակը ոչնչացնում է:

ՆԼՓ, IV, 287:

Հուլիսի 11.—Բերդի հիշատակարանում նշում է, որ շնայած առողջությունն առաջվանից լավ է, բայց՝ «տակավին շատ ամուր կամ: Լերդս ու գլուխս ցավում են»: Գրում է, թե նամակ շտառնալու պատճառով տրամադրությունը վատ է:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 12.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 13.—Պատասխանում է եղբոր՝ Հուլիսի 10-ի նամակին, որով «Северная пчела» թերթի հոդվածի հերքումը գրելու համար նրան տեղեկությունների էին հաղորդվում Նոր Նախիջևանի և շրջակա հայ գյուղերի բնակչության թվի, զբաղմունքի մասին և այլն: Նալբանդյանն իր դիտողություններն է անում, ճշտումներ է մտցնում այդ տեղեկությունների մեջ. և ավելացնում է. «Պարոն Մորոզովը թող սուպերի իր պատասխանը, ես չեմ կարող շուտով վերջացնել, որովհետեւ իմ անիծյալ հիվանդության հետեանքով ինձ համար դժվար է աշխատելը»: Լսելով, որ եղբոր մոտ է եղել «Արշալույս Արարատյան» ռեակցիոն թերթի խմբագիր Ղուկաս Պալտաղարյանը, խստիվ պատվիրում է եղբորը՝ այլևս նրան չընդունել: Նալբանդյանը Ղուկաս Պալտաղարյանին մերկացնում է, զգուշացնելով իր բարեկամներին, որ նա «մի վարձկան է, որ աշխատում է հօգուտ Թյուրքիայի և Անգլիայի, և իր զվվելի թերթի հրատարակության համար ստանում է աննշան մի գումար Թյուրքիայի անգլիական դեսպանատնից... Նա, իբրև թյուրքական լրտես, յուրաքանչյուր ամիս մատնություններ է անում, ի պաշտոնե...»:

ՆԼՓ, IV, 221—227:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նույն օրը.—Բանտի վերակացուի միջոցով գեներալ Սորոկինին

դրավոր բողոք է ուղարկում, թե կերակրի և թնյի մեջ միջատներ են լինում:

Ե՛կ, IV, 287:

Հուլիսի 15.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ս. Գ. Սուլթանշահի, Ան. Սուլթանշահի և Բաղդասարի (?) հետ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին. խնդրում է գրքեր բերել: Նամակ տնեցիներին՝ Ավետիքի անունով, թվագրված՝ հուլիսի 17: Ձեն պահպանվել:

Ե՛կ, IV, 230, 287:

Հուլիսի 16.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հուլիսի 17.—Նալբանդյանին են հանձնում եղբոր՝ Ղ. Նալբանդյանի ուղարկած գրքերը, որ ինքը չէր խնդրել: Հետ է դարձնում:

Ե՛կ, IV, 287:

Հուլիսի 18.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Խնդրում է ուղարկել այն գրքերը, որոնց մասին գրել էր հուլիսի 15-ին: Հայտնում է իր հիվանդության (լյարդի բորբոքում) ծանր ընթացք ստանալու մասին: «Առանց գրքերի չափազանց ձանձրալի է, իսկ ես քիչ արդեն գրել եմ, որ հիվանդության հետևանքով ամենևին չեմ կարող մի լուրջ բանով զբաղվել: Մի հոգոված անդամ մեր քաղաքի մասին չեմ կարողանում գրել. զխացավս, անիծված լյարդի մեծանալուց առաջացած կողքիս ցավը, ինձ զրկում են պարապելու հաճույքից: Դժվարությամբ եմ նստում մի հասարակ նամակ գրելու համար»:

Հայտնում է իր բուռն ցանկությունը՝ «ծառայելու Մոսկովայի նորահաստատ կենդանաբանական այգու բարգավաճման դործին», սակայն այդ չի կարողանա անել, քանի որ տառապում է բանտում, և քանի որ օդընտելացման ընկերությունը չի ընձեռել բարոյական միջոցներ: Հուլյս է հայտնում, որ Ան. Սուլթանշահը այդ մասին լուրջ հարաբերությունների մեջ կմանի օդընտելացման ընկերության գիրեկտորների հետ, կշահավերջոյի նրանց, իսկ արդյունքի մասին կտեղեկացնի իրեն:

Ե՛կ, IV, 228—231:

Հովիսի 19.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հովիսի 20.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով գրքեր է ստանում:

Եկփ, IV, 287:

Հովիսի 22.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ս. Գ. Սուլթանշահի և Ան. Սուլթանշահի հետ:

Նույն տեղը:

Հովիսի 24.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Եկփ, IV, 288:

Հովիսի 25.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հովիսի 29.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Կ. Հայրապետյանի, Գ. Գարազաշի և Ս. Գ. Սուլթանշահի հետ: Տեսակցության ժամանակ Կ. Հայրապետյանին լրացուցիչ բացատրություններ է տալիս՝ հնդկահայ կտակների գործի վերաբերյալ:

Եկփ, IV, 226, 288:

Հովիսի 30.—«Մեղուն» արտատպում է «Եղբայրասերում» տպագրված լուրը Նալբանդյանի մասին, ավելացնելով. «Ինքն «Եղբայրասեր». պ. Նալբանդյանցի ազգասիրական խանդը ճանչնալուդ համար դուն ալ անհավատության կնիքով պիտի դրոշմվիս, քանզի սպանիական ոգին [ինկվիզիցիան] ասկե ուրիշ վարձք չկրնար տալ քելի: Անի ամեն պարու մեջ և ամեն տեղ այս վատ ընթացքով ազգասեր և ճշմարտասեր անձինքը կարատավորեն: Քանի՜ քանի՜ ազգասեր անձինք իր ժահբույր և մահահոտ ճիրաններուն որս ըրած է անխիղճ զրպարտություններով»:

«Մեղուն», 1863, № 210, 220:

Սգոստոսի 1.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել: Բերդի հիշատակարանում նշում է հիվանդության վատթարացումը:

Եկփ, IV, 288:

Սգոստոսի 2.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սգոստոսի 3.—Ստանում է գրքեր:

Նույն տեղը:

Սգոստոսի 5.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Դ. Գարագաշի և Ս. Գ. Սուլթանշահի հետ:

Նվժ, IV, 288:

Սգոստոսի 5 լույս 6-ի գիշերը.—Հիվանդությունը վատթարանում է:

Նույն տեղը:

Սգոստոսի 6.—Մինչև երեկո շարունակվում է հիվանդության նույն ընթացքը: Երեկոյան մի փոքր լավ է զգում:

Նույն տեղը:

Սգոստոսի 7.—Պատասխանում է Ղ. Նալբանդյանի նամակին: Զի պահանջվել: Գիշերը հիվանդությունը կրկին սաստկանում է:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սգոստոսի 8—9.—Զնայած իր գործադրած բժշկական միջոցներին, հիվանդության մեջ դեպի լավը փոփոխություն չի նկատվում:

Նվժ, IV, 288:

Սգոստոսի 10.—Բերդի հիշատակարանում նշում է, որ մինչև կեսօր շարունակվեց հիվանդության ծանր ընթացքը. կեսօրից մինչև երեկոյան ժամը 10-ը լավ է զգում:

Նույն տեղը:

Սգոստոսի 12.—Սկսում է գրել «Հեղելը և նորա ժամանակը»:

Նվժ, III, 293—297:

Նույն օրը.—Բերդի հիշատակարանում նշում է, որ լավ է զգում: Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Մարիա Աֆանասևնայի, Մագդաղինեի (?), Ս. Գ. Սուլթանշահի, Հովհաննեսի (Սահրատյան) և հղբորորդի Ալեքսանդրի հետ:

Նվժ, IV, 288:

Օգոստոսի 13, 14 և 15.—Շարունակում է գրել «Հեղեղը և նորա ժամանակը»:

ԵԼՓ, III, 298—308:

Օգոստոսի 15.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Չի պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 288:

Օգոստոսի 16, մինչև կեսգիշեր.—Շարունակում է գրել «Հեղեղը և նորա ժամանակը»:

ԵԼՓ, III, 308—316:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ԻԵՄ, փ. А. Ф. Сорокина.

[Օգոստոսի 17].—Ավարտում է «Հեղեղը և նորա ժամանակը»: Ջեռրի տակ ունենալով «Սովրեննենիկ» ամսագրի 1858 թ. № 12-ը՝ իր աշխատության մեջ ընդարձակ մեջբերումներ է կատարում Չերնիշևսկու «Критика философских предубеждений против общинного владения» հոդվածից:

ԵԼՓ, III, 316—317:

Նույն օրը.—Պատասխանում է քրոջորդի Ավետիքի նամակին: Չի պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 288:

Օգոստոսի 19.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ղազարոս Խաֆյանի և Վարդերեսի (?) հետ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ԻԵՄ, փ. А. Ф. Сорокина.

Օգոստոսի 20 (սեպտեմբերի 1).—Ա. Ի. Գերցենը Մ. Ա. Բակունինին ուղղած նամակում դատապարտում է նրա անզգուշությունը՝ Նալբանդյանին և Վորոնովին նրա զոհերը համարելով. «Քո շաղկապատությանը դու ոչ միայն Նալբանդովին կործանեցիր, այլ, օրինակի համար՝ նաև Վորոնովին. նրա անվան ավելորդ հիշատակումը Նալբանդովին գրած քո նամակում նրան բանտ հասցրեց, իսկ ապա՝ աքսոր»:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XVI, 492.

Հմմտ. «Литературное наследство», № 41—42, 78.

Սգոստոսի 21.—Ստանում է գրքեր:

Նույն տեղը:

Սգոստոսի 22.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին. խնդրում է շերամաբուծության ձեռնարկ: Զի պահպանվել:

Նվժ, IV, 288:

Սգոստոսի 23.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սգոստոսի 26.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ս. Գ. Սուլթանշահի, Հովհ. Սահրատյանի և Հովակիմի (?) հետ:

Նվժ, IV, 288:

Սգոստոսի 28.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է Բոքլի «Անդ-լիայի քաղաքակրթության պատմությունը» և շերամաբուծության ձեռնարկ (?): Պատասխան է գրում եղբոր նամակին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 1.—Պատասխանում է Հովհ. Բերբերյանի նամակին:

Նվժ, IV, 289:

Սեպտեմբերի 2.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Հովհ. Սահրատյանի հետ: Բերդի հիշատակարանում նշում է, թե օգոստոսի 28-ի իր նամակը եղբայրը չի ստացել, ըստ երևույթին, բանտային վարչության արգելքի հետևանքով:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սեպտեմբերի 4.—Ստանում է Ան. Սուլթանշահի նամակը:

Նվժ, IV, 289:

Սեպտեմբերի 5.—Պատասխանում է Ղ. Նալբանդյանի և Ան. Սուլթանշահի նամակներին: Զին պահպանվել:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 6.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է Լ. Ռանկեի

«Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII столетиях»
գիրքը:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 9.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ղ. Խաթաֆյանի
և Ան. Սուլթանշահի հետ:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 12.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 14.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է «Об-
щественная польза» հրատարակչական ընկերության գրացուցակը:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 16.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Հովհ. Սահ-
րապյանի հետ:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 19.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնը-
վում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սեպտեմբերի 23.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ս. Գ. Սուլթան-
շահի և Ան. Սուլթանշահի հետ: Եղբոր միջոցով ստանում է շերամարու-
ծության և սորգոյի մշակության վերաբերյալ գրքեր:

ՆԺԺ, IV, 289:

Սեպտեմբերի 26.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Սեպտեմբերի 27.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով
հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սեպտեմբերի 30.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Հովհ. Սահ-
րապյանի հետ:

ՆԺԺ, IV, 289:

Հոկտեմբերի 3.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հոկտեմբերի 7.—Տեսակցում է Մ. Տեր-Գրիգորյանի, Ս. Գ. Սուլիանշահի, Ղ. Խաֆաֆյանի և Սարգսի (?) հետ:

ԵԼԺ, IV, 289:

Հոկտեմբերի 9.—Ղ. Նալբանդյանը գրում է, թե «տանից ո՛չ լուր կա և ո՛չ նամակ», որ անհանգստություն է պատճառում Նալբանդյանին:
Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 10.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:
Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 11.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հոկտեմբերի 12.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է Սենդելեի «Органическая химия» աշխատությունը (2-րդ հրատ., Ս. Պետերբուրգ, 1863): Եղբայրը հայտնում է, որ Նալբանդյանի հոկտեմբերի 10-ին գրած նամակը չի ստացել: Ըստ երևույթին, III բաժանմունքն արգելել է այդ նամակը ևս հասցեատիրոջը հանձնել:

ԵԼԺ, IV, 289:

Հոկտեմբերի 14.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ս. Գ. Սուլիանշահի, Մարիա Աֆանասենայի (?), Մագդաղինեի (?) և Հովհ. Սահրատյանի հետ:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 16.—Մ. Վեհապետյանի նամակը Ղ. Նալբանդյանին. խորհուրդ է տալիս առանց ուշացնելու հետեւել և որեւէ կերպ աղատել Նալբանդյանին բանտից և լքողնել, որ նրա վեճակն այդպես շարունակվի, բնավ չհավատալ ուրիշների հուսադրական խոսքերին, որովհետեւ նա չունի բարեկամ, և բոլորը նրան խաբում են՝ իրենց բարեկամ ձևացնելով և դրս համար էլ անտարբեր են. «Դուք ջանացեք, դուք հնար մտածեցեք որեւէ կերպով նրան փրկելու. որքան երկարի, այնքան կդժվարանա այդ գործը»: Այնուհետեւ, պատվիրում է իր ողջունը հաղորդել նրան (Նալբանդյանին) և հուսադրել:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/134:

Հոկտեմբերի 17.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

ՆԼՓ, IV, 290:

Հոկտեմբերի 19.—Եղբայրը հայտնում է, որ հոկտեմբերի 17-ին Նալբանդյանի զրած նամակը դեռևս չի ստացել. «Երևի այս էլ 10-ի [հոկտեմբերի] նամակիս բովն է գնացել»,—նշում է Նալբանդյանը Բերդի հիշատակարանում, ակնարկելով, որ այդ նամակն էլ III բաժանմունքում արգելված կարող է լինել: Նալբանդյանին մտատունջութուն է պատճառում եղբոր հայտնած «շատ խուլ լուրը», թե տանից նամակ է ստացել, ուր «մեր ծնողաց մասին լավ չեն գրում»:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 21.—Տեսակցում է Հովհ. Սահրատյանի, Մ. Տեր-Կրի-գորյանի և Վարդերեսի (?) հետ:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 24.—Նամակներ Ղ. Նալբանդյանին և բրոջորդի Ավետիք Վատուժյանին: Ձեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 25.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հոկտեմբերի 28.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Մ. Բուդաղյանի հետ:

ՆԼՓ, IV, 290:

Հոկտեմբերի 30.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 31.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նոյեմբերի 4.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և ուրիշների (?) հետ:

ՆԼՓ, IV, 290:

Նույն օրը, երեկոյան.—Նամակ է գրում Ղ. Նալբանդյանին և գրքեր խնդրում: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նոյեմբերի 6.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նվժ, IV, 290:

Նույն օրը.—Բերդի հիշատակարանում նշում է, որ հղբոր միջոցով ստացվել է «հին հեղինակները» (?):

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 7.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նոյեմբերի 11.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և ուրիշների (?) հետ:

Նվժ, IV, 290:

Նոյեմբերի 14.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նոյեմբերի 18.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Հովհ. Սահրատյանի և Ս. Գ. Սուլթանշահի հետ:

Նվժ, IV, 290:

Նույն օրը.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է բառարաններ (?):

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 20.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 25.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ս. Գ. Սուլթանշահի և Գ. Խաֆաֆյանի հետ:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 26.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 28.—Բերդի հիշատակարանում վրդովմունքով նշում է, որ նոյեմբերի 26-ին գրած նամակը եղբորը չեն հանձնել։ «26-ին նամակ էի գրել և թողել բերդակալի [բերդի պարետի] մոտ, կարծելով, թե եղբայրս կգա կառնու, բայց չեկավ, նամակն էլ այնտեղ մեռելիկիս եղավ»։

ԳԱԹ, Նալբանդյանի փ. վ. 1:

Նոյեմբերի 29.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին։ Ձի պահպանվել։

ՅԼՖ, IV, 290:

Նոյն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը։

ПБЛ. ф. А. Ф. Сорокина.

Նոյեմբերի 30.—«Մասիսի» խմբագրին ուղղած նամակի ներկայացրած (Հ. Ջ.=Հարություն Զրառույան) սխալ համարելով Հովս. Վարդանյանի «Սահմանադրական ճշմարտություններ» գրքույկում երկրագործության մասին արտահայտված կարծիքը և խոսելով երկրագործության նշանակության մասին, ելրակացնում է. «Ուրեմն՝ երկրագործությունն է աղգի մը վիճակին բարվոքմանն ու... ուղիղ ճանապարհը»։

«Մասիս», 1863, № 616:

Դեկտեմբերի 1.—Նոյեմբերի 30-ի նամակով Ղ. Նալբանդյանը հայտնում է մորի ռեակցիոներ Հ. Զերբեղյանի մահը։

ՅԼՖ, IV, 290:

Դեկտեմբերի 2.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և ուրիշների (?) հետ։

Նոյն տեղը։

Դեկտեմբերի 3.—Ընդարձակ (վեց թերթի վրա) նամակ է դրում Ղ. Նալբանդյանին հնդկահայ կտակների գործի և նոր Նախնիքանի դպրոցի մասին։ Ձի պահպանվել։

Նոյն տեղը։

Դեկտեմբերի 4.—Նամակներ քրոջորդիներ Ավտուշին ու Գաբրիելին և Հովհ. Բերբեղյանին։ Չեն պահպանվել։

ՅԼՖ, IV, 291:

Դեկտեմբերի 5.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 7.—Հովհ. Բերբերյանին գրած նամակում խնդրում է իր անունից դիմել Անդրեաս արքեպիսկոպոսին (որ կաթողիկոսի հանձնարարությամբ Նոր Նախիջևան էր գնացել Խալիբյանի յուրացրած հասարակական գումարների խնդրով) գործը վարել «հանուն արդարության, խստապահանջ արդարության»:

ՅԼԺ, IV, 237:

Դեկտեմբերի 9.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Հովհ. Սահրատյանի հետ:

ՅԼԺ, IV, 291:

Դեկտեմբերի 11.—Գրում է «Նկատողություն» հոդվածը՝ «Մեղուի» մեջ տպագրված՝ «Նկարագիր միսիոներական երեսնամյա ընթացից ի Տաճկաստան և տարաբախտություն հայ ժողովրդյան» (1862, №№ 176—179 և 1863, №№ 220—223, 226) հոդվածի առթիվ:

ՅԼԺ, IV, 304—307:

Նույն օրը.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով գրեր է ստանում:

ՅԼԺ, IV, 291:

Դեկտեմբերի 12.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Դեկտեմբերի 13.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 14.—Ղ. Նալբանդյանի նամակից տեղեկանում է, որ Ան. Սուլթանշահը նոյեմբերի 24-ին Թիֆլիսից դուրս է եկել:

ՅԼԺ, IV, 291:

Դեկտեմբերի 16.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

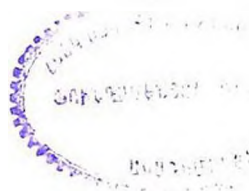
Դեկտեմբերի 17.—Ան. Սուլթանշահի նամակը Նալբանդյանին: Գրում է Անդրեաս արքեպիսկոպոսի՝ Նոր Նախիջևան ժամանելը՝ Մատթեոս կաթողիկոսի հանձնարարությամբ եկեղեցական գումարների

Պերճ Պողոսյան

Ամբաստանապետ

խնդիրը քննելու նպատակով: Այս նամակի բովանդակությունը նախ-
բանդյանին հայտնում է եղբայրն իր նամակով:

ՆԼԺ, IV, 237:

Դեկտեմբերի 18.—Եղբոր միջոցով գիրք է ստանում:

ՆԼԺ, IV, 291:

Դեկտեմբերի 19.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Դեկտեմբերի 20.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով
հանձնվում է եղբորը:

НБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 23.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և ուրիշների (?)
հետ:

ՆԼԺ, IV, 291:

Դեկտեմբերի 26.—Եղբոր միջոցով գիրք է ստանում:

Նույն տեղը:

Դեկտեմբերի 27.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Դեկտեմբերի 30.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Մարիամ Աթա-
նասյանի (Աֆանասեն?) և Մագդաղինեի (?) հետ:

Նույն տեղը:

Դեկտեմբերի 31.—Բերդի հիշատակարանում նշում է. «Ժամը 11-ին
երեկոյան: Այս 1863 թիվը վերջացնելու վրա եմ, բյուր տեսակ
մտածություններով: Երանի թե 1864-ը, որ մեկ ժամից կգա, ավելի
երջանկությունաբեր լինե՞ր: 12 ժամ, 1863. Ընծալի ընդունելություն:
Դեհ, ու էլ գալիք շունի»:

Նույն տեղը:

[1863]

Այս թվականին գրված կարելի է համարել հետևյալ երկերը.

1. «Երկու խոսք, քե ինչպես էր մեռ հայացքը մի օրագրի պաշտո-
նականատարության մասին»:

ՆԼԺ, II, 395—403:

2. «Սուրբ Մեսրոպի տոնին»: Սևագրություն:

Եկֆ, I, 101—102:

3. «Կնդուկ պոչատի և նորա Սանչոյի մկրտությունը»:

Եկֆ, I, 103:

Նալբանդյանը, կարդալով Ա. Թորվիլի «Демократия в Америке» գործը առաջին հատորը ռուսերեն թարգմանությամբ (Կիև, 1860), քաղվածքներ է կատարում գրքի այն էջերից, որտեղ մերկացվում է հիւրասացիների գաղութային, թալանչիական քաղաքականությունը հենց Եկգրից: «Դեռ նոր հաստատվել էին այնտեղ,—ասում է Թորվիլը,—և ահա ներս բերին ստրկությունը, որ մինչև այսօր տևում է...»:

Եկֆ, III, 318:

1864

Հունվարի 1.—Նամակ Ան. Սուլթանշահին: Պատասխանում է դեկտեմբերի 17-ի նրա նամակին, որի բովանդակության մասին տեղեկացել էր եղբոր միջոցով: Գրում է, որ իրեն շատ է հետաքրքրում Անդրեաս արքեպիսկոպոսի Նոր Նախիջևան գալը, քանի որ այդ վերաբերում է «եկեղեցական գումարների գործին, որոնց համար, ահա, կարելի է ասել 15 տարի է արդեն, ինչ մենք պատերազմ ենք մղում»: Ընդգծում է, որ հիշյալ գումարների կարիքն այժմ Նոր Նախիջևանի հասարակությունն ավելի, քան երբեք, պահանջում է, նկատի ունենալով Սահակ-Մեսրոպի ճեմարանը վերականգնելու և բարենորոգելու ծրագիրը:

Նալբանդյանը գրում է, որ Գ. Վ. Ալվազովսկու կաշաքրած հաշտությունը կեղծ ու ապօրինի է, որովհետև դա կատարված է ոչ թե հասարակության, այլ մի քանի մարդկանց կամքով: Նա հաստատ համոզմունք է հայտնում, որ խալիբյանի և մյուսների յուրացրած գումարների գործի արդարացի քննությունը հսկայական օգուտ կբերի ոչ միայն նյութական, այլև բարոյական տեսակետից: «Վերջապես պ.պ. Ալաշալյանները և ընկ. գուցե հասկանան, որ հասարակական գործում նրանք ոչ մի դեպքում ավելի կարևորություն, ավելի ձայն չունեն, քան վերջին ջրկիրը և չքավորը, որ հրապարակում բանջարեղեն է վաճառում»:

Նալբանդյանը գրում է, որ ինքն այդ գործի մասին ավելի է մտածում, քան իր բանտարկության մասին, քանի որ այն «վերա-

բերելով հասարակական շահին և հասարակական քաղաքակրթության գործի զարգացման գրավականին, ըստ ամենայնի, ավելի քան արժանի է բոլոր մտածող մարդկանց ուշադրությանը»:

Վերջում նոր խորհուրդներ է տալիս սորոցյի աճեցման վերաբերյալ, որպեսզի երկրորդ անգամ դրական արդյունք ստացվի:

ԵԼՖ, IV, 232—242:

Նույն օրը.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է «Հյուսիսսփայլ» և «Կոռնկ» ամսագրերը:

ԵԼՖ, IV, 291:

Նույն օրը.—«Ծաղիկ» տասնօրյա հանդեսում Գր. Զիլինկիրյանը, Վ. Հյուգոյի «Թշվառներ» վիպի բովանդակությունը վերաբերելով, հետևյալ խորհրդածություններն է անում, որոնց մեջ նկատելի է Նալբանդյանի «Երկրագործություն» յուրովի արձագանքը. «Հացի պետքը, հացի խնդիրը... այնպիսի սարսափելի խնդիր մը, որ կարծես՝ դժվարավ պիտի լուծվի: Հացի խնդիրը... կենաց և մահու խնդիր է, և եթե այս դարս չփութա լուծելու վայն հանդարտությամբ, օր մը պիտի տեսնենք այնպիսի հեղափոխություն մը, որու նմանը պատմության մեջ չպիտի նշմարվի»:

«Ծաղիկ», 1864, № 69, 53:

Հունվարի 2.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

ԵԼՖ, IV, 291:

Հունվարի 3.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնելովում է Լզբորը:

ГБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունվարի 6—7 (18—19).—Ի. Ս. Տուրգենևը Պոլինա Վարդոյի գրած նամակում (Պետերբուրգից) հայտնում է, որ իրեն տոբրեսման պիտի Լեյպերկին Մ. Նալբանդյանի հետ:

И. С. Тургенев, Полное собрание сочинений и писем, Письма, IV, М.—Л., 1961, 196.

Հունվարի 7.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ. ինչպես նշում է Բերդի հիշատակարանում՝ «Դրսեանց, հազիվ կես ժամ»:

ԳԱԲ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 1:

նույն օրը.—Նամակ քրոջորդի Ավետիքին (Վատուժյան): Ձի պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 291:

Հունվարի 8.—Եղբոր՝ Ղ. Նալբանդյանի նամակի միջոցով լուրեր և ստանում նոր նախիջհանից:

նույն տեղը:

Հունվարի 9.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ՍԵՄ, ֆ. Ա. Փ. Сорокина.

Հունվարի 13.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 291:

Հունվարի 15.—Գրքեր է ստանում:

ՍԵՄ, ֆ. Ա. Փ. Сорокина.

Հունվարի 16.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ՍԵՄ, ֆ. Ա. Փ. Сорокина.

Հունվարի 20.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 291:

Հունվարի 22.—Նամակ եղբորը՝ Գրիգոր Նալբանդյանին: Հուսադրելով, որ «աշխարհումս անվերջ բան չկա, եթե դա այդպես է, ուստի, տուրեմն, ինձ այժմ հալածող դժբախտությունը նույնպես վերջ ունի», Նալբանդյանը կրկին ու կրկին խնդրում է հանգստացնել ծնողներին, որոնց դուրսը իրեն ամենից ավելի է տանջում: Դրում է, որ իր ամբողջ անշարժ ընկած է Սենատում և չգիտե ու չի կարող ասել, թե ի՞նչ կվերջանա:

ԵԼԺ, IV, 242—244:

նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ՍԵՄ, ֆ. Ա. Փ. Сорокина.

Հունվարի 27.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 291:

Հունվարի 30.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

նույն տեղը:

Հունվարի 31.—Ի. Ս. Տուրգենևը Սենատում հաստատում է քննիչ-հանձնաժողովին Փարիզից ուղարկած իր ցուցմունքները, որ Լոնդոնի ուսու պրոպագանդիստների և Նալբանդյանի հետ ինքը հարաբերությունների մեջ է մտել միայն Բակունինի կողմը Սիբիրից Տվերի նահանգը փոխադրելու հարցի առնչությամբ:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятых годов», 206—207.

Նվժ, III, 437—438:

Փետրվարի 1(13).—Ավարտում է «Սոս և Վարդիթերի» «Կրիտիկան»:

Նվժ, III, 119—189, 193—215:

Նույն օրը.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Չի պահպանվել:

Նվժ, IV, 292:

Փետրվարի 3.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 5.—Դիմում է ներկայացնում Պետրոպավլովյան բերդի պարետ գեներալ-լեյտենանտ Ա. Ֆ. Սորոկինին, խնդրելով թույլ տալ իրեն «Հյուսիսսիբիրում» տպագրվելու համար զբաղվել թարգմանություններով և գրական-գիտական հոգովածներ «Կադմեով»:

Դիմումի վերջում նշելով, թե «դրա զրդապատճառը խմբագրության կողմից տրվելիք նյութական վարձատրությունն է», Նալբանդյանն աշխատել է կանխապես ցրել հնարավոր կասկածները, թե ինքը կարող է հակահեղափոխական մտքեր» անցկացնել իր հոգովածներում:

Նվժ, IV, 245—246:

ЦГИАМ, ф. III отд., I экзп., 1862, л. 230, ч. 76, л. 39.

Փետրվարի 6.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Չի պահպանվել:

Նվժ, IV, 292:

Նույն օրը.—Պետրոպավլովյան բերդի պարետ Սորոկինը, III բաժանմունքի ղեկավար պետին ներկայացնելով Նալբանդյանի դիմումը՝ «Հյուսիսսիբիրում» համար թարգմանություններ կատարելու և հոգովածներ գրելու մասին, խնդրում է՝ այդ առթիվ լինելիք կարգադրության վերաբերյալ իրեն տեղյակ դարձնել:

Նվժ, IV, 320—321:

Փետրվարի 7.—Ստանալով Նալբանդյանի դիմումը՝ թարգմանություններ կատարելու և հոգվածներ գրելու համար իրեն թույլտվություն տալու մասին և այդ առթիվ բերդի պարետ գեներալ-լեյտենանտ Սորոկինի ղեկուցքը, իշխան Դուգորուկովը վերջինիս վրա մակագրում է. «Թույլտվության համար ներկայացված է բարձրագույնս հաստատված գլխավոր քննիչ-հանձնաժողովին».—«Ինչպե՞ս են վարվում Չերնիշևսկու գրվածքների հետ»: Եվ ապա՝ «Նրա (Նալբանդյանի) դործը հանձնաժողովն արդեն ավարտել է. նա հանձնված է Սենատի դատաստանին»:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 8.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 10.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նվժ, IV, 292:

Փետրվարի 11.—III բաժանմունքի պետ իշխան Դուգորուկովի հանձնարարությամբ Պետրոսյանական բերդի պարետ Սորոկինին տեղեկացվում է, որ Նալբանդյանին «կարող են թույլ տրվել գրական զբաղմունքներ, պայմանով միայն, որ նրա կազմած հոգվածները ներկայացվեն «նորին կայսերական մեծության սեփական գրասենյակի հրրորդ բաժանմունք»:

Անտիպ երկեր, 637:

Փետրվարի 13.—Եղբոր միջոցով գրքեր* է ստանում:

Նվժ, IV, 292:

Նույն օրը.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Պետրոսյանական բերդի պարետ Սորոկինը Նալբանդյանին հայտնում է III բաժանմունքի թույլտվությունը գրական աշխատանքով պարապելու վերաբերյալ, «պայմանով միայն, որ նրա հոգվածները ներկայացվեն հրրորդ բաժանմունք»:

Նույն տեղը:

* Հստ ինքնադրի՝ «գրքեր» բառը բաց է թողնված:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 17.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Մալգադինի հետ:

ԵԼՓ, IV, 292,

Փետրվարի 19.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել է նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 20.—«Սոս և Վարդիթերի» «Կրիտիկան» բերդի պարետի միջոցով ներկայացնում է III բաժանմունք՝ «քննություն»: Այդ մասին նշում է Բերդի հիշատակարանում:

ԵԼՓ, IV, 292,

Փետրվարի 21.—Պետրոսավիլյան բերդի պարետ գեներալ-լեյտենանտ Սորոկինը «Երրորդ բաժանմունքին ի պատշաճ կարգադրություն» ներկայացնելով Նալբանդյանի «Սոս և Վարդիթերի» «Կրիտիկան», հայտնում է նրա ցանկությունը՝ ձեռագիրը III բաժանմունքից վերադարձվելուց հետո հանձնել իր հղբորը՝ Ղ. Նալբանդյանին:

ԵԼՓ, IV, 321—322,

Փետրվարի 24.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼՓ, IV, 292,

Նույն օրը.—III բաժանմունքը, արգելելով «Սոս և Վարդիթերի» «Կրիտիկան» տպագրության թույլատրելը, որոշում է այն թողնել III բաժանմունքի գործերում՝ մինչև Նալբանդյանի դատավարության ավարտը:

ԵԼՓ, IV, 321—322,

Փետրվարի 28.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼՓ, IV, 292,

Փետրվարի 29.—Սվաճյանը Ռուսաստանից ստացած մասնավոր

նամակների հիման վրա նոր տեղեկություններ է հաղորդում Նալբանդյանի վիճակի մասին. «Ինչպես միշտ, այնպես ալ հիմա, այ. Նալբանդյանցը գործակից է «Հյուսիսափայլին» և անոր հոգվածները ամեն թիվի մեջն ալ չպիտի պակսին: Սակայն, ասկե չպիտի հետեցնել, թե անի ազատված է հիմա. չէ՞, Բեդերսպուրկի մեջ, սուրբ Պետրոսի բերդը կգտնվի, բայց իրեն թույլտվություն հղած է այժմ հրատարակության մասնակից ըլլալ: Անշուշտ, իր գրվածքները Մոսկվա՝ [«Հյուսիսափայլ»] օրագրի խմբագրատունը հասնելեն առաջ Բանի մը խիստ քննությանց ենթակա պիտի ըլլան:

Դիտեմ, կցանկայիք անոր վրա մանրամասն տեղեկությունք ունենալ՝ «Մեղվիդ» միջոցով իր բարեկամներուն հաղորդելու համար, բայց հիմակուհիմա սաշափ միայն հարմար կդատիմ ըսել, որ կանուխ կամ ուշ իր անմեղությունը պիտի հաղթանակե, վասն զի հանցանք մը գործած չունի: Արդեն միտիթարություն մըն է թե՛ իրեն, թե՛ իր ընտանիքին և թե՛ սիրելի բարեկամաց, որ իր քաջածները հանցանքի մը համար չէ...»:

«Մեղու», 1864, № 233, 50:

Մարտի 2.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 292:

Նույն օրը.—Ստ. Նազարյանը Մատթեոս Վեհապետյանին ուղղած նամակում Նալբանդյանի բանտարկությունը համարում է հետևանք նրա «երիտասարդական չափից դուրս համարձակության», նրա «վտանգավոր և տարապայման բնավորության»: Նազարյանը հիշեցնում է, որ իրենք (ինքը և Մ. Վեհապետյանը), տեսնելով Նալբանդյանի բնավորության այդ գծերը, միշտ նրա համար նախադուշակել են այդպիսի ապագա: Այնուհետև պատմում է 1863 թ. ապրիլի 16-ին (տե՛ս) բանտում Նալբանդյանի հետ իր ունեցած տեսակցության մասին:

«Արձագանք», 1896, № 123:

Մարտի 5.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 292:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 9.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵՒՖ, IV, 292:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 11.—Քերոբի [Պատկանյան] գրքերը վերադարձնում է:

ԵՒՖ, IV, 292:

Ք. Պատկանյանին վերադարձված գրքերից մեկն էր «Ստեփաննոսի Սիմեոնյան Եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, տպարան Լազարեան ճեմարանի արհելեան լեզուաց, 1861» հատորը, որի կաղմի վրա Նալբանդյանը թողել է հետևյալ նշումը. «Ամբողջ դ. ԻՁ, գրեալ է ազգեցութեամբ վարդապետութեան եկեղեցւոյն Հոռվմայ և շէ համաձայն մերումս: Մ. Ն.» ԻՁ գլխի խորագրին է. «Վասն ինն դասուց եկեղեցւոյ թէ ո՞րք են և ո՞րպէս վարին», «Լրարեր հասարակական գիտություններին», 1969, № 12, էջ 61—62 (լրացում խմբ.):

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 12.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

ԵՒՖ, IV, 292:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 16.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵՒՖ, IV, 292:

Նույն օրը.—Պոլսի կրոնական ժողովում Կ. Յուսէփյունճյանի և Հ. Չամուռճյանի միջև ծագած վեճը քննելիս պատրիարքի այն հարցին, ինչի՞նչ է նշանակում «գոնամիջյան հերետիկոս», Չամուռճյանը հետևյալ բացատրությունն է տալիս. «Ժամանակավ Մեծ նոր խառնին վերի դրանը մեջ սենյակ մը կար, ուր գիրք և այլն կծախվելու: Քանի մը տարի առաջ [1860, 1861]... [Միքայիլ Նալբանդյան] անուն մեկը հկտվ և դիվաց գոյությունն ուրացավ: Այն սենյակը հաճախողներն ումանք ալ այն անձը գովեցին ու պաշտպանեցին»:

«Մասիս», 1864, № 643—644:

Մարտի 18.—Ղ. Նալբանդյանի միջոցով ստանում է հունարեն «Աստվածաշունչը» հայերեն թարգմանության հետ համեմատելու համար: Վերագրվում է Կորյունի գիրքը («Վարք Մաշտոցի»):

ԵԼՓ, IV, 292:

Մարտի 19.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 20.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 23.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼՓ, IV, 292:

Նույն օրը.—Ղ. Նալբանդյանին է հանձնում Սերոբ Նալբանդյանին գրած իր նամակը՝ թվագրված մարտի 25-ին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մարտի 25.—Եղբոր միջոցով ուղարկված թերթերը բռնագրավում է բերդի պարետը:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Գրքեր է ստանում:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 26.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 292:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 28.—Տեղեկանում է, որ III բաժանմունքն արդեւել է իրեն հոգվածներ տպագրել «Հյուսիսափայլում»: Նույն օրը Բերդի հիշատակարանում նշում է. «Նամակ ստացա եղբորիցս, որով հայտնում է, թե չեն թույլ տալիս ինձ բան տպել «Հյուսիսափայլում» մինչև իմ գործի վճիռը»:

ԵԼՓ, IV, 292:

Մարտի 30.—Տեսակցում է հղբոր՝ Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Ապրիլի 1.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվելում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 6.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Եկժ, IV, 292:

Ապրիլի 8.—Եղբոր միջոցով ստանում է «Հյուսիսսահալյի» 1864 թ. № 2-ը: Այդ մասին նշում է Բիրդի հիշատակարանում:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվելում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 13.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Եկժ, IV, 292:

Ապրիլի 16.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Եկժ, IV, 293:

Ապրիլի 17.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվելում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 18.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսսահալյի» հրրորդ (փետրվարի) ամսատետրակը: Նալբանդյանի գրչին է պատկանում՝

«Ազգային բշխություն», Ստ. Նազարյանց ստորագրությամբ (էջ 158—173):

Այդ հոդվածի Նալբանդյանի գրչին պատկանելը վկայում է Ղ. Աղայանն իր հիշողություններում. «Աշխատակից շուներ [Ստ. Նազարյանը]. ամեն ինչ ինքն էր թարգմանում, շատ անգամ ոչինչ բաներ և զանազան կեղծ անուններով: Մի հոդված միայն, որ

կրում էր «Ազգային Բնվառություն» վերնագիրը, նալբանդյանի գրածն էր, թեև նադարյանցի իսկական անունն էր ստորագրված»:

Ղ. Աղայան, Երկեր, III, 66:

Ապրիլի 20.—Տեսակցում է Ղ. նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 293:

Ապրիլի 23.—Նամակ Ղ. նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 27.—Տեսակցում է Ղ. նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 293:

Ապրիլի 29.—Նամակներ Ղ. և Ս. նալբանդյաններին: Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մայիսի 4.—Զերնիշևսկուն հայտարարվում է Սենատի դատավճիռը՝ նրան յոթ տարով տաժանակիր աշխատանքների և ապա ընդմիշտ Սիբիր ուղարկելու մասին:

М. Лемке, Политические процессы в России 60-х гг., 487.

Մայիսի 5.—Տեսակցում է Ղ. նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 293:

Նույն օրը.—Ստանում է «Հյուսիսափայլի» 1864 թ. № 3-ը:

Նույն տեղը:

Մայիսի 7.—Նամակ Ղ. նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մայիսի 11.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Եկժ, IV, 293:

Մայիսի 14.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Բերդի հիշատակարանում նշում է, որ «այս թուղթը չէ գնացել» (ըստ երեւոյթին՝ արգելվել է III բաժանմունքում): Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Մայիսի 18.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում «Հյուսիսափայլի» շորորդ (մարտի) ամսատետրակը: Նալբանդյանի զրշին է պատկանում:

«Ուղերձ առ Մեչովսեչայն և Կոստանդնուպոլիս», Փառախոտ Յուլականց ստորագրությամբ (էջ 255):

Մայիսի 19.—Պետերբուրգի Միտինսկայա հրապարակում հայտարարվում է կառավարող Սենատի դատավճիռը Ն. Գ. Չերնիշևսկու վերաբերյալ. «Նոռվահույզ կոչ գրելու, տարածելու նպատակով, այն դադունի տպագրության հանձնելու և՛ Ռուսաստանում գոյություն ունեցող կառավարական կարգը տապալելու համար միջոցներ ձեռնարկելու մեջ մեղադրվող Չերնիշևսկուն զրկել բոլոր իրավունքներից, յոթ տարով արսորել հանքահորերը՝ տաժանակիր աշխատանքների, և ապա ընդմիջաբնակեցնել Սիբիրում»:

«Государственные преступления в России в XIX веке», I, 123.

Մայիսի 20, առավոտյան ժ. 10-ին.—Ն. Գ. Չերնիշևսկին արսորվում է Սիբիր:

М. Лемке, Политические процессы в России 60-х гг., 495.

Մայիսի 21.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Չի պահպանվել:

Եկժ, IV, 293:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մայիսի 25.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Եկժ, IV, 293:

Նույն օրը.—Նամակ Ստ. Նազարյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնը-
վում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մինչև մայիսի 28.—Ան. Սուլթանշահի նամակը Կ. Հայրապետյա-
նին. տեղեկություններ է հաղորդում Նալբանդյանի վիճակի մասին: Ձի
պահպանվել:

ԳԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատի ֆ., Վ. 175:

Մայիսի 28.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

ԵԼԺ, IV, 293:

Նույն օրը.—Ստանում է գրքեր:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնը-
վում է եղբորը:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Կ. Հայրապետյանի նամակը Ան. Սուլթանշահին. ան-
հանգստություն է արտահայտում Նալբանդյանի բանտարկությունը
երկարելու առթիվ:

ԳԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մագիստրատի ֆ., Վ. 175:

Ե. Շահագիզ, Դիվան Միֆայել Նալբանդյանի, 327:

Հունիսի 1.—Նալբանդյանին երկրորդ անգամ կանչում են Սենատ
հարցաքննության: Նրանից վերցնում են ստորագրություն, որ իր գործը
դատող սենատորի դեմ կասկած չունի և որ Սենատում իր նկատմամբ
բռնություն չի գործադրվել:

ЦГИАМ, ф. ОППС, 1862, л. 58, л. 411.

ԵԼԺ, IV, 293:

Նույն օրը, Երեկոյան ժ. 6-ին.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և
Ս. Գ. Սուլթանշահի հետ:

ԵԼԺ, IV, 293:

Հունիսի 4.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունիսի 6.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է հղբորը:

Նույն տեղը:

Հունիսի 8.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 293:

Հունիսի 12.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Եղբոր միջոցով հեռագիր է տալիս Նոր Նախիջևան: Զեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունիսի 15.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Ան. Սուլիսիչի հետ:

ԵԼԺ, IV, 293:

Նույն օրը.—Բերդի հիշատակարանում նշում է. «Այսօր հիվանդացա, ջերմ ունեի»:

Նույն տեղը:

Այդ օրվա իր վիճակի մասին, Հունիսի 17-ի նամակում հղբորը գրում է. «Դուք, երևի, հիշում եք, որ մեր տեսակցության պահին ես գանգատվում էի տենդային կացությանից, որով բռնված ես զարթնեցի երկուշաբթի առավոտյան: Տեսակցությանից հետո տենդա ուժեղացավ, իսկ երեկոյան դեմ փոխվեցավ խստագույն պարոքսիզմի, այնպես որ բժիշկ Կեպեն, հավանորեն, ավելի չի դողացրել, որոնելով Ֆրանկլինին բեկոային սառույցների մեջ»:

ԵԼԺ, IV, 248:

Հունիսի 16.—Հիվանդությունը շարունակվում է:

ԵԼԺ, IV, 293:

Հունիսի 17.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Հայտնում է, որ մտադիր է մի փոքրիկ նամակ ուղղել Խալիբյանին և բողոքել հղբոր (Գրիգորի)

արարքի դեմ, որ վերջինս առանց իր գիտության դիմել է այդպիսի քայլի: (եղբորը բանտից ազատելու համար Գրիգորը դիմել է խալիբյանի «օգնությունը»?!)։ Նալբանդյանն այդպիսի մի նամակ անհրաժեշտ է համարում, որպեսզի խալիբյանը չկարծի, թե եղբայրն այդ արել է իր ներշնչմամբ, այլ որպեսզի նա «միանգամ ընդմիջտ հավատացած լինի, որ ես ավելի շուտ կհամաձայնվեմ դիմել Մեֆիստոֆելի օգնության, քան թե նրա»։ Պատմում է տենդի սաստկանալը տեսակցությունից (հունիսի 15) հետո և իր բուժական միջոցառումները, որի հետեւյանքով այժմ լավ է զգում։ Հիշեցնում է, որ մոռացել են (եղբայրը և Անանիան) բերել իր վաղուց խնդրած Շերրի գիրքը («Всесообщая история литературы», С.-Петербург, 1863)։

Նոյն օրում է Ան. Սուլթանշահին տեղեկանալ՝ լույս չե՞ն տեսել, արդյոք, Բոքլի «Անգլիայի քաղաքակրթության պատմության» երկրորդ հատորի երկրորդ պրակը, Մակուլեի «Անգլիայի պատմության» երկրորդ հատորը, Պրուդոնի «Պատերազմ և խաղաղություն» երկրորդ հատորը։ Հետաքրքրվում է, թե ինչո՞ւ է դանդաղում Իլենկովի «Քիմիայի» և Ջ. Վերդու «Տրովատորի» (Հովհ. Սահրատյանի հայերեն թարգմանություն) տպագրությունը։

ՅԼԺ, IV, 246—249:

Հունիսի 17.—Բերդի հիշատակարանում նշում է հիվանդության մեղմանալը։

ՅԼԺ, IV, 293:

Նույն օրը.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին։ Զի պահպանվել։

Նույն տեղը։

[Հունիսի 17—24].—Երկտող է գրում խալիբյանին, որ եղբայրը (Գրիգորը) նրան դիմել է ինքնագլուխ կերպով, առանց իր գիտության և որ ինքը, Նալբանդյանը, կհամաձայնվի ավելի շուտ դիմել Մեֆիստոֆելի, քան թե նրա՝ խալիբյանի «օգնությունը»։

ՅԼԺ, IV, 248—262:

Հունիսի 18.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է եղբորը։

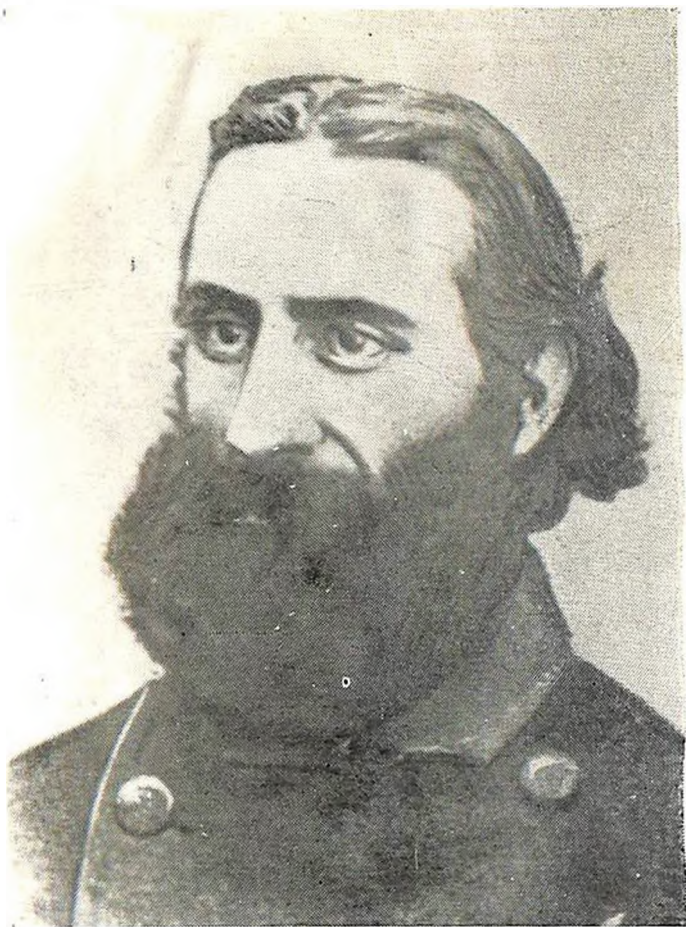
ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունիսի 21.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է եղբորը։

Նույն տեղը։

Միքայել Նալբանդյան

Հազարոս Աղայան

Հունիսի 22.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Եկժ, IV, 294:

Հունիսի 23.—Նամականեր Ղ. և Գ. Նալբանդյաններին: Ձին պահվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Եղբոր միջոցով ստանում է Կ. Շտաուդի և Ս. Պ. Վիլիգանի (?) աշխատությունները:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է Եղբորը:

ИБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունիսի 24.—Նամակ Գ. Նալբանդյանին՝ վերջինիս հարուցած ժառանգական իրավունքների մասին: Խնդրում է շահահաստացնել մորը, ազատ պահելով նրան վերավորանքներից: Խորհուրդ է տալիս սպասել իր վերադարձին. «Մի՞ վախենար, ես այստեղ չեմ մեռնի և աստծո օգնությամբ հույս ունեմ քեզ հետ շուտով տեսնվելու»:

Նալբանդյանը խստությամբ դատապարտում է նրան՝ Խալիբյանին դիմելու համար. «Աստ*, խնդրեմ, ո՞ւր է քո գլուխը: Դու ինձ հարկադրեցիր բողոք գրել նրան. իսկ ես չէի կամենա որեւէ հարաբերություն մեջ մտնել նրա հետ»:

Եկժ, IV, 249—252:

Հունիսի 26.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Եկժ, IV, 294:

Հունիսի 29.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Հունիսի 1.—Նամակ Հովհաննեսին (Սահրատյան?): Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունիսի 6.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Հունիսի 7.—Հովհաննեսի (Սահրատյան?) միջոցով ստանում է պրքեր:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 13.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 14.—Բերդի հիշատակարանում նշում է. «Այսօր տարեգլուխ է բանտարկությանս, սկսյալ 14 հուլիսից, 1862: Երկո՞ւ տարի»:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 15.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հուլիսի 16.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հուլիսի 20.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նժ, IV, 294:

Հուլիսի 23.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հուլիսի 27.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նժ, IV, 294:

Հուլիսի 28, Պետերբուրգ.—Հովհ. Սահրատյանի նամակը Նալբանդյանին. հասնում է, որ նրա պատվիրած գրքերից ուղարկում է երկուսը ֆրանսերեն լեզվով (?), երեք գրքույկ «Материнская любовь» վերանագրով:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/96:

Սգոստոսի 3.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նժ, IV, 294:

Սգոստոսի 5.—Նալբանդյանին փոխադրում են № 14 խուցը:

ЦГИАМ, ф. III отд., I эксп., л. 75, л. 46.

Նժ, IV, 294:

Նույն օրը.—Բերդի հիշատակարանում գրում է. «Սենյակս փոխեցին. ներկի հոտից գլուխս սաստիկ ցավում է»:

Նժ, IV, 294:

Սգոստոսի 7.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:
 ԵԼՖ, IV, 294:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնել-
 վում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սգոստոսի 9.—Նամակ հարազատներին, թվագրված օգոստոսի
 11-ին: Ձի պահպանվել:

ԵԼՖ, IV, 294:

Սգոստոսի 10.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Ան. Սուլթանշահի
 հետ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնել-
 վում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սգոստոսի 13.—Նամակներ Ղ. Նալբանդյանին և քրոջորդի Ավե-
 տիքին: Չեն պահպանվել:

ԵԼՖ, IV, 294:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնել-
 վում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սգոստոսի 17.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:
 ԵԼՖ, IV, 295:

Սգոստոսի 20.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:
 Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնել-
 վում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սգոստոսի 24.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:
 ԵԼՖ, IV, 295:

Սգոստոսի 26.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:
 Նույն տեղը:

Սգոստոսի 27.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սգոստոսի 31.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵՎԺ, IV, 295:

[Սգոստոս].—Պետերբուրգում լույս է տեսնում Ջ. Վերդիի «Տրովատոր» («Տրուբադուր») օպերայի տեքստը՝ Հովհ. Սահրատյանի թարգմանությամբ. «Տրովատոր, ողբերգություն ընդ մասի բաժանված. երաժշտություն պ. Հովսեփի Վերդի, աշխատություն Հովհաննեսի Սահրատյանց, Ս.-Պետերբուրգ, 1864»:

«Աղգի» մեջ (որ դրված է 1864 թ. օգոստոսի 1-ին, Պետերբուրգում) Հովհ. Սահրատյանը նշում է, որ «սորանից քանի տարի առաջ» այդ գործը հայերեն թարգմանելու խորհուրդը իրեն տվել է Մ. Նալբանդյանը: Թարգմանիչը գրքի մի օրինակը նվիրել է Նալբանդյանին, հետևյալ մակագրությամբ. «Ազնիվ պարոնի Միքայելի Նալբանդյանց, այս թարգմանության տված բարի խորհուրդին համար շնորհակալությամբ և հարգությամբ նվիրում է թարգմանիչն»:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 123/333:

[Ամառ].—Գրում է «Աղցմիք» հակակրոնական-սատիրական բանաստեղծությունների շարքը և «Արկածք նախահորն» պոեմը:

ԵՎԺ, I, 127—155:

Սեպտեմբերի 3.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

ԵՎԺ, IV, 295:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սեպտեմբերի 7.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵՎԺ, IV, 295:

Սեպտեմբերի 10.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նույն օրը.—Նոր Նախիջևանում 80-ամյա հասակում վախճանվում է Նալբանդյանի հայրը՝ Ղաղար Գրիգորի Նալբանդյանը։ Ստ. Նաղարյանը «Հյուսիսափայլում» մահագիր է տպագրում, հայտնելով ամսագրի «մի ժամանակ քանքանավոր մատենագրական աշխատակցի»՝ Նալբանդյանի հոր մահը։

«Հյուսիսափայլ», 1864, № 9, 646։

Սեպտեմբերի 14.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ։

ԵԼՓ, IV, 295։

Սեպտեմբերի 17.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին։ Ձի պահպանվել։

Նույն տեղը։

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը։

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սեպտեմբերի 21.—Տեսակցում է Մադդաղիների (?) և Հովհ. Սահրատյանի հետ։

ԵԼՓ, IV, 295։

Սեպտեմբերի 22.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին։ Ձի պահպանվել։

Նույն տեղը։

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը։

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սեպտեմբերի 24.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին։ Ձի պահպանվել։

ԵԼՓ, IV, 295։

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը։

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Սեպտեմբերի 25.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը։

Նույն տեղը։

Սեպտեմբերի 28.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ։

ԵԼՓ, IV, 295։

Սեպտեմբերի 29.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հոկտեմբերի 1.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:
Նվժ, IV, 295:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հոկտեմբերի 5.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Մագդաղինի և Ղ. Խաֆաֆյանի հետ:

Նվժ, IV, 295:

Հոկտեմբերի 8.—Եղբոր նամակից տեղեկանում է հոր վախճանվելու մասին:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հոկտեմբերի 10.—Նամակ Ա. Սուլթանշահին, թվագրված հոկտեմբերի 12-ին:

Նվժ, IV, 295:

Հոկտեմբերի 11.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հոկտեմբերի 12.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Հովհաննեսի (Սահրատյան) հետ: Տանից ստացած նամակները խիստ վատ են անդրադառնում տրամադրության վրա:

Նվժ, IV, 295:

Հոկտեմբերի 15.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նվժ, IV, 296:

Հոկտեմբերի 19.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Հոկտեմբերի 22.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հոկտեմբերի 26.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ՆԺ, IV, 296:

Հոկտեմբերի 29.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 2.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ան. Սուլթանշահի, Հովհ. Բերբերյանի, Մազգալիների և Բերուբեի (?) հետ:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 5, առավոտյան.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին, լվա-
ղրված նոյեմբերի 4-ին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մինչև նոյեմբերի 6.—Նոր Նախիջևանի հասարակության մի նշանակալից մասը գիմում է կաթողիկոսին, խնդրելով հեռացնել Գ. Վ. Այվազովսկուն իրենց թեմի առաջնորդի պաշտոնից: Հարցը սուր կերպով էր դրվում, թերևս, նրա համար, որ Գ. Վ. Այվազովսկին համարվում էր Նալբանդյանի ձեռքակալության ղեկավար հանցավորներից մեկը:

ԳԱԹ, Նոր Նախիջևանի Մազխատատի Գ.:

Նոյեմբերի 6.—Հ. Խալիբջանը Նովոռոսիյսկի և Բասարաբիայի գեներալ-նահանգապետ Պ. Ե. Կոցեբուին հայտնելով Գ. Վ. Այվազովսկուն պաշտոնից հեռացնելու վերաբերյալ Նոր Նախիջևանի հասարակության գիմումի մասին, խնդրում է՝ ներքին գործերի մինիստրի միջոցով (որին իրենք գիմել են) թույլ չտալ, որ այդ իրադրոծվի, և Գ. Վ. Այվազովսկուն թողնեն իր տեղում: «Եթե,—շարունակում է Խալիբջանը,—

կառավարությանը հաճելի կլինի մեր հասարակությանը բարերարությանն անել, ապա մինչև նոր ընտրությունները Հայրապետյանին քաղաքագլխի պաշտոնից հեռացնելը՝ բոլոր խարդավանքներին վերջ տալու, խաղաղություն և կարգ ու կանոնը վերականգնելու միակ և վճռական միջոցն է»:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Հ. Խաչիբջյանը և իր կուսակից այլ «աղաներ» (Գևորգ Խաթրանյան, Մանուկ Ալաջալյան, Սերոբ Զորշուփյան և ուրիշ.) խնդրագիր են ուղղում Խ. Լազարյանին, որ վերջինս միջնորդի ներքին գործերի մինիստրի առաջ Գ. Վ. Ալվազովսկուն թեմի առաջնորդի պաշտոնում թողնելու մասին: Ավելացնելով, որ Պետերբուրգում ևս կան Գ. Վ. Ալվազովսկուն թշնամի մի քանի անձնավորություններ, անհրաժեշտ են համարում «ամենախոնարհաբար խնդրել», որ նա (Խ. Լազարյանը) ձեռք առնի իրենից կախված միջոցները:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 7.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Ղ. Խաչատրյանի հետ:

Եկ, IV, 296:

Նոյեմբերի 9.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Հովհ. Սահրատյանի և Հ. Աճեմյանի հետ:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 12.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 13.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նոյեմբերի 16.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Հովհ. Սահրատյանի հետ:

Եկ, IV, 296:

Նոյեմբերի 18.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 19.—Եղբոր միջոցով ստանում է Փավստոս Բուղանդի «Պատմությունը»:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 25.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ղ. Խաֆաֆյանի և Հովհ. Սահրատյանի հետ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Եղբոր միջոցով Մոսկվայից գրքեր է ստանում:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 26.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Չի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նոյեմբերի 27.—«Արշալույս Արարատյան» թերթը, արտատպելով «Ազգային թշնամություն» հոդվածը, շտապում է նախազգուշացնել ընթերցողներին՝ նրա մեջ արտահայտված մտքերը հայտարարելով «ոխալ և ազգավնաս»: «Այս հոդվածը,—գրում է թերթը,—որ լի է կրիվք [կրքով], և ազգային երեկիները, պեյերը, էֆենտիները և հոգևոր հովիվները շարաշար կպահարակե և կզրպարտե. կերեի, թե դադարյալ «Մեղու» լրագրին ներշնչությամբը գրված է:

Զենք գիտեր, թե ազգային երեկիները, պեյերը, էֆենտիները ու հարուստները, որոնք ազգին պարծանք ու պաշտպաններն են, ազգին մեջեն հանկով, խեղճ ու աղքատ ժողովուրդը ինչպե՞ս պիտի կրնա հառաջ երթալ առանց դրամո:

«Արշալույս Արարատյան», 1864, № 767, 769:

Նոյեմբերի 30.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Ս. Գ. Սուլիան-շահի, Ղ. Խաֆաֆյանի և Մազդադիների (?) հետ:

ՍԺ, IV, 296:

Նոյեմբեր.—Նալբանդյանին № 14 խցից տեղափոխում են № 17-ը, ուր մնում է մինչև բերդից դուրս գալը:

ЦГИАМ, ф. III отд. I экзп., л. № 44.

Դեկտեմբերի 3.—Ղ. Նալբանդյանի նամակից տեղեկանում է մոր հիվանդության մասին, նաև՝ որ Հովհ. Բերբերյանն ու Ան. Սուլիան-շահը տասն օրից Փարիզից կվերադառնան:

ՍԺ, IV, 296:

Նույն օրը.—Նամակներ Ղ. Նալբանդյանին և Ան. Ֆր. Իվան-ին (?) մոր հիվանդության մասին: Չեն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Գրաքննությունը տպագրության է թույլատրում Սմբատ Շահազիզի «Լեոնի վիշտը և ղանադան բանաստեղծություններ» ժողովածուն: Պոեմի էրրորդ գլխի վերջին տողերը նվիրված են Նալբանդյանին:

...Բայց քեզ հանում եմ այս տխուր դասից,
Ո՛վ նոր հայախոս և աղնիվ մշակ.
Քեզ կարող էի անմահ փուշերիք
Քաջ մարտիրոսի բոլորել պսակ:

Քնարիդ լարերն ազատ շարժվում են,
Երբ ազատ քո կամք, ազատ քո հոգին.—
Այդպես սոխակներ ներդաշնակում են,
Հևուռ վանդակից, թիերի միջին:

Սրտիդ կսկիծը—կսկիծ է ազգի,
Եվ ո՛չ մի դիմակ կեղծավորության,
Գրչիդ վաստակը—մեծություն հայի,—
Թեև հայասերք են քո դավաճան:

Ո՛վ, ազգի անդամ, հավերժ հարգելի,
Թո՛ղ միխիթարն կուրծքիս հառաչանք
Պայծառ ճակատող Հայրենասիրի,
Որի վարձն եղավ ապերախտ զրկանք:

«Լեոնի վիշտը, ժամանակակից վեպի, շուրս գլուխ բաժանված
և զանազան բանաստեղծություններ», Մոսկվա.

1865, 102—103:

Գրական ավանդության համաձայն, Նալբանդյանը, կարդալով Ս. Շահազիզի պոեմը, ասել է. «Լեոնի վիշտը—դա իմ վիշտն է» (Յնոր-Դար, 1892, № 56): 1865 թ. սկզբներին III բաժանմունքի անանուն գործակալը իր լրտեսագրում նշելով, որ այդ գիրքը պարունակում է կառավարության դեմ ուղղված մտքեր, ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ ոմանց կարծիքով «Լեոնի վիշտը» միևնույնն է, թե «Նալբանդովի վիշտը»...

Անտիպ երկեր, 705:

Դեկտեմբերի 5.—Ղ. Նալբանդյանը հայտնում է, որ դեկտեմբերի 3-ի նամակը չի ստացել (ըստ երևույթին, III բաժանմունքն արգելել է): Զի սլահայանվել:

ԵԼԺ, IV, 296:

Նույն օրը.—«Մեղուն» մերկացնում է Գ. Վ. Այվազովսկուն որպես մոլի ռևակցիոների և ցարական լրտեսի: Հայտնում է, որ բացի ներքին զործերի մինիստրին գրածից, Այվազովսկին ֆրանսիերեն լեզվով մի

դադարի նամակ էլ ուղարկել է կոմս Սիվերսին, այս վերջին լրտեսագրի մի պատճենը Մեխլսեչայի ձեռքն անցած լինելով, նա՝ Մեխլսեչան (Հ. Սվաճյանը) խոստանում է մի օր հրատարակել՝ ֆրանսերեն բնագրի հետ միասին՝ Այդ նամակում Գ. Վ. Այվազովսկին, կոմս Սիվերսին հիշեցնելով, որ Նալբանդյանը պահվում է բերդում, խնդրում է նրան առ խոստագույն պատիժ, որը պետությունը մեծամեծ օգուտներ պիտի բերե, որովհետև Նալբանդյանի պատժվելը նրա նման խոռվարարներին խրատ կարող է լինել:

Զարմանալին այն է, զրույց է «Մեղուն», որ կոմս Սիվերսին գրած այդ դադարի նամակի օրինակները հիմա շրջում են շատերի մոտ:

«Մեղուն» ցույց է տալիս, որ Այվազովսկին «Իր բանականությունը իսպառ գոհեր է իր սրտի կատաղությանը»՝ խճճվելով հակասությունների ցանցում. մեկ հայտարարում է, որ Նալբանդյանը մեծ ազդեցություն ունի ժողովրդի վրա, հետո նրան անվանում է «ոմս Նալբանդյանց, զոր բնավ մեկը չձանչեր», և հետո, թե՛ Այվազովսկին բացարձակ ազդեցություն ունի բոլոր հայերի և մանավանդ՝ Տաճկաստանի հայերի վրա, բայց Նալբանդյանն սպանել է նրա ազդեցությունը... «Սուույց է.— շարունակում է «Մեղուն»,— որ ճիզվիթները երբեք չկրցան սիրել տրամաբանությունը, բայց այս չափ ալ չկրցան շարաբել զանի»:

«Մեղուն», 1864, դեկտեմբերի 5, հավելված՝ «Կտոր մը ալվազովսիարանություն»^{*}:

Դեկտեմբերի 7.— Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Հովհ. Բերբերյանի հետ:

Նվժ, IV, 296:

Դեկտեմբերի 10.— Սենատի դատավճիռը Լոնդոնի ուսս պրոպագանդիստների հետ հարաբերությունների ունենալու մեջ մեղադրվողների դործի վերաբերյալ: Դատավճռի մեջ Նալբանդյանի մասին ասված է:

«Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանի կանդիդատ Միքայել Նալբանդովին, Լոնդոնի պրոպագանդիստների հանցավոր մտադրությունների սեղակ լինելու, Լոնդոնյան արգելված հրատարակությունները Ռուսաստանում տարածելում նրանց աջակցելու և Հարավային Ռու-

^{*} Ըստ Աշոտ Հովհաննիսյանի ենթադրության՝ «Կտոր մը ալվազովսիարանություն» պամֆլետի հեղինակը Միքայել Նալբանդյանն է (տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1950, № 7, էջ 51—76): Լրացում խմբ.:

ւաստանում, հայերի մեջ, հակակառավարական շարժում ծավալելու ձգտման համար թողնել ուժեղ կասկածանքի տակ, և ապա, որպես անբարեհույս անձի, ներքին գործերի մինիստրի հայեցողությամբ, աքսորել Ռուսաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը՝ ոստիկանության խիստ հակողության առկա:

М. Лемке, Очерки освободительного движения
«шестидесятих годов», 221—223.

Նույն օրը.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Դեկտեմբերի 11.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 14.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի և Ան. Սուլթան-շահի հետ:

ԵԼԺ, IV, 297:

Դեկտեմբերի 17.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 21.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 297:

Դեկտեմբերի 24.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Դեկտեմբերի 25.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Դեկտեմբերի 28.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ԵԼԺ, IV, 297:

Դեկտեմբերի 31.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նույն օրը.—Նամակներ է ստանում Հովհ. Սահրատյանից և Ան. Սուլ-թանշահից:

Եկ, IV, 297:

Բերդի հիշատակարանում գրում է. «1864-ն էլ վերջացուցինք, բայց տխրությամբ. տեսինք նորը, որ ահա ղարկում է. շնորհավոր նոր տարի: 1865, 1 հունվարի. ժամ առաջին»:

Նույն տեղը:

[1864]

Գրում է «Մամիկոնյան մեծ վահանի պատասխանը» և «Հիշենք» բանաստեղծությունները՝ «Գամառ-Քաթիպայի բանաստեղծությունները» գրքի (Մոսկվա, 1864, գրաքննության թույլտվությունը՝ ի. թ. մարտի 31) ընթերցումից հետո:

Եկ, I, 107—110:

1865

Հունվարի 1.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Եկ, IV, 297:

Հունվարի 4.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Նույն օրը.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Եկ, IV, 297:

Հունվարի 7.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունվարի 8.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնրվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունվարի 11.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Եկ, IV, 297:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБ.7, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունվարի 13.—Հիվանդությունը ծանրանում է, մարմնի վրա երևում են «խուլ» բշտիկներ: Խնդրում է բժշկի կանչել:

ՆԼՓ, IV, 297:

Նույն օրը.—Բերդի պարեաին ուղարկում է մի գրություն՝ խնդրելով օրենսդրի 9-րդ հատորը: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Ստանում է գրքեր:

ПБ.1, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունվարի 14.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

Նույն տեղը:

Հունվարի 15.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

ՆԼՓ, IV, 297:

Նույն օրը.—Բերդի հիշատակարանում նշում է հիվանդության վատթարանալը: «15-ին տկարությունս շարունակվում է ամենայն կատաղությամբ. բոլոր մարմնիս ուռած է՝ ոտից մինչև գլուխ, և գիշերը չեմ ունիմ, այսինքն՝ ցրտություն, բայց լուսադեմին քրտինք: Քուն չկա իսպառ... 15 լույս 16 վարհուրելի գիշեր անցուցի. 5 ժամը (առավոտյան) վարկել էր, որ քնեցի, այն էլ 7-ին զարթեցա բորից և ցավից: Բրտինք ունեի»:

Նույն տեղը:

Հունվարի 16—17.—Բերդի հիշատակարանում նշում է հիվանդության մերթ հարաբերական բարելավումը և մերթ՝ վատացումը:

Նույն տեղը:

Հունվարի 17.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ՆԼՓ, IV, 298:

Հունվարի 18—20.—Բերդի հիշատակարանում նշում է հիվանդության փոփոխական ընթացքը:

Նույն տեղը:

Հունվարի 20.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նվժ, IV, 298:

Հունվարի 21—22.—Բերդի հիշատակարանում նշում է վիճակի հարաբերական բարելավումը:

Նույն տեղը:

Հունվարի 22, առավոտ.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Հունվարի 23—24.—Բերդի հիշատակարանում նշում է «Եղինճյան տենդի» արտահայտվելը:

Նույն տեղը:

Հունվարի 25.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Հունվարի 26—27.—Տենդը շարունակվում է:

Նույն տեղը:

Հունվարի 28.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հասնելովում է Լիզնոբը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Հունվարի 29—30.—Հիվանդության ընթացքի մեջ փոփոխություն չի նկատվում:

Նվժ, IV, 298:

[Հունվար?].—Նամակ-Լրկոտող ընկերոջը (Ան. Սուլթանշահին): Գրում է, որ բերդում կմնա տակավին 6—8 ամիս ամենաբիշը. նամակն ուղարկում է «ալ ճանապարհով». «Նվն նամակս հասնի ձեռքդ, դուցե ալ նամակների գրեմ մանրամասն տեղեկություններով քո հարցրած և մեզ հետաքրքրած հարցերի մասին...»:

Նվժ, IV, 255:

Փետրվարի 1.—Տեսակցում է Հովհ. Սահրառյանի և Ան. Սուլթանշահի հետ:

Նվժ, IV, 298:

Փետրվարի 2.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ. ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 3—7.—Հիվանդության ընթացքի մեջ փոփոխություն չի նկատվում:

ՅԼՖ, IV, 298—299:

Փետրվարի 7.—Երկտող Ուդովին (?): Զի պահպանվել:

ՅԼՖ, IV, 299:

Փետրվարի 8.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, բժշկի (?), Ղ. Խաֆայանի և Մադդադինի հետ:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 8—9.—Բերդի հիշատակարանում նշում է հիվանդության վատթարանալը:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 10.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 10—14.—Բերդի հիշատակարանում նշում է վիճակի զարաբերական բարելավումը:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 11.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ. ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 15.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

ՅԼՖ, IV, 299:

Նույն օրը.—Վիճակն սկսում է վատթարանալ:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 16—18.—Շարունակվում է նույն վիճակը:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 18.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Զի պահպանվել:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է Լեբորը:

ПБ.Т. ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 18—21.—Շարունակվում է նույն վատ վիճակը:

ԵԼԺ, IV, 299:

Փետրվարի 21—22.—Բերդի հիշատակարանում նշում է. «Եղինճը [տենդը] արդեն քանի օր է թույլ է, բայց հազը և կուրծքիս ցավը իսպառ քամեց ուժս»:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 22.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի հետ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Հ. Խալիբյանի և Գ. Վ. Ալվազովսկու համախոհներից Գր. ավագ քահանա Սուքիասյանը Ալեքսանդր Լազրիչին (Բայիրյան?) ուղղած նամակում հաշտնում է, թե Նոր Նախիջևանի բաղաբաղյինների մեջ օրեցօր սաստկանում է երկպառակությունը, և որ՝ «աստված ինքն անկարող է հանգցնել երկպառակության այդ հրդեհը»: Ինչպես երևում է նամակի հետագա տողերից, Խալիբյանի և Ալվազովսկու դեմ ժողովրդի հուզմունքն այնքան ուժեղ է եղել, որ Խալիբյանը շտապ հեռագրել է Նովոռոսիյսկի և Բեսարաբիայի զինվորական գեներալ-նահանգապետին, իսկ վերջինս, Պետերբուրգում խորհրդակցելով ներքին գործերի մինիստրի հետ, հեռագրով հրամանագրում է Կ. Հայրապետյանին՝ հայտարարել ժողովրդին, որ ոչ ոք չհամարձակվի՝ Ալվազովսկուց բացի այլ իշխան կամ առաջնորդ ճանաչել և նույնիսկ խոսել նրա դեմ, հակառակ դեպքում պատասխանատու է բաղաքապետը:

Մատենադարան, Երիցյանի ֆ., թղթ. 149, Վ. 76:

Փետրվարի 22—23.—Հիվանդության ընթացքի մեջ փոփոխություն չի նկատվում:

ԵԼԺ, IV, 299:

Փետրվարի 23—24.—Բերդի հիշատակարանում նշում է. «Լավ ևս մասնավորապես»:

Նույն տեղը:

Նույն օրերին.—Նամականեր է գրում Ղ. և Ս. Նալբանդյաններին:
Ձեռն պահպանվել:

Նույն տեղը:

Փետրվարի 24.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Փետրվարի 25—26.—Բերդի հիշատակարանում նշում է. «Մինչև մարտի 1-ը, որ չեմ գրել, եղինճը գրեթե աներևութանում է, բայց կուրծքիս ցավը և հաղը, ինչպես և վերևը ասված է, հոգիս հանեց»:

ՆԱԺ, IV, 299.

Մարտի 1.—Տեսակցում է Ղ. Նալբանդյանի, Մագդաղինեի, Գոհարինեի, Հովհ. Սահրաթյանի և Ան. Սուլթանշահի հետ:

Նույն տեղը:

Նույն օրը.—Կատարում է վերջին գրանցումը Բերդի հիշատակարանում:

Նույն տեղը:

Մարտի 4, 5, 15, 19 և 25.—Նալբանդյանի նամակները Սորոկինի միջոցով հանձնվում են եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Մարտի 22.—Նամակ հայր Աթանգինեին. շնորհակալություն է հայտնում ուղարկած գրքերի համար և իր կարծիքները հայտնում հայոց հին մատենագրության կենճոտ խնդիրների, մասնավորապես Աբրահամ Խոստովանողի թարգմանած «Վկայք Արևելից» գործի մասին: Ձի պահպանվել: Մի հատված մեջ է բերված Եր. Շահադիդի «Միքայել Ղադարյան Նալբանդյանց (կենսագրություն)» աշխատության մեջ (էջ 153—154): Լրացում խմբ.:

Մարտի 30.—Ցարը հավանություն է տալիս Լոնդոնի ռուս պրոպագանդիստներին (Գերցենին և ընկ.) հետ հարաբերություններ ունենալու մեջ մեղադրվողների գործի առթիվ Սենատի տված «կարծիքին»:

Ապրիլի 8.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 9.—Պետական խորհուրդը հաստատում է կառավարող Սենատի կայացրած դատավճիռը՝ Հոնդոնի ռուս պրոպագանդիստների հետ հարաբերություններ ունենալու մեջ մեղադրվողների դործի վերաբերյալ:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятых годов», 223.

Ապրիլի 15.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

Ապրիլի 27.—Սենատի դռնբաց նիստում հայտարարվում է Հոնդոնի ռուս պրոպագանդիստների հետ հարաբերություններ ունենալու մեջ մեղադրվողների դատավճիռը:

М. Лемке, Очерки освободительного движения «шестидесятых годов», 224.

Նալբանդյանն ստորագրություն է տալիս, որ Սենատի դռնբաց նիստում դատավճիռն իրեն հայտարարված է:

«Պայխա», 1923, № 12—13, 9.

Ապրիլի 29.—Պետերբուրգի գեներալ-նահանգապետ Սուվորովը Պետրոպավլովյան բերդի պարեոս Ա. Ֆ. Սորոկինին է հայտնում իրեն ի կատարումն հաղորդված պետական խորհրդի՝ «բարձրագույնս հաստատված» կարծիքը՝ «Հոնդոնի վտարանդինների հետ հակաօրինական հարաբերություններ» ունենալու մեջ մեղադրվողների դործի վերաբերյալ:

Սուվորովն ավելացնում է, որ իր կողմից առաջարկված է բարեկարգության վարչության 2-րդ ղեկարտամենսին՝ անհապաղ կարգադրություն անել վճիռն ի կատար տնկելու՝ Նիկոլայ Սերնո-Սուլովիչի, Պավել Վետոշնիկովի և Նիկոլայ Վլադիմիրովի նկատմամբ 15-րդ հատորի 541-րդ հոդվածի հիման վրա, իսկ ինչ վերաբերում է Նալբանդյանին, ապա մինչև նրա մասին ներքին գործերի մինիստրի կողմից

կարգադրութիւն լինելը, նա պիտի հանձնվի Ս.-Պետերբուրգի օբեր ոստիկանապետի տնօրինութեանը:

ԵԼԺ, IV, 322—324:

Նույն օրը.—Պետրոպալիովյան բերդի պարետ Սորոկինը, III բաժանմունքի գլխավոր պետին ղեկուցելով Պետերբուրգի զինվորական գեներալ-նահանգապետ Սուվորովի՝ իրեն ի կատարումն հաղորդած պետական խորհրդի «բարձրագույնս հաստատված կարծիքը», խնդրում է թույլտվութիւն՝ ի կատար ածելու Սուվորովի կարգադրութիւնը:

Նույն տեղը:

Մայիսի 7.—Սուվորովը, III բաժանմունքի գլխավոր պետ Վ. Ա. Դոլգորուկովին հայտնելով, որ Սենատի որոշումը՝ Նալբանդյանին ոստիկանութեան հսկողութեան տակ Ռուսաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը, ներքին գործոց մինիստրի հայեցողութեամբ, աքսորելու մասին՝ չի կատարված, քանի որ բերդի պարետ Սորոկինն այդ մասին դիմել է III բաժանմունքի թույլտվութիւնը ստանալու համար, որի հետեւանքով Նալբանդյանը մինչև այժմ մնում է բերդում, Դոլգորուկովի «բարի հայեցողութեանն» է թողնում խնդրել, որ «սրան համանման դեպքերում Ս.-Պետերբուրգի բերդի պարետին իրավունք վերապահվեր անհապաղ կատարելու բարձրագույն հաճութեան վրա հիմնված պահանջները»:

ԵԼԺ, IV, 324—326:

Մայիսի 9.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է եղբորը:

ПБЛ, ф. А. Ф. Сорокина.

[Մինչև մայիսի 13].—Հաղարյան ձեմարանի նախկին աշակերտի այցելութիւնը Նալբանդյանին՝ բերդում.

«Դործով Պետերբուրգում պատահելով, ես կամեցա տեսնել վարժապետիս հետ: Ես գնացի նորա մոտ գեներալ Սուլիանշաճի և նորա [Նալբանդյանի] Ղաղարոս եղբոր հետ, որոնք միշտ այցելում էին նորան: Ինձ տեսնելուն պես, նա փարվեցավ և սկսավ արտասուել: Նա Բեկ առանձին կերպով ծիրացած չէր երևում, բայց շատ նիհարած էր, ճակատը բացված և կզակները դուրս ցցված: Վարժապետ Նալբանդյանից համարյա ոչինչ չէր մնացել. առաջվա Նալբանդյանցին հիշեցնում էին միայն աչքերը, որ վտիտ և չոր գեմքի վերա շարունակում էին կրակի պես վառվիլ ու ցոլալ: Իմ այցելութիւնս կարճատև եղավ, որովհետև չէի ուզում անհանգիստ անել նորան. առանց այն էլ իմ այցելութիւնս, իբրև երբեմնական աշակերտի, շատ վրդովեց նորան: «Դո՛ւ, ինչպե՛ս եղավ, որ դու եկար

ինձ ալցելության»,—հարցրեց նա: Ես պատկանում էի հակառակ բանակին՝ Մսերի, էմինի, ուստի նա չէր սպասում իմ կողմից համակրություն. իմ ալցելութունս նորա համար անակնկալ էր: Քննեցաւ,—պատասխանեցի ես,—հարցնելու, թէ ի՞նչ է նշանակում հացերէն մտածել, որ դուք միշտ կրկնում էիք մեզ ձեր դասերի ժամանակ: Նա մի քանի խոսքով մեկնեց ինձ յուր ասածի միտքը, իսկ յուր կյանքի պայմանների մասին միայն տյտքանք կարողացաւ ասել՝ «Ախ, այն Ալվազը...»:

Ե. Շահազիզ, Միքայել Գազարյան Նալբանդյանց, 116:

ԱՔՅՈՐ ԵՎ ՄԱՀ

1865 մայիսի 13—1866 ապրիլի 14

1865

Մայիսի 13.—Նալբանդյանին ուղարկում են Պետերբուրգի ավագ ոստիկանապետի մոտ՝ Ռուսաստանի հեռավոր քաղաքներից մեկը, ոստիկանության խիստ հսկողության տակ, աքսորելու համար։

ԵՎ, IV, 326—327.

Նույն օրը.—Վերոհիշյալի մասին Պետրոպավլովյան բերդի պարեո Սորոկինը զեկուցագիր է ներկայացնում Ալեքսանդր II ցարին։

Նույն տեղը, նաև՝

ЦГИАМ, ф. III отл., I эксп., 1862, д. 230, ч. 76, л. 7.

Նույն օրը.—Համանման զեկուցագիր Սորոկինն ուղարկում է III բաժանմունքի զլխավոր պետին։

ԵՎ, IV, 327—328.

Նալբանդյանը բանտից դուրս գալուց հետո, մինչ աքսորավայր մեկնելը, ոստիկանության հսկողության տակ, ապրել է Պետերբուրգում, Դազարոս Խաֆաֆյանի բնակարանում՝ Васильевский остров, Биржевой переулоч, дом Меняева։

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 354.

Բանտից դուրս գալու ժամանակ Նալբանդյանի առողջական վիճակի մասին Մ. Տեր-Գրիգորյանը գրում է. «...Հիվանդությունն այն տեղը հասուցել էր նորան, որ ճանաչել կարելի չէր. այն աստիճանի լղարել էր, որ միայն ոսկոր ու կաշի էր դարձել. էլ առաջվա աշխուժությունն ու կենդանությունն վրան չէր մնացել. բոլոր բարեկամների ու ծանոթների սիրտը մղկտում էր, նայելով առաջվա կրակոտ հայկազնի ուրվականի վրա».

Մ. Տեր-Գրիգորյանց, Միլայել Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությունը, Ղ. Փարպեցու գրած րոտյը, էջ XVIII—XIX:

Մայիսի 15.—Ա. Ի. Գերցենը իր որդուն՝ Ա. Ա. Գերցենին ուղղած նամակում հայտնում է Սենատի դատավճիռը՝ Ն. Ա. Սերնո-Սուլովիչի, Նալբանդյանի և մյուսների գործի վերաբերյալ:

А. И. Герцен, Полное собрание сочинений, XVIII, 92.

Մայիսի 25.—Ան. Սուլթանշահը, Նալբանդյանին տված բժշկական վկայականում թվելով նրա հիվանդությունները՝ վերին և ստորին վերջավորությունների խրոնիկական հոգացավ, աջ կողքատակի պլեւրի խրոնիկական բորբոքում, թոքերի բշտիկների լայնացում, շնչափողի խրոնիկական կատառ, լնդախա՝ օրգանիզմի լրակատար չյուծվածության և ուժասպառության պայմաններում, գրում է.

«Այս հիվանդությունները պահանջում են գործուն և ամենաեռանդուն բժշկություն, որին և ձեռնարկված է ներկայումս:

Հիվանդության տեղողությունը հայտնի չէ, սակայն հիվանդի կատարած լիճակը, համեմայն դեպս, պահանջում է նրան բնակության ուղարկել տաք կլիմա ունեցող վայր՝ արմատապես բուժվելու համար, այլապես հիվանդի կյանքին անխուսափելի վտանգ է սպառնում...»:

Սակայն, հակառակ Ան. Սուլթանշահի այս վկայականին, ինչպես և հետագայում պրոֆ. Ս. Պ. Բոտկինի տեղեկանքին, թե Նալբանդյանի վիճակը շատ ծանր է և նրա կյանքին վտանգ է սպառնում, ներքին գործերի մինիստրությունը մերժեց Նալբանդյանին հարավային նահանգներից մեկն ուղարկելու միջնորդությունը, ինչպես նաև իր՝ Նալբանդյանի դիմումն այդ բուժանդակությամբ, և նրան արտոլավայր նշանակեց Սարատովի նահանգի Կոմիշին քաղաքը:

ՅԼՖ, IV, 314—315.

Հունիսի 1, Պետերբուրգ.—Դրում է դիմում արդարադատության մինիստրության պաշտոնյա Ն. Վ. Մեզենցովին՝ 1862 թ. հուլիսի 14-ին, ձերբակալության ժամանակ, իրենից վերցրած բոլոր թղթերը, աշխարհագրական քարտեզները և լուսանկարները վերադարձնելու մասին, սրոնք 1863 թ. հունվարի 15-ին քննիչ-հանձնաժողովը ուղարկած է եղել արդարադատության մինիստրություն: Դիմումի տակ նշված է հասցեն՝ Васильевский остров, дом Меняева, на квартире Хафова: Նույն բնակարանում ապրել է նաև 1860 թ.:

ՅԼՖ, IV, 253, 71:

ЦГИАМ, ф. III от.г., I экз., 1862, д. 230, ч. 76, л. 72.

Հունիսի 2.—Պետերբուրգի Միտնինսկայա հրատարակում հայտարարվում է Ն. Ա. Սերնո-Սոլովևիչի դատավճիռը. «Ռուսական կառավարության դեմ լոնդոնի պրոպագանդիստների չար մտադրություններին մասնակցելու, նրանց հանցավոր բովանդակությամբ արտասահմանյան երկերը տարածելու, չդատապարտված պետական հանցագործ Կելսիևի հանցավոր մտադրությունները գիտնալով, նրան իր մոտ սուպաստան տալու և կառավարության գործողություններն ու կառավարման ձևը հանդգնաբար պարսավելու համար, Սերնո-Սոլովևիչին զրկել բոլոր իրավունքներից և ընդմիշտ աքսորել Սիբիր»:

«Государственные преступления в России в XIX веке», I, 130.

Հունիսի 5.—Ն. Ա. Սերնո-Սոլովևիչն աքսորվում է ընդմիշտ Սիբիր:
М. Н. Гернет, История царской тюрьмы, II, 345.

Հունիսի 20, Պետերբուրգ.—Նալբանդյանի նամակը «Մեղու Հայաստանի» թերթի խմբագրին: Խնդրում է տպագրել իր «Հայտարարությունը» Հայաստանի քարտեզի վերաբերյալ: Հույս է հայտնում, որ չի մերժվի իր խնդիրը՝ «քանի որ էլ չեմ կարող հրատարակել մեր «Հյուսիսափայլի» մեջ, որովհետև նա արգեն լռած է»:

«Մեղու Հայաստանի», 1865, № 25, 196—197.

Նույն օրը, Պետերբուրգ.—Գրում է «Հայտարարություն» 1862 թվականի հունիսին իր ձեռնարկած Հայաստանի աշխարհագրական քարտեզի հրատարակության գործը շարունակելն անհնարին լինելու մասին, հայտնելով, որ բաժանորդները քարտեզի գործակալներից կարող են բաժնեգինը հոտ ստանալ:

«Այժմ, որովհետև դեպքերի ընթացքն այնպիսի արդյունք բերին, որ ինձ անհնարին պիտի լինի այլևս իրագործել իմ գաղափարը, որ էր կազմել մեր հայրենիքի կարեւի և ղաժին չափ ստույգ և ճշգրիտ քարտեզ, ուստի և հրատարակում եմ այս ներկա հայտարարությամբ, ամեններուն լսելու համար, որ թե արդո հասարակությունից ո՛վ և ից և ստորագրված և արծաթ վճարելով տոմսակ առած է իմ վերը հիշված հայտարարության մեջ անվանված պարոններից, այնպիսի ազնիվ պարոնը թող հաճի տոմսակը վերադարձնելով այն արդո պարոնին, պահանջել յուր արծաթը»:

Նվժ, IV, 254.

Հունիսի 27—28.—Թիֆլիսում տեղի է ունենում համքարների ցույց, որն արտահայտում էր ժողովրդի բուռն ցասումն ու բողոքը ցարական կառավարության հարկային ճնշումների դեմ:

«Թատրոն», 1899, № 2, 57—75.
ԳԱԹ, նոր Նախիջևանի Մաղխարապի փ.:

Հուլիսի 10.—«Մեղու Հայաստանի» թերթում տպագրվում է նալբանդյանի «նամակ առ խմբագիրը» և «Հայտարարությունը»:

Տե՛ս հունիսի 20:

Հուլիսի 26, Պետերբուրգ.—Նամակ-երկառու էղբորը՝ Սերոր նալբանդյանին: Գրում է, որ իր լուսանկարը մոր համար ուղարկել է, և խնդրում է մոր լուսանկարը Ռոստովում հանել տալ ու իրեն ուղարկել անպատճառ: Խոստանում է զնալու տեղից (արտորավայրից) անմիջապես գրել: Ավելացնում է, որ դեռ մի բանի օր մնալու է Պետերբուրգում:

ՆԼՓ, IV, 255.

Սեպտոսի 14.—Ղ. Պալտաղարյանը Մ. Մսերյանին ուղղած նամակում հարցնում է նալբանդյանի վիճակի մասին, հայտնելով, որ Հրեկաստանից խնդրել են հաղորդել՝ նալբանդյանը դեռևս բանտում է, թե ազատված է բանտարկությունից:

Մատենադարան, Մսերյանների փ., թղթ. 205, փ. 1123.

Սեպտեմբերի 25.—Նալբանդյանին ուղղած նամակում Ստ. Նաղարյանը, հայտնելով, որ այլևս հնարավորություն չունի պահելու իր մոտ եղած նրա ձեռագրերն ու գրքերը, խնդրում է կարգադրություն անել. «Ձեզ հայտնի կլինի, որ դուք շատ ու շատ տարիներ առաջ իմ մոտ դրած ունիք շեմոդան ամենևին լիբը, թե ի՞նչ թղթերով կամ գրքերով՝ ինձ անհայտ է, որովհետև ինչպես կապած ու կաշկանդած հանձնել եք ինձ, այնպես ողջ և առողջ ձգած այնտեղ կա. նույնպես և ձեր վատաբախտ էժեն Սյուրի «Թափառական հրեայի» թարգմանության օրինակները, և բավական բաղմամբիվ...»:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի փ., վ. 123/103.

«Լուսնա», 1904, № 6, 167—169.

Հոկտեմբերի 14(26), Բեռլին.— Ան. Սուլթանշահի նամակը նալբանդյանին: Հայտնում է, որ ձեռք է բերում նրա պատվիրած գրքերը, և հարցնում է, թե էլ ի՞նչ գրքեր է ցանկանում: «Շատ ու շատ պիտո 20—240

է ուրախացնէ ինձ քո պատվական գիրդ. մի՛ խնայիր, գրե՛, մի՛ թողուր բողոքովին միայնակ քեզ միշտ հարազատ, սիրող եղբորդ, և անխարդախ բարեկամիդ, քյասիբ և որբ Անանիա Սուլթանիդ»։ Վերջում, «Հետգրութեան» մեջ՝ ավելացնում է, թե «Պարոն Հայրապետյանը վերստին միաձայն քաղաքագլուխ է ընտրված. շատ ու շատ ուրախ եմ. Vivat! Наше опять взяло!!!»։

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/114։

[Հոկտեմբերի երկրորդ կեսը].—Նալբանդյանը դիմում է ներքին գործերի մինիստրութիւն, խնդրելով, որ Վլատկայի նահանգի փոխարեն իրեն աքսորավայր նշանակեն Տավրիկյան նահանգը, քանի որ իր կյանքը կարող է պահպանվել միայն բարենպաստ կլիմայական պայմաններում։

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 353։

[Հոկտեմբերի երկրորդ կեսը].—Պրոֆեսոր Ս. Պ. Բոտկինը Նալբանդյանին տալիս է բժշկական վկայական, նշելով, որ նա գտնվում է ծայրահեղ հիւանդ՝ թոքախտի փոխվելու սպառնացող վիճակում, և որ նրա կյանքը պահպանելու համար՝ նրան անհրաժեշտ է բնակվել առողջ և առաք կլիմա ունեցող վայրերում։

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 353։

Նվժ, IV, 329—330։

Հոկտեմբերի 29.—Ներքին գործերի մինիստր Վալուեը III բաժանմունքի պետ Պոտապովին հայտնում է, թե ինքը նախապես Նալբանդյանի համար աքսորավայր է նշանակած Լեյլ Վլատկայի նահանգը, սակայն, Պետերբուրգի զինվորական գեներալ-նահանգապետ Սուվորովի միջոցով ստանալով Ս. Պ. Բոտկինի՝ Նալբանդյանին տված բժշկական վկայականը, այս անգամ աքսորավայր է նշանակում նույն Վլատկայի նահանգի «հարավային» քաղաքներից մեկը։ Ստանալով Նալբանդյանի դիմումը՝ իրեն բնակավայր Տավրիկյան նահանգը նշանակելու մասին, Վալուեը կտրականապես մերժում է, Տավրիկյան նահանգն անհարմար գտնելով, պատճառաբանելով, թե Նալբանդյանը հայ է, իսկ այնտեղ հայեր են ապրում, ի վերջո, նա որոշում է Նալբանդյանին աքսորել Սարատովի նահանգի հարավային քաղաքներից մեկը, համաձայնելով, որ մինչև Նալբանդյանի հիվանդության թեթևանալը, նրան թույլ տրվի մնալ Պետերբուրգում։

ЦГИАМ, ф. III отд., I экзп., 1862, д. 230, ч. 76, л. 82—83.

Նոյեմբերի 1.—Ներքին գործերի մինիստրը III բաժանմունքի զլխավոր պետ Դոլգորուկովին գրում է, թե «Պետական քարտուղար Վալուեր, նկատի ունենալով Նալբանդյանի հիվանդագին վիճակը, որը, ըստ պրոֆեսոր Բոտկինի վկայության, գտնվում է ծայրահեղ կացության մեջ՝ սպառնալով թոքախտի փոխվելու, ենթադրում է Նալբանդյանին աքսորել Սարատովի նահանգի հարավային քաղաքներից մեկը»:

ЦГИАМ, ф. III отд., 1 экзп., 1862, л. 230, ч. 76, л. 84, 85.

ՅԼՖ, IV, 328—330:

Նոյեմբերի 3.—III բաժանմունքի զլխավոր պետ Դոլգորուկովը ներքին գործերի մինիստրին հայտնում է, որ, նկատի ունենալով (?) Նալբանդյանի հիվանդագին վիճակը, նրան Սարատովի նահանգը «բնակության» (?) ուղարկելու դեմ ինքն արգելք չի հարուցում:

ՅԼՖ, IV, 330:

[Նոյեմբերի 3].—III բաժանմունքը ժանդարմների կորպուսի 7-րդ օկրուգի պետին հայտնելով, որ Նալբանդյանը Լոնդոնի ռուս պրոպագանդիստների հետ «հանցավոր հարաբերություններ ունենալու մեղադրանքով թողնված է խիստ կասկածանքի տակ և, որպես անբարեհույս անձն, աքսորվում է Սարատովի նահանգը՝ ոստիկանության խիստ հրեշտկողության տակ», կարգադրում է, որ ժանդարմների կորպուսի կողմից Նալբանդյանի վրա «պատշաճ հսկողություն» սահմանվի:

ՅԼՖ, IV, 330—331:

[Նոյեմբեր].—Դ. Աղայանը ծանոթանում է Նալբանդյանի հետ: Իր հիշողություններում նա գրում է. «Այդ ժամանակ ծանոթացա ևս Միքայել Նալբանդյանցին, որ ազատություն ստացավ գնեևալ Սուլթանշահի երաշխավորությամբ (?)... Հիմա նրան խոսել արգելել էին բժիշկները. թոքախտը մշտել էր նրան և առաջվա Նալբանդյանի սովետաբարձն էր մնացել: Բայց որքա՛ն զարգացել էր մտավորապես և որքա՛ն ևս թողել իրանից Ս. Նաղարյանցին: Համակիր չէր այլևս ո՛չ նրա լեզվին և ո՛չ նրա ուղղությանը, համարելով հետամնաց և պաշտանողական: Նալբանդյանցը աշխարհից կտրվելով, չէ՛ր կտրվել ժամանակակից գրականությունից, շարունակ կարդացել էր միայնություն մեջ և շատ էր մտածել... Նա ասում էր. «Մեր ազգին հարկավոր է գիտական զարգացում. «Հյուսիսափայլը» այդ դերը կատարել կարող չէ, հարկավոր են նոր ու թարմ ուժեր, ժամանակակից սոցիալական գիտություններին քաջ հմուտ»: «...Նալբանդյանցի տաղանդը, մտավոր զար-

կացումը, լեզվի հարստութիւնը անհամեմատ բարձր էր Ռ. Պատկանյանից, իսկ բնավորութեամբ շիտ-շիտակ էր նախանդանցը, ինչպէս ուղիղ վեր բարձրացող մի բարդի, մինչդեռ Պատկանյանցը մի տատակ էր: Կոոված գետնի երեսին, որի մոտով անցնել չէր կարելի անսլափով»:

Ղ. Աղայան, Երկեր, 111, 85—86, 111:

[Նոյեմբերի վերջը].—Մեկնում է իր աքսորավայրը՝ Սարատովի նաճանգի Կամիշին քաղաքը:

Դեկտեմբերի 6.—Նախքանդանը, հիվանդ վիճակում, մեծ դժվարութեամբ դնպի իր աքսորավայրը՝ Կամիշին գնալիս, անցնում է Կամենկո կայարանով: Այդ մասին 1865 թ. դեկտեմբերի 8-ին, Նախքանդանի եղբորը՝ Գրիգորին ուղղած նամակում, ոմն Մելքոն Օչակով, գրում է. «Հայտնեմ ձեզ, որ ամսույս 6-ին եխպորտ Մուխալին ժանտառմով տեղես անցուցել են. և պէտք է կենա Բամիշին. բոշտավոյ ստանցիի սմաթոթելին ասմունքեն նա պետք է ըլլա, և ասաց, որ խիստ պեթեր հիվանդ է եղած, չեխոթքա. տառհալաթ, տիժարութիւնով կերթա եղած. ես տեղս չիլալով, տեղով չիմ կանալ գրելու. կարելի էր ես հոս ըլլայի ես, կտեսնվեր, զերե բոշտավոյ ստանցին դիմացս է»:

ԳԱԹ, Նախքանդանի ֆ., վ. 137:

Ե. Շահազիզ, Դիւան Միքայել Նախքանդանի, 338—339:

Դեկտեմբերի 7.—Ծանր վիճակում, «առավել մեռած, քան թե կենդանի», հասնում է իր աքսորավայրը՝ Սարատովի նաճանգի Կամիշին քաղաքը:

ՆՈՒԺ, IV, 256:

Դեկտեմբերի 7—11, Կամիշին.—Անցկացնում է անկողնում՝ ուժեղ տենդով բռնված:

ՆՈՒՅՆ տեղը:

Դեկտեմբերի 15, Կամիշին.—Նախքանդանը գրում է առաջին նամակն աքսորավայրից Ք. Տ.-ին (?): Հայտնում է ճանապարհին կրած տառապանքները և ծանր վիճակում Կամիշին հասնելը. «Ամսիս 7-ին մտա Կամիշին առավել մեռած, քան թե կենդանի. ճանապարհին քաշածներս անտանելի էին իմ վիճակում, բայց դարձյալ վերջին ուժերս և ողինքս գործ դնելով, դիմացանք: Հասա այստեղ հաղիվ, մի բնակարան գտա և 4 օր պառկած էի ջերմով բռնված. մինչև ստիպվեցա հրավիրել տեղվոյս բժիշկներից մինը...»: Խնդրում է իրենից շատ նա-

մակ չպահանջեն, գրելու ուժ և զորութիւն չունի. «Այս տողերը գրում եմ, բայց կուրծքս և թիկունքս ցավից խեղդում են»:

Նույն տեղը:

[1863—1865]

1. Գրում է «Փ. Փ. Ռուսսոյի հիշատակին» և «Հենրիկոս Թովմաս Էնֆլի հիշատակին» բանաստեղծութիւնները:

ԵԼՓ, I, 104—106:

2. Թարգմանում է Ղազար Փարպեցու «Թուղթը» և գրում է քնդարձակ ծանոթագրութիւններ:

ԵԼՓ, III, 231—290:

1866

[Հունվարի 15], Կամիշին.—Գալառապետի միջոցով գիմում է ներքին գործերի մինիստրին, խնդրելով թույլատրել իրեն մեկնել Սամարայի գալառը կումիսով բուժվելու՝ մայիսի 1-ից մինչև օգոստոսի 15-ը:

ԵԼՓ, IV, 258:

[Հունվարի երկուրդ կեսը], Կամիշին.—Նամակ բարեկամներից մեկին (?). պահպանվել է նամակի մի պատառիկը միայն. հաշտնում է, որ արդեն գրել է գալառապետին՝ խնդրելով թույլ տալ մեկնել Սամարայի գալառը, մայիսի 1-ից մինչև օգոստոսի 15-ը, կումիսով բուժվելու, թեև մինչև մայիս գիմանալու հույս չունի, և դա ո՛չ թե իր գուշակութիւնն է, այլ բժիշկների կարծիքը: Նշում է հիվանդութեան առավել սաստկանալը, ամեն օր կրկնվող ջերմը, հազը, քրտինքը... Վատ սնունդը, ամեն քայլափոխին բարոյական անախորժութիւնները... «Բժիշկը ինձ պատվիրում է սաստիկ խաղաղութիւն հոգով, բայց թողնո՞ւմ են խաղաղ. մի շնչին խաղաղութիւն ի՞նչերով է ձեռք գալիս, ի՞նչ օգուտ, գրել չեմ կարող, խոհմութեամբ հասկացիր»:

ԵԼՓ, IV, 260:

Հունվարի 28, Կամիշին.—Նամակ քրոջը՝ Գայանե Կաշատուլանին: Զի պահպանվել:

ԵԼՓ, IV, 258:

Փետրվարի 8. Կամիշին.—Նամակ Գրիգոր Նալբանդյանին, վերջինիս՝ հայրական ժառանգության շուրջը եղած տարաձայնությունների մասին գրած նամակի առթիվ: Հայտնում է, որ իր ներկա վիճակում սիրտ չունի նրանց (եղբայրների) «անճոռնի կռիվները» մտիկ անելու, և քանի որ նրանց նամակներում էլ թույլ են տրվում «անպատշաճ և անճոռնի բաներ», ուստի և դրանց պատասխանելը իր գործը չէ: Բայց, որովհետև իր «աքսորը և տկարությունը մինչև այժմ տևում են և դեռ կարող են երկարել», ուստի բարվոք է համարում ժառանգության հարցի մասին տեղի (Նոր Նախիջևանի) Մագիստրատին մի խնդիր գրել (տե՛ս փետրվարի 11): Իր ուզածը «կատարյալ արդարություն է և իրավունք»: Հորդորում է եղբորը՝ գործը վերջացնել առանց դատաստանական ադմոնիկի, որ անպատշաճ է: Գրում է, որ մայիսի 1-ին գնալու է Սամարայի գավառը «խըմըզ» (կոմիս) խմելու. այդ առթիվ արդեն մեկ ամիս է, ինչ զիմե՛լ է մինիստրին և հույս ունի այս օրերս հրամանն անպատճառ ստանալու: Կվերադառնա օգոստոսի 15-ին, և եթե մինչ այդ իրեն թույլ չտրվի Նախիջևան գնալու, այդ դեպքում կարող են իրեն տեսության գալ:

ՆԱԺ, IV, 257—258:

[Փետրվարի 8], Կամիշին.—Նամակ Ղ. Նալբանդյանին: Ձի պահպանվել:

ՆԱԺ, IV, 258:

Փետրվարի 9 կամ 10.—Սիբիրյան արքայազնություն, Իրկուտսկում, վախճանվում է Ն. Ա. Սերնո-Սոլովևիչը: Մայիսի 1-ին Գերցենը «Կոլուկոլում» (N° 219) գրում է.

«Ամենաառաքինի, ամենամարդու, ամենաազնիվ Սերնո-Սոլովևիչ... նրան էլ սպանեցին... Նրա թշնամիները՝ ըստ իրենց դիրքի՝ ամենանգոմվալ հետադիմականները, պետական խորհրդի անդամները, սուլաժ էին Սերնո-Սոլովևիչի արիությունը, պարզությամբ, հերոսությամբ: Այդ մարդն այնքան մաքուր էր, որ «Մոսկովսկիե Վեդոմոստին» չհայհոյեց նրան, քննության ժամանակ նրա մասին դատոսներ չգրեցին, թե նա՝ հրձիգ է կամ գող... Նա նոր ժամանակների զարնա՛ն լավագույն ավետաբերներից մեկն էր Ռուսաստանում... Եվ նա սպանված է... Մի-խայլովը մեռավ, Սերնո-Սոլովևիչը մեռավ, Չերնիշևսկին հիվանդ է...»:

Փետրվարի 11, Կամիշին.— Նամակ բրոջը՝ Գայանեի Խաչատրյանին: Նրան մխիթարելու համար, գրում է, որ վիճակն առաջվանից ավելի վատ չէ և եթե ասի, որ մի քիչ էլ լավ է՝ սուտ չի լինի. ջերմն ամեն օր չի բռնում, և բռնելիս էլ՝ առաջվա նման չի տանջում. հույսը կու՝ միսի և մեկ էլ՝ առաջիկա ձմեռը կամ տաք տեղ, կամ՝ Նախիջևանի դնալու վրա է, բայց Ղրիմը իրեն շատ լավ կլինի: Մեծ դժվարությունք է նամակ գրում, հոգին դուրս գալով: Հայտնում է, թե հետևյալ փոստով Հովհ. Բերբերյանին էլ նամակ կուղարկի: Գրում է, որ աստ տասր օր է, ինչ բուք-բորանը, ռառնամանիքը իրեն տանը մեջ բանտարկել են. օրը երկու անգամ վառարան են վառում, բայց չի տաքացնում:

ՅԼՓ, IV, 258—259:

Նույն օրը.— Խնդիր Նոր Նախիջևանի Մագիստրատին՝ հոր ժառանգության շուրջը եղբայրների հարուցած վեճի առթիվ: Հայտնում է, որ ժառանգության նկատմամբ Գրիգոր և Լուսեղեն եղբայրներից բացի, իրավունք ունեն նաև մայրը և բույրը՝ Գայանե Խաչատրյանը, հետևելու և վերջիններիս չպետք է զրկել: Զի պահպանվել:

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 193, թթ. 21—22:

[Փետրվարի 11-ից հետո].— Նամակ Հովհ. Բերբերյանին: Զի պահպանվել:

ՅԼՓ, IV, 259:

Փետրվարի 12.— Սամարայից 60 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող կումիսի բուժավայրը մեկնելու մասին Նալբանդյանի գիմնումի առթիվ, ներքին գործերի մինիստրը III բաժանմունքի պետին ուղղած պրոքլամացիայի «հնարավոր է համարում թույլատրել» նրան (Նալբանդյանին) մեկնել հիշյալ բուժավայրը:

ЦГИАМ, ф. III от.д., I экз., 1862, л. 230, ч. 76, л. 87.

Փետրվարի 15.— III բաժանմունքի պետը ներքին գործերի մինիստրին հայտնում է իր համաձայնությունը՝ Նալբանդյանին, իր ռիմոմի համաձայն, կումիսի բուժավայրը մեկնել թույլատրելու մասին:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., Վ. 355բ:

Յարական սատրապները իրենց ժբարհաճությունըս ցույց տալու բողէին շատ լավ դիտելն, որ Նալբանդյանի վիճակն անհույս է, և որ նա կվախճանվի մինչև բուժավայր մեկնելը (Նալբանդյանը մտադիր էր բուժավայր մեկնել մայիս ամսին, մինչդեռ մարտի 31-ին նա ալլես չկար):

նույն օրը.—Մ. Մամուրյանը, ռեակցիոներներին մերկացնելով, հիշատակում է Շահբեգի (Նալբանդյանի) նամակը Չամուռնճյանի դեմ: «Մաղիկ», 1866, № 114, 413:

Մարտի 14.—Կ. Հայրապետյանը՝ հնդկահայ կտակների գործը «պարզելու» համար եկատերինոսյավի նահանգապետի նշանակած պաշտոնյա Կատակազիին ուղղած իր բացատրականում գրում է, որ Նալբանդյանը հնդկահայ կտակների մասին հաշիվ չի տվել, որովհետև վերադարձի չորրորդ օրը ձերբակալվել և տարվել է Պետերբուրգ: Ինչ վերաբերում է իտալական բանկի արժետոմսերին, որ Նալբանդյանը բերել է կանխիկ դրամի փոխարեն, ապա 1863 թ. ապրիլի 8-ի հասարակական ժողովը ո՛չ միայն դա հակաօրինական չի համարել, որի համար Նալբանդյանը ենթարկվեր դատական պատասխանատվության (ինչպես կարծում է Կատակազին), այլև ժողովը Նալբանդյանի նկատմամբ իր երախտագիտությունն է արտահայտել, որ նա, իր ստողջությունը և նույնիսկ կյանքը վտանգի ենթարկելով, գլուխ է բերել այդ կարևոր գործը: Հայրապետյանը նշում է, որ ինքը, նկատի ունենալով գործի դժվարությունը, աշխատել է ընտրել վճռական, կրթված և գործունի մի այնպիսի մարդու, ինչպիսին Նալբանդյանն էր, և եթե նա հանձն չառներ, կտակների գործը գլուխ չէր գա և հնդկահայերի ժառանգությունն ընդմիջտ կկորչեր:

Այնուհետև, անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչո՞ւ ընտրված երկու պատվիրակներից միայն Նալբանդյանն է մեկնել, Հայրապետյանը բացատրում է, որ նոր Նախիջևանի հասարակական ժողովի 1860 թ. հուլիսի 15-ի որոշման մեջ նախատեսված է եղել, որ եթե պատվիրակներից մեկը, ինչ-ինչ պատճառով, բացակայի, լիազորությունը պահպանում է իր ուժը մյուսի համար. այդ կետը վճռականորեն պահանջել է մտցնել որոշման մեջ Նալբանդյանն ինքը, նշելով, որ այլ եերպ ինքը ուղղակի կհրաժարվի մեկնելուց, քանի որ գործը կարող է ձգձգվել և նույնիսկ տասալվել:

Այստեղից ակնհայտ երևում է, որ Նալբանդյանը նախօրոք գործը կարգադրել էր այնպես, որ ինքը մենակ մեկնի՝ ազատ լինելով երկրորդ անձնավորության ներկայությունից, որ խանգարելու էր իր քաղաքական գործունեությունը՝ ուղեորության ընթացքում:

ՀԱՍՆ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 580, թթ. 55—57:

Մարտի 29.—Կամիշին է գալիս Ղազարոս Նալբանդյանը:

Ե. Շահադիզ, Կիվան Միֆայե Նալբանդյանի, 346:

Մարտի 31, Կամիշին.—Նալբանդյանը վախճանվում է:

Նույն տեղը:

Ապրիլի 2.—Կամիշին է գալիս Գրիգոր Նալբանդյանը:

Նույն տեղը, 347:

Ապրիլի 7.—Սարատովի նահանգապետից թույլտվություն է ստացվում Նալբանդյանի դիակը, նրա վերջին ցանկության համաձայն, նոր նախիջեան տանել:

Նույն տեղը, 346:

Ապրիլի 7—13.—Նալբանդյանի դիակը Եղբայրները փոխադրում են նոր նախիջեան՝ Վոլգայով մինչև Յարիցին, այստեղ Երկաթուղով մինչև Կալաշ, իսկ այստեղ գնելով «Կոլակ» շոգենավը, Դոնի վրայով, բերում են նոր նախիջեան:

Ն. Շահգիր, Գիվան Միֆայիկ Նալբանդյանի, 346—347:

ՆԼՓ, IV, 331:

Ապրիլի 13, Երեկոյան.—Նոր նախիջեանի նավահանգստում Նալբանդյանի դիակը դիմավորում է քաղաքի համարյա ամբողջ բնակչությունը, արտասովոր հանդիսավերությունք, պատվով և երաժշտությունք, ինչպես վկայում են պաշտոնական փաստաթղթերը և ժամանակակիցները: «...Մեծարեցին մեծ պատվով... և բազում բյուրավոր ժողովուրդը ելին բնդառաջ, բնարով, տալիքով, մեծածայն փողովք և սրնգոք, և չքնաղ տեսարան Եղև հայեցողաց»:

Նույն տեղը:

Սերերի պատմածի համաձայն, Նալբանդյանի դագաղը տարել են քաղաք՝ Դոնի ափից մինչև Լուսավորիչ եկեղեցին փոված կարմիր մահուդի վրայով:

«Նոր կյանք» շաբաթաթերթ, 1907, N 13:

Նույն օրը.—Հովհ. Բերբերյանը Նալբանդյանի մահվան մասին հեռագրում է Թիֆլիս՝ «Մեղու Հայաստանի» թերթին, որը հեռագիրն ստանալով, տպագրում է մահացիր:

«Մեղու Հայաստանի», 1866, N 14:

Ապրիլի 14.—Առավոտյան ժամը 9½-ին սկսվում է Նալբանդյանի թաղման արարողությունը: Ժողովուրդը խուռն բազմությամբ, Նալբանդյանի դագաղը ձեռքերի վրա պահած, տանում է քաղաքից հինգ կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Սուրբ Խաչ վանքը: «Ամեն

հարգող մարդ,—գրում է իր հուշերում Հովհ. Պապասինյանը,—աշխատում էր մի անգամ, մի քանի վայրկյան բռնել դագաղը»:

ՅԼԺ, IV, 331, 340—342:

ԳԱԹ, նոր Նախիջևանի Մագիստրատի ֆ.:

Դա վառ, կենդանի արտահայտությունն էր այն ջերմ համակրանքի ու խոր հարգանքի, որ ժողովուրդը տածում էր իր իրավունքների պաշտպանությանը մինչև վերջ նվիրված մեծ հայրենասերի նկատմամբ, միաժամանակ դա մի զորեղ ցույց էր հայ յեակցիոներների և նրանց թիկունքին կանգնած ցարական կառավարության դեմ:

ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ
ԵՎ
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1829

Նոյեմբերի 2.—Նալբանդյանի ծննդյան տարին և օրը նշելով, հիմք ենք ընդունել 1853 թ. օգոստոսի 25-ին Քիշինևի Կոնսիստորիայի տված վկայականը (ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 178):

Նալբանդյանը 1852 թ. ապրիլի 20-ին Մատթեոս Վեհապետյանին ուղղած «Հայտարարության» մեջ իր ծննդյան օրը համարում է 1829 թ. հոկտեմբերի 26-ը: Ն. Շահազիզը հավաստի է համարում այս վերջինը և ոչ վկայականի տվյալը: Նոյեմբերի 2-ը, Ն. Շահազիզի բացատրությանմբ, Նալբանդյանի մկրտության օրն է, քանի որ, ըստ հայկական սովորության, մկրտության ծեսը կատարվում էր երեխայի ծննդյան յոթերորդ օրը, և այդ օրն էլ գրանցվում էր. այստեղից ենթադրվում է, որ Կոնսիստորիայի չափաբերական մատյանում արձանագրվել է մկրտության օրը (նոյեմբերի 2-ը) ծննդյան օրվա (հոկտեմբերի 26-ի) փոխարեն («Տեղեկագիր գիտ. և արվ. ինստիտուտի», 1931, № 5, էջ 7):

Այնուամենայնիվ, մենք գերադասությունը տվել ենք Նալբանդյանի ծննդյան վկայականին, որպես վավերական փաստաթղթի:

1845

Նոյեմբեր.—Գ. Պատկանյանի «Արարատ» ամսագրում Նալբանդյանը տպագրել է չորս բանաստեղծություն՝ «Ժամանակ», «Մի՛ այլ յաստեղս լուսաճաճանչս Ուրանիա սիգասցի...», «Հիմարաց՝ ուսման վրա ունեցած կարծիքը» և «Հերքումն յիմարական կարծեաց, զոր անմիտք ունին ի վերայ ուսման»: Թե այս չորսից հատկապես ո՞րը նկատի ունի Գ. Պատկանյանը, ասելով, թե Նալբանդյանը հորինել է հանպատրաստից Մ. Սկենյան վարժապետի հետ մրցելիս՝ հայտնի չէ:

1846

Մարտի 27.—Նալբանդյանը Մ. Եկենյանի «գալրոցն» հաճախելու օրերին գրում է մի գրաբար շարադրություն (Նոյի մասին)։ Հետագայում նա այդ շարադրությունն իր դիմումի հետ միասին ուղարկում է Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը, որպեսզի վերջինս Մ. Եկենյանի «ուղղումներից» գաղափար կազմի նրա «գիտություն» աստիճանի մասին։

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, գ. 2192, ր. 12:

Տե՛ս ստորև՝ 1847, մայիսի 26:

1847

Մայիսի 26.—Նալբանդյանը գրում է «Հայտարարություն» Նոր Նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը՝ վարժապետ Մկրտիչ Եկենյանի մասին։ Վերջերս հայտնաբերված այս փաստաթուղթը մի շարք նոր տեղեկություններ է պարունակում Նալբանդյանի և Մ. Եկենյանի փոխհարաբերությունների մասին։ Իր «Հայտարարության» մեջ Նալբանդյանը նշում է, որ Եկենյանը հենց սկզբից վատ է տրամադրված եղել իր նկատմամբ, որպես Գ. Պատկանյանի աշակերտի։ Նա միշտ կասկած է հայտնել իր շարադրությունների ինքնուրույնության մասին, ասելով, թե դրանք օրինակված են, իսկ երբ, վարժապետի կասկածները ցրելու համար, գրել է հենց Եկենյանի և ուրիշների ներկայությամբ, այս անգամ էլ այլ մեղադրանք է բարդել, թե՞ նախապես անդիր արածն ես գրի առել։ Մինչդեռ Եկենյանը աղավաղել է նրա շարադրությունները, և որպես ապացույց, Նալբանդյանը հոգևոր կառավարության ուշադրությունն է հանձնում 1846 թ. մարտի 27-ի շարադրությունը՝ վարժապետի «ուղղումներով»։

Նալբանդյանը զգույշ, բայց որոշակիորեն հասկացնել է տալիս, որ Եկենյանը չունի գիտելիքների այն անհրաժեշտ պաշարը, որ գոյացնի իրեն. նա հրաժարվել է իր հետ բերականություն պարապելուց, պատճառաբանելով, թե ինքը (այսինքն՝ Նալբանդյանը) դիտի, ճարտասանությունը դատարկ բան է հայտարարել, իսկ տրամաբանություն, խոստովանել է, թե ինքն էլ «սովորած չէ»։ Եկենյանի իմացածը միայն պարզագրությունն է, որը սովորելու ինքը (Նալբանդյանը) կարողություն չունի։

ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 54, գ. 2192, ր. 11:

Հոգևոր կառավարության գործերում պահվող այլ փաստաթղթերից երևում է, որ եկեղեցանի աշակերտներից շատերը, հետևելով Նալբանդյանի օրինակին, նույնպես բողոքել են իրենց վարժապետի դեմ, նշելով, որ նրա «գպրոցում» հնարավոր չէ մի բան սովորել:

1848

Նոյեմբերի 12.—Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդարանի քարտուղար հղած շրջանում (1848 թ. հուլիս—1853 թ. հունիս) Նալբանդյանը մեծ մասամբ լինելով Քիշինևում, որտեղ գտնվում էր առաջնորդարանը, երբեմն, բուժվելու նպատակով կամ պաշտոնական գործերով եղել է Օդեսայում, Խերսոնում, Սիմֆերոպոլում, Թեոդոսիայում և այլուր:

«Տարեգրության» մեջ նշելով Նալբանդյանի՝ այդ քաղաքներում լինելու ժամանակը, գերազանցապես հիմք ենք ընդունել այն փաստաթղթերը, որոնց տակ նա սովորություն է ունեցել տարեթվի և ամսաթվի հետ միասին նշանակել նաև վայրը:

1853

Հունիսի 5.—Հ. Խալիբյանի այս, ինչպես և հուլիսի 3-ի և 1854 թ. մայիսի 8-ի նամակները գրված են Մ. Եկեղյանի ձեռքով:

Հուլիսի 6.—Նալբանդյանի դիմումը Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի Կոնսիստորիային, որով խնդրում է ծննդյան վկայական:

ՅԼԺ, IV, 311:

Հուլիսի 11.—Ամենայն հավանականությամբ, իրեն հետապնդող ոստիկանությանը մոլորեցնելու նպատակով, Մոսկվա մեկնելուց առաջ, Քիշինևում Նալբանդյանը լուր է տարածած հղել, թե պաշտոնական գործով գնում է Իզմայիլ:

Հոկտեմբեր.—Պաշտոնական փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ Նալբանդյանը դասավանդել է Կաղարյան ճեմարանի առաջին և երկրորդ դասարաններում: Այստեղ բերված նախկին ճեմարանցու վկայությունը, թե Նալբանդյանին ինքն աշակերտել է երրորդ դասարանում՝ իրականությանը չի համապատասխանում:

1854

Հունվարի 25.—Մ. Մսերյանն իր անթվակիր նամակում, ուղղված հավանաբար Ս. Վ. Զալալյանին, հատկապես նշում է, որ Ստ. Նաղարյանը մեծ ջանք է գործադրել Նալբանդյանին ձերբակալությունից ազատե-

լու համար: «Ս. Ն. Նազարեանց,— գրում է Մ. Մսերյանը,— յետ երաշխաւոր զանձն կացութեանելոյ վասն Նալբանդյանի, սուտ վկայութիւն ևս առեալ ի բժշկէ զհիւանդութենէ նորա, արգել մինչև ցայսօր զկատարումն պահանջողական հրամանի տեղակալին կովկասեան սահմանաց՝ ծանուցելոյ ի Մագիստրաթէն Նոր-Նախիջևանայ ի պօլիցիայն տեղոյս: Եւ ո՞չ այս միայն, այլև բազում ինչ գրեալ առ Իվան Դաւիթիչ Դելեանովն ի Ք. Բուրգ, յորդորեաց և հաւանեցոյց զնա պաշտպան կալ ստահակին ամենայն զօրութեամբ, և զամենայն հնարս ի գործ զնել յազատութիւն նորա ի ձեռաց կաթողիկոսին»:

«Լուսն», 1901, շիրք Ա, 233:

Մայիսի 19.—Նալբանդյանը Հազարյան ձեմարանի վարչությանը ստորագրութիւն է տալիս, որ իրեն տեղակ ևն դարձրել Մոսկվայի հոգեւոր կառավարության 1854 թ. մայիսի 10-ի գրության մասին:

МОПН, ф. №3. института, л. 179, л. 7.

Մայիսի 26, Մոսկվա.—Ինչպես պարզվում է 1854 թ. հուլիսի 27-ին իւ. Հազարյանին ուղղած Մ. Վեհապետյանի գրութիւնից, Նալբանդյանը մտադիր է եղել Պետերբուրգում տեսնվել Հովհ. Հազարյանի հետ և խնդրել վերջինիս միջնորդութիւնը Մոսկվայի համալսարանն ընդունվելու համար:

ЦГИА, ф. 880. 1853, л. 312.

Սեպտեմբերի 2.—Ինչպես հայտնի է, Նալբանդյանի դիմումը մերժվել է՝ նրա տված անբավարար քննութեան պատճառով («Անտիպ կրկեր», էջ 389): Քննական թերթիկի վրա, հաղիվ նշմարելի է «отказано» մակագրութիւնը՝ առանց ստորագրութեան: Թերթիկի ներքեի մասում, աղատ տարածութեան վրա, Նալբանդյանի ձեռքով գրված է՝ «Документ обратно получен, Михаил Назбандов»: Նույնը Նալբանդյանը կրկնել է իր դիմումի վրա՝ «документ»-ը փոխարինելով «свидетельство» բառով (խոսքը Հազարյան ձեմարանի տված վկայականի մասին է):

Սակայն, առաջին անհաջողութիւնից հետո Նալբանդյանը չի հրաժարվել Մոսկվայի համալսարանում սովորելու մտքից. ինչպես երևւում է, նա 1855 թվականին կրկին դիմել է, այս անգամ իբրև իսկական ուսանող, նույն (բժշկական) ֆակուլտետն ընդունվելու մտադրութեամբ: Քննական թերթիկում Նալբանդյանի ստացած գնահատականները դարձյալ գոհացուցիչ չէին:

Քննական թերթիկի վերջին սյունակում, Նալբանդյանի անվան դիմաց գրված է՝ «ОТК.», այսինքն՝ «отказать» («Общий список на звание студента, с показанием среднего вывода показаний каждого». Медицинский факультет.—МОГИА, ф. 418, д. 489, л. 16): Մոսկվայի համալսարանի արխիվում Նալբանդյանի վերաբերյալ այլ փաստաթղթեր գեղևա չեն հայտնաբերված, որոնք սպառիչ կերպով պարզեին, թե ե՞րբ է նա ընդունվել, որքա՞ն է տեղի նրա ուսման ընթացքը համալսարանում, և թե որո՞նք են եղել նրա մերժվելու իսկական պատճառները: Մեր կարծիքով, այս վերջին հարցում դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ Նալբանդյանը Մոսկվայի ոստիկանատանը ճանաչված էր իբրև քաղաքականապես անբարենշույս անձնավորություն: Այդ տեսակետից ուշագրավ է կադարյան ճեմարանից Նալբանդյանի ստացած վկայականի վրա ինչ-որ մեկի ձեռքով արված *Знакомая* դիտողությունը. „Возвращено за необъяснением, нет ли препятствий к слушанию лекций“.

Եվ չնայած որ կադարյան ճեմարանի վարչությունը, տնօրէն, դարձյալ Մ. Վեհապետյանի միջնորդությամբ, Նալբանդյանին տված տեղեկանքում ավելացնում է, թե այդպիսի «արգելքներ չկան», այնուամենայնիվ, հավանական պետք է համարել, որ Մոսկվայի համալսարանի ռեկտորատը, տեղյակ լինելով Նալբանդյանի քաղաքական «անբարենշույթանք», ամեն կերպ աշխատել է արգելել նրա մուտքը համալսարան: Անբավարար գնահատականների պատրվակով քաղաքականապես «անբարենշույթ» անձնավորությունների առջև համալսարանի ղեկները փակելը «օրինական» մի ձև էր. նման փաստերը քիչ չեն: Մոսկվայի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձու Ս. Գուլիցինը 1834 թ. հունիսի 28-ին համալսարանի պրոռեկտորին առաջարկում էր թույլ չտալ, որ Ն. Պ. Օգարեը դասախոսություններ լսի (*Տե՛ս* В. П. Гурьянов, К студенческой биографии Н. П. Огарева. „Вестник Московского университета“, 1953, № 4, стр. 167):

Ինչպիսի է պատահել, այստ, որ երկրորդ մերժումից ձևոտ էլ, այնուամենայնիվ, Նալբանդյանը որպես «ազատ» կամ «կողմնակի» բնկնդիր հաճախել է համալսարան և բժշկական ֆակուլտետում լսել դասախոսություններ:

Այս հարցի վրա որոշ լույս է սփռում Մոսկվայի ուսումնական օկրուգի հոգաբարձուի 1855 թ. դեկտեմբերի 15-ի գրությունը համալսարանի խորհրդին: Գրության մեջ ասված է. «30-го ноября за

№ 3549, я имел честь сообщить, что государь император изволил всемилоостивейше разрешить допущение в университет неограниченное число студентов по всем факультетам...» (МОГИА, ф. 418, д. 25, л. 6—7):

Յարի այս «Բարեհաճ» կարգադրությունը հնարավորություն էր տալիս համալսարանի ուսանողներին մեղմելու խստությունները, մասնավորապես բժշկական ֆակուլտետի նկատմամբ, մանավանդ որ սլատերադմի՝ հետևանքով բժիշկների պահանջը մեծացել էր:

Պետք է ենթադրել, որ ահա այս պայմաններում Նալբանդյանին հաջողվել է թուլացնել խստությունն ստանալ, որպես ազատ ունենդիր, լսելու բժշկական ֆակուլտետի դասախոսությունները:

Սեպտեմբերի 11, 16 և 23.—Ս. Ի. Զելենոյը, նախքան Հովհ. Լաւարյանի կարգադրությունն ստանալը, շտապել էր հեռացնել Նալբանդյանին՝ չտարակուսելով, որ կատարում է իր շնքի կամքը:

Սեպտեմբերի 20.—Ս. Ի. Զելենոյը Լաւարյանների Մոսկվայի գրասենյակին հայտնում է, որ Լաւարյան ճեմարանի հայոց լեզվի ուսուցչի պաշտոնակատար Միքայել Նալբանդյանը ստացել է աշխատավարձ տարեկան 350 ռ. հաշվով, ամսական 29 ռ. 16¹/₂ կոպեկ, այլիքների և որբերի կենսաթոշակի համար պահվող երկու տոկոսը հանած՝ 28 ռ. 58¹/₄ կոպեկ, որպիսի աշխատավարձով նա «բավարարված» է առ սույն թվականի սեպտեմբերի 1-ը:

МОГИА, ф. Лаз. института, л. 179, л. 16.

1855

Մարտի 5.—Հակահակ ցարական կառավարության ձեռք առած միջոցառումներին, Գերցենի հրատարակությունները թափանցում էին Ռուսաստանի նույնիսկ ամենախուլ վայրերը:

«Յուրաքանչյուրին հայտնի է,—գրում էր բարոն Կորֆը ներքին գործերի մինիստր Վալուեին,—որ մեղադրում արտասահմանյան հրատարակությունների մշտական գրաքննության գոյության ժամանակ էլ չկար և չի եղել արգելված գիրք, որ անհնար լիներ ճարել. հենց այն ժամանակ, երբ կառավարությունն ամենախիստ կերպով հետապնդում էր լոնդոնյան հայտնի հրատարակությունները, վերջիններս Ռուսաստանում տարածվում էին հազարավոր օրինակներով և դրանք կարելի էր գտնել ամեն տան մեջ, եթե չասենք՝ ամենքի զրպանում...»:

М. Лемке, Эпоха цензурных реформ, 137.

1857

Հոկտեմբեր 22. — 1857 թ. ամառը Նալբանդյանի արտասահման կատարած ուղևորության մասին Պատկանյանի հիշյալ նամակը միակ որոշակի վկայությունն է. այս կապակցությամբ իմաստավորվում է նաև Մ. Մսերյանի խիստ լակոնիկ նշումն իր օրագրում 1857 թ. օգոստոսի 28-ին, որով, հավանորեն, նկատի ունի Նալբանդյանի վերադարձը արտասահմանից. «Նալբանդյանն եկն» («Անտիպ երկեր», 744): Յուրօրինակն այն է, որ Նալբանդյանի բոլոր կենսագիրներն անխափր, խառն ու շփոթ են ներկայացնում արտասահման կատարած Նալբանդյանի ուղևորությունների ժամանակն ու հանգամանքները, չնայած որ այդ կենսագիրներից երեքը ոչ միայն լավ ծանոթ էին Նալբանդյանին, այլև որոշ չափով մտերմական հարաբերությունների մեջ էին եղել նրա հետ, ինչպես, օրինակ, Միր. Տեր-Գրիգորյանը և Միր. Միսնասարյանը, իսկ Նալբանդյանի մահվան առթիվ «Մեղու Հայաստանի» լրագրում տպագրված կենսագրական հոդվածի հեղինակ Ավետիք Խաղեղյանը Նալբանդյանի հայրենակիցն էր և ղյուրցական ընկերը, հետևապես պետք է որ լավ ծանոթ լինեի իր նշանավոր դասընկերոջ կյանքի հանգամանքներին: Սակայն Ուշագրավ է այն, որ նրանք երեքն էլ խոսում են Նալբանդյանի՝ արտասահման կատարած երեք ուղևորությունների մասին, չնայած, կրկնում եմ, շփոթված են թվականները: 1857 թ. ուղևորության մասին ավելի հստակ է Ա. Խաղեղյանի հաղորդածը. «1858 թվականի վերջերը (այսինքն՝ 1859 թ. մարտի վերջին—Ա. Ի.) Նալբանդյանցը տկարության պատճառով զնաց արտաքին սահմանի (ինչպես տաքի մի առաջ էլ գնացել էր) և շրջեցավ Պոլիս (?), Փարիզ և Վեննա (?)...» («Մեղու Հայաստանի», 1866, № 19, էջ 147, քնդգծումն իմն է—Ա. Ի.):

Արժարժվող հարցի պարզաբանման համար որոշակի հիմքեր է տալիս նաև ինքը՝ Նալբանդյանը՝ Ուշագրավ են հատկապես «Թափառական հրեայի» «Առաջաբանի» հետևյալ տողերը. «Մեր աղգի մեջ կան շատ և շատ անուսումն մարդիկ, ինչպես նաև պատվելի Մխիթարյանց մեջ, որոնց շատերին ես իմն պատահել եմ, որոնք բացի Rosarium և Pater noster աղոթելուց, այլ բան չգիտեին» (եկտ, II, 68: Ընդգծումն իմն է—Ա. Ի.): Պարզ է, որ «Մխիթարյանց շատերին» Նալբանդյանը չէր կարող պատահել ո՛չ Մոսկվայում, ո՛չ Պետերբուրգում, այլ միայն վիեննայում կամ վինետիկում: Այս կապակցությամբ չի կարելի հաշվի չառնել 1858 թ. «Հիշատակարանի» այն տողերը, ուր ասված է, որ ինքը՝ կոմս էմ-

մանուկը «անցյալ տարի» (այսինքն՝ 1857 թ.) եղել է Մարինեբաղում. «...Մտքովդ է այն Լինդման անունով հաստատվող և զվարճախոս բժիշկը..., որ անցյալ տարի տեսանք Մարինեբաղումը»¹ (ՆԼԺ, I, 369—370): Բերված այս փաստերը հիմք են տալիս ասելու, որ Նալբանդյանը 1857 թ. տաճո՞ր «Հյուսիսափայլի» համար տառեր ու կլիշեներ բերելու նպատակով մեկնել է արտասահման, ամենայն հավանականությամբ՝ Վիեննա, Մարինեբաղի վրայով: Սակայն այստեղ անհրաժեշտ է ցրել մի տարակուսանք, որ կարող է ծագել «Թափառական հրեայի» «Առաջաբանի» կուպակցությունը: «Թափառական հրեայի» թարգմանությունը տպագրության է հանձնված եղել 1856 թվականի հոկտեմբերին, իսկ այն լույս է տեսել միայն 1858 թվականի սկզբներին: Հարց է ծագում. 1857 թ. ամառը Մխիթարյանների հետ ունեցած իր հանդիպման մասին Նալբանդյանն ինչպե՞ս կարող էր հիշատակել մի գրքում, որ տպագրության է հանձնված եղել այդ հանդիպումից առաջ՝ 1856 թ. հոկտեմբերին: Սակայն, նկատի ունենալով, որ «Առաջաբանը» թվագրված է հոռմեական թվանշաններով, հավանական պետք է համարել, որ այն («Առաջաբանը») Նալբանդյանը գրել է արտասահմանից վերադառնալուց հետո, երբ «Թափառական հրեայի» առաջին մամուլներն արդեն տպագրված էին, ուստի հարկ է եղել «Առաջաբանը» տպագրելիս թվակարգել հոռմեական թվանշաններով:

Ավելորդ չենք համարում ուշադրություն հրավիրել նաև մի այլ հանգամանքի վրա. 1857 թ., երբ Մատթեոս Վեհապետյանը գտնվում էր Մոսկվայում, Նալբանդյանն էր գրում հայերեն և ռուսերեն այն բոլոր գրությունները, որ նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմական առաջնորդը հարկ էր համարում ուղղել պաշտոնական անձանց կամ հաստատություններին. Մատենադարանում պահվող այդ փաստաթղթերի սեագրությունները, որոնց գրության ժամանակը նշված է, 1857 թ. ընդհատվում են հունիսի 20-ով և վերսկսվում նույն թվականի սեպտեմբերի 2-ին. այդ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ ընդհատումը տեղի է ունեցել Նալբանդյանի արտասահման կատարած ուղեորության պատճառով, մասնավորապես որ ընդհատման ամիսները (հուլիս-օգոստոս) համապատասխանում են Նալբանդյանի ուղեորության ամիսներին (Մատենադարան, Սինդի ֆ., Թեմական գործեր, թղթ. 27, վ. 9):

Հուլիս.—Նալբանդյանը մտադրություն է ունեցել հուլիսին մեկնել

¹ Բուժավայր Զեխտովակիայի Սոցիալիստական Հանրապետությունում:

Նոր նախընտան. «Այս ամառ, հուլիսի վերջերին կամ կեսերին,—զրուս է նա Գ. Սալթիկյանին 1857 թ. հունիսի 1-ի նամակում,—հուլիս ունիմ նախընտանում քեզ տեսանիլ» (ԵՎԺ, IV, 46): Հավանական պետք է համարել, որ Նալբանդյանն իր այս մտադրությունը չի իրագործել արտասահման մեկնելու պատճառով:

ՏԵՄ 1857, օգոստոսի 22:

1858

Ապրիլի 29.—«Նամակ առ հրատարակողը» Նալբանդյանը գրել է ապրիլի 29-ին, ինչպես այդ նշված է նամակի տակ, սակայն «Հյուսիս-սափալի» շորրորդ ամսատետրակը, որտեղ տպագրվել է նամակը, գրաքննությունը թույլատրել է ապրիլի 25-ին. այս հակասությունը, ըստ հրեություն, պետք է բացատրել նրանով, որ հիշյալ նամակը գրաքննության է ներկայացվել լրացուցիչ կերպով, երբ ամսատետրակն արդեն ստորագրված է եղել տպագրության:

Նոյեմբեր-դեկտեմբեր.—Այս ամիսներին «Հիշատակարանի» տպագրությունը «Հյուսիսսափալում» ընդհատվում է: 1859 թ. հունվարի ամսատետրակում տպագրված «Հիշատակարանում» Նալբանդյանն այդ բացատրում է իր հիվանդությամբ. «...Սկսանում եմ ահա իմ «Հիշատակարանի» տարեկան շրջանառությունը, որ հիվանդությանս պատճառով քանի ամիս արդեն մնացած էր բարձի թողի» (ԵՎԺ, I, 386): Սրան հաջորդող սողերում արված ակնարկները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ իսկական պատճառը՝ այդ ժամանակ «Հյուսիսսափալի» և Նալբանդյանի դեմ սկսված հալածանքներն էին, ռեակցիայի ձեռնմղումը, որին տեղի տալով, Նալբանդյանը Նալբանդյանին առաջարկել էր մեղմել տոնը (ԵՎԺ, I, 387):

Հավանական է, որ Նալբանդյանը գերազասել է շտպագրել, բան «մեղմել տոնը», կամ թե՛ գրաքննությունն արդելել է այդ ամիսներին «Հիշատակարանների» տպագրությունը:

Ակնարկն այն մասին, թե Բեզդադեն «խիստ շատ ուրախանում է Կոմս էմմանուելին հասած «անբախտության» համար, առավել հավանական է դարձնում մեր ենթադրությունը, որ խոսքը վերաբերում է «Հյուսիսսափալի» և Նալբանդյանի նկատմամբ դործադրվող ձեռնմղումներին:

«Հյուսիսափայլը» արտասահման փոխադրելու միտքը Նալբանդյանի մեջ ծագում է, ըստ երևույթին, 1858 թ. վերջերին, երբ սկսում են խիստ հալածանքների «Հյուսիսափայլի» դեմ և երբ Գ. վ. Լիվադովսկին ներքին գործերի մինիստրին գրած իր լրտեսագրում առաջարկում է ամսագիրը փակել և Նալբանդյանին պատժել օրենքի ամենայն խոտուկյամբ: Նալբանդյանի այդ մտադրությունը զաղտնիք չի մնացել նույնիսկ նրա գաղափարական հակառակորդների համար, ինչպես երևում է Խոս. Կլյանցի ակնարկներից, որոնց առթիվ Նալբանդյանը նկատում է. «Պ. Խոսակյանցը թույլ է տալիս ինձ Լևզլիտ գնալ, հարուստ ընկերությունների անդամ դառնալ: Տեսան՞ում եր, սիրելի ընթերցողը, ինչպես բարի սիրտ ունի պարոնը. ամենևին խափան չէ իմ Լևզլիտ գնալուն... Ցնծա, Շահբեգ, աշխարհի ամենայն կողմը ճանապարհդ բաց է, պասպորտ տվողդ պատրաստ, ո՞ր օրիդ ես սպասում, ի՞նչ ես փտում Բեդուտկալում» (ԵժԺ, I, 372):

«Հյուսիսափայլը» 1858 և 1859 թթ., մասամբ նաև 1860 թ., շնորհիվ Նալբանդյանի աշխատակցության, նրա կրակոտ հրապարակախոսական հոգովածների, նրա «Հիշատակարանի», ղեղավղեստական արձակի և բանաստեղծությունների, շոշափում էր հասարակության համար կենսական նշանակություն ունեցող շատ հարցեր, բորբոքում էր պայքար, լայն հետաքրքրականություն էր առաջացնում, այդ է պատճառը, որ բաժանորդների թիվը հատկապես առաջին երկու տարում ավելի քան կրկնակի շատ էր, քան հետագա տարիներին. այսպես՝ 1858 թ. «Հյուսիսափայլն» ուներ 296 բաժանորդ (321 օրինակ), 1859 թ.՝ 342 բաժանորդ, այնինչ 1862 թ. բաժանորդների թիվն իջնում է մինչև 170-ի:

«Փորձ», 1880, № 1, 76:

Նալբանդյանի նկատմամբ աշակերտության, և մանավանդ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտության ջերմ վերաբերմունքի մասին են վկայում «Հյուսիսափայլի» 1860 թ. №№ 5 և 6-ի՝ Ներսիսյան դպրոցին պատկանող օրինակների վրա արված դիտողությունները: «Հյուսիսափայլի» այդ համարներում տպագրված Կոմս Էմմանուելի «Հիշատակարանի» լուսանցքներում և տողամեջերին արված դիտողություններից բերում ենք առավել ուշագրավները. № 5-ի «Հիշատակարանի» վերնադրի տակ գրված է. «Կարդացի երկու անգամ. անմահ է անունդ. կեցցե՛» (էջ 378): Իսկ «Հիշատակարանի» առաջին պարբերության վերջում ընթերցողն ավելացրել է՝ «Ցանկալի կլիներ, որ յուրաքանչյուր հայ այդ ուղղու-

Սյունը ունենար» (էջ 378). հատվածի վերջում մատիտով գրված է՝ «Ուր որ Կոմս էմմանուելի անունը պարծանքով չի հիշել, թող նա ենթարկվի այն պատժին, ինչ պատժի ենթարկվեց Վասակը բանտում և Մհերոսյանը Սմբատիցը...» (շարունակությունը հղծված է, չի կարգացվում): Այնուհետև, թանաքով ավելացված է՝ «Հանգիստ քո ոսկւրաց. երանի այն հային, որ կհետևի քո օրինակին»:

«Հյուսիսսփայլի» նույն տարվա № 6-ի «Հիշատակարանի» վերջին էջի վրա ընթերցողներն իրենց ջերմ վերաբերմունքը Նալբանդյանի նկատմամբ արտահայտել են հետևյալ տողերով. «Անմահ է անունդ հավիտյան հայ սերնդի մեջ», և ապա՝ «Անմոռանալի կմնա անունդ հայ սրտերի մեջ, սիրելի Մ. Ն. կամ Կ. էմ.»:

«Հյուսիսսփայլի» հիշյալ օրինակները պահվում են Ա. Մյասնիկյանի անվան պետական գրադարանի մամուլի բաժնում:

[1858]

«Ասվում է լավելու համար».—Նալբանդյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի II հատորի ծանոթագրություններում կարծիք է հայտնված, որ Նալբանդյանն իր այս երկը գրել է 1863—1864 թվականներին Պետրոպավլովյան բերդում և իբրև ապացույց բերված է «հեղինակի հրդեհված, մաքուր գրական լեզուն և ոճը»: Մինչդեռ հոդվածի բովանդակությունը (կրթոթ բանակով գրաբարամունքի դեմ, Նաղարչանի ջերմ պաշտպանությունը՝ «Հանդես նոր հայախոսություն» գրքի քննադատության առթիվ), ինչպես նաև հենց լեզուն ու ոճը վկայում են, որ աշխատված է 1858 թվականից ոչ ուշ:

Նալբանդյանի այս երկի «Էումայում» տպագրված տեքստը, որ ունի «Հառաջաբան» ենթավերնագիրը, և որը թյուրիմացաբար դուրս է մնացել Երկերի լիակատար ժողովածուից, հիմք է տալիս կարծելու, որ «Ասվում է լավելու համարը» ոչ թե մի առանձին հոդված է, այլ լոկ առաջաբան հունական դիցաբանությանը նվիրված մեզ անհայտ մի աշխատության: «Առաջին անգամ,—գրում է Նալբանդյանը,—ստուշաճ համարեցանք փոքր ի շատև հանդես հանել հայոց մանուկների առաջև Հունաստանի հին կրոնագիտությունը...»:

«Լուսա», 1903, № 6, 24—26:

1858—1859

Նալբանդյանի առանձնակի դերը «Հյուսիսափայլի» հրատարակության գործում նշում է նաև Ալ. Երիցյանը. «Հյուսիսափայլի» առաջին երկու տարիքը, որ ամսագրիս ամենաեռանդոտ գործունեության տարիքն են, դեռ ևս մի ընտրություն կա (խոսքը նյութերի ընտրության մասին է—Ա. Լ.), մի կյանք է երևում: Բայց այստեղ էլ արդեն ամսագրին այդ կենդանություն տվողը դորա օգնական տաղանդավոր Նալբանդյանցն է... Նալբանդյանցը աշխատում է կենդանացնել ամսագիրը յուր «Հիշատակարաններով», կամ «Մխիթար և Մխիթարյանք», «Աղ-գաչկն ժառանգությունք», «Մեռելահարցուկ» և այլ այսպիսի հոդվածներով...

«Հյուսիսափայլը» կարդացվում էր մանավանդ Նալբանդյանցի աշխատակցության ժամանակ: Կարդացվում էր դա, որովհետև ոչ միայն յուր սակավաթիվ սիրողները աշխատում էին տարածել այդ ամսագիրը, այլև նույնիսկ ատողները, թշնամիք կարդում էին, կարծելով դորա ամեն մի տողի մեջ...յուրյանց վրա հարձակմունք տեսնել...»:

«Փարս», 1880, № 1, 83—84:

1859

Ապրիլի 15(27), Բեռլին.—Կարելի է հավանական համարել, որ այս թվականով Նաղարյանին ուղարկած հոդվածը՝ «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. փետրվարի ամսատետրակում տպագրված «Հիշատակարանն» է («Հյուսիսափայլ», 1859, փետրվար, 148—166, հմտ. Եժժ, I, 395—410), որը նա գրել է Մոսկվա—Վարշավա—Բեռլին ճանապարհին, գնացքում, ինչպես ինքը վկայում է «Հյուսիսափայլի» ն. թ. օգոստոսի ամսատետրակի «Հիշատակարանում». «Ո՞վ Հիշատակարան... քո վերջին հատվածը չգրեցի՞, մինչ գնում էի շոգեշարժ կառքով...» (Եժժ, I, 411): «Վերջին հատված» ասելով, Նալբանդյանը նկատի ունի «Հյուսիսափայլի» ն. թ. փետրվարի ամսատետրակում տպագրված «Հիշատակարանը»:

Ապրիլի 29.—Բողդանովայի անունը հիշատակվում է նաև Նալբանդյանի ծոցատետրում՝ Md. Bogdanoff: Մեր կարծիքով, դա ոչ թե ժպերային պարուհին է, ինչպես ենթադրվում է (Անտիպ Լրիկեր, 722), այլ 60-ական թվականների հեղափոխական շարժման մասնակից,

Տերնիշևսկու, Գերցենի և Ն. Սերնո-Սոլովևիչի հետ գործակցած ուսուկին հեղափոխական Մարիա Արսենևնա Բոգդանովան:

«Սովետական գրակ. և արվեստ», 1952, № 6, «Ն. Գ. Չերնիշևսկու և Մ. Նալբանդյանի գաղափարական կապերի հարցի շուրջը»:

Մայիսի 18.—Այս ամսաթիվով է նշված նաև ութերորդ (օգոստոսի) ամսատետրակի գրաքննության թույլտվության ժամանակը, որ, մեր կարծիքով, թյուրիմացության արդյունք է:

Օգոստոսի 19.—«Հյուսիսսփայլի» 1859 թ. իններորդ (սեպտեմբեր) ամսատետրակի գրաքննության թույլտվության ժամանակը նշված է հոկտեմբերի 17-ը, մինչդեռ տասներորդ (հոկտեմբերի) ամսատետրակին՝ օգոստոսի 19-ը: Թյուրիմացության հետևանք համարելով այդ, նշել ենք ընդհակառակը:

1860

Ապրիլի 6.—Ակնարկն այն մասին, թե Պետերբուրգի հայերից ոչ ոքի թույլ չեն տվել թերթ հրատարակելու, վերաբերում է Մովսես Բուդաղյանին:

Ի. Պատկանյանի 1856 թ. օգոստոսին Գ. Քանանյանին ուղղած նամակից տեղեկանում ենք, որ Մ. Բուդաղյանը դեռ այդ ժամանակ (1856 թ.) մտադիր է եղել հրատարակելու հայերեն շաբաթաթերթ. «1858-ից Բուդաղյանը մտադիր է հայոց լրագիր (газета) հրատարակել շաբաթական. և անպատճառ մեր տառերով և մեր մոտ ցանկանում է տպել...» («Մուրճ», 1905, № 4, 87):

Թե ե՛րբ է Բուդաղյանը ներկայացրել իր դիմումը գրաքննության գլխավոր վարչությանը, հայտնի չէ, սակայն բաժանորդագրությունն արդեն սկսած է եղել, որ 1860 թ. փետրվարի 11-ին ստանում է մերժումը:

«Հյուսիսսփայլի» 1860 թ. մարտի ամսատետրակում, նույն թվականի մարտի 15-ի թվակիր հրապարակական նամակով, Մ. Բուդաղյանը հայտնում է, որ ի պատասխան իր դիմումի, «Անցյալ ամսո [փետրվարի] 11-ին ցենզուրայի գլխավոր կառավարությունը, փոխանակ թույլտվության, թղթով հայտնեց ինձ, թի առանձին պատճառների հորդորված լինելով, չկարե բավականություն տալ իմ խնդրոյս»: Այնուհետև, Բուդաղյանն իր բաժանորդներին խնդրում է հոտ ստանալ մուծած բաժանորդագինը («Հյուսիսսփայլ», 1860, մարտ, 243—244):

Հունիսի 27.—Հ. Աճեմյանը 1860 թ. հունիսի 29-ի նամակում Կ. Հայրապետյանին գրում է, թե նալբանդյանը Մոսկվայից Նոր Նախիջևան է մեկնել հունիսի 24-ին:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., 123/187, թ. 54բ:

Հուլիսի 19.—Նալբանդյանի այս նամակի մասին հիշատակում է Հ. Աճեմյանը:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., 123/187, թ. 57:

Սեպտեմբերի 6.—Պետերբուրգի ուսումնական օկրուգի կառավարիչը հաստատում է համալսարանական խորհրդի որոշումը՝ Նալբանդյանին «Սանկտ-Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի թեկնածուի» գիտական աստիճան շնորհելու մասին:

Տե՛ս հոկտեմբերի 19:

[Սեպտեմբերի 6—հոկտեմբերի 15].—Նալբանդյանը էջմիուծնում կառուցվելիք դպրոցի օգտին նվիրում է հարյուր ռուբլի:

Մատենադարան, Սինդի օրագրություններ, թղթ. 51, վ. 196:

Այս փաստի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրեց Մատենադարանի գիտ. աշխատակից ընկ. Ա. Աղամյանը:

Հոկտեմբերի 19.—Պետերբուրգի համալսարանի խորհուրդը Նալբանդյանին տալիս է վկայական (դիպլոմ), որ նա Արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայ-վրաց գրականության բաժնում ենթարկվելով քննության, հայոց լեզվից, հայոց պատմությունից, վրաց լեզվից, վրաց ժողովրդի պատմությունից, աղբյուրներից և լեզվից և ռուս գրականությունից ստացել է գերազանց, իսկ ռուսերենից, ֆրանսերենից և աստվածաբանությունից՝ լավ գնահատական: Համալսարանի ուսումնական խորհուրդը Նալբանդյանին համարել է արժանի քեկնածուի գիտական աստիճանին, որը սեպտեմբերի 6-ին հաստատվել է ուսումնական օկրուգի կառավարչի կողմից:

Նալբանդյանի վկայականն ստորագրել են՝ համալսարանի ռեկտոր Պյոտր Պլեխոյովը, ֆակուլտետի ղեկան Ա. Մուխլինսկին և համալսարանի խորհրդի քարտուղար Ա. Սավինսկին:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ.:

Հոկտեմբերի 22.—«Գնացած թղթերի» մատյանում ևս երեք անգամ հիշատակվում են փաֆեռները, միանգամայն հավանական է, որ բառը գործածված է կոնսպիրատիվ նպատակով, և ոչ մի առնչություն չունի

կրոնական այն աղանդի հետևորդների հետ, որոնց անողորմ երկացրել ու խարանել է Նալբանդյանը:

ԱՅԺ, IV, 304—307.

Նոյեմբերի 20—դեկտեմբերի 21.—Ժամանակակիցների հիշողությանը համաձայն, Նալբանդյանը Պոլսում մի քանի օր հյուրընկալվում է Օտյանների ընտանիքում: Ինչպես հայտնի է, «Սոս և Վարդիմիր» «Կրիտիկան» Նալբանդյանը նվիրել է իսաշ. Օտյանին՝ Գր. Օտյանի եղբորը. սրանց հայրը՝ Պողոս Օտյանը ազգային սահմանադրության գործիչներից էր, անդամ առաջին «քաղաքական ժողովի»: Իհուհս պարզված չէ, թե ի՞նչ բնույթ է ունեցել Նալբանդյանի մտերմությունը իսաշ. Օտյանի հետ: Նալբանդյանի գործած տպավորության մասին նույն հիշողություններում ասված է. «Կոմս էմմանուելի աղնիվ ուզին և բոցաշունչ աղատասիրությունը խոր տպավորություն գործեցին ունկընդիրներուն վրան, ինչպես լսած եմ բարեհիշատակ Գրիգոր Օտյանին»:

«Բազմավեպ», 1917, № 10, 392.

Դեկտեմբերի 25(26?).—Նալբանդյանը Հ. Սվաճյանին 1860 թ. դեկտեմբերի 30-ին գրած նամակում Մխիթա մտած օրը ցույց է տալիս դեկտեմբերի 26-ը (ԱՅԺ, IV, 84), մինչդեռ «Հանապարհորդության քննադատ» նկատողություններում նշում է դեկտեմբերի 25-ը:

ԱՅԺ, IV, 273.

1861

Հունվար.—Վ. Ի. Կելսիևի ցուցմունքները հիմք են տալիս կարծելու, որ Նալբանդյանը Գերցենի և նրա խմբի հետ ծանոթացել և կապեր է հաստատել 1861 թ. հունվարին: «Նա նրան հանդիպեցի Տրյուբների մոտ,—գրում է Վ. Ի. Կելսիևը,—ուր (Տրյուբների գրախանութը—Ա. Ի.) նա մտնել էր ռուսների հանդիպելու մտադրությամբ: Ինձ համար հետաքրքրական էր զրուցել հայ մարդու հետ նրանց (հայերի) գործերի մասին, իսկ նա ուզում էր սիրտը բաց անել ռուս մարդու առաջ և թարգմանիչ գտնել՝ Սխտիում հարաբերությունների մեջ մտնելու համար: Ամբողջ օրը մենք միասին անցկացրինք, և զանազան մի քանի գրասենյակներում, որոնց հետ նա ուզում էր բանակցել՝ մեծաքսի առևտրի վերաբերյալ. ես նրան շատ դուր եկա այն բանի համար, որ իմ համակրությունը հայտնեցի Քյուրքիայի հայ ժողովրդի (народность) վերականգնման գաղափարին՝ Արարատից մինչև Միջերկրական ծովը: Այդ

օրը և երկու շաբաթվա ընթացքում, նրա՝ Լոնդոնում եղած ժամանակ, ես մի քանի անգամ ցանկություն հայտնեցի լինել Ասիայում, ցավելով, որ չունեմ անձնագիր,—իսկ նա... խոստանում էր ինձ համար անձնագիր ճարել:

Այդ 1861 թ. սկզբին էր: Նա գնաց Կովկաս [?], ես նրան մոռացա, ոչ մի նշանակություն չտալով նրա խոստմանը, երբ, հանկարծ, կրկին երևաց 1862 թ. հունվարին և հանդիսավորությամբ ինձ հանձնեց անձնագիրը» («Литературное наследство», № 41—42. А. И. Герцен, II, М., 1941, 440):

Ինչպես Ն. Տուչկովա-Օղարևան, վ. Ի. Կելսիեր ևս Նալբանդյանին համարում է «սովորական առևտրական»։ այդ փաստը մի անգամ ևս վկայում է, որ Նալբանդյանը ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ արտասահմանում, գործել է, խստիվ պահպանելով կոնսպիրացիայի կանոնները։ Հենց նույն Կելսիեն էլ վկայում է, որ «ավելի նշանակալից և ավելի ականավոր անձնավորությունները Գերցենի հետ մենակ էին տեսակցում» (նույն տեղը, 418):

Ապրիլի 12(24).—«Գնացած թղթերի» ցանկում հասցեատիրոջ անվան տեղ գրված է «Լոնդոն»։ պարզ է, որ Նալբանդյանը ղգուշության համար խուսափել է հասցեատիրոջ անունը նշելուց։ Անհավանական չէ, որ դա լինի Գերցենը:

Օգոստոսի 22.—«Մեղվի» հրատարակության արգելքը տևում է երկու ամիս, մինչև հոկտեմբերի 31-ը: «Բարձրագույն» հրամանի մեջ, որով թույլատրվում էր «Մեղվի» հրատարակությունը, պահանջվում էր «ազգային ներկա գործոց վրա բացարձակ լուրջություն պահել»:

«Մեղու», 1861, № 144, 201:

Մինչև սեպտեմբերի 27.—2. Սվաճյանին ուղղած նամակներից մեկում Նալբանդյանը գրում է, թե հրապարակելու է մի «Հայտարարություն», որով պիտի մերկացնի Գ. վ. Ալվադովսկու դավերը հնդկահայ կտակների հարցում, պատմելով «գործին բուն եղելությունը»: Զի պահպանվել: Հավանական է նաև, որ հնարավորություն չի ունեցել իրագործելու իր մտադրությունը:

«Մեղու», 1862, № 172, 197—199:

Սեպտեմբերի 27—հոկտեմբերի 24.—Դուրս գալով Կալկաթայից, Նալբանդյանը, մինչև Սուեզ հասնելը, մոտ մեկ ամիս մնացել է ճանապարհին, մեծ մասամբ Մազրասում և մի քանի օր էլ Ցեյլոն կղզու Գալլ

յաղաքում: «Կրիսիկայում» խոսելով օղային հոսանքների առաջացման և ուղղութիւն մասին, Նալբանդյանը գրում է. «Երկու անգամ կանգնելով հնդկական Մադրասի նախահանգստում և, մի քանի օր մնալով Սեյլան կղզու Գալլ քաղաքում (point de Calle), ես նույնպէս վայելած եմ այս բնութիւնի զվարթարար պարզեր, և շատ հաճախ եղած լինելով ցերեկվա դժոխային ջերմութիւնից» (Եկժ, III, 159—160): Հայտնի է, որ Նալբանդյանն շտապում էր օր առաջ մեկնել Կալկաթայից (Շահադիդ Ե., Դիւան Միքայիլ Նալբանդյանի, 188), սակայն առաւիժ հնարավոր չեղաւ պարզել, թե ի՞նչն է նրան հարկադրել այդքան ժամանակ մնալու Մադրասում և Յեյլոնում:

Նոյեմբերի 20.—«...Իր աղատական դրոշի... բռնութիւն ձեռք ծալած ըլլալուն տրտմառիթ լուրը» ասելով, «Մադիկը», ամենայն հավանականութեամբ, նկատի ունի էջմիածնի Սինոդի 1861 թվականի հունիսի 12-ի որոշումը «Հյուսիսափայլի» մասին. ըստ երևութիւն, Պոլսում և Զմյուռնիայում լուրը շարժանցներով, «Հյուսիսափայլի» արդեն փակված էին համարում:

Տե՛ս 1861, հունիսի 12,

1862

[Մայիսի 16].—Քննիչ-հանձնաժողովին տված «ցուցմունքներում» Նալբանդյանը նշում է, որ ինքը Փարիզից մեկնել է մայիսի կեսին, այնտեղ մնալով մոտ մեկ ամիս: Բեռլինի «Սանկտ-Պետերբուրգ» հյուրանոցի տված հաշվեթղթից երևում է, որ Նալբանդյանը Բեռլինում է եղել մայիսի 17-ին (նոր տոմարով 29-ին). այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ, իրոք, Նալբանդյանը Փարիզից մեկնել է մայիսի կեսին, այսինքն՝ 15-ին կամ 16-ին: Այս դեպքում տարակուսանք է հարուցում Տուրգենևի նույն թվականի մայիսի 21-ի երկտողը Նալբանդյանին, գրված Փարիզում, թե ինքը մեկնում է «վաղը» (մայիսի 22-ի) երկույան: Համաձայն է, սակայն, որ հիշյալ երկտողը գրելիս Տուրգենևին հայտնի չէր, որ Նալբանդյանն արդեն մեկնել էր:

Մայիսի 25-ին կամ 26-ին.—Նալբանդյանի՝ Պետերբուրգ հասնելու հիշտ օրը դեռևս չի որոշված. նշել ենք այն տվյալը, որ նա հաղորդել է քննիչ-հանձնաժողովին:

Եկժ, III, 346:

[Մայիսի 26—հունիսի 24].—Երկերի լիակատար ժողովածուի III հատորի ծանոթագրողները ենթադրում են, որ Նալբանդյանը «Նկատողություն» հոդվածը վարդան վարդապետի «Հավաքումն պատմության» 1862 թ. վենետիկի հրատարակության մասին, գրել է Պետրոսավլովյան բերդում (էջ 484). մինչդեռ կան հիմքեր այդ հոդվածի գրության ժամանակը սահմանելու 1862 թ. մայիսի 26-ից մինչև հունիսի 25-ը:

Իր հոդվածի ծանոթագրության մեջ Նալբանդյանը գրում է. «Երկու օր սուրանից հառաջ, բազմաթիվ բարեկամ, խառնագույն աղաղակներով իմ վերա գալով, բռնի հավիշտակեցին այդ գիրքը [վարդան վարդապետի «Հավաքումն պատմության»], որ տանին կարդան: Արդյոք գրքի բրդգլված կտորները պիտի հետ ստանամ, այդ մասին ես տարակույս ունիմ, որովհետև նոցա տանելը սովորական տանելու նման չէր, և մինչև սենյակիցս դուրս գալը արդեն քանի մի անգամ իլեցին իրարու ձեռքից» (եկժ, III, 226):

Ընդգծված տողերը պարզորոշ ցույց են տալիս, որ Նալբանդյանն այդ հոդվածը գրել է մինչև բանտարկվելը, և րբ նրա բարեկամներն ու ընկերներն աղաատ ել ու մուտ են ունեցել իր բնակարանը: Քիչ հավանականություն կա ենթադրելու, որ այն գրված է բերդից դուրս գալուց հետո, մինչև արսորավայր մեկնելը՝ 1865 թ. մայիսի 13-ից մինչև նոյեմբերի վերջը ընկած ժամանակամիջոցում:

[Հունիսի 27—28.]—Նալբանդյանի՝ Պետերբուրգից մեկնելու և Մոսկվա հասնելու ժամանակը նշվում է մոտավոր ճշտությամբ: Քննիչ-հանձնաժողովին տված իր ցուցմունքներում Նալբանդյանն ասում է, որ Պետերբուրգում մոտ մեկ ամիս, և Մոսկվայում, հունիսի վերջերին, չորս օր մնալուց հետո, մեկնել է Նոր Նախիջևան (եկժ, III, 346): Պաշտոնական փաստաթղթերից հայտնի է, որ նա Մոսկվայից մեկնել է հուլիսի 2-ին. նկատի ունենալով այդ տվյալը և այն, որ Նալբանդյանը Մոսկվայում մնացել է ընդամենը չորս օր, Պետերբուրգից Մոսկվա գալու ժամանակը պետք է ընդունել հունիսի 27-ը կամ 28-ը:

Ղ. Խաֆաֆյանը քննիչ-հանձնաժողովին տված իր ցուցմունքներում նշում է, թե Նալբանդյանը Պետերբուրգից Մոսկվա է մեկնել հունիսի 24-ին կամ 25-ին:

Նոյեմբերի 25.—Պետրոսավլովյան բերդից դրած Նալբանդյանի մոտ 125 նամակից մեկ է հասել ընդամենը 22 նամակ: Հայտնի է, որ Նալբանդյանին թույլատրված էր նամակագրություն ունենալու մի-

այն հղբոր՝ Ղազարոսի հետ. ահա թե ինչու՝ բերդից դրած բոլոր նամակները հասցեագրված են հղբորը. ըստ էության իր աչք նամակներով Նալբանդյանը խոսում էր դրսի աշխարհի իր բոլոր բարեկամների և ընկերների հետ, որ պարզորոշ երևում է յուրաքանչյուր նամակի բովանդակությունից: «Տարեգրության» մեջ Նալբանդյանի՝ բերդից դրած նամակները նշված են Ղազարոս Նալբանդյանի անունով:

Իեկտեմբերի 3.—Պետրոպոլիտական բերդի պարետ Ա. Ֆ. Սորոկինը, ըստ երևույթին, «նորին կայսերական մեծության սեփական գրասենյակի» III բաժանմունքի պետի ցուցումով, մի առանձին տետրակում օրը-օրին նշել է, թե Ալեքսեյական ռավելինի բանտարկյալներից յուրաքանչյուրին ե՞րբ է նամակ հանձնվել և ե՞րբ՝ նրանից իր ազդակահին: Նալբանդյանի վերաբերյալ առաջին գրանցումն արված է 1862 թ. դեկտեմբերի 1-ին, վերջինը՝ 1865 թ. մայիսի 9-ին: Այնուհետև, առանց տարեթվի, միայն ամսաթվերով, նշված են Նալբանդյանի ստացած և ուղարկած նամակներից մի քանիսը, հետևյալ վերնագրով. Передано для прочтения писем с разр. г. Потапова в А. Р. [Алексеевский равелин]: Նալբանդյանի ուղարկած նամակները նշված են հետևյալ ամսաթվերով. հոկտեմբերի 1, 14, 25. նոյեմբերի 6, 12, 30:

«Բերդի հիշատակարանում» Նալբանդյանն ականարկներ է արել, որ իր նամակներից մի քանիսը չեն հանձնվել հղբորը, ինչպես ինքն է ասում՝ «մեռելիով» են հղել: Պետք է ենթադրել, որ Սորոկինի ցուցակում հատուկ նշված այս վեց նամակը ևս չեն հանձնվել հասցեատիրոջը:

Բոլոր տվյալներից երևում է, որ Սորոկինն իր տետրակում նշել է նամակների հանձնման օրը և ոչ թե դրանց գրության ժամանակը. այսպես՝ 3. XII. От Налбандова к брату, և այլն: «Տարեգրության» մեջ նշել ենք՝ «1862. դեկտեմբերի 3.—Նալբանդյանի նամակը Սորոկինի միջոցով հանձնվում է հղբորը» և այլն:

Անհրաժեշտ ենք համարել Նալբանդյանի նամակների վերաբերյալ «Բերդի հիշատակարանի» և Սորոկինի ցուցակի տվյալները նշել զուգահեռաբար:

Սորոկինի տետրակից Նալբանդյանին վերաբերող հատվածը մեզ է տրամադրել գրականագետ Կ. Գրիգորյանը:

Հուլիսի 29 և օգոստոսի 5.—Նալբանդյանին այցելողների թվում Երկերի լիակատար ժող.-ի IV հատորում (էջ 288) նշված է ոմն Ն. Թ.,

մինչդեռ ձեռագրում Դ. Թ. է՝ Դանիել Թորոսյան Գարագաշյանի (կամ Քառաբաշի) անուն-հայրանվան սկզբնատառերը:

Հմտ. Եկժ, IV, 78 և 288:

ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 1:

Նոյեմբերի 28.—«Մեռելկոխ» բառը, որով Նալբանդյանն ակնարկում է, թե նոյեմբերի 26-ի իր նամակը բռնվել է բելդի պարետի կամ III բաժանմունքի կողմից, վերծանվեց Բերդի հիշատակարանի ձեռագիրը կրկին անգամ և ուշադիր ուսումնասիրելիս: Անտիպ երկերում (266) և Երկերի լիակատար ժող.-ի IV հատորում (290) այդ բառի փոխարեն դրված են կախման կետեր:

1864

Հունվարի 7.—«Իրավանց, հագիվ...» բառերը վերծանվեցին Բերդի հիշատակարանի ձեռագիրը կրկին անգամ և ուշադիր ուսումնասիրելիս: Անտիպ երկերում (267) և Երկերի լիակատար ժող.-ի IV հատորում (291) այդ բառերի փոխարեն դրված են կախման կետեր:

[Փետրվար].—Գրում է «Աղգային թշվառություն» հոդվածը:

Ապրիլի 18.—Մեկ տարվա ընդհատումից հետո, «Հյուսիսսփյալի» առաջին ամսատետրակը լույս տեսավ 1863 թ. դեկտեմբերին, երկրորդը՝ 1864 թ. հունվարին և այլն: Սրանով պետք է բացատրել, որ «Հյուսիսսփյալի» այդ տարվա ամսատետրակների №№-ը չեն համապատասխանում ամիսներին:

Հունիսի 17.—Հայտնի է՝ Նալբանդյանը գրե՞ց իր բողոք-նամակը Խալիբյանին, թե՞ ոչ: Անանիա Սուլթանշահը բացառապես այդ հարցի առթիվ դրված մի նամակում ամենավճռական և ամենախիստ կիրպիլ դատապարտում է Գրիգորի ստորագրույիլ արարքը:

«Դիտի՞ս դուն,—գրում է նա,—որ եթե օրենքը եղբորդ տասը կտոր անելու ըլլար, գե՞ն նա Այվազին ու Խալիբին ձեռքեն ազատվելու ամենևին չէր կամենար, չէր խոնարհեր, չէր ցածանար քեզ պես՝ նոցա նման աշխարհին հայտնի ավազակներուն գլուխ ձկել... Մեր պատվական եղբոր սուրբ, պատվական անունը և պատիվը խաղալիք անելը մի՞ համարձակիր և ռաստ էկող հանած, վարած փեղկվենկներուն ոտքին տակը մի՞ ձգեր... Երբ Միքայելը ազատ լինիր, օրինավոր ու ոչ այսպես քո վարձդ կուտար...»:

Այնուհետև, Սուլթանշահը հայտնում է, որ իրենց (նկատի ունի

իրեն և Նալբանդյանի մյուս բարեկամներին) պարտքն են համարում «խալիբին ալ իմացնել, որ ամենեին չի համարձակի որին ասիս խնդիրքը լսելով Միքայելին գործին մեջ մտնելու և նրան անպատիվ անելու. նրա համար տասը անգամ կործանվիլը, մեկմը խալիբին կամ Այվազին ձեռքով աղատվելն աղէկ է»:

Ե. Շահադիզ, Կիվան Միքայել Նալբանդյանի. 333—335:

1865

Մայիսի 13.—Մ. Տեր-Գրիգորյանը վկայության համաձայն, Պետրոպոլիովյան բերդից դուրս գալուց հետո Նալբանդյանը վեց ամիս հիվանդ վիճակում մնում է Պետերբուրգում (Մ. Տեր-Գրիգորյանց, Միքայել Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությունը, Ղազար Փարպեցու գրած թուղթը, էջ XIX): Նալբանդյանի 1866 թ. դեկտեմբերի 15-ի նամակից հայտնի է, որ նա Կամիշլին է հասել 1865 թ. դեկտեմբերի 7-ին, ուրեմն, Պետերբուրգից արքայազնի տղա է մեկնած լինի նոյեմբերի վերջերին:

1865 թ. հունիսի 1-ին արդարադատության մինիստրության պաշտոնյա Ն. Վ. Մեդենցովին Նալբանդյանի գրած դիմումի մեջ նշված հասցեից երևում է, որ նա Պետրոպոլիովյան բերդից դուրս գալուց հետո, մինչև արքայազնի մեկնելը, ապրել է Պետերբուրգում Ղազարոս խաֆաֆյանի բնակարանում (Васильевский остров, дом Меняева):

Հայտնի է այն փաստը, որ Նալբանդյանի հանդիսավոր թուղման գործում Կ. Հայրապետյանի դեմ խալիբյանի և ուրիշների հարուցած մեղադրանքներից մեկն էլ այն է եղել, որ Նալբանդյանին նա թույլ է տվել օթեկանելու Պետերբուրգի իր բնակարանում (պետք է նշատել, որ Կ. Հայրապետյանը գնած կամ վարձած է եղել առևտրական գործիչում իր հավատարմատար Ղ. խաֆաֆյանի համար), որտեղ ամեն ինչ պատրաստ է եղել նրա (Նալբանդյանի) համար: Կ. Հայրապետյանը չի հերքել այդ փաստը, ավելացնելով, որ «Նալբանդյանի հետ մտերմական հարաբերության մեջ չի եղել, և եթե թույլ է տվել իր գործակատարին թողնել Նալբանդյանին ապրելու իր բնակարանում, ապա նա այդ արել է հիշելով Նալբանդյանի մատուցած ծառայությունը Նախիջևան քաղաքին, երբ նա Հնդկաստանում ստացել է այնտեղ վախճանված հայերի կողմից Նախիջևանին կտակած գումարները» («Գրական ծառանգություն», առաջին դիրք, Եր., 1940, 79):

Գործակատարը, որին Կ. Հայրապետյանը կարգադրել է թույլ տալ

Նալբանդյանին ապրիլու իր (Հայրապետյանի) բնակարանում, հենց նույն Ղ. Խաֆաֆյանն է, որի հասցեն նշված է Նալբանդյանի վերո-
հիշյալ դիմումի մեջ:

1862—1865

Մ. Նալբանդյանը Պետրոպոլիսյան բերդում և բերդից դուրս գա-
լուց հետո, մինչև աքսորավայր մեկնելը, ձեռքի տակ է ունեցել հետև-
յալ զրքերը, որոնց մի մասն օգտագործել է այդ ժամանակամիջոցում
գրած իր աշխատություններում և նամակներում (տրվում է հիմնական
գրականության ցանկը):

Դրված աստղանիշը ցույց է տալիս, որ տվյալ գիրքը եղել է Նալ-
բանդյանի սեփականությունը և այժմ պահվում է նրա գրադարանում՝
ԳԱԹ-ում:

* Աբովյան Խ., Վերք Հայաստանի, Թիֆլիս, 1858:

Ագաքանգեղոս, Կ. Պոլիս, 1709:

Ագաքանգեղայ պատմութիւն, Վենետիկ, 1862:

Ախվերդյան Գ., Սայաթ-Նովա, Մոսկվա, 1852:

* Աստվածաշունչ, Վենետիկ, 1805:

Մ. Տեր-Գրիգորյանը վկայում է, որ Նալբանդյանը բանտում ուսումնասիրելով հու-
նական և հրեական լեզուները, «Աստվածաշնչի» հայերեն թարգմանությունը համեմատել
է հունական թարգմանության և հրեական բնագրի հետ:

* Ավետիքեան Գ., Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815:

* Բագրատունի Ա., Տարերք հայերէն քերականութեան, Վենետիկ,
1864:

Նդիշէ վարդ., Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, հրատ.
Յովհ. Քաթանեանց, Մոսկվա, 1861:

Նալբանդյանի գրադարանում պահվում են Նդիշէի 1859 և 1864 թթ. Վենետիկի և
1861 թ. Թեոդոսիայի հրատարակությունները:

* Զենոք, Պատմութիւն Տարոնոյ զոր թարգմանի Զենոք Ասորի, Վե-
նետիկ, 1832:

Խառնաճի Քերթղափաշ, Պատմութիւն հայոց, Ամստերդամ, 1695:

Նալբանդյանի գրադարանում պահվում է՝ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենադրութիւնք,
Երկր. տպ., Վենետիկ, 1865:

Կիրակոս Գանձակեցի, Մոսկվա, 1858:

Նալբանդյանի գրադարանում պահվում է այս զրքի 1865 թ. Վենետիկի հրատարա-
կությունը:

Կորին, Պատմութիւն վարուց և մահուան առն երանելոյ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ Թարգմանչի ի Կորին վարդապետէ, յաշակերտէ նորին, Վենետիկ, 1834:

* Վազար Փարպեցի, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1793:

Նալբանդյանը մտադիր է եղել աշխարհարարի վերածելու Ղ. Փարպեցու նաև «Պատմութիւնը»:

* Վազարայ Փարպեցույ Թուղթ առ Վահան տէրն Մամիկոնէից, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1853:

Ղ. Փարպեցու «Թուղթը» Թարգմանեկա նալբանդյանն օդտադործել է այս հրատարակութիւնը, որ պահվում է նրա գրադարանում: Գրքի լուսանցքներում կան նալբանդյանի ձեռքով արված նշումներ:

* «Մեղու» (Պոլիս), 1862—1863 թթ.:

* Յովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն հայոց, Մոսկվա, 1853:

Յովհաննէս Իմաստասիրի Օձնեցոյ, Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833:

* Չամչեան Միքայէլ, Պատմութիւն հայոց, հատորներ Ա, Բ և Գ, Վենետիկ, 1784—1786:

* [Պատկանյան Գ.], Շաւարշ երկրորդ կամ նորոգյալ Հայաստան, պատմ. բանաստեղծութիւն, Ս.-Պետերբուրգ, 1864:

Պռոշյան Պ., Սոս և Վարդիթեր, Թիֆլիս, 1860:

Սեբէոս եպիսկոպոս, Պատմութիւն ի Հերակլէն, Կ. Պոլիս, 1851:

Ստեփաննոս վարդ. Տարօնեցի (Ասողիկ), Տիեզերական պատմութիւն, Փարիզ, 1859:

* Վարդան վարդ., Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862:

* Վերդի Ջ., Տրովատոր, ողբերգութիւն շորս մասն բաժանված, երաժշտութիւն պ. Հովսեփի Վերդի, աշխատութիւն Հովհաննէսի Սահրաշյանց, Ս.-Պետերբուրգ, 1864:

* Араго Ф., Биографии знаменитых астрономов, физиков и геометров, тт. I—III, СПб., 1859—1861.

* Араго Ф., Гром и молния, СПб., 1859.

* Араго Ф., Общепонятная астрономия, СПб., 1861.

Араго Ф., Астрономия, т. III.

Бок К. Э., Будьте здоровы! Популярные медицинские беседы, СПб., 1864.

Бокль Г.-Т., История цивилизации в Англии, пер. К. Бестужева-Рюмина и Н. Тиблина, изд. Н. Тиблина. 2 т., СПб., 1864.

Бутковский Ал., Весталки, римские непорочные девы, М., 1862.

Гайм Р., Гегель и его время, пер. Сольяникова, СПб., 1861.

Гервинус Г., История XIX века, СПб., 1862—1864.

Даниель Г.-А., Краткий учебник географии, перев. Корсак, М., 1863.

* Ильенков П. проф., Курс химической технологии, 2-е изд., т. I, СПб., 1861.

* Катрфаж А., Превращение в мире животных, пер. Журковского, под ред. Хотинского, СПб., 1859.

* Кольб Г. Ф., Руководство к сравнительной статистике, пер. А. Корсака, с добавл., изд. Н. Тиблена, т. I, СПб., 1862.

* Либих Юст., Письма о химии, пер. под ред. Алексеева, тт. I и II, СПб., 1861.

Նալբանդյանի գրադարանում պահվում է այս գրքի նաև 1855 թ. Մոսկվայի ուսուցչական հասարակությունը «Կրիտիկայի» մեջ նշված է 1858 թ. Մյունխենի չորրորդ հասարակությունը :

Лихутин М. Д., Русские в азиатской Турции в 1854—55 гг. Из записок о военных действиях Эриванского отряда, СПб., 1863.

Льюис Г., Физиология обыденной жизни, пер. с англ. проф. Рачинского и Березенкова, М., 1864.

Маколей Т.-Б., Полное собрание сочинений, пер. под ред. Н. Тиблена и Г. Думшина, тт. I—XII, СПб., 1860—1864.

Менделеев Д. И., Органическая химия, 2-е изд. исправл. и дополн., СПб., 1863.

* Молинари Г., Курс политической экономии, ч. I, СПб., 1860.

Գրքի երկրորդ անվանաթերթի վրա, Նալբանդյանի ձեռքով, հավանորեն բանառախ, մատիտով գրված է՝ «Глупее и подлее этого сочинения едва ли я когда-нибудь то рода читал. Примеч. i албанд/оза/».

* Патканов К., Исследование о составе армянского языка, СПб., 1864.

* Прескотт В., История царствования Филиппа II, короля испанского, ч. I, СПб., 1858.

Прудон П.-Ж., Война и мир, исследование о принципе и содержании международного права, 2 т., СПб., 1864.

* Ранке Л., Римские папы, их церковь и государство в XVI и XVII столетиях, пер. с немецкого, Берлин, 1834, СПб., 1842.

«Современник», 1858, № 12.

Токвиль Ал., Демократия в Америке, пер. А. Якубович, тт. I и II, Киев, 1860.

* Фишер К., История новой философии, пер. Н. Страхова, изд. Н. Тиблена, тт. I и II, СПб., 1862—1863.

* Фоше Л., Очерки Англии, СПб., 1863.

* Цейс Густав, Учебник всеобщей истории с точки зрения культуры, ч. I, СПб., 1862.

* *Циммерман*, Общие физические явления, или т. н. общая физика, СПб., 1861.

* *Циммерман*, Теплота и главнейшие применения ее в технике, СПб., 1861.

* *Циммерман*, Об электричестве и магнетизме, СПб., 1861.

* *Шерр И.*, Всеобщая история литературы, СПб., 1863.

Шлоссер Ф. К., История восемнадцатого столетия и девятнадцатого до падения французской империи, с особенно подробным изложением хода литературы, тт. I и II., СПб., 1858.

«Энциклопедический словарь, сост. русскими учеными и писателями», под ред. А. А. Краевского и П. Л. Лаврова, тт. I—VI, 1861—1863.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՆԱԼԲԱՆԳՅԱՆԻ ՄԱՆՎԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԻՆԵՐԸ

1866

Ապրիլի 16.—«Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթը հաղորդում է նալբանդյանի մահը.

«Ամուսնու 13-ին Նոր Նախիջևանից ստացանք մի հեռագրական լուր, որն որ, թեև ահա՛մա և սրտի ցավուր, բայց ստիպված ահա հաղորդում ենք մեր ընթերցողներին: Տարակույս չունինք, որ այս լուրը ամեն զգացող և բարեմիտ հայի սիրտը պետք է խորը խոցոտե: Գրեթե բոլոր հայ հասարակությանը ծանոթ աշխույժ և եռանդուն Սիրայել Նալբանդյանցը, իր ծաղիկ հասակումը փոխվել է առ տեր, արտառվյալ մեջ թողնելով ո՛չ միայն իր անմխիթար ծնողը և աղգականներուն, այլ ամեն իրան ծանոթ ու բարեմիտ հայերուն, որոնց ամենքի համակրությունը, հարգը և սերը դրաված ունեք իր եռանդուն և աշխույժ գրություններովը, մանավանդ «Հյուսիսափայլ» բաղմարդյուն և ընտիր օրագրի մեջ, «Կոմս էմմանուելի հիշատակարանը» մակագրությամբ: Ցավում ենք, որ այժմս անձեռնահաս ենք այս մասին մանրամասն տեղեկություն հաղորդելու, որ աղագային ենք թողնում, բայց տարակույս չունինք, որ ամեն ճշմարիտ և բարեզգաց հայ, մեզ հետ միասին, կցանկա նորա հոգուն հավիտենական հանգիստ...»:

Վերջում հոգվածագիրը հույս է հայտնում, որ «մի շրեղ և իրան արժանի շիրիմ դարդարն հայոց տարածած թառամած այս ծաղիկի գերեզմանը»:

«Մեղու Հայաստանի», 1866, N: 14, 107—108:

Ապրիլի 24.—Բանահավաք և բանասեր Գևորգ Տեր-Աղեքսանդրյանը, իր վիշտն հայտնելով նալբանդյանի մահվան առթիվ, րնդգծում է, որ «շատ քիչ են մեղանում առհասարակ նրա պիս երիտասարդներ, որոնք իրանց զրշով շուռ ու մուռ լինեն տված հայրովներին վերաբերած հարկավոր խնդիրներ»: Այնուհետև, հեղինակը վճռականորեն նշում է նալբանդյանի բացառիկ դերը «Հյուսիսափայլ» ամսագրում. «Հյուսիսափայլ» անունով ժուրնալը, կարող ենք հաստատ ասել, որ ի՞նչ ունեք արժանավորություն, զա էր միայն էս հանգուցյալի աշխատություններով, որոնք որ տպվում էին առհասարակ Կոմս էմմանուել անունով»:

«Վանառակա՛ն», 1866, N: 7, 27:

Ապրիլ. — «Հայկական աշխարհ» ամսագիրը, հաղորդելով նախնական մահվան տխուր լուրը, նրա նրբերի հրատարակության հարցն է բարձրացնում. «Նախնականի բոլոր հարգողներին լպիտի հուսահատեցնե միայն կորուստի ցավը, այլ ամեննքայնս պիտի միշտ մտաբերենք, որ մեր առաջ դրված է, որպես զեղեցիկ հիշատակ, նորա անհիմ և արթուն գրական աշխատությունը և անդադար գործունեությունը: Ուստի նորա հարգողները պիտի աշխատեն, որ այդ ցրված աշխատությունները հավաքվեն միասին մի զբրույս և կազմեն Նախնականի արժանավոր հիշատակ»:

«Հայկական աշխարհ», 1866, № 1—2, 71:

[Ապրիլ]. — Հովհ. Քուչուրեկյանը (Հարություն Ոստանիկ) ռուսերենից թարգմանում է Թոմաս Մուրի մի բանաստեղծությունը, նվիրելով այն Նախնականի հիշատակին. «Նվեր Կոմս Էմմանուելի ճիշատակին. Պատանի երգիչ. իրանդակա՛ն երգ»: Հետագայում այդ բանաստեղծությունը «Բույանդական երգ (ռուսականից)» վերնագրով, առանց Նախնականի անվան հիշատակության (հավանաբար զրաճնության արգելքով), տպագրվում է «Հայկական աշխարհ» ամսագրում: Թարգմանել է Խ. Ի. Կոզլովի ռուսերեն փոխադրությունից՝ «МОЛОДЫЕ НАВЫ»:

«Հայկական աշխարհ», 1867, № 9, 377—378:

Տպագրում ենք ձևագիր վարիանտը.

Դեպի կըռիվ պատերազմի

Պատրաստվելով պատանին,

Դեն և ձեզում յուր խաղաղ կյանքի

Օրերը քաղցր ու թանկագին...

Ձենների մեջ քնար ու սուր,

Առաջ զընաց քաջի պես,

Նա ուրախ էր, և ո՞չ տրխուր,

Նա իրգում էր երգ այսպես.

«Ո՞վ երգերի դու արձագանք,

Իմ հայրենիք սրբազան.

Դո՛ւ իմ ազգի լազ ու պարծանք,

Դո՛ւ պաշտելի հավիտյան:

Ահա՛ թող այս իմ սուր սուսեր

Վճու՛հ հարկեր լինամյաց,

Երգի՛ր, քընա՛ր, թո՛ղ զո՞հ, նըվեր

Լինի իմ կյանք հայրենյաց:

Ահեղ կըռվի մեջ զո՞հ դարձավ

Քաջ երգիչը վառ սիրով...

Եվ հավիտյան թառամեցավ

Ծաղկած առույգ հասակով...

Նա զեն ձգեց յուր սուր սուսեր

Ալիքների մեջ այնտեղ...

Երբ հնչեցուց ընարի լարեր
Այսպես երգով փառահեղ.

«Ո՛վ իմ լարեր մեղմահնչիկ,
Ձեր հետ ահա երգեցի,
Ազատութիւն, սե՛ր, հայրենի՛ք,
Ես ի սրտե խնդրեցի...

Վերջին անգամ շունիմ հընար,
Երգել իմ երգ այս տեղում,
Ուր շղթայքով ստրկութիւն
Միայն իր ձայնն է հընչում...»:

ԳԱՌ, Փուշուբեգյանի ֆ., վ. 11, 41:

Մի այլ տարբերակը՝ Նույն տեղը, վ. 12, 103—104:

Ինչպես երևում է Փուշուբեգյանի պահպանված սեպագրերից, նա ձևոնարկած է եղել
դրել Նալբանդյանի հիշատակին նվիրված մի այլ բանաստեղծութիւնն էս: Ձեռագրերում
մնացել է միայն վերնադիրը և մի տող.

<Ի մահ Մ. Նալբանդյանցի>
Նվե՛ր Մ. Նալբանդյանցի հիշատակին.
Նահատակ
Ո՛հ, ինչպես դու դառը վիճակ...:

Հայտնի է՝ ավարտած եղե՞լ է այս բանաստեղծութիւնը, Թի ոչ:

ԳԱՌ, Փուշուբեգյանի ֆ., վ. 12:

Մայիսի 21.—«Մեղու Հայաստանի» լրագրում տպագրվում է Նալբանդյանի թագ-
ման նկարագրութիւնը և համառոտ կենսագրութիւնը: Հեղինակը՝ Ա. Խ. (հավանորեն՝
Ավետիք Խաղեղյան, Նալբանդյանի դասընկերը Գարբիէլ Պատկանյանի ղոյրոցում),
հոգւածի սկզբում գրում է. «Աշխարհիս երեսին ամեն տեղ հաղվագլուտ են լինում այն-
պիսի մարդիկ, որոնք իրանց քանքարով, աշխատութեամբ և այլ հոգեւոր հատկութիւն-
ներով ծառայում լինեն իրանց հասարակութեանց օգտին: Ուստի և այսպիսիների, մանա-
վանդ վաղահաս մահը շատ զգալի է լինում նույն հասարակութեան համար: Այսպիսի ա-
հա՛. Լրիտասարգ Միքայէլ Նալբանդյանցի մահն էր, որ շատ զգալի եղավ բոլոր նախի-
ջեանի հասարակութեան համար...»:

«Մեղու Հայաստանի», 1866, № 19, 145—147:

Հունիսի 12.—Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանը, «Մեղու Հայաստանի» լրագրի № 19-ում
տպագրված Ա. Խ.-ի հոգւածից քաղելով, կենսագրական տեղեկութիւններ է հաղորդում
Նալբանդյանի մասին: Նշելով Նալբանդյանի մեծ ծառայութիւնը հնդկահայ ժողովուրդ-
ութեան ձեռքբերման գործում, հոգւածագիրը խույ կերպով ակնարկում է նրա բանասար-
կութեան և աքսորի մասին. «Բայց էդ ժամանակից սկսած նրա օրերը անմխիթար անց-
կացան...»:

«Վանառական», 1866, № 14, 56:

Հուլիսի 15.—Զմյուռնիայի «Ծաղիկ» հանդեսում Միք. Նալբանդյանի մահվան առթիվ Մ. Մամուրյանը գրում է.

«Թիֆլիսի ժայռակալան աշխարհ» անուն ամսագրին մեջ կկարդանք հետևյալ գովազդի լուրը. Նալբանդյանը վերջացրեց իր կյանքը ապրիլի 13-ին [այստեղ է լինի՝ մարտի 31-ին]։ Մի մարդ սպանեցավ Հայկական աշխարհից...

Կարճ և զավ Նալբանդյանի օրը, բայց անխորհուրդ չէր դա հասկացող հայերի համար»։

Ահ, Սիսիերիայի սառնամանցաց պիտ ցուրտ են այս խոսքերը, ինչպես են պժգալի և զիվաշունչ «Երևակին» մեջ գրված դամբանական մաղթանքը այս աղետալի կորուստին վրա...

Իր կյանքը ուսմանց և գիտությանց նվիրող ուսումնական մը, իր հանճարը և գործունեությունը ազդի ոգտին համար անդուլ գործող ազգասեր մը, իր անդուսպ և առույգ գրչով՝ արմատացած ղեղձմենները, նախապաշարումները և ժողովրդները խաղաղ ջնջելու համար տշխատող հայասեր մը, ազդին տունը փողով վաճակները մի առ մի ցույց տվող, անոնց ղրպարտությունները փոշի դարձնող քաղաքագետ փաստարան մը, ճշմարտության և ազատության համար հոգի և շունչ տվող գործոն իմաստասեր մը, վերջապես, Նոր Նախի-ջևանի մանկավույն համար քառսուն տարին ի վեր կտակյալ դամար մը ազատելու նպատակով, իրեն ազգային երեսփոխան Ռուսիայեն Հնդկաստան, Հնդկաստանեն Սևդղիա կայնակի արագությունը վաղող և անհնարին տառապանք կրելին ետև՝ իր ձեռնարկությունը ի կատար հանելով՝ քանի մը տարի առաջ առողջ փառք Նոր Նախիջևան դարձող բարերար պատանի մը Սիսիերիայի [?] մեկ ամառի խորըը հանկարծ կվախճանի և ժայռակալան աշխարհը մեր մեջև մարդ մը պակսեցավ կրքես... և «Երևակ» անոր դիակին առջև կկնգուս... ինչ սառնարյուն... ինչ դժոխային ժպիտ...

Այ, մարդ մը չի պակսեցավ, տե՛րև մը շքնկավ հայոց աշխարհեն, մոլորյալ մը իր սլատիծը չի դտավ, ինչպես ճնդվիթբաբար կակնարկի պ. Զամուրճյանը, այլ Հայաստանի տխուր հորիզոնին վրա փայլող աստղ մը մարեցավ Նալբանդյանցի մահվամբը։ Նալբանդյանը չէր այն մարդերու դասեն, որ կենաց ստորին աստիճանին վրա կսողան և ինչպես որ եկան, այնպես կդառնան ի հող, առանց ալիքիլու բարոյապիտ և մտապես։

Բայց ո՞ր հայը կզգա այսօր այս մեծ մարդուն արժեքը, ո՞վ պիտի նկարագրի անոր կյանքը, գործը և մահը, ո՞վ պիտի վերցուն և այն վարագույրը, որով ծածկված են անշուշտ Նալբանդյանցի կենաց վերջին տարիներուն տանջանքը, ո՞վ պիտի պահանջի անոր ռատապարտության պարագաները գիտնալ և քննել այն վճիռը, որով արևոր գնաց։ Այս սաշտոնը ընդհանրապես բոլոր ազգին և մասնավորապես Ռուսաստանի ճշմարիտ հայոց կվերաբերի, վասնզի Նալբանդյանցի հանճարը բոլոր ազգը կզրկեր, վասնզի այս կամ այն կուսակցական մարդ չէր նա, այլ ընդհանրություն։ Սակայն, ինչպես Արուստյանը և իր մահը անհայտ և անվրեժ կմնան, նույնպես կմնան Նալբանդյանցը և իր մահը մութին մեջ...

...Նալբանդյանցը մնում չէ՞, և ահա ձայն կարձակի Սիսիերիայի խորին.

Աղատություն, ղուշեցի, թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ, թող զավ ղեն թշնամին.
Ես մինչ ի մահ, կախաղան, մինչև անարգ մահու սյուն,
Պիտի գոռամ, պիտի կրկնեմ անպաղար, աղատություն։

Այս վսեմ և սպառնալից գոշումը, որ Նալբանդյանցի կենաց և մահու բոլոր խոր-

հորդը կայարունակի, իր մահարձանին վրա պետք է արձանագրել, ինչպես որ պետք է գրողմվի ամեն հայ սրտի մեջ իրբն նվիրական կտակ մը, որուն զործադրությունը ապագա սերունդին հանձնված է: Արդարև սկզբունքի մը համար մեռելի զեղեցիկ է, և այս տեսակ նահատակության արդյունքն է և պիտի ըլլա միշտ մարդկային ազդի հառաջդիմությունը, քանի որ նյութական կոշտ զորությունը թուփեր կկանգնե ժամանակիս հառաջդեմ հասարկին դեմ, սակայն այս մահը, այս շարժարանքը պետք է հանդիսացնու կատարվի, պետք է, որ նահատակը խաչը կոնակը առած, Գողգոթայ լեռան զագաթը ելնի և այնտեղ խաչվի... և ոչ թե չորս պատի մեջ, Սիպերիայի անհողելի սառեւուն մեջ իրբն ոճրադործ ավագակ մը տանջվի: Ի՞նչ օգուտ. քաղաքակիրթի՞ց դա՞րը որչափ անազորուն, նույնչափ և վարպետ է, և մինչդեռ դաշույնը զաղտագողի անմեղին սիրտը կխոթի զողգոթալու՜ աշրը ետին կդարձնե ու ականջները կզոցի, որպեսզի անոր աչաց հառադայթները չի տեսնե, անոր սրտաշարժ խոսքերը չի լսե, չի վարանի, չի վրդովի և իրեն հետ չի վրդովին նաև հանդիսականները և արգարություն ու վրեժխնդրություն չի գոչեն...

Դարձյալ այս զգուշությունն ալ մամուլին տիրապետության ժամանակ ահօգուտ է. վկա խնդրնի ռուսերեն Ձանգակ լրագիրը. ահօգուտ է, այո՞, վասն զի թիկ Նալբանդյանցը Արուվանին պես անհետնայր լինելու անգամ, ազատասեր գրիչները չի պիտի դանդաղելին անոր նահատակության սլարագանքը փնտրել, երևան հանել և հուշակել, ինչպես որ այսուհետև երկարորեն ևս պիտի հաչակվին, անշուշտ, եթե ո՛չ ի Ռուսաստան, զեթ այլուր, վասն զի Նալբանդյանցը ինչպես կենդանության ատեն, նույնպես մահվանն ետև պիտի գործե ազդին մեջ, քանի որ շղթան և սուրը չեն կրնար կաշկանդել և սպանել այն լուսատու զաղափարները, որ հետոքը կանգնեցալ ևս և որոքը իրբն ամպրոպային փոթորիկներ կորոտան թագակիր բռնապետներու զլուխներուն վրա, մինչև որ փայլակն ու կայծակը պայթին և թաղ ու զլուխ աչրին, տողորին. վասն զի Նալբանդյանցը հավատրի մը համար, ճշմարտության և աղաւթության հավատրին համար զո՞հ ընկալ, և այն, որ հավատ մ'ունի, ինչպես որ Զ. Ս. Միլլ կըսե, զորություն մ'լ ընկերական, որ մինակ շահունեցող իննսուն ու ինը անձերու ուժին կհավասարի, վասն զի (այ. Միլլին խոսքերեն Լն) այն օրը, որ երուսաղեմի մեջ առաջին մարտիրոսը քարկոծեցալ... ո՞վ կրնար երկակայել, որ քարկոծ եղող մարդուն կողմը այն ժամանակ ընկերության մեջ ամենն զորավոր իշխանությունն էր... միևնույն եղանակալ՝ Վորմաի ժողովին մեջ Վիթմպերկի վանական մը ընկերական զորություն մը դարձալ, որ Սպանիո Կարլոս Ե-ին և նույն վայրը գուժարված բոլոր իշխաններուն զորութենեն գերագույն էր... Նալբանդյանցի ազատական հայրենասիրությունն անգաղար հրավեր մ'ունի կարգալու մեջ, և ազգը՝ նվիրական պարտք մը կատարելու...»:

«Մաղիկ», 1866, № 124, 489—491,

Հուլիսի 23.—«Արշալույս Արարատյանը» նույնությամբ արտատպում է «Վաճառական» լրագրի հաղորդած լուրը Նալբանդյանի մահվան մասին:

«Արշալույս Արարատյան», 1866, № 784:

Նույն օրը.—Նալբանդյանի մահվան առթիվ գրած հոդվածում Չամուռճյանը հատկապես ընդգծում է, որ նա «ընդգեմ քաղաքական կառավարության հայտնած ազատամուլ սկզբունքներուն համար Սիպերիա [?] աքսորված էր...»:

Դադաղած ուսակցիոներն իր միջնադարյան խավարամտությունը քարոզելու համար

նալրանդյանի մահվան առիթն իսկ օգտագործելով, այնուամենայնիվ խոստովանում է, որ նալրանդյանը «հանճարեղ և քանքարի տեր ուսումնական երիտասարդ մէր»:

«Երևակ», 1866, № 124, 217:

Ոգոստոսի 6.—Նույնիսկ լիրերալ մամուլում խուլ վրդովմունք է առաջացնում Չամուռճյանի ճիզվիրտական հողվածը՝ գրված Նալրանդյանի մահվան առիթով. «Մասիս» աշխատակիցը հայտարարում է, որ Չամուռճյանի կարծիքներն իրեն զգվանք են սլառ-ճառում, և բողոքում է, թե ինչպես Չամուռճյանը «Նալրանդյանցի հիշատակը կվատահամբավե, և հետո փարիսեցիական կեղծավորությամբ «աստված հողին լուսավորե» կըսեն...»:

«Մասիս», 1866, № 757:

Հոկտեմբերի 1.—Չամուռճյանը, պատասխանելով «Հայկական աշխարհի» բողոքին, փորձում է արդարացնել իր ցինիզմը՝ Նալրանդյանի հիշատակի հանդեպ, տողերի և տեղում, սակայն, շկարողանալով թարցնել իր շարախինդ գոհունակությունը նրա բանտարկության, արտրի և մահվան առթիվ:

Չամուռճյանը որոշակիորեն և ճշրակացնում է, որ Նալրանդյանի «անհավատությունը» սրամարանորեն հանգում էր քաղաքական «անհնազանդության»։ «Եկեղեցվո անհր-նազանդ գանձէլեն անբաժանելի է քաղաքական կառավարության անհնազանդ ըլլալը. պարզ բանք... հավատո սանձը մեկդի զնոդները միշտ քաղաքական հնազանդության սանձն ալ նետելու հոժարություն և փափագ ունին...»:

Այնուհետև, նշելով, որ «Հայկական աշխարհի» խմբագիրը «յուր գովաբանած և գմայած օրինակին» (Նալրանդյանին) հետևելով, վտանգավոր ուղի է ընտրել, Չամուռճյանը Թիֆլիսի առաջնորդի ուշագործություն է հրավիրում և առաջարկում է «զգաստացնել» «Հայկական աշխարհի» խմբագրին:

«Երևակ», 1866, № 133, 389—390:

1867

Հունվարի 21.—«Արշալույս Արարատյանը» «Մանդումնի էֆքյար» լրագրից արտասույում է «Հանգուցյալ Նալրանդյանցի վրա երկու խոսք» հողվածը, հետևյալ ծանոթությամբ. «Թ տեղեկություն Հնգկաստանի մեր ընթերցողաց, արժանե կհամարիմք հանգուցյալ Նալրանդյանց Միքայելի վրա՞նք գրված հետագա հողվածը հրատարակել «Արշալույսի» միջոցով: Այս հողվածը «Մանդումնի էֆքյար» լրագրեն կբաղեմք, որ ինքն ալ «Վաճառական» լրագրեն առած է՝ Կ. Պոլսո հայերենի դարձնելով զայն»:

«Արշալույս Արարատյան», 1867, № 797:

Հունվարի 28.—«Մեղու Հայաստանի» լրագրում տպագրվում է «Վայր ընկնող աստղերի» նմանությամբ գրված Գ. Թ. (?)՝ Գեորգ Բարխուդարյանի՝ «Աստղեր» բանաստեղծությունը՝ նվիրված Նալրանդյանի հիշատակին:

Ա Ս Տ Ղ Ե Ր

(նվեր Մ. Ն. հիշատակին)

«Հայրի՛կ, ա՛խ, ի՞նչ ղեղեցիկ է

Պարզ երկինքը գիշերով,

Ինչպե՞ս սիրուն զարդարած է
 Նա անհամար աստղերով:
 Թե ուղիղ է, որ ամեն մարդ
 Մի աստղ ունի երկնքում,
 Ինչի՞ ասպա բոլոր աստղերն
 Միատեսակ չեն փայլում:

Ինչի՞ համար միայն տեղ-տեղ
 Վառվում են լույս աստղեր,
 Իսկ մեծ մասը այնպես մանր են,
 Ասես լեռ են միայն կայծեր.
 Ի՞նչ լավ կրթինք, որ բոլորն էլ
 Այնպես պայծառ փայլեն,
 Ինչպես ահա՛, տե՛ս այն աստղը,
 Որ վառվում է մեր գլխին»:

«Հա՛, իմ որդի, գեղեցիկ է
 Պարզ երկինքը՝ զիշերով,
 Նորան այդպես զարդարել է
 Աստված՝ կարող չուր ձևով.
 Ըշմարիտ է, ամեն մարդ էլ
 Մի աստղ ունի երկնքում.
 Ես բեզ կասեմ՝ ինչի՞ ողջն էլ
 Միատեսակ չեն փայլում:

Ինչպես այստեղ, երկրի վերա
 Մարդիկ միմյանց չեն նման,
 Խելքով, գործով, վարք ու բարքով
 Են միմյանցից զանազան,
 Ահա՛ այդպես էլ երկնքում
 Բոլոր մարդկանց աստղերը
 Հայելու պես ցույց են տալիս
 Իրանց տիրոջ պատկերը:

Բայց մի՛ կարծիր, որդյակ քաղցրիկ,
 Որ այն վառ-վառ աստղերը,—
 Որոնք իրանց պայծառ լուսով
 Զարդարում են եթերը,—
 Հարուստնեիրին են պատկանում,
 Կամ աշխարհիս մեծերին,—
 Չէ՛, ոսկին, իշխանությունը
 Այնտեղ ոչինչ չունին գին:

Շատ իշխան կա, որի աստղը
 Հաղիվ-հաղ պսպղում է:

Աղբատ էլ կա, որի աստղը
Գոհարի սկես փայլում է:
Ինչ մարդ այստեղ դարդարած է
Առաքինի գործերով,
Նորա աստղն էլ միշտ վառած է
Գեղեցիկ, սլաժառ լուսով:—

«Հայրի՛կ, ա՛խ տե՛ս, ալն գեղեցիկ
Մեծ աստղը թռավ յուր տեղից,
Թռավ ու հանգավ և մի սլաժառ
Գիծ թողեց յուր հոնից.
Ասա՛, հայրի՛կ, ալն ո՛ւմ աստղն էր,
Ափսո՛ս, ինչի՞ նա հանգավ.
Տե՛ս, երկնքի այն մի կողմը
Ինչպես հանկարծ մթնեցավ:»

«Հա՛, իմ որդի, հաղար ափսո՛ս,
Որ սլակասեց երկնքից
Այն վառ աստղը, որ գեղեցիկ
Լույս էր տալիս վերեկից,
Այս ըոպսին մի ազնիվ մարդ
Աստծուն տվեց յուր հոգին:
Մի ազնիվ մարդ, որ միշտ անկեղծ
Մտալել է յուր ազգին:»

«Մեղու Հայաստանի», 1867, № 3, 22—23:

Մարտի 7.—Պոլսի «Արևելյան թատրոնում» բեմադրվում է Մ. Սևտեֆճյանի «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգությունը Պետրոս Աղամյանի մասնակցությամբ (Վարդան Մամիկոնյան): Բեմադրությունն ավարտվելուց հետո ներկայացվում է մի տեսարան՝ նվիրված նալբանդանի հիշատակին. բեմում պատկերացվում է սիրիյան ձյունասպառ դաշտում մենավոր մի շիրիմ, որտեղից բարձրանում է նալբանդանի «ողին» և արտառանում «Աղատություն» բանաստեղծությունը: Այնուհետև, Մ. Սևտեֆճյանը մի ճառ է արտասանում ցարական միապետության դեմ:

«Ժամանակ», Պոլիս, 1867, մարտի 11:

«Քերթվածք հռչակվոր դեռսսան Պ. Հ. Աղամյանի և կենսագրություն», Վենետիկ, 1896, էջ ԾԹ:

Մարտի 11.—«Մասիս» թերթը, նշելով, որ «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգության բեմադրությունը (մարտի 7-ին) մեծ հաջողություն է գտել թատերասեր հասարակության կողմից, հայտնում է, թե այսօր (մարտի 11-ին), «բազմաթիվ ազդանոց խնդրանք» ներկայացումը կրկնվելու է «Ի հիշատակ պ Մ. Նալբանդանցի, որուն վրա այ նաև գեղեցիկ բանախոսություն մը և իր մեկ գեղեցիկ տաղերգությունը պիտի արտասանվին Գարագաշյան օրիորդներեն: Ամեն ջանը և սլատրաստություն ի գործ դրված ևն այս ազգային հանդեսն ամեն մասամբ կատարյալ ընելու համար»:

«Մասիս», 1867, № 787:

ՄԱՐՏԻ 16.—«Մասիսը», հայտնելով, որ «շարաթ գիշեր Ասիական խումբը խիստ գոհացուցիչ կերպով ներկայացուց Կ. Սետեֆճյանի հորինած «Վարդան Մամիկոնյան» ընտիր ողբերգությունը, խոստանում է Միքայել Նալբանդյանցի հիշատակին համար կատարված այս ազգային հանդեսին նկարագրությունը տալ առաջիկա շաբաթ օրվա բանասիրականում:

«Մասիս» (փոքրագիր), 1867, N 29:

Ապրիլի 4.—«Անձնանվեր ընկերության» անունից «Մասիս» խմբագրին ուղղած նամակում Ս. Շահանջյանը հայտնում է, թե Մ. Սետեֆճյանի «Վարդան Մամիկոնյան, փրկիչ հայրենյաց» ողբերգությունը երբորդ տեղում ներկայացվելու է ապրիլի 6-ին... Նորից Նալբանդյանի հիշատակին: Շնան,—ավելացնում է նամակագիրը,—ի հիշատակ Մ. Նալբանդյանցի հորինված ճառը վերստին պիտի առնենարան օրիորդ Ե. Գարագաշյան առաջին դերասանուհին, ըստ խնդրանաց բաղմամբիվ հասարակության: Այնուհետև նշվում է, թե ո՞րտեղ և ո՞ւմից կարելի է տոմսեր ձեռք բերել:

«Մասիս», 1867, N 25:

Ապրիլի 6.—«Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգության ներկայացումը տեղի չի ունենում:

Տե՛ս ապրիլի 8:

Նույն օրը.—Պոլսում տարածվում է Նալբանդյանի լուսանկարը՝ «Աղատություն» բանաստեղծության հետ: Այդ առթիվ «Մասիսը» հետևյալ «Յանուցում» է տնում. «Մոսկվայի «Հյուսիսափայլ» լրագրի նախկին խմբագիր հանգուցյալ Մ. Նալբանդյանցի լուսանկար պատկերը, որուն ներքև Աղատության վրա իր հորինած օղորակի երգը տեղաված է, երբե դուրս գնով կծախվի Մահմուտ փաշան Գալլոբի խանին քով, գրավաճառ Մ. Գեորգին և Քյուրբեի խանին գնացը՝ Կ. Շ. Գալվաֆյանին խանութները»:

«Մասիս», 1867, N 791:

• Ապրիլի 8.—«Մասիսը» ծանուցում է, որ «Վարդան Մամիկոնյան» ողբերգության բեմադրությունը, որ հետաձգվել էր «օգին ավրվելուն պատճառով», տեղի կունենա նույն օրվա (ապրիլի 8-ի) գիշերը:

Ըստ երևույթին, այդ օրը ևս ներկայացումը տեղի չի ունենում (հավանորեն արգելվելով). հետագա համարներում ներկայացման հաշվետվությունը չկա:

«Մասիս» (փոքրագիր), 1867, N 26:

Հուլիսի 1.—«Կիլիկիա» ամսագիրը Նալբանդյանի մասին գրում է. «Ինֆլիզի «Վառաճապան» անուն լրագրուն մեջ կկարդամք Միրայել Նալբանդյանցի մահը, բայց Նալբանդյանց չպիտի մեռնի հայոց համար. «Հյուսիսափայլերն» ողջ պիտի պահեն զանի, որոնց էջերը հաճախ լեցուցած էր. իր գործերը պիտի հիշատակվին, ու պիտի արձանագրեն գիշերը մեր պատմության ազգասիրաց ցանկին մեջ»:

«Կիլիկիա», 1867, N 1, 28:

Հուլիսի 8.—Ղուկաս Պալատաբաշյանը Մսեր Մսերյանին գրած նամակում խնդրում է նրա կարծիքը Նալբանդյանի մասին, ավելացնելով, թե՛ «ոմանք նրան (Նալբանդյանին) բարձրացնում են մինչև երկինք, ուրիշներն իջեցնում են մինչև դժոխք, իրեն մի խոս-

նակիչ, անհավատ» երիտասարդի: Վերջում հայտնում է, թե Թիֆլիսից ուղարկել են Նալբանդյանի կենսագրությունը, որի մեջ նա «չարաշար դատապարտվում է»:

Մատենադարան, Մսերյանների արխիվ. թղթ. 205, վ. 1170

Հոկտեմբերի 15.—Մ. Նալբանդյանի մահվան առաջին տարեդարձի առթիվ Մ. Մամուրյանը գրում է «Մ. Նալբանդյանը—իր կենաց վերջին պարագաները» հոդվածը. «Ծուրջ աւարի մը առաջ, երբ ձայն ելաւ, թե Նալբանդյանց մեռել է, բոլոր այն հայերը, որ այս հանճարեղ և հայրենասեր անձը կճանչնին, խոր արտմոլյան մեջ ընկղմեցան և բազմազաւով, որ Նալբանդյանց զո՛ւն ընկած է զաղտնի դարանակալության մը, անեծք կարդացին անոր ըշնամիներուն դեմ և անհամբեր էին զեթ անոր կենսագրությունը կարդալով՝ մխիթարվիլ: Այս մխիթարությունը կսպասէին մեր ռուսաբնակ հայերուն կողմէն, որ աւելի մոտ և գրեթէ ականատես ըլլալով այս կանխաճառ մահվան, ավելի դուրսնալով անոր ունեին պետք եղած տեղեկությունները բազմ և զմեզ զո՛հ ընելու Բայրապետի, որ ասոնք անցան և տակաւին շտեմանք գրված մը, որ այս տիպի պաշտոնը կատարէ: Դամբանական լուրջուն մը կտիրէ Նալբանդյանցի կենաց վրա, ինչպես կտիրէ նույնպիսի անտարբերություն մը ստորոկ հայերու սրտերուն մեջ: Թեև այն կյանքը, այն անձնւմբը, արդունաւոր և աղմկալի կյանքը թե՛ հայ գրականության, թե՛ ազգային դաստիարակության և թե՛ ազգային համար քրտած մեծամեծ ծառայություններովը օգտավետ դասեր կրնա ընծայել մեզիս է՛հ, ստորոկ հայը իր գովասանությունը, դամբանական ճառերը, ներդրումները ամիրային, մեծատունին, աստիճանավորին համար կ'ողահէ, իսկ ճշմարտության և ազատության նահատակի մը համար արտուր մ'անգամ չունի... և որ աղետալին է, շատ տեղ իր սիրականին վրա լալու հրաման չունի...»

Որչափ երկաթը, նույնչափ ազգային վեհերությունը և իրավանք անդիտությունը փութացրին Նալբանդյանցի մահը, որ հայրենասեր հայության նախատիք մը և դատաւարության վճիռ մ'է:

Ան այժմ զո՛հ կըլլանք արժանահավատ անձի մը կողմէն մեր ստացած տեղեկությունները համառոտակի պատմել Նալբանդյանցի կենաց ու մահվան վերջին պարագաներու վրա, այն հույսը տաժևելով, որ Նալբանդյանցի արժեքը և արարքը ճանաչող հայրենասեր ազգային մը լուրջային կհավաքի անոր կենսագրությունը գրելու նյութերը՝ օրին մեկը հրատարակելու մտքը:

Սրդեն ամենուն հայտնի է, որ Մ. Նալբանդյանց իր հայրենի երկրին կտակալ գումար մը ձեռք ձգելու համար, իբրև փոխանորդ, Հնդկաստան ճանապարհորդած, Անգլիա անցած և անկից Պալմիրի ծովով [?] Փեթրոյուրի դարձած էր: Այս քաղցին մեջ երկուերիք ամիս Նախիջևանի [քաղաքապետի] Հայրապետյանցի հանձնարարությամբ, հալաղի վաճառական Գաֆաֆյանցի [խաֆաֆյանի] տունը իբրև հյուր մնալեն ետև, ճամփա կենն Նախիջևան դառնալու, որպեսզի իր փոխանորդության համարը տա և կտակալ գումարեն մաս մը, ուլ հազար ռուբլի, ձեռք ձգելը ավելու: Նույն միջոցին իսկ մեկ կողմէն Նախիջևանի ոստիկանությունը (թերևս վեղարի մը զորմամբ) կասկածելով, թե Նալբանդյանց գաղտնի նամակագրությունն ինչ կոչոյի «Վոլոկի» («Զանգակ») օրագրին խմբագիր Հեքցենի հետ, և թե հատուկ տեսությունների անցքն է, մյուս կողմէն՝ լոնտոնի ռուս դեսպանը Նալբանդյանցի ընթացքին վրա իր կառավարության ղանադան տեղեկություններ տված ըլլալով, Նալբանդյանցը ամբաստանության ներքև կծգնէ: Ուստի Նախիջևան հեռագրով խմաց կտան, որ Նալբանդյանցը բռնվի Սակայն հայրենասեր պառանդին արդեն իր բնականացը ծոցը հասած, մինչդեռ անոնց խնդրության մասնակից կըլ-

լար, ուստիկանության կողմեն պաշտոնատար մը կներկայանա և կհրավիրե զինքը կառք մտնել: Նալբանդյանց անվրդով և իր սովորական զեմքով հրավերը կընդունի, իր հրաձեշոյ կուտա սիրական ընտանիքին և բարեկամներուն, որոնք այս անակնկալ ուղեւորութենէն բան չէին հասկնար և պաշտոնակալին հետ մահապարտներու սէ կառք կըմտնէ և ճամփա կելնէ դեպի Փեթրպուրկ: Կառավարության կողմեն թե՛ Նալբանդյանցի և թե՛ Գաֆաֆյանի տուներուն մէջ խուզարկութիւններ կըլլան. առաջինին մէջ բնավ թուղթ մը չեն գտներ. իսկ Գաֆաֆյան, որուն տան մէջ Նալբանդյանցի ուսուրացրութեամբ բանի մը նամակներ կըտնեն, կարգելիքի և ապա կարձակիքի, երբ կիմացվի, որ նա մինակ Հայրապետացի հրամանով Նալբանդյանցը իր տունը ընդունելու էր, և անոր հետ սերտ հարաբերութիւն չունի: Նալբանդյանցը ինչպէս կըգտնուի և ի՞նչ հանցանքով կդատապարտվի՝ մեզի անհայտ է, ինչպէս որ անհայտ են միշտ ազատութեան անհաշտ թըշնամիներուն գործերը, որ մովսին մէջ կկատարվին:

...Բնութիւնը Նալբանդյանցի վառվռուն, աշխույժ և զորավոր հոգի, ալլ տկար կազմվածք մը տվեր էր: Արդեն թորի հիվանդութեան ենթակա ըլլալուն առողջապահիկ դրութեան մը կարոտ էր, որպէսզի իր տկարութիւնը շտապօրէն, սակայն Փեթրպուրկի օդը վնասակար ներգործութիւն մը կունենա իր վրա և երեք տարի այնտեղ լնջաւ և հիվանդոտ կյանք մը կվարէ: Ի վերջո, կառավարութենէն հրաման կխնդրէ իր հայրենիքը վերադառնալու: Կառավարութիւնը հանձն կառնու, որ Նալբանդյանց բանտը փոխէ, և Նախիջևանը ի բաց թողով, քանի մը բազար կտորչէ, սրունցմէ մեկն ալ վերջա գետին վրա Բամիլինն էր: Նալբանդյանց Բամիլին կընտրէ [?] և միշտ ուստիկանով այնտեղ կփոխադրվի: Վեց ամիս կմնա այնտեղ և իր վիճակին դառնութիւնը հիվանդութեան ճարակ տալով, կըզգա, որ վախճանը մոտալուտ է: Հայրենատենչ պատանին իբր վերջին կտակ արտաքին գործոց պաշտօնէին խնդրագիր մը կուղղէ և կխնդրէ, որ իր մարմինը Նախիջևան փոխադրվի: Նալբանդյանց կմեռնի իր ընտանիքին, սիրակներէն հետու, և կառավարութիւնը անոր կտակը ի գործ դնել կհրամայէ: Նախիջևանի հայերը, մահավանդ Հայրապետացե՛ր՝ երեք-չորս հազար հոգի՝ կպատրաստվին Նալբանդյանցի մարմինը փոխադրելու և մեծ հանդեսով դազազը դիմավորելու կերթան: Նշանակութեան արժանի կետը այն է, որ ճամփան շշուկ մը կելնէ, թէ Նալբանդյանց թունավորված է: Իսկույն դադար կբանան այն հայերը, որ կարծես թէ Նալբանդյանցի, թէ անկենդան մարմնույն ներկայութեամբ նոր շունչ ու արիւթիւն կառնուն և անոր մահաշուք զեմքը նայելէն ետեւ կողոցեն և Նախիջևանի մոտերը Սուրբ Նշան [Սուրբ Խաչ] վանքին եկեղեցիւնը դրանը ձախ կողմը կթաղեն, որուն աջ կողմն է Ալամդարյան ազգասեր վարդապետին յոյակապ շիրիմը:

Նալբանդյանցի մարմնույն գերեզմանին վրա տակավին քար մը չկա... սակայն հոգիւն խորանին առջև ամեն հալու սիրտ իր խունկը պիտի վառէ միշտ:

«Սարիկ», 1867, № 145, 661—662:

Հոկտեմբերի 20.—Բ. Մսերյանը Ղ. Պալատապարտանին ուղղած պատասխան-նամակում գրում է, թէ դուք էլ Նալբանդյանին դատապարտելով կդատապարտեիք, եթէ իմանայիք նրա «վնասակար» գործերից մի-երկուսը: Վերջում, մոլի սեպտեմբերին, 20-նոյեմբերին ձայնակցելով, ցինիկորեն հայտարարում է, թէ Նալբանդյանը «արդար» հատուցումն ստացավ:

Մատենադարան, Մանրանքներ արխիվ, Թղթ. 207, վ. 1985:

նոյեմբերի 25.—Նալբանդյանի քաղաքական հակառակորդները, ցարիզմի վարձկան սեակցիոներները, ձգտելով թուլացնել Նալբանդյանի մահվան առթիվ ժողովրդի ամենալայն խավերում առաջացած խոր հուզմունքը, պարսավազրեր են տարածում Նալբանդյանի մասին: Դրանցից մեկը՝ դրված անսանձ աստիճանում ու թույնով, տպագրվում է Նալբանդյանի կողմից մեղակացված թուրքական կառավարության լրտեսի՝ Ղուկաս Պալտադարյանի «Արշալույս Արարատյան» թերթում:

Վախենալով հասարակական կարծիքի դատաստանից, հաշվի առնելով արևմտահայության դեմոկրատական շրջաններում եղած խոր հարգանքը Նալբանդյանի հիշատակի հանդեպ, Պալտադարյանը ճիշդիտարար շքմեղ է ձևանում, հայտարարելով, թե ինքը հողվածը տպագրում է առանց իր կողմից սրել զատողություն ավելացնելու, «բոլոր ուրում, շատ հեռու գտնվելով այն երկրներեն, որոնք սեփական եղած են հանդուցելույն դործոցը, մեր դատողությունը կրնա սխալած ըլլալ», միաժամանակ շտապում է մեջ բերել «արժանահավատ և բարեսիրտ» մի անձնավորության՝ Մանր Մանրյանի մասնավոր նամակի այն սողերը, որով զառամյալ սեակցիոները հաստատում է. պարսավազրի հեղինակի կարծիքը Նալբանդյանի մասին: Պարսավազիրն ուղարկված է եղել Թիֆլիսից և հավանորեն գրված է Սարգիս Վ. Ջալալյանի ձեռքով: Պարսավազրի հեղինակը բացահայտ ու լիտի կերպով ժանաշառ ու արդար» է համարում ցարական կառավարության դատաստանը Նալբանդյանի նկատմամբ, և գոհունակություն է հայտնում Նալբանդյանի մահվան առթիվ, որը «կարճեց նրա ճանապարհը»:

«Արշալույս Արարատյան», 1867, № 819 և 820:

[1867]

Բաֆֆին իր «Սալբի» վեպը նվիրում է Մ. Նալբանդյանի հիշատակին. «Աման Մ. Նալբանդյանցի միշտ օրհնյալ հիշատակին խորին մեծաբանքով նվիր.—ինձ քաղցր էր այդ պաշտելի Տղամարդի հավիտենական հիշատակը հարգել իմ աշխատությանց երախայրիքն նորան ընծայելով: Թեպետ «Սալբի» հեղինակը չէ ունեցել պատվելի Հանգուցելու հետ խիստ մոտավոր ծանոթություն, բայց քանի կա և կապրի հայոց լեզուն և գրականությունը, Մ. Նալբանդյանցի անմահ հիշատակը միշտ կունենա յուր զգալի համակրությունը ամեն մի հայի սրտում մինչև դարերի վերջը»:

Բաֆֆի, Սալբի, ազգային վիպասանություն, հ. Ա, Վիեննա, 1911:

1868

Հունվարի 29.—Բաֆֆին, կարդալով Մ. Մամուրյանի՝ «Մ. Նալբանդյանց—իր կենաց վերջին պարագաները» հոդվածը («Մաղիկ», 1867, № 145), գրում է. «Այս հասվածը [հոդվածը] այնքան գոհացուցիչ չէր. ազգային այդ թանկագին Ձոհի ցավալի մահը նկարագրելու համար՝ հուշակավոր Հյուսիսի գրիչն պետք է և Ապովյանի վառված, կրակված սիրտը: Մի՞թե այդքան կարճ պետք է խոսել այն սղամարդի մասին, որ այնքան երկուր և սրտաշարժ ոճով խոսեցել է մեր ազգային պիտույքների մասին»:

Ա. Ավթանդիլյան, Պատկերներ Բաֆֆիի կյանքից, Ալեքսանդրապոլ, 1904, 86:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԻԱՆԴՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԸ

1. ՏՊԱԴՐՎԱԾ ԻՐ ԿՆԵԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐՈՎ

ա) Առանձին զբերով

1857

Թափառական հրեա, գործ ելծեն Սյու Ֆրանսիացու՝ հեղինակի «Փարիզյան գաղտնիքները» և այլ զրվածների, Միքայել Նալբանդյանցի աշխատություններով: Հատոր առաջին, Մոսկվա, 1857, 381 էջ: Հառաջաբան, էջ 1—XIV: Հիսուսյան, էջ 3—92:

1858

Մինին խոսք, մյուսին հարսն. զործ Միքայելի Նալբանդյանց: Մոսկվա, 1858, 96 էջ: Իմաստի ղը Շերեզ, Կլեմանս Ռոբերտի զործը, Միքայել Նալբանդյանցի աշխատությամբ: Մոսկվա, 1858, 50 էջ:

1861

Երկու տող, Փարիզ, սովազրություն Արամյան, 1861, 48 էջ:

1862

Երկրագործությունը որպես ուղիղ նախապահ, աշխատասիրեց Սիմեոն Մանիկյան, Փարիզ, սովազրություն Արամյանի, 1862:

բ) Պարբերական մամուլով

1851

Ժամանակ: «Արարատ», № 20, էջ 307—309:

Մի՛ այլ յատեղիս լուսանաճախս Ռաբիա սիգաացի: էջ 419—420:

«Արարատ». № 27,

Հիմարաց՝ ուսման վրա ունեցած կարծիքը:

«Արարատ», № 32, էջ 509—510:

Հեռիումն յիմարական կարծեաց, զոր անմիտ ունին ի վերայ ուսման:

«Արարատ», № 33, էջ 519—520:

1857

О новом журнале на армянском языке (письмо к редактору). «Молва», 1857, № 26, էջ 311—313.

1858

Կրիտիկա. «Հանդես նոր հայախոսության», գործ Ստեփանոս վարդապետի նազարյանց. Ա. հատոր, Մոսկվա, 1857: «Հյուսիսափայլ», I, էջ 71—80:

Գետունի դր Շեքեռզ, Կլեմանս Ռոբերտի զործը, թարգմանություն, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», II, էջ 81—130:

Վայր ընկնող աստղեր, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», II, էջ 130—133:

Մահաշուգակ, Գեորգ Գեղամյանի մահվան ատիվ: «Հյուսիսափայլ», II, էջ 143—154:

[Գամբրանական հատ]: «Հյուսիսափայլ», II, էջ 156—158:

Աղբատ կին, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», III, էջ 186—188:

Հա, մարդու հայրենիք, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», III, էջ 188—190:

Աշխարհի կազմածը և հորա հրաշքները: «Հյուսիսափայլ», III, էջ 190—216:

Պրոպեդեյա Րոսի. Լուդովիկոս Դելատրի պատմությունը (թարգմանություն): «Հյուսիսափայլ», IV, էջ 250—263:

Լուսին, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», IV, էջ 264:

Նամակ առ հրատարակողը: «Հյուսիսափայլ», IV, էջ 331—337:

Հիշատակարան Կոմս էմմանուելի օրագրության ընթերցից: «Հյուսիսափայլ», IV, էջ 338—344. V, էջ 376—386. VI, էջ 496—507. VII, էջ 76—86. VIII, էջ 137—167. IX, էջ 242—248. X, էջ 335—353:

Առօրյա աշխարհ, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», V, էջ 374—375:

Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյան: «Հյուսիսափայլ», V, էջ 399—416. VI, էջ 456—485. XI, էջ 416—427:

Կրիտիկա. Ժողովրդական լեզվով թարգմանված և տպված Ռուրիկզոնի պատմությունը Գամառ-Քաթիպաչի աշխատությունով, Ս.-Պետերբուրգ, 1857: «Հյուսիսափայլ», V, էջ 417—420:

Նամակ առ հրատարակողը, Սերովրե Խաչատուրյան Շահրեզ ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», VII, էջ 72—76:

Առաջարկություն, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», IX, էջ 186—188:

Թի, ինչպես և Լեհրագունդի ներքին կազմակերպությունը. Ն ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», IX, էջ 225—241:

Նկատողություն: «Հյուսիսափայլ», X, էջ 298—311:

Նրազ: Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», XI, էջ 412—415:

Նամակ առ հրատարակողը: «Հյուսիսափայլ», XI, էջ 428—438:

Թալիսմաններ, Ֆարր դժիվիեի: «Հյուսիսափայլ», XII, էջ 439—505:

1859 *

Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերթերից (շարունակություն. ըս-
կիզբը տե՛ս 1858 թ.): «Հյուսիսափայլ», I, էջ 66—79. II, էջ 148—166. VIII,
էջ 647—659. IX, էջ 725—750. XI, էջ 907—918:

Մահացուցակ Աբրահամ Պողոսյանց փաստաբանի [?]: «Հյուսիսափայլ», I,
էջ 80—81:

Ազգային ժառանգություն: «Հյուսիսափայլ», V, էջ 379—384: ~

Մեռելահարցով: «Հյուսիսափայլ», VIII, էջ 581—629. IX, էջ 665—708. X,
էջ 753—771:

Նամակագրություն, Մատուր Պողոսյանց և Մարտիրոս Սառաֆյանց ստորագրու-
թյամբ: «Հյուսիսափայլ», X, էջ 808—821:

Նամակներ, Մարտիրոս Սառաֆյանց և Աղուֆ Բումենթալ ստորագրությամբ:
«Հյուսիսափայլ», XI, էջ 902—906:

Նամակ առ հրատարակողը, արտաստություն «Հյուսիսափայլի» 1858 թ. XI-ից:
«Արևմուտք», 1859, № 11, էջ 82—85. № 12, էջ 90—92:

Առաջաբան «Թափառական հրաշխի», արտաստություն: «Արևմուտք», 1859,
№ 21, էջ 161—163. № 22, էջ 169—172:

1860

Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերթերից (շարունակություն. ըս-
կիզբը տե՛ս 1858 և 1859 թթ.): «Հյուսիսափայլ», V, էջ 378—396. VI, էջ 462—486:

Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերթերից. մի հատված, արտա-
տված «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. 11-րդ ամսատետրակից: «Մեղու», № 86,
էջ 14—15:

Մանկության օրեր, Կոմս Էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», VII,

էջ 22—23:

Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերթերից, հատվածներ «Հյու-
սիսափայլի» 1860 թ. 5-րդ ամսատետրակից: «Մեղու», 1860, № 101, էջ 130—135:

Մանկության օրեր, արտաստություն «Հյուսիսափայլի» 1860 թ. 7-րդ ամսատետ-
րակից: «Մեղու», № 107, էջ 183:

Նամակ Կոմս Էմմանուելին, Սարգիս Տեր-Միքայելյան վարչաժյանց ստորագրու-
թյամբ: «Հյուսիսափայլ», XI, էջ 384—396:

Ազատություն, արտաստություն «Հյուսիսափայլի», 1859 թ. 9-րդ ամսատետրակից:
«Մեղու», 1860, № 109, էջ 198—199:

* Ենթադրվում է, որ 1859 թ. «Հյուսիսափայլում» Գ. Յ. Պախալյան ստորագրու-
թյամբ տպագրված ներքոհիշյալ գործերը նույնպես Մ. Նալբանդյանինն են.

ա. Անթառ: Վիշապ. Թարգմ. Օ. Սենկովսկուց: «Հյուսիսափայլ», 1859, № 1,
էջ 15—41:

բ. Մի զարմանալի պատմություն. Կարլոս լատենիեուրդի տեսիլը: Նույն տե-
սում, էջ 60—65:

գ. Գրիմյան առակ «Մունեշիմ բալի»: Նույն տեղում, № 5, էջ 337—360 (լրացում
խմբ.):

Ոչական, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Մեղու», 1860, № 117, էջ 259—260:

Հրաչափառ խայտառակություն, Ս. Շահրեզ ստորագրությամբ: «Մեղու», 1860, № 118, էջ 269—270:

Նամակ «Մեղվի» խմբագրին: «Մեղու», 1860, № 119, էջ 273—276:

1861

Երկու տող, հատվածներ. արտատպություն համանուն գրքույկից: «Մեղու», 1861, № 133, 135—136:

Նամակ Կոմս էմմանուելին, Ա. Ա. Ն... ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», IX, էջ 221—225:

Հոռմեական նամակ, Ալֆոնզո Ռաբիի ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», X, էջ 301—330:

Խալացի աղջկա երգ 1859 թվականից, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», XI, էջ 400—402:

Ազգային բառուն Պոլսի մեջ: «Մեղու», 1861, № 147, էջ 225—228:

Խալացի աղջիկ, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ, արտատպություն «Հյուսիսափայլի» 1861 թ. 11-րդ ամսատետրակից: «Մեղու», 1861, № 147, էջ 228—229:

Ապոլոնին, Կոմս էմմանուել ստորագրությամբ: «Մեղու», 1861, № 148, էջ 236:

1862

Հայտարարություն, Հայաստանի բարոեղի տպագրության մասին: «Հյուսիսափայլ», V, էջ 235—240:

Հայտարարություն, Հայաստանի բարոեղի տպագրության մասին, արտատպություն «Հյուսիսափայլից»: «Մեղու», 1862, № 170, էջ 177—178:

1863

Երկու տողից հատվածներ: Հիշատակաբան Կոմս էմմանուելի օրագրության բեր-բերից հատվածներ: Ազատություն: Արտատպություն «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. 9-րդ ամսատետրակից: «Նյույարսեր», 1863, № 35, էջ 292—293:

1864

Ազգային թշնամություն. Ստ. Նազարյանց ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», III, էջ 158—173:

Ուղերձ առ Մեխոսեչյան ի Կոստանդնուպոլիս, Փառախոտ Յուլսկյանց ստորագրությամբ: «Հյուսիսափայլ», IV, էջ 255:

Ազգային թշնամություն, արտատպություն: «Արշալույս Աբաբալան», 1864, № 767—769:

Կառույց մը պլավգովսիաբանություն: «Մեղու», 1864, գեկտեմբերի 5 (լրացում)

1865

Նամակ առ խմբագիրը.— Հայտարարություն, Հայաստանի քարտեզի հրատարակության գործը շարունակելն անհնարին լինելու մասին: «Մեղու Հայաստանի», 1865, № 25, էջ 196—197:

2. ՀԵՏՄԱՀՈՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա. Ն Ա Խ Ա Ս Ո Վ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Շ Ի Զ Ա Ն

ա) Առանձին գրեթով, ժողովածուներով և այլուր՝ առաջին անգամ տպագրված երկերը

1868

Ղազա՝ Փարպեցու գրած թուղթը, մեղադրություն ստախոս արեղաներին. թարգմանություն և բացատրությունը Մ. Նալբանդյանց: Մ. Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությունը: Տպագրություն Մ. Տեր-Գրիգորյանց, Ս.-Պետերբուրգ, 1868: Այդ գրքում տպագրված են՝ նամակներ. Ղ. Նալբանդյանին՝ 1863 թ. ապրիլի 8, 1863 թ. ապրիլի 12 և 1863 թ. ապրիլի 14, Ք. Տ.-ին՝ 1865 թ. դեկտեմբերի 15, անհայտ անձնավորության՝ 1866 թ. Կամիշին:

Մամիկոնյան մեծ վահանի պատասխանը.— Հիշենք.— Գաբնամամուտ: «Քնար հայկական», 1868, էջ 200—205:

1897

Առաջին անգամ տպագրվում են Նալբանդյանի հետևյալ նամակները. Ս. Գ. Սուլ-թանահին՝ 1856 թ. մարտի 21, Գ. Սալթիկյանին՝ 1856 թ. ապրիլի 19, 1857 թ. մայիսի 29, 1857 թ. հունիսի 1, 1858 թ. սեպտեմբերի 1, 1859 թ. մարտի 16, 1859 թ. մարտի 31, 1859 թ. հոկտեմբերի 27, 1859 թ. նոյեմբերի 18, Աթանազիսին (?)՝ 1865 թ. մարտի 22: Ընդունելություն Ալվադի կոնդակին (?):

Ե. Շահադիզ, Միխայիլ Ղազարյան Նալբանդյանց, Մոսկվա, 1897:

1903

Միխայիլ Նալբանդյանցի երկերը, հատոր առաջին: Ռոստով Դոնի վերա, 1903, 25+62+416 էջ:

Բովանդակություն:— Կենսագրական անսուրյուն:— Բանաստեղծություններ:— Աղբառ կոն:— Լուսին:— Առօրյա աշխարհ:— Առաջարկություն:— Երազ:— Մանկության օրեր:— Իտալացի աղջկա երգ 1859 թվականից:— Ժան Ժակ Ռուսսոյի հիշատակին:— Հենրիկոս Թովմաս Բորլի հիշատակին:— Սուրբ Մեսրոպի տոնին:— Կնդուկ պաշտի և նորա Սանչոյի մկրտությունը:— Վազդդ ջրին:— Մտածություններ:— ա) Անցան օրերս տիրությունով, շտեպ մի բարեկամ: Բ) Ա՛խ, փոքրոգի մարդ հողածին, ա՛խ, խաղալիք կրքերի, Կ) Պատուհանում նստած միայն դմայում է իմ հոգին:— Բանաստեղծ:— Հույս:— Օտարի գերեզմանի վերա:— Վեցերորդը՝ մի՛ շնար:— Օշական:— Ժշմարտություն:— Ուսանող և մեծատուն:— Մտածություն:— Չերքեզի երգը:— Մուսայից մուսային:— Գարնան մուտ:— Կյանք:— Մի այլ յաստեղս...— Հիմարաց՝ ուսման վրա ունեցած կարծիքը:— Ժամանակ:— Ապոլոնին:— Տեսիլ (?)!— Վայր ընկնող աստղեր:— Մեծ վահանի պատասխանը:— Ո՛հ, լուկ երազ էր:— Մեծ մայր:— Ազատի աստված:— Արձակ գրվածներ:— Մի-ռեկահարցուկ:— Հիշատակարաններ (Ա.—ԺՂ ղյուխ):

1904

Աղցմի՛ք, Ե. Շահազիզի «Խորեն արք. Գալֆայան և Նալբանդյանի «Աղցմիքը» գրքի հավելվածում, Թիֆլիս, 1904:

1906

Միֆայել Նալբանդյանցի Լեկերը, հատուր երկրորդ: Ռոստով Դոնի վերա, 1906, 581

էջ:

Ռովանդակություն:—Հիսուսյանը:—Թափառական հրեայի հառաջարանը:— Կրիտիկա «Հանդես նոր հայախոսության»:—Կրիտիկա «Ռուրիկոնի» թարգմանության:—Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանը:—Նամակ:—Նամակ առ հրատարակողը:—Նկատողությունը:—Երկու տող:—Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ:—Ղազար Փարպեցու թուղթը:—Երկու խոսք, թե ինչպես է մեր հայացքը մի օրագրի պաշտոնակատարության մասին:—Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի»:—Ասվում է լավելու համար:—Երկրորդ հատված [Ներածություն աշխարհարարի բերականության]:—Մահացուցակ և Դամբանական Դեորզ Նաղարյան Դեղամյանցի մահվան առթիվ:—Ղազար Փարպեցու թղթի բացատրությունը:

բ) Պարբերական մամուլում

1871

Նկատողություն (Վարդան վարդապետի «Հավաքումն պատմության» ժամանակագրության առթիվ): «Երկրագունդ», 1871, № 1, էջ 5—8. № 2, էջ 19—23:

Նկատողություն («Նկարագիր մխիթնեռական երեսնամյա ընթացից ի Տաճկաստան և տարաբախտություն հայ ժողովրդյան» հոդվածի առթիվ, տպագրված «Մեղվում» 1862—1864 թթ.): «Երկրագունդ», 1871, № 3, էջ 39—43:

Նամակ Հարություն Ավանյանին՝ 1860 թ. դեկտեմբերի 30: «Մեղուն», 1871, № 54:

Մինին խոսք, մյուսին հարց (մի հատված վիպակի առաջին գլխից): «Մեղուն», 1871, № 56:

1874

Արևածք Աղամա (մի հատված, *** ստորագրությամբ): «Արևելյան մամուլ», 1874, № 9, էջ 382—384:

1878

Նկատողություն (Վարդան վարդապետի «Հավաքումն պատմության» ժամանակագրության առթիվ, այլ ձևագրից): «Փորձ», 1878, № 3, էջ 247—259:

1881

Սատանայի պաշտոնական մեծ հանդեսը (ստորագրված՝ Կոմս Էմմանուել): «Փորձ», 1881, № 5—6, էջ 156—198:

1888

Ժան Ժակ Ռուստյի հիշատակին (անստորագիր): «Արաբս», 1888, գիրք Է, էջ 18:

1 8 8 9

- Նամակ Ս. Գ. Սուրբանշահին, 1856 թ. մարտի 21: «Արաբ», 1889, գիրք Ա., էջ 181—183:
- Ասվում է լավում համար: «Արաբ», 1889, գիրք Բ., էջ 79—89:
- Վազոդ ջրին («***-ի բանաստեղծություններից» ընդհանուր վերնագրով: Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ., 1889, էջ 11:
- Մտածություններ. ա) Անցան օրերս ասորությունով՝ շատա մի բարեկամ... բ) Ա՛խ, փոքրդի մարդ հողածին, ա՛խ, խաղալիք կրքերի... գ) Պատուհանում նստած միայն գմայլում է իմ հոգին... «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ., 1889, էջ 12—14:
- Բանաստեղծ: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ., 1889, էջ 15:
- Հույս: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ., 1889, էջ 16:
- Ստաբի գերեզմանի վերա: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ., 1889, էջ 17—18:
- Վեյեհոդը՝ մի՛ շնար: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ., 1889, էջ 19:
- Երկու խոսք, քն ինչպես է մեր հայացք մի օրագրի պաշտոնակատարության մասին: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ., 1889, էջ 260—271:
- [Հ. Կեոֆչանին հանձնած բանաստեղծությունների տետրի առաջաբանը], 1855, մայիսի 12, Մոսկվա: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Բ., 1889, էջ 272—275:

1 8 9 0

- Ճշմարտություն: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Գ., 1890, էջ 8—12:
- Ուսանող և մեծատուն: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Գ., 1890, էջ 8—12:
- Մտածություն («Գարնան վարդը ինձ պետք չէ...): «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Գ., 1890, էջ 15—16:
- Չերեկի երգ (Պուշկինից): «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Գ., 1890, էջ 17:
- Մուսայից մուսային: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Գ., 1890, էջ 18—21:
- Գարնան մուտ: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Գ., 1890, էջ 22—23:
- Կյանք: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Գ., 1890, էջ 24—26:
- Կրիսիկա «Սոս և վարդիբեր», վեպ Պերմ Պոռչանցի [հատված]: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք Գ., 1890, էջ 322—352:

1 8 9 2

Ազգային բառոն Պոլսի մեջ: «Արձագանք», 1892, № 49: Ստորագրություն՝ Մ. Ն., խմբագրության հետևյալ ծանոթություններ. «Այսպիսի ժամանակ մենք նպատակա-հարմար ենք դատում հիշեցնել մեր անմահ հրապարակախոսի կարծիքը լատերոնի նշա-

նակության ժամին, որ նա դրել էր 1861 թվին, մի խոսք, որ գուցե սթափեցնե մեր թատրոնական գործիչներին»:

Նամակ Գրիգոր Նալբանդյանին, 1866, փետրվարի 8: «Նոր-դար», 1892, № 96, էջ 3: Նաև՝ «Լուսա», 1904, № 5, էջ 74—76:

1 8 9 4

Նամակ Ընկերոջը (?), 1865 (?): «Իսկափար», 1894, № 2, էջ 156:

1 8 9 5

Ժան Ժակ Թուսսոյի հիշատակին: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք 2., 1895, էջ 242—243:

Հենրիկոս Բովմաս Բոֆլի հիշատակին: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք 2., 1895, էջ 244—246:

Սուրբ Մեսրոպի առեին: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք 2., 1895, էջ 247—248:

Կնդուկ Պոչատի և ճորա Սանչոյի մկրտությունը: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք 2., 1895, էջ 249—250:

Յաղագս հայկական դպրութեան հառ: «Հանդես գրականական և պատմական», գիրք 2., 1895, հավելված, էջ 3—64:

1 8 9 7

Նամակ Նիրեմ Ալլունյանցին՝ 1851 թ. սեպտեմբերի 5: «Լուսա», 1897, գիրք Բ., էջ 335—336:

1 9 0 0

Ներկու հատված աշխարհաբարի փրականության ներածությունից: «Լուսա», 1900, գիրք Ա., էջ 37—59:

Տեղի տան տխրություն... [հատված «Աղցմիբեց»]: «Տարազ», 1900, № 10, էջ 139—140:

1 9 0 1

Նամակ Գ. Սարիկյանին՝ 1859 թ. հոկտեմբերի 27: «Վտակ», գրական-լուսնապահան ժողովածու, Թիֆլիս, 1901, էջ 215—217: Նաև՝ «Տարազ», 1904, № 10, էջ 81: Թեոդիկ, «Ամենուն տարեցույցը», 1914, էջ 23—25:

1 9 0 2

Հեգելը և ճորա ժամանակը: «Լուսա», 1902, № 5, էջ 53—64. № 6, էջ 128—137. 1903, № 1, էջ 147—156:

Նամակ Դայանե Խաչատրյանին՝ 1866 թ. փետրվարի 11: «Տարազ», 1902, № 35, էջ 364:

1 9 0 3

Ասվում է լսվելու համար: «Լուսա», 1903, № 6, էջ 24—34:

1 9 0 4

- Աղջմիխ: «Լուսա», 1904, № 1, հավելվածում, էջ ա—ի. № 2, էջ 259;
 Մտածություն («Գարնան վարդը ինձ պետք չէ...»), ստորագրված՝ Մ. Ն.:
 «Լուսա», 1904, № 3, էջ 146—147;
 Լույսովիլյա Նապոլեոն Բոնապարտե (Բարգմանություն «Սովրեմեննիկից»): «Լուսա», 1904, № 3, էջ 122—127;
 Նամակ Գրիգոր Նալբանդյանին՝ 1866 թ. փետրվարի 8: «Լուսա», 1904, № 5, էջ 74—76;
 [Հատված Է. Թ. Բոֆի «Անգլիայի ֆադաֆակերության պատմության» առաջին հատորի 11-րդ գլխից. քարգմանություն]: «Լուսա», 1904, № 5, էջ 64—66;
 [Կալյակ]՝: «Բանբեր գրականության և արվեստի», դիրք Բ, Ս. Պետերբուրգ, 1904, էջ 205—217:

1 9 0 5

- Նամակներ տիրացու Սարգսին՝ 1846 թ. փետրվարի 5 և 1846 թ. մարտի 5: «Լուսա», 1905, № 1, էջ 79—82:

1 9 1 3

- Նամակ Հովհաննես Խաչկյանին՝ 1861 թ. հունիսի 12(24): «Լուսա» շաբաթաթերթ, 1913, № 15—16, էջ 5—6:

1 9 1 4

- Նամակ Կարապետ Հալապետյանին՝ 1860 թ. ապրիլի 30: «Լուսա» շաբաթաթերթ, 1914, № 23, էջ 4—6. № 24, էջ 2—4:

Բ. Ս Ո Վ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Շ Ր Զ Ա Ն

- ա) Առանձին գրվերով, ժողովածուներով և այլուր՝ առաջին անգամ տպագրված երկերը

1 9 3 0

- Եկրագործությունը որպես ուղիղ նամակադրո: Երևան, Պետհրատ, 1930, 112 էջ:

1 9 3 2

- Դիվան Միֆայել Նալբանդյանի, [կազմեց և ծանոթագրեց] Երվանդ Շահազիզ Երևան, 1932, 390 էջ:

Թովանդակություն՝ Հնագույն նամակներ և այլ թղթեր:—Նամակներ Գրիգոր Կարապետյան Սայթիկյանին:— 1860 թվականին գրված նամակներ և այլ թղթեր:—Հնդկաստանի ուղեգրության և հնդկական կտակներին վերաբերյալ պաշտոնական թղթեր և նա-

* Գրականագետ է. Զրբաշյանը պարզել է, որ «Կալյակը» Մ. Նալբանդյանի ստեղծագործությունը չէ և թյուրիմացաբար է վերագրվել նրան: Այդ պոեմի հեղինակը Գարիբեկ Պատիկանյանն է (տե՛ս «Գրական թերթ», 1955, № 26) Ման. Խմբ.:

մականեր:— Բանտից գրված նամակներ [Հանված «նորքի» 1923, 1924 և 1925 թթ. զբոսը]:— Բանտից գրված մի թուղթ և այլ նամակներ:— Կամիշիներից գրված նամակներ:— Հավելված:

1 9 3 5

Անտիպ Երկեր, խմբագրություն և կոմենտարներ Ա. Հովհաննիսյանի: Երևան— Մոսկովա, Պետհրատ, 1935, 796 էջ:

Բովանդակություն՝ Առաջարան:— Ну, хорошо!— Նամակներ Այվադոփսկու վարդապետարանի մասին:— Об изучении армянского языка в Европе и научном значении армянской литературы (Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը եվրոպայում և հայ գրականության դիտական նշանակությունը):— Армяно-грегорианская община в Константинополе (Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը):— Сенатские наказания (Սենատական ցուցմունքներ):— Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի»:— Մոցատների նկատողություններ:— Բերդի Հիշատակարանը:— Անցած օրերի...— Հրամշու:— Մոսկովայի համալսարանի ոսկոտրին, 1854 թ. սեպտեմբերի 2-ի դիմումը:— Նամակ Հովհ. և Խաչ. Կաղարչաններին, 1854, հոկտեմբերի 19:— Բերդի պարետին, 1864, փետրվարի 5:— Շանորագրություններ:— Կոմենտարներ:— Հավելված:— Անվանական բառարան:— Անվանացանկ:

1 8 3 8

Իմում Ն. Մ. Մեզնցովին՝ 1865 թ. հունիսի 1: «Գրական ժառանգություն», առաջին գիրք, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1938, էջ 57—58:

1 9 3 9

I. Երկու տող: II. Ազգային քվառություն: Խմբ. Հ. Մելիքյանի, կոմենտարներ Ա. Մակարյանի, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1939, 86 էջ:

1 9 4 0

Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր երրորդ, տեքստը պատրաստեցին Հ. Սերբուշյան, Ն. Մուրադյան, Ե. Հովհաննիսյան: Խմբագրությամբ Հ. Մելիքյանի, Խ. Սարգսյանի, Հ. Մկրտչյանի: Երևան, Արմֆանի հրատ., 1940, 552 էջ:

Բովանդակություն՝ Առաջարան:— Խմբագրության կողմից:— Երկու տող:— Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ:— Ազգային թշվառություն:— Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի»:— Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի» (հատված):— Նկատողություն:— Ղազար Փարպեցու թուղթը:— Հեգեղը և նորա ժամանակը:— Հատվածներ «Աշխարհաբարի քերականության ներածությունից»:— Սենատական ցուցմունքներ:— Հավելված:— Կոմենտարներ և ծանոթագրություններ:— Անվանական բառարան:— Անվանացանկ:

Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթեր», Ազգային վիպասանություն, պ. Պերճի Պոռչյանց, Թիֆլիս, 1860: Խմբ. Հ. Մելիքյանի, կոմենտար Հ. Մկրտչյանի, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1940, 140 էջ:

1 9 4 1

Избранные сочинения, Редакция и предисловие Х. Саркисяна, Ереван, Армяниз, 1941, 365 стр.

Содержание: От редактора.—Жизнь и общественно-литературная деятельность М. Налбандяна.—*Стихотворения:* Свобода (пер. В. Звягинцевой).—Дни детства (пер. В. Звягинцевой).—Дневник (отрывки) (пер. Л. Бектабекяна).—Заметки (пер. Л. Бектабекяна).—Национальный театр в Константинополе (пер. Л. Бектабекяна).—Несколько строк (пер. Л. Бектабекяна).—Земледелие как верный путь (пер. С. Шавердовой).—Гегель и его время (пер. Х. Саркисяна).—Критика «Сос и Вардистер» (пер. С. Шавердовой).—Отрывки из введения в «Грамматику ново-армянского языка» (пер. С. Шавердовой).—Примечания Н. Мурадяна.

Բանաստեղծություններ, կազմեց, խմբագրեց և առաջարանը դրեց Նշան Մուրադյանը: Երևան, Հայպետհրատ, ՀԿԵՄ ԿԿ կից մանկագրականության գրականության բաժին, 1941, 44 էջ:

Բովանդակություն՝ Առաջարան:—Մարգարե (Լեմոնաովից):—Չերբեղի երգ (Պուշկինից):—Բանաստեղծ (Պուշկինից):—Վայր ընկնող աստղեր (Բերանսկից):—Աղբատ կին (Բերանսկից):—Հայ մարդու հայրենիքը:—Վաղող ջրին:—Առօրյա աշխարհ:—Երազ (Հայենից):—Աղատություն:—Մանկության օրեր:—Հենրիկոս Թովմաս Բորի հիշատակին:—Ժ. Ժ. Ռուսոյի հիշատակին:

Ենդիր Մատրեոս Վեհապետյանին՝ 1848 թ. օգոստոսի 9: Սատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 1, Երևան, 1941, էջ 196—198:

Դիմում էջմիածնի Սինդոնին՝ 1853 թ. մայիսի 24: Սատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 1, Երևան, 1941, էջ 198—200:

Նամակ Մատրեոս Չուխանյանին՝ 1862 թ. հունվարի 20: Սատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», № 1, Երևան, 1941, էջ 200—201:

1945

Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր առաջին, տեքստը, կոմենտարները և ծանոթագրությունները Ն. Մուրադյանի. խմբագրությամբ Հ. Մելիքյանի, Խ. Սարգսյանի, Հ. Մկրտչյանի: Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1945, 554 էջ:

Բովանդակություն՝ Խմբագրության կողմից:—Բանաստեղծություններ, 1845—1850 թթ. ժամանակ:—Մի ալլ յաստեղա լուսաճաճանչա Ուրանիա սիգասոցի:—Հիմարաց ուսման վրա ունեցած կարծիքը:—Հերթում հիմարական կարծյաց:—1851—1855 թթ. Հառաջարան (նամակ Հ. Գեորգենյանին):—Չերբեղի երգ:—Կյանք:—Մուսայից մուսային:—Վաղող ջրին:—Ուսանող ու մեծատուն:—Մտածություն («Անցան օրես տխրություն...»):—Մարգարե:—Մտածություն (Ա՛խ. փոքրողի մարդ հոգածին...):—Պալեստինու ոստ:—Մտածություն («Պատուհանում նստած միայն...»):—Բանաստեղծ:—Ֆիզիկայի քննություն:—Օտարի զերեմանի վերա:—Աստված:—Վեճ:—Մտածություն («Գարնան վարդը ինձ պետք չէ»):—Հոգևոր:—Արքա:—Նվեր Ամիրյանի:—Վեցերորդը՝ մի շնար:—Հուլիս:—18 փետրվարի 1855:—Լսարան:—Գարնան մուտ:—Հիմարություն:—1856—1865:—Ну, хорошо!—Ո՛հ, սենյակ:—Անցած օրերի:—Վայր ընկնող աստղեր:—Աղբատ կին:—Հայ մարդու հայրենիքը:—Լուսին:—Առօրյա աշխարհ:—Առաջարկություն:—Երազ:—Ապոլոնին:—Իտալացի աղջկա երգ:—Մանկության օրեր:—Օղակա՛ն:—Ուղերձ:—Սուրբ Մկրտիկի տոնին:—Կեդուկ պոչատի և նորա Սանդիկ մկրտու:

թյունը:— Հենրիկոս Թովմաս Բորլի հիշատակին:— Ժ. Ժ. Խուստյի հիշատակին:— Մամիկոնյան մեծ Վահանի պատասխանը:— Հիշենք:— Կալպակ:— Աղջմիք:— Սատա-
նայի պաշտոնական մեծ հանդեսը:— Մեռելահարցուկ:— Հիշատակարան:— Կոմեմորա-
նեք և ծանոթագրություններ:— Անվանական բառարան:

1 9 4 7

Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր երկրորդ, տեքստը, կոմենտարները և ծա-
նոթագրությունները Ն. Մուրադյանի. խմբագրությամբ Զ. Մելիքյանի, Խ. Սարգսյանի,
Զ. Մկրտչյանի Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1947, 464 էջ:

Բովանդակություն՝ Առաջաբան:— Յաղագս հայկական մատենագրության:— Հա-
ռաշարան թատերական հրաշխյա:— Հիսուսյանը:— Կրիտիկա ճշանդես նոր հայախո-
սություն:— Դեորդ Գեղամյան:— Դամբանական ճառ:— Աշխարհի կազմածը և նորա
հրաշքները:— Նամակ առ հրատարակողը:— Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանը:—
Կրիտիկա:— Նամակ առ հրատարակողը:— Թե ինչպես է երկրագունդի ներքին կազմա-
կերպությունը:— Նկատողությունը:— Նամակ առ հրատարակողը:— Ազգային ժառանգու-
թյունը:— Նամակ հրատարակողին:— Նամակ հրատարակողին:— Նամակ հրատարակո-
ղին:— Նամակ հրատարակողին:— Հրաշափառ խոյատառություն:— Նամակ Կոմս էմմա-
նուելին:— Նամակ «Մեղվի» խմբագրին:— Ազգային թատրոն Պոլսի մեջ:— Նամակներ
Ալվազովսկու վարդապետարանի մասին:— Об изучении армянского языка в Европе
и научном значении армянской литературы (Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը
Եվրոպայում և հայ գրականության գիտական նշանակությունը).— Армяно-гре-
gorианская община в Константинополе (Պոլսահայ լուսավորչական համայնք):—
Նամակ Կոմս էմմանուելին:— Հոռնական նամակ:— Հայտարարություն:— Երկու խոսք:—
Ասվում է լավելու համար:— Կոմեմորաներ և ծանոթագրություններ:— Անճնանունների բա-
ռարան:

1 9 4 9

Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր չորրորդ, տեքստը և ծանոթագրությունները
պատրաստեց Ա. Ինճիկյանը. խմբագրությամբ Զ. Մելիքյանի, Զ. Մկրտչյանի և Ռ. Հով-
հաննիսյանի Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1949, 420 էջ:

Բովանդակություն՝ Խմբագրության կողմից:— Նամակներ և պաշտոնական գրու-
թյուններ, 1846— 1866 թթ.: Մոցատետրի նկատողություններ:— Հնդկական կտակների
առթիվ գրադրությունների ցանկը:— Ձեռնադիր:— Դադտի բառարան:— Բերդի հի-
շատակարանը:— Յրազմենտներ՝ ա) Միենին՝ խոսք, մյուսին՝ հարսն, բ) Անցած օրե-
րի..., գ) Հրաժեշտ, դ) Մի հատված Կոմս էմմանուելի «Հիշատակարանից», ե) Դրական
նոթեր, զ) Յրազմենտներ լեզվի մասին:— Նկատողություն:— Հավելված:— Մանրա-
գրություններ:— Անճնանունների բառարան:— Անվանացանկ:

1 9 5 1

Բանաստեղծություններ: Երևան, Հայպետհրատ, ՀՀԿԵՄ Կենտկոմին կից ման-
կապատանական գրականության բաժին, 1951, 35 էջ:

Բովանդակություն՝ Ազատություն:— Մանկություն:— Օրեր:— Առօրյա աշխարհ:— Հայ
մարդու հայրենիքը:— Վաղղ ջրին:— Մարգարե (Լերմոնտովից):— Վալր ընկնող ասու-
ղիք (Բերանժեից):— Աղբառ կին (Բերանժեից):

1 9 5 3

Ղևոնիկ Լեկեր: Կազմեցին և ծանոթագրեցին 2. Մելիքյան և Գ. Ստեփանյան. խմբագիր Մ. Մկրտչյան, Երևան, ՀԱՍՀ ԳԱ հրատ., 1953, 683 էջ:

Բովանդակություն՝ Ինստիտուտի կողմից:— Բանաստեղծություններ:— Աղատություն:— Հիմարաց ուսման վրա ունեցած կարծիքը:— Մարգարև:— Բանաստեղծ:— Վեպոդ ջրին:— Վեցերորդը՝ մի՛ շնար:— Վայր ընկնող աստղեր:— Աղբատ կին:— Ապոլոնին:— Հայ մարդու հայրենիքը:— Մանկության օրեր:— Սուրբ Մեսրոպի տոնին:— Ուղերձ:— Օշական:— Ժ. Ժ. Ռուսոյի հիշատակին:— Մամիկոնյան մեծ վահանի պատասխանը:— Կնդուկ պղատի և նորա Սանչոյի միջոցությունը:— Հիշենք:— Աղջմիք, նախահոր արկածները:— Արևալ: Մեռելահացոցուկ, Գեներալատություն և հրապարակախոսություն:— Հիշատակարան:— Հառաջբան «Բախառական հրեայի»:— Կրիտիկա «Հանդես նոր հայախոսության»:— Նկատողությունը:— Հրաշափառ խալտառակություն:— Նամակ «Մեղուի» խմբագրին:— Երկու տող:— Բղզային թատրոն Պոլսի մեջ:— Պոլսահայ լուսավորչական համայնքը:— Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ:— Երկու խոսք, թև ինչպես է մեր հայացքը մի օրպրի պաշտոնականատարության մասին:— Սովոր է լավելու համար:— Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի»:— Նկատողությունը:— Հեգելը և նորա ժամանակը:— Հատվածներ «Աշխարհաբարի բերականության» ներածությունից:— Նամակներ:— Ծանոթագրություններ:

1 9 5 4

Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ: Երևան, Հայպետհրատ, 1954, 112 էջ:

Երկու տող: Պամֆլետ: Երևան, Հայպետհրատ, 1954, 52 էջ:

«Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթերի»»: Երևան, Հայպետհրատ, 1954, 172 էջ:

Избранные философские и общественно-политические произведения. Вступительная статья и общая редакция А. Б. Хачатуряна. Институт философии АН СССР. Госполитиздат, 1954, 752 стр.

Содержание: Мирозерение М. Л. Налбандяна.—Речь об армянской словесности (пер. С. А. Гамалова).—Об армянской литературе (пер. С. А. Гамалова).—Критика... (пер. С. А. Гамалова).—О Хачатуре Абовяне (пер. С. А. Гамалова).—Замечания (пер. С. А. Гамалова).—Иезуиты (пер. С. А. Гамалова).—Мхитар Себастиан и мхитаристы (пер. С. А. Гамалова).—Вопрошенне мертвых (пер. С. А. Гамалова).—Стихотворения (пер. В. Звягинцевой): Дума. Свобода. Дни детства. Аполлону. Песня итальянской девушки. Обращение.—Письма издателю «Юсенайла» (пер. С. А. Гамалова): от 20 апреля 1858, от 11 октября 1858, от 4 (16) сентября 1859.—«Дневник» (пер. С. А. Гамалова).—Письмо редактору «Мегу» (пер. С. А. Гамалова).—Две строки (пер. С. А. Гамалова).—Константинопольский армянский национальный театр (пер. С. А. Гамалова).—Земледелие как верный путь (пер. А. Б. Хачатуряна).—Гегель и его время (пер. А. Б. Хачатуряна).—Критика «Сос и Вардигер» (пер. А. Б. Хачатуряна).—Грамматика нового армянского языка. Из введения (пер. А. Б. Хачатуряна).—Армяно-грегорианская община в Константинополе.—Национальное бедствие (пер. С. А. Гамалова).—Кое-что об Айвазовском (пер. С. А. Гамалова).—Одно замечание (пер. С. А. Гамалова).—Письма.—Приложения.—Примечания.—Указатель имен.

1 9 5 6

Մի ֆայլ նախանդամ: Վավերագրերի ժողովածու: Տեքստը պատրաստեցին, խմբագրեցին և ծանոթագրեցին Ա. Ինճիրկյանը և Գր. Հարությունյանը: Նրան, ՀՊՍՀ ԳԱ հրատ., 1956, 390 էջ:

Իովանդակություն:—1846 թ. մարտի 27. Նախանդանի գրաբար շարագրությունը—1847 թ. մայիսի 26. Նախանդանի բացատրադիրը նոր նախիջևանի հոգևոր կառավարությանը—1851 թ. սեպտեմբերի 15. Նախանդանի դիմումը նոր նախիջևանի հոգևոր կառավարությունը՝ իր բրուջ որդան ձեռնդան վկայական տալու մասին:—1854 թ. օգոստոսի 9. Նախանդանի դիմումը և. Լազարյանին՝ իր փաստաթղթերը վերագրածնելու մասին:—1860 г. октября 19. Диплом Налбандяна об учёной степени кандидата Санкт-Петербургского университета.—1862 г. декабря 13. Прощение Налбандяна о передаче брату nepодследственных его бумаж.—1863 г. февраля 12. Подписка Налбандяна об утверждении своих показаний.—1864 г. июня 1. Подписка Налбандяна об отсутствии подозрений на сенатора, судящего его дело. (Բովանդակության մեջ տրված են միայն նախանդանի գործերը):

1 9 6 7

Стихотворения. Перевод с армянского. Вступительная статья и примечания С. Дароняна. Составитель А. Аршаруни. М., «Худож. лит.», 1967, 112 стр.

Содержание: Микаэл Налбандян—поэт-революционер.—Наступление весны (пер. С. Шервинского).—Музе муз (пер. С. Шервинского).—Поэт (пер. С. Шервинского).—Думы: «О, малодушный человек...» (пер. В. Звягинцевой), «Сию безмолвен и один...» (пер. С. Шервинского), «Весенней розы мне не надо...» (пер. С. Шервинского).—На могиле чужого человека (пер. С. Шервинского).—Бегущей воде (пер. С. Шервинского).—Истина (пер. О. Ивинской).—Надежда (пер. О. Ивинской).—Жизнь (пер. С. Шервинского).—Арбат (пер. С. Шервинского).—Мнение глупцов об учении (пер. В. Баласана).—Шестая заповедь—не прелюбодействуй (пер. В. Баласана).—Минувшие дни (пер. С. Шервинского).—Родина армянина (пер. С. Шервинского).—Луна (пер. С. Шервинского).—Предложение (пер. С. Шервинского).—Свобода (пер. В. Звягинцевой).—Аполлону (пер. В. Звягинцевой).—Дни детства (пер. В. Звягинцевой).—Песня итальянской девушки (пер. В. Звягинцевой).—Ошакан (пер. С. Шервинского).—Обращение (пер. В. Звягинцевой).—Ответ великого Вагана Мамиконяна (пер. С. Шервинского).—Вспомняем (пер. С. Шервинского).—Крещение Кидук-Почата (пер. С. Шервинского).—В день празднования памяти святого Месропа (пер. С. Шервинского).—Примечания.

1 9 6 8

Сочинения в двух томах. Подготовка текста, предисловие и комментарии Х. С. Саркисяна. Под общей редакцией С. К. Дароняна. Институт литературы им. М. Абегиана АН Арм. ССР. Том I. Изд-во АН Арм. ССР, Ереван, 1968, 490 стр.

Содержание: От института.—Предисловие.—Поэзия: Свобода (пер. В. Звягинцевой). Мнение глупцов об учении (пер. В. Баласана). Жизнь (пер. С. Шер-

винского). Музе муз (пер. С. Шервинского). Бегущей воде (пер. С. Шервинского). Дума («О, малодушный человек...») (пер. В. Звягинцевой). Дума («Спужу безмолвен и один...») (пер. С. Шервинского). Поэт (пер. С. Шервинского). Экзамен по физике (пер. С. Шервинского). Арбат (пер. С. Шервинского). Посвящение Амиряну (пер. С. Шервинского). Шестая заповедь—не прелюбодействуй (пер. В. Баласана). Наступление весны (пер. С. Шервинского). Минувшие дни (пер. С. Шервинского). Родина армянина (пер. В. Баласана). Аполлону (пер. В. Баласана). Дни детства (пер. В. Звягинцевой). Песня итальянской девушки (пер. С. Шервинского). Ошакан (пер. С. Шервинского). Послание (пер. С. Шервинского). В день празднования памяти святого Месропа (пер. С. Шервинского). Крещение Кидук-Почата и его Санчо (пер. С. Шервинского). Ответ великого Ваана Мамиконяна (пер. С. Шервинского). Памяти Ж.-Ж. Руссо (пер. В. Баласана). Приключения праотца (из «Ахцмнк») (пер. В. Баласана).—*Проза*: Вопросение мертвых (пер. А. Талеосян).—*Критика и публицистика*: Слово об армянской письменности (пер. С. Гамалова). Письмо Арутюну Геокчянцу (пер. М. Геворкяна). О новом журнале на армянском языке. Предисловие к роману Э. Сю «Агасфер» (пер. А. Адамяна). Иезуиты (пер. А. Адамяна). Критика (пер. А. Адамяна). Мхитар Себастьян и мхитаристы (пер. А. Адамяна). Имеющий уши, да услышит! (пер. М. Геворкяна). Заметки (пер. Л. Бектабекяна). Дневник (пер. М. Геворкяна и Л. Бектабекяна).—Комментарии.

1 9 7 0

Сочинения в двух томах. Подготовка текста и комментарии Х. С. Саркисяна. Под общей редакцией С. К. Дароняна. Институт литературы им. Абеяна. Том II. Изд.-во АН Арм. ССР, Ереван, 1970, 474 стр.

Содержание: Критика и публицистика: Невообразимый скандал (пер. А. Адамяна). Несколько строк (пер. Л. Бектабекяна). Национальный театр в Константинополе (пер. А. Адамяна). Письмо редактору «Мегу» (пер. А. Адамяна). Армяно-грегорианская община в Константинополе. Земледелец как верный путь (пер. С. Шавердовой). Фрагменты из «Грамматикки новоармянского языка» (пер. С. Шавердовой). Гегель и его время (пер. Х. Саркисяна). Заметка (пер. М. Геворкяна). Критика «Сос и Вардистер» (пер. С. Шавердовой). Несколько слов о том, каков наш взгляд на назначение журнала (пер. М. Геворкяна).—*Письма.*—*Приложение:* Одному—слово, другому—невесту (повесть) (пер. и примеч. С. Дароняна). Звездочет (притча) (пер. и примеч. С. Дароняна).—*Комментарии:* Основные даты жизни и деятельности Микаэла Налбандяна. Примечания. Словарь имен.

1 9 7 1

Միին խոսք, մյուսին հարան [վիպակ], Տեքստը պատրաստեց՝ Մ. Ս. Սաղյանը, առաջարկներ և ծանոթագրությունները Ս. Կ. Գարոնյանին: Երևան, «Հայաստան», 1971, 150 էջ:

բ) Պարբերական մամուլում

1 9 2 3

Անցած օրերի... Պայլար», 1923, № 12—13, էջ 4:

Ինչու՞մ Պետրոսյանի վրա ընդդիմադրություններ՝ 1862 թ. դեկտեմբերի 13: Պայլար», 1923, № 12—13, էջ 9:

[Երկաթի ստորագրությունը Սենատի դատավճիռն իրեն հայտնված լինելու մասին]: «Պայլար», 1923, № 12—13, էջ 9:

1 9 2 4

Բանտից զրա՞ծ եմակներ՝ Ե. Շահադիդի ենթադրական, Նամակներ Ղազարոս Նալբանդյանին՝ 1862 թ. դեկտեմբերի 30, 1863 թ. փետրվարի 14, 1863 թ. փետրվարի 17, 1863 թ. փետրվարի 20, 1863 թ. փետրվարի 24, 1863 թ. մարտի 2, 1863 թ. մարտի 29, 1863 թ. ապրիլի 19, 1863 թ. մայիսի 1, 1863 թ. հունիսի 6, 1863 թ. հուլիսի 18: Անանիա Սուլիանյանին՝ 1864 թ. հունվարի 1: Դրիգոր Նալբանդյանին՝ 1864 թ. հունվարի 22 (տպագրված են Նամակների հայերեն թարգմանությունները): «Նորհ», 1924, № 4, էջ 152—173. 1925, № 5—6, էջ 240—256:

1 9 3 1

Նամակներ Ղազարոս Նալբանդյանին՝ 1863 թ. փետրվարի 18 և 1863 թ. հուլիսի 13: «Նոր ուղի», 1931, № 3, էջ 140—145:

1 9 3 5

Նամակների Կոմս Էմանուելի (Նամակներ Կարապետ Հայրապետյանին)՝ 1857 թ. նոյեմբերի 7, 1858 թ. մարտի 27, 1858 թ. սեպտեմբերի 1, 1858 թ. նոյեմբերի 27 և 1858 թ. դեկտեմբերի 19: «Խորհրդային գրականություն», 1935, № 2, էջ 144—149:

1 9 3 8

Նամակ Ղազարոս Նալբանդյանին՝ 1864 թ. հունիսի 17: Պատմության և գրականության ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1938, № 1, էջ 236—237:

1 9 4 0

Նամակ Հ. Գեոգիյանին:—Մուսայից մուսային:—Մարգարե:—Ուսանող ու մեծատուն (այլ ձևագրից): «Արշավ», 1940, № 3, էջ 70—75:

1 9 4 1

Նամակ Հարություն Սվանյանին՝ 1860 թ. դեկտեմբերի 30: «Իրական բերք», 1941, № 8:

Մինին խոսք, մյուսին հարսն [մի հատված վիպակի առաջին գլխից]: «Իրական բերք», 1941, № 10:

Ինչու՞մ նոր-նախիջևանի հայոց հոգևոր կառավարությանը՝ 1850 թ. մարտի 5: «Սովետական գրականություն», 1941, № 4, էջ 89:

Իմում Նոր-Նախիջևանի հայոց հոգևոր կառավարությանը՝ 1850 թ. ապրիլի 3:
«Սովետական զրականություն», 1941, № 4, էջ 90:

1 9 4 8

Իմում Նոր-Նախիջևանի հայոց հոգևոր կառավարությանը՝ 1850 թ. մայիսի 10:
«Էջմիածին» ամսագիր, 1948, № 5—6, էջ 60:

1 9 5 4

О новом журнале на армянском языке (письмо к редактору. ՀՍՍՀ ԴԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1954, № 5:

1 9 6 2

Նոր վավերագրեր Միֆայել Նալբանդյանի հանդիսավոր քաղման վերաբերյալ:
«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, № 2 (17), էջ 153—181:

1 9 6 6

Նամակ Դեորդ վեհապետյանին: «Լրաբեր» հաս. գիտ., 1966, № 5, էջ 88—91:

II. ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԻՅԱՆԻ ԱՆՀԱՅՏ ԵՐԿԵՐՆ ՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա. Ե Ր Կ Ե Ր Ը

[1 8 4 5]

Մի գրքիս շարադրություն: Եկժ, IV, 7—8:

[1 8 5 3]

Ստաիրա հոգևորականության դեմ: ՏԵ՛ս սույն «Տարեգրությունը», 1854, հունվարի 23:

1 8 5 8

Իրիտիկա, «Նոր բնար Հայաստանի» տնտրակի շորրորդ համարը՝ «Զանազան Էրգր», Մոսկվա, 1857: Եկժ, I, 312, 327:

Մի ոտանավոր: Եկժ, I, 337:

Մի նամակ: Եկժ, I, 337:

Հունաստանի հին կրոնագիտությունը: Եկժ, II, 405:

Երկու խոսք «Մասյաց աղավնու» վերա: Եկժ, IV, 51:

Մխիթար Սեբաստացի և Մխիթարյանի հողվածի վերջը: Եկժ, IV, 52:

Դիրսաս, շախմատ պամֆլետ Ս. Վ. Զալալյանի դեմ: «Միլեն Ավարայրի», 1867, № 3, էջ 118:

1 8 5 8 — 1 8 6 1

Մեր տեսածն ու լսածը: Եկժ, I, 450: II, 267:

1 8 5 9

Հոդված «Հյուսիսափայլին»։ Եկժ, IV, 261:

Հոդված «Արեմուտքին»։ Եկժ, IV, 262:

Նամակ Կոմս Էմմանուելից «Հյուսիսափայլին»։ Եկժ, IV, 262:

Երկու նամակ «Արեմուտքին»։ Եկժ, IV, 262:

Հոդվածներ «Հյուսիսափայլին»։ Եկժ, IV, 262:

Ռոդոն «Արեմուտքին» հրատարակչների դեմ։ Եկժ, IV, 263:

Պատասխան Ս. Պալասանյանին։ «Մուրն», 1902, № 5, էջ 131—134:

Կուսանք հազարը, կրկն բազարը, կատակերգություն Երեք զործողությամբ։ ՊԱՌ.
Նալբանդյանի ֆոնդ, վ. 6:

1 8 6 0

Հիշատակարան Կոմս Էմմանուելի օրագրության քերքերից։ Եկժ, IV, 264:

Զեռագիր [Հոդված «Հյուսիսափայլին»]։ Եկժ, IV, 264:

Նամակ «Կոունկին»։ Եկժ, IV, 265:

1 8 6 0 — 1 8 6 2

Հիշատակարան (տեղեկությունը և դիտողությունը...)։ Ս. Տեր-Գրիգորյանց,
Միխայիլ Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությունը, Ղազար Փարսկեցու գրած բուլլը,
Ս.-Պետերբուրգ, 1868, էջ XXIII:

1 8 6 2

Ռոդոն Լևոն Լուսինյանի դեմ։ Եկժ, III, 406—407:

1 8 6 3 — 1 8 6 5

Փորձ մեկ լեզվի արմատական բարեփոխության (տեսություն նոր լեզվի մշակու-
թյան)։ Եկժ, III, 187, 321—341. IV, 189—190, 216, 220—221:

Պատմա-աշխարհագրական տեսության ներածություն։ Եկժ, IV, 204:

Շեռամբուծություն։ Երկերի լրակատար ժող., III, 181: Ս. Տեր-Գրիգորյանց,
Միխայիլ Նալբանդյանցի համառոտ կենսագրությունը, Ղազար Փարսկեցու գրած բուլլը:
Ս.-Պետերբուրգ, 1868, էջ XXII:

Քրիստոսի համառոտություն։ Ե. Շահադիդ, Միխայիլ Ղազարյան Նալբանդյան,
էջ 126:

Առավանդանի ոստմնաբուրության նյութեր։ Ս. Տեր-Գրիգորյանց, Ս. Նալբանդ-
յանցի համառոտ կենսագրությունը, Ղազար Փարսկեցու գրած բուլլը։ Ս.-Պետերբուրգ,
1868, էջ XXII:

Կիրակոս Գանձակեցի։ Ս. Տեր-Գրիգորյանց, Ս. Նալբանդյանցի համառոտ կեն-
սագրությունը, Ղազար Փարսկեցու գրած բուլլը։ Ս.-Պետերբուրգ, 1868, էջ XXII:

Բ. ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԱՅԼ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

[1846 — 1847]

Հայտարարություն Մկրտիչ Եկեղյան վարժապետի դեմ: Եկժ, IV, 21:

1848

Դիմում նոր նախիջևանի հասարակական ժողովին՝ մինչև մայիսի 10: Տե՛ս սույն «Տարեգրությունը», 1848:

1849

Գրիգոր, Ղազարոս և Սեբոր նալբանդյաններին՝ մինչև հունվարի 7, Օղեսայից՝ նոր նախիջևան: Եկժ, IV, 10:

1852

Հայտարարություն Սինդոնի՝ Մկրտիչ Եկեղյան վարժապետի դեմ, գեղեմմբերի 7. Բրիլին: Տե՛ս սույն «Տարեգրությունը», 1852:

1853

Մսեր Մսերյանին, օգոստոսի 3, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա: Մատենագրախն, Մսերյանների արխիվ, թղթ. 207, վ. 1972:

Прнезд в Петербург (չարագրություն): Տե՛ս սույն «Տարեգրությունը», 1853:

1857

Մսեր Մսերյանին, նամակ-պամֆլետ, ապրիլի 4, Մոսկվա: Տե՛ս սույն «Տարեգրությունը», 1857:

Գրիգոր Սալիկյանին, ապրիլի 8, Մոսկվայից՝ նոր նախիջևան: Եկժ, IV, 43:

Կարապետ Հայրապետյանին, Մոսկվայից՝ նոր նախիջևան: Եկժ, IV, 48:

1858

Կարապետ Հայրապետյանին, նոյեմբերի 27-ից հետո, Մոսկվայից՝ նոր նախիջևան: Եկժ, IV, 56:

1859

Հարազատներին, ապրիլի 3, Վարշավայից՝ նոր նախիջևան: «Մոցատետրի չեկատողություններ»: Եկժ, IV, 261*:

Գրիգոր Սալիկյանին, ապրիլի 3, Վարշավայից՝ նոր նախիջևան:

Մատթեոս Վհճապետյանին, ապրիլի 3, Վարշավայից՝ Աստորախան:

Զեթուն (?), ապրիլի 3, Վարշավա (Երկու նամակ):

Սահակ Ալաջալյանին, ապրիլի 3, Վարշավայից՝ Մոսկվա:

Ստեփանոս Նազարյանին, ապրիլի 15, Բեռլինից՝ Մոսկվա:

Զեթուն, ապրիլի 15, Բեռլին (Երկու նամակ):

Կորսակովին, ապրիլի 15, Բեռլին:

* Մինչև 1862 թ. վերջը, որտեղ չի նշված աղբյուրը, հիմք է ընդունված նալբանդյանի «Մոցատետրի չեկատողությունները», Եկժ, IV, 261—272:

Վլադիմիր Զոթովին, ապրիլի 15, Բեռլին:
 Ստեփանոս Նազարյանին, ապրիլի 23, Փարիզից՝ Մոսկվա:
 Զեթունին, ապրիլի 23, Փարիզ:
 Բեդայեցին (?), ապրիլի 23, Փարիզ:
 Հարազատներին, ապրիլի 23, Փարիզից՝ Նոր Նախիջևան:
 Գրիգոր Սալթիկյանին, ապրիլի 23, Փարիզից՝ Նոր Նախիջևան:
 Հարություն Գեոքչյանին, ապրիլի 23, Փարիզից՝ Մոսկվա:
 Ստեփանոս Նազարյանին, ապրիլի 28, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
 Հարազատներին, ապրիլի 28, Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
 Զեթունին, ապրիլի 28, Լոնդոն:
 Սահակ Ալաջալյանին, ապրիլի 28, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
 Հովհաննես Թյուսուզյանին, ապրիլի 28, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Ստեփանով Սաթինին, ապրիլի 28, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Բողդանովային, ապրիլի 29, Լոնդոն:
 Զեթունին, մայիսի 3, Լոնդոն:
 Անանիա Սուլթանշահին, մայիսի 5, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
 Ամբրոսիոս Գալֆայանին, մայիսի 11, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Ստեփան Ոսկանին, մայիսի 11, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Ղևոնդ Ալիշանին, մայիսի 12, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Ստեփանոս Նազարյանին, մայիսի 20, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
 Սահակ Ալաջալյանին, մայիսի 20, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
 Ստեփանոս Նազարյանին, մայիսի 22, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
 Մատթեոս Վեհապետյանին, մայիսի 22, Լոնդոնից՝ Աստորաիան:
 Հովհաննես Քյաթիպյանին, մայիսի 27, Բրյուսելից՝ Փարիզ:
 Սարգսին, մայիսի 27, Բրյուսել:
 Ստեփանոս Նազարյանին, մայիսի 30, Էսսենից՝ Մոսկվա:
 Սահակ Ալաջալյանին, մայիսի 30, Էսսենից՝ Մոսկվա:
 Գրուցբոյին (?), մայիսի 30, Էսսեն:
 Սահակ Ալաջալյանին, հունիսի 9, Բրյուսելից՝ Մոսկվա:
 Սարգսին, հունիսի 9, Բրյուսել:
 Սահակ Ալաջալյանին, հունիսի 4, Փարիզից՝ Մոսկվա:
 Սարգսին, հունիսի 7, Փարիզ:
 Մարկոսին (?), հունիսի 7, Փարիզ:
 Հովհաննես Թյուսուզյանին, հունիսի 7, Վարշավայից՝ Փարիզ:
 Ժանիկ Արամյանին, հունիսի 7, Վարշավայից՝ Փարիզ:
 Ժանիկ Արամյանին, սեպտեմբերի 28, Մոսկվայից՝ Փարիզ:
 Հովհաննես Թյուսուզյանին, սեպտեմբերի 28, Մոսկվայից՝ Փարիզ:
 Կարապետ Հալապետյանին, հոկտեմբերի 27, Մոսկվայից՝ Նոր Նախիջևան:

ԵԼԺ, IV, 65:

Հովհաննես Թյուսուզյանին, նոյեմբերի 2, Պետերբուրգից՝ Փարիզ:
 Հովհաննես Քյաթիպյանին, նոյեմբերի 2, Պետերբուրգից՝ Փարիզ:
 Ստեփան Ոսկանին, նոյեմբերի 2, Պետերբուրգից՝ Փարիզ:

1 8 6 0

Մատթևոս Վեհապետյանին, փետրվարի 5, Պետերբուրգից՝ Աստրախան:

Հովհաննես Սահրատյանին, փետրվարի 5, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Անանիա Սուլթանշահին, փետրվարի 5, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Կովալսկուն, փետրվարի 9, Պետերբուրգից՝ Փարիզ (?) :

Կարապետ Հայրապետյանին, փետրվարի 16, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Նույնին, փետրվարի 17, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Անանիա Սուլթանշահին, փետրվարի 19, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Հովհաննես Բերբերյանին, փետրվարի 19, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Մարտիրոս Մանսիկյանին, փետրվարի 21, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Կարապետ Հայրապետյանին, փետրվարի 21, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Անանիա Սուլթանշահին, փետրվարի 24, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Մատթևոս Վեհապետյանին, փետրվարի 26, Պետերբուրգից՝ Աստրախան:

Կարապետ Հայրապետյանին, փետրվարի 28, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Ստեփանոս Նազարյանին, մարտի 9, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Կովալսկուն, մարտի 10, Պետերբուրգից՝ Փարիզ:

Մովսես Ալամխանյանին, մարտի 15, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Կարապետ Հայրապետյանին, մարտի 16, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Դանիել Դարագաշին, մարտի 16, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Ղազարոս Նալբանդյանին, մարտի 16, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Կոնստանդին Ուստիմովիչին, մարտի 16, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Սիմեոն Մուշկյանին (?) , մարտի 19, Պետերբուրգից՝ Աստրախան:

Կոնստանդին Ուստիմովիչին, մարտի 21, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Մատթևոս Վեհապետյանին, մարտի 21, Պետերբուրգից՝ Աստրախան (Երկու նամակ):

Հովհաննես Սահրատյանին, մարտի 21, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Կարապետ Հայրապետյանին, մարտի 22, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Կարապետ Հայրապետյանին, մարտի 27, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Կոնստանդին Ուստիմովիչին, մարտի 28, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Ստեփանոս Նազարյանին, մարտի 28, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Կարապետ Հայրապետյանին, մարտի 29, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Սերոբ Նալբանդյանին, մարտի 29, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Ղազարոս Նալբանդյանին, մարտի 30, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Կարապետ Հայրապետյանին, մարտի 30, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Ստեփանոս Նազարյանին, ապրիլի 6, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Մալխոմ Հաղարչյանին, ապրիլի 8, Պետերբուրգից՝ Պոլիս:

Կոնստանդին Ուստիմովիչին, ապրիլի 11, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Ստեփանոս Նազարյանին, ապրիլի 13, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Նույնին, ապրիլի 14, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Նույնին, ապրիլի 19, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա:

Ղազարոս Նալբանդյանին, ապրիլի 20, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան:

Մատթևոս Վհհապետյանին, ապրիլի 22, Պետերբուրգից՝ Աստրախան (Երկու նա-
մակ)։

Կարապետ Հայրապետյանին, ապրիլի 30, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան։

Ստեփանոս Նազարյանին, մայիսի 5, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Նույնին, մայիսի 13, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Հովհաննես Բերբերյանին, մայիսի 13, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Նույնին, մայիսի 19, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Ստեփանոս Նազարյանին, մայիսի 20, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Նույնին, մայիսի 24, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Նույնին, հունիսի 1, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Կարապետ Հայրապետյանին, հունիսի 1, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան։

Հովհաննես Բերբերյանին, հունիսի 2, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Ստեփանոս Նազարյանին, հունիսի 3, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Նույնին, հունիսի 6, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Կարապետ Հայրապետյանին, հունիսի 8, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան։

Ղազարոս Նալբանդյանին, հունիսի 8, Պետերբուրգից՝ Նոր Նախիջևան։

Մատթևոս Վհհապետյանին, հունիսի 8, Պետերբուրգից՝ Աստրախան։

Ստեփանոս Նազարյանին, հունիսի 10, Պետերբուրգից՝ Մոսկվա։

Հարություն Աճևմյանին, հուլիսի 19, Նոր Նախիջևանից՝ Պետերբուրգ։

Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հուլիսի 26, Նոր Նախիջևանից՝ Պետերբուրգ։

Վարդ Խալիբյանցին (?), հուլիսի 26, Նոր Նախիջևան։

Կարապետ Հայրապետյանին, օգոստոսի 26, Թիֆլիսից՝ Նոր Նախիջևան (Երկու նա-
մակ)։

Ղազարոս Նալբանդյանին, օգոստոսի 26, Թիֆլիսից՝ Նոր Նախիջևան։

Մատթևոս Զուխաճյանին, օգոստոսի 27, Թիֆլիսից՝ Էջմիածին։

Կարապետ Հայրապետյանին, սեպտեմբերի 3, Թիֆլիսից՝ Նոր Նախիջևան։

Հարություն Համասփյուռին, սեպտեմբերի 8, Էջմիածնից՝ Մոսկվա։

Կարապետ Հայրապետյանին, սեպտեմբերի 11, Էջմիածնից՝ Նոր Նախիջևան։

Ստեփանոս Նազարյանին, սեպտեմբերի 14, Էջմիածնից՝ Մոսկվա։

Կարապետ Հայրապետյանին, սեպտեմբերի 19, Էջմիածնից՝ Նոր Նախիջևան։

Ղազարոս Նալբանդյանին, սեպտեմբերի 19, Էջմիածնից՝ Նոր Նախիջևան։

Պետրոս Սիմոնյանին, սեպտեմբերի 19, Էջմիածնից՝ Թիֆլիս։

Հարություն Քալանթարյանին, սեպտեմբերի 19, Էջմիածնից՝ Նրևան։

Հայրապետ (?) Վարդաղարյանին, սեպտեմբերի 26, Էջմիածնից՝ Մոսկվա։

Կարապետ Հայրապետյանին, սեպտեմբերի 26, Էջմիածնից՝ Նոր Նախիջևան։

Պետրոս Սիմոնյանին, սեպտեմբերի 26, Էջմիածնից՝ Թիֆլիս։

Կարապետ Հայրապետյանին, հոկտեմբերի 11, Էջմիածնից՝ Նոր Նախիջևան։

Մատթևոս Վհհապետյանին, հոկտեմբերի 11, Էջմիածնից՝ Աստրախան։

Կարապետ Հայրապետյանին, հոկտեմբերի 21, Թիֆլիսից՝ Նոր Նախիջևան։

Մատթևոս Զուխաճյանին, հոկտեմբերի 22, Թիֆլիսից՝ Էջմիածին։

Եսայի Կարապետյանին, հոկտեմբերի 22, Թիֆլիսից՝ [Էջմիածին]։

Բվաթևոսներին (?), հոկտեմբերի 22, Թիֆլիս։

Գրիգոր Տեր-Ստեփանոսյանցին, հոկտեմբերի 22, Թիֆլիսից՝ Էջմիածին։

Նդիաղար Լալիսկուպոսին, հոկտեմբերի 22, Թիֆլիսից՝ Էջմիածին:
Մկրտիչ Վ. Բարամյանին, հոկտեմբերի 22, Թիֆլիսից՝ Էջմիածին:
Հարովյուն Քալանթարյանին, հոկտեմբերի 22, Թիֆլիսից՝ Երևան:
Մկրտիչ Սանասարյանին, հոկտեմբերի 24, Թիֆլիսից՝ Պետերբուրգ:
Կարապետ Նզյանցին, հոկտեմբերի 26, Թիֆլիսից՝ Պետերբուրգ:
Կարապետ Հայրապետյանին, հոկտեմբերի 28, Թիֆլիսից՝ Նոր Նախիջևան (Երկու

նամակ):

Մկրտիչ Սանասարյանին, նոյեմբերի 16, Տրապիզոնից՝ Պետերբուրգ:
Կարապետ Հայրապետյանին, նոյեմբերի 22, Պոլսից՝ Նոր Նախիջևան:
Հարազատներին, նոյեմբերի 22, Պոլսից՝ Նոր Նախիջևան:
Կարապետ Հայրապետյանին, նոյեմբերի 29, Պոլսից՝ Նոր Նախիջևան:
Նույնին, դեկտեմբերի 6, Պոլսից՝ Նոր Նախիջևան:
Փափազյանցին (?), դեկտեմբերի 6, Պոլսից:
Մկրտիչ Սանասարյանին, դեկտեմբերի 13, Պոլսից՝ Պետերբուրգ:
Մովսես Բուդաղյանին, դեկտեմբերի 14, Պոլսից՝ Պետերբուրգ:
Վաղարու Խաֆաֆյանին, դեկտեմբերի 14, Պոլսից՝ Պետերբուրգ:
Կարապետ Հայրապետյանին, դեկտեմբերի 14, Պոլսից՝ Նոր Նախիջևան:
Մատթևոս Վեհապետյանին, դեկտեմբերի 14, Պոլսից՝ Աստրախան:
Ստեփանոս Նաղարյանին, դեկտեմբերի 14, Պոլսից՝ Մոսկվա:
Միրայիկ Միանասարյանին, դեկտեմբերի 20, Պոլսից՝ Թիֆլիս:
Հարազատներին, դեկտեմբերի 20, Պոլսից՝ Նոր Նախիջևան:
Մկրտիչ Սանասարյանին, դեկտեմբերի 20, Գոլսից՝ Պետերբուրգ:
Կարապետ Հայրապետյանին, դեկտեմբերի 20, Պոլսից՝ Նոր Նախիջևան:
Ստեփանոս Նաղարյանին, դեկտեմբերի 20, Պոլսից՝ Մոսկվա:
Քվաքեններին (?), դեկտեմբերի 20, Պոլսից:
Մկրտիչ Աղաթոնին, դեկտեմբերի 30, Նեապոլից՝ Պոլսից:

1 8 6 1

Հովհաննես Սահարատյանին, հունվարի 13, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
Վաղարու Խաֆաֆյանին, հունվարի 13, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
Հովհաննես Բերբերյանին, հունվարի 16, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
Մովսես Բուդաղյանին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
Հարազատներին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
Պետրոս Սիմոնյանին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Թիֆլիս:
Ստեփանոս Նաղարյանին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
Քվաքեններին (?), հունվարի 17, Լոնդոն (Երկու նամակ):
«Մեղվին» (2. Խվաթյանին), հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Պոլսից:
Հովհաննես Քալանթարյանին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Ստամբուլ:
Կարապետ Հայրապետյանին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
Հովհաննես Բերբերյանին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Փարիզ (Երկու նամակ):
Միրայիկ Միանասարյանին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Թիֆլիս:
Ճախիկ Արամյանին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
Ֆեստոս Ուոլենին, հունվարի 17, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:

«Մեղվին», փետրվարի 1, Փարիզից՝ Պոլիս:
Անանիա Սուլթանշահին, փետրվարի 1, Փարիզից՝ Մոսկվա:
Լալաենին (?), փետրվարի 1, Փարիզ:
Մովսես Բուդաղյանին, փետրվարի 1, Փարիզից՝ Պետերբուրգ:
Հարություն Սվաճյանին, փետրվարի 1, Փարիզից՝ Պոլիս:
Միքայել Միանասարյանին, փետրվարի 5, Լոնդոնից՝ Թիֆլիս:
Գրիգոր Մալենցովին, փետրվարի 5, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
«Մեղվին», փետրվարի 5, Լոնդոնից՝ Պոլիս:
Պոլսի ռուսական փոստին, փետրվարի 5, Լոնդոն:
[Սարգիս] Էլիզուդելյանին, փետրվարի 5, Լոնդոնից՝ Պոլիս (Երկու նամակ):
Հարություն Սվաճյանին, փետրվարի 5, Լոնդոնից՝ Պոլիս:
Հովհաննես Քյաթիսյանին, փետրվարի 5, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
Հարազատներին, փետրվարի 5, Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
Կովալսկուն, փետրվարի 5, Լոնդոնից՝ [Փարիզ]:
Ղազարոս Խաֆաֆյանին, փետրվարի 6, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
Մատթեոս Վհհայիտյանին, փետրվարի 6, Լոնդոնից՝ Աստղախան:
Կարապետ Հայրապետյանին, փետրվարի 8, Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
Կովալսկուն, փետրվարի 11, Լոնդոնից՝ [Փարիզ]:
Հովհաննես Սահրապյանին, փետրվարի 13, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
Վարդ[երեն] Խալիբյանցին (?), փետրվարի 13, Լոնդոն:
Մարիա Նիկոլաենա Պանովաին, փետրվարի 15, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
Ֆեոդոր Ռուզնին, փետրվարի 15, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
Ղազարոս Խաֆաֆյանին, փետրվարի 15, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
«Մեղվին», փետրվարի 15, Լոնդոնից՝ Պոլիս:
Նույնին, փետրվարի 15, Լոնդոնից՝ Պոլիս:
Հարազատներին, փետրվարի 15, Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
Կովալսկուն, փետրվարի 15, Լոնդոնից՝ [Փարիզ]:
Կարապետ Հայրապետյանին, փետրվարի 22, Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
Ղազարոս Խաֆաֆյանին, փետրվարի 22, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ (Երկու նամակ):
Կովալսկուն, փետրվարի 22, Լոնդոնից՝ [Փարիզ]:
Ճանիկ Արամյանին, մարտի 1, Լոնդոնից՝ Փարիզ:
Գրիգոր Մալենցովին, մարտի 1, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
Կարապետ Հայրապետյանին, մարտի 2, Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
Ղազարոս Խաֆաֆյանին, մարտի 2, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
Կարապետ Նվյանցին, մարտի 4, Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
Անանիա Սուլթանշահին, մարտի 9, Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
«Մեղվին» (2. Սվաճյանին), ապրիլի 1, Փարիզից՝ Պոլիս:
«Մեղվին», ապրիլի 12, Փարիզից՝ Պոլիս:
Ղազարոս Խաֆաֆյանին, ապրիլի 12, Փարիզից՝ Պետերբուրգ:
Լոնդոն [Գերցենին?], ապրիլի 12, Փարիզից՝ Լոնդոն:
Կովալսկուն, ապրիլի 12, Փարիզից՝ Բեռլին:
Ճանիկ Արամյանին, ապրիլի 21, Մոսկվից՝ Փարիզ:
Հովհաննես Բերբերյանին, ապրիլի 22, Մարսել:

Մովսես Բուզադյանին, մայրիկի 22, Մարսելից՝ Պետերբուրգ:
 Սերոբ Նալբանդյանին, մայիսի 22, Մարսելից՝ Նոր Նախիջևան:
 Արահամ Մուրադյանցին, ապրիլի 22, Մարսելից՝ Փարիզ:
 Կարապետ Հայրապետյանին, ապրիլի 22, Մարսելից՝ Նոր Նախիջևան:
 Տրապիզոնի հուսական շոգենավային ընկերությանը, հունվարի 22, Մարսել:
 Լյուկին (?), ապրիլի 22, Մարսելից՝ Փոփ:
 Միքայել Միանսարյանին, ապրիլի 22, Մարսելից՝ Թիֆլիս:
 Ստանիսլավին (Սաթին), ապրիլի 22, Մարսելից՝ Փարիզ:
 Սերոբ Նալբանդյանին, մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Կարապետ Հայրապետյանին, մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ստանիսլավին (Սաթին), մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Փարիզ:
 Հարություն Սվաճյանին, մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Պոլիս (Երեք նամակ):
 Մկրտիչ Սանասարյանին, մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Պետերբուրգ:
 Մովսես Բուզադյանին, մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Պետերբուրգ:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Պետերբուրգ:
 Հովհաննես Բյաթիսյանին, մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Փարիզ:
 Ժանիկ Արամյանին, մայիսի 1, Ալեքսանդրիայից՝ Փարիզ:
 Հարություն Սվաճյանին, մայիսի 2, Կահիրեից՝ Պոլիս:
 Ստեփանոս Նաղարյանին, մայիսի 4, Կահիրեից՝ Մոսկվա:
 Հակոբյանցին, մայիսի 4, Կահիրեից՝ Ալեքսանդրիա:
 Միքայել Միանսարյանին, մայիսի 6, Սուեզից՝ Թիֆլիս:
 Հարազատներին, մայիսի 6, Սուեզից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, մայիսի 6, Սուեզից՝ Պետերբուրգ:
 Կարապետ Հայրապետյանին, մայիսի 6, Սուեզից՝ Նոր Նախիջևան:
 Կովալսկուն, մայիսի 6, Սուեզից՝ [Բեռլին]:
 Ստանիսլավին (Սաթին), մայիսի 6, Սուեզից՝ Փարիզ:
 Ալիարին, մայիսի 6, Սուեզից՝ Ալեքսանդրիա:
 Կարապետ Հայրապետյանին, մայիսի 13, Ադրնից՝ Նոր Նախիջևան:
 Նույնին, մայիսի 22, Ցեյլոնից՝ Նոր Նախիջևան:
 Նույնին, հունիսի 12, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հունիսի 12, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Հարազատներին, հունիսի 12, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ֆեոդոր Ռուդենին, հունիսի 12, Կալկաթայից՝ Մոսկվա:
 Կովալսկուն, հունիսի 12, Կալկաթայից՝ Բեռլին:
 Հարություն Գ. Աբգարյանին, հունիսի 15, Կալկաթա:
 [Անհատներ], հունիսի 26, Կալկաթայից:
 Ստանիսլավին (Սաթին), հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Լոնդոն:
 Ալիարին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Ալեքսանդրիա:
 Միքայել Միանսարյանին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Թիֆլիս:
 Հարություն Սվաճյանին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Պոլիս:
 Հակոբյանին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Ալեքսանդրիա:
 Մատթեոս Վհհապետյանին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Աստրախան:
 Ժանիկ Արամյանին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Փարիզ:

Հարազատներին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Կարապետ Հայրապետյանին, հունիսի 26, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Վառվառն Էլիազին, հունիսի 27, Կալկաթայից՝ ԿԱՌԻՆ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 123/120:
 Կովալսկուն, հուլիսի 11, Կալկաթայից՝ Բեռլին:
 Կարապետ Հայրապետյանին, հուլիսի 11, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Մազդազինն (?) Խաֆաֆյանին, հուլիսի 18, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հուլիսի 18, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Հարազատներին, հուլիսի 27, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հուլիսի 27, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Վարդ[Լևոն] Խալիբյանցին (?) , հուլիսի 27, Կալկաթայից՝
 Ալիբարին, հուլիսի 27, Կալկաթայից՝ Ալեքսանդրիա:
 «Մեղվին», հուլիսի 27, Կալկաթայից՝ Պոլիս:
 Ստանիսլավին (Սաֆին), հուլիսի 27, Կալկաթայից՝ Փարիզ:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, օգոստոսի 2, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Պողոս Պալին, օգոստոսի 3, Կալկաթայից՝
 Կարապետ Հայրապետյանին, օգոստոսի 10, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, օգոստոսի 10, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Հարազատներին, օգոստոսի 10, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Կարապետ Հայրապետյանին, օգոստոսի 28, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, օգոստոսի 28, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Ալիբարին, սեպտեմբերի 11, Կալկաթայից՝ Ալեքսանդրիա:
 Մ. Հակոբյանցին, սեպտեմբերի 11, Կալկաթայից՝ Ալեքսանդրիա:
 Հարություն Սվաճյանին, սեպտեմբերի 11, Կալկաթայից՝ Պոլիս:
 Կարապետ Հայրապետյանին, սեպտեմբերի 11, Կալկաթայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, սեպտեմբերի 11, Կալկաթայից՝ Պետերբուրգ:
 Սևկ Երզրայանին, հոկտեմբերի 8, Մադրասից՝ Կալկաթայից:
 Բ. Խ. Սեփուրյանին, հոկտեմբերի 23, Մադրասից՝ Կալկաթայից:
 Սևկ 2. Երզրայանին, հոկտեմբերի 23, Մադրասից՝ Կալկաթայից:
 Պողոս Պալին, հոկտեմբերի 23, Մադրասից՝ Կալկաթայից:
 Եղորդը (?), հոկտեմբերի 23, Մադրասից՝ Կալկաթայից:
 Կարապետ Հայրապետյանին, հոկտեմբերի 31, Ալեքսանդրիայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հոկտեմբերի 31, Ալեքսանդրիայից՝ Պետերբուրգ:
 Սևրոբ Նալբանդյանին, հոկտեմբերի 31, Ալեքսանդրիայից՝ Նոր Նախիջևան:
 Սևկ 2. Երզրայանին, նոյեմբերի 14, Ալեքսանդրիայից՝ Կալկաթայից:
 Անջին Բուզատույին, նոյեմբերի 14, Ալեքսանդրիա:
 Ստանիսլավին (Սաֆին), նոյեմբերի 14, Ալեքսանդրիայից՝ Փարիզ:
 Հարություն Սվաճյանին, դեկտեմբերի 1, Պոլիս:
 Պողոս Մելիտոսյանին, դեկտեմբերի 1, Պոլսից՝ Մադրաս:

1 8 6 2

Հովհաննես Բերբերյանին, հունվարի 4, Մարտիկից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հունվարի 4, Մարտիկից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հունվարի 4, Մարտիկից՝ Պետերբուրգ:
 Կարապետ Հայրապետյանին, հունվարի 4, Մարտիկից՝ Նոր Նախիջևան:
 Կյուրիզ Լալիսկյանին, հունվարի 4, Մոսկվա:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հունվարի 22 (փետրվարի 3), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Սևթ Զ. Արզարյանին, հունվարի 22 (փետրվարի 3), Լոնդոնից՝ Կալկաթա:
 Եղբայրներին, հունվարի 23 (փետրվարի 4), Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հունվարի 23 (փետրվարի 4), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Հովհաննես Բերբերյանին, հունվարի 23 (փետրվարի 4), Լոնդոնից՝ Նոր Նախի-

ջևան:

Անանիա Սուլլանշահին, հունվարի 23 (փետրվարի 4), Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
 Զեհուր Ռուդնիկին, հունվարի 23 (փետրվարի 4), Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
 Կովալսկուն, հունվարի 23 (փետրվարի 4), Լոնդոնից՝ [Բեռլին]:
 «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին), հունվարի 24 (փետրվարի 5), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, հունվարի 26 (փետրվարի 7), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Կովալսկուն, հունվարի 26 (փետրվարի 7), Լոնդոնից՝ [Բեռլին]:
 Հովհաննես Քյաթիպյանին, հունվարի 28 (փետրվարի 9), Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Կարապետ Հայրապետյանին, հունվարի 28 (փետրվարի 9), Լոնդոնից՝ Նոր Նախի-

ջևան:

Հակոբյանցին, հունվարի 29 (փետրվարի 10), Լոնդոնից՝ Ալեքսանդրիա:
 Մովսես Բուդաղյանին, հունվարի 30 (փետրվարի 11), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Պապային (?), հունվարի 31 (փետրվարի 12), Լոնդոն:
 «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին), հունվարի 31 (փետրվարի 12), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Կովալսկուն, փետրվարի 1(13), Լոնդոնից՝ [Բեռլին]:
 Տիգրան Փեշտամաճյանին, փետրվարի 3(15), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Մովսես Բուդաղյանին, փետրվարի 5(17), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Պապային (?), փետրվարի 7(19), Լոնդոն:
 «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին), փետրվարի 7(19), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Հովհաննես Քյաթիպյանին, փետրվարի 9(21), Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Պողոս Մելիտոսյանին, փետրվարի 14(26), Լոնդոնից՝ Մադրաս:
 Պողոս Պալին, փետրվարի 14(26), Լոնդոնից՝ Կալկաթա:
 Թ. Խ. Ավետուհին, փետրվարի 14(26), Լոնդոնից՝ Կալկաթա:
 Ս. Կ. Մ. Դավթյանին, փետրվարի 14(26), Լոնդոնից՝ Կալկաթա:
 Սևթ Զ. Արզարյանին, փետրվարի 14(26), Լոնդոնից՝ Կալկաթա:
 Պապային (?), փետրվարի 19 (մարտի 3), Լոնդոն (Երկու նամակ):
 Հովհաննես Քյաթիպյանին, փետրվարի 24 (մարտի 8), Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Նույնին, փետրվարի 27 (մարտի 11), Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Մովսես Բուդաղյանին, փետրվարի 28 (մարտի 12), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, փետրվարի 28 (մարտի 12), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Պապային (?), փետրվարի 28 (մարտի 12), Լոնդոն:
 Հարություն Սվաճյանին, փետրվարի 28 (մարտի 12), Լոնդոնից՝ Պոլիս:

Հովսեփ Նուրիջանյանին, մարտի 6(18), Լոնդոնից՝ Փարիզ:
 Կարապետ Հայրապետյանին, մարտի 6(18), Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, մարտի 6(18), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Հովհաննես Բերբերյանին, մարտի 6(18), Լոնդոնից՝ Մոսկվա:
 Նդարյուններին, մարտի 6(18), Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
 «Մեղվին» (Հ. Սվաճյանին), մարտի 7(19), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Ղազարոս Խաֆաֆյանին, մարտի 10(22), Լոնդոնից՝ Պետերբուրգ:
 Կարապետ Հայրապետյանին, մարտի 10(22), Լոնդոնից՝ Նոր Նախիջևան:
 Տիգրան Փեշտմալճյանին, մարտի 14(26), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Նույնին, մարտի 15(27), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Ս. Հ. և Հ. Գ. Աղզարյաններին, մարտի 29 (ապրիլի 10), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Սերովբե Թադևոսյանին, մարտի 29 (ապրիլի 10), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Տիգրան Փեշտմալճյանին, մարտի 29 (ապրիլի 10), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Լոնդոնի բանկի վարչին, մարտի 29 (ապրիլի 10), ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 119:
 Տիգրան Փեշտմալճյանին, մարտի 31 (ապրիլի 12), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Սերովբե Թադևոսյանին, ապրիլի 3(15), Լոնդոնից՝ Պոլիս:
 Նույնին, ապրիլի 27 (մայիսի 9), Փարիզից՝ Պոլիս: ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 616/101:

Պոլսի իր ծանոթներին, [մալիսի առաջին կեսը], Փարիզ, Սև, III, 407:

Սեթ Արզարյանին, մայիսի 31, Պետերբուրգից՝ Կալկաթա: ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ.,

վ. 94:

Մնոդներին, մինչև նոյեմբերի 2, Պետրոպոլսկոյան բերդ, Էրկու նամակ: Տե՛ս

սույն «Տաբեգրուրյունը», 1862, նոյեմբերի 2:

Ղազարոս Նալբանդյանին, նոյեմբերի 25: ЦГИАМ, ф. ОПИС, 1862, л. 53, т. 464.

Քննիչ-հանձնաժողովին, գրություն. մինչև դեկտեմբերի 14, Պետրոպոլսկոյան բերդ:
 ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 215:

Ղազարոս Նալբանդյանին, մինչև դեկտեմբերի 30: Սև, IV, 133:

1 8 6 3

Կարապետ Հայրապետյանին, մինչև փետրվարի 24: Սև, IV, 172:

* Ղազարոս Նալբանդյանին, մարտի 13:

Ղազարոս Նալբանդյանին, մարտի 17:

Ղազարոս Նալբանդյանին, մարտի 21:

Ղազարոս Նալբանդյանին, մարտի 24:

* Մինչև 1865 թվականի փետրվարի 24-ը, որտեղ չի նշված աղբյուրը, հիմք է ընդունված Բերդի հիշատակարանը՝ Սև, IV, 285—299: Այս բոլոր նամակները գրված են Պետրոպոլսկոյան բերդում:

Նամակները թեև հասցեագրված են եղբորը՝ Հազարոս Նալբանդյանին (որովհետև լիպյատրված էր նամակագրություն ունենալ միայն հարազատների հետ), բայց գերազանցապես ուղղված են Պետերբուրգի և Մոսկվայի իր ընկերներին ու բարեկամներին:

- Ղազարոս նալբանդյանին, մարտի 27:
 Դիմում Պետրոսյավլովյան բերդի պարետին, մարտի 27, ԵԼԺ, IV, 181:
 Ղազարոս նալբանդյանին, ապրիլի 4:
 Ղազարոս նալբանդյանին, ապրիլի 22:
 Ղազարոս նալբանդյանին, ապրիլի 28:
 Մնոդներին, ապրիլի 28:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մայիսի 7:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մայիսի 18:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մայիսի 23:
 Սերոբ նալբանդյանին, մայիսի 23:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մայիսի 30:
 Մատթեոս Վեհապետյանին, հունիսի 12 (փաստորեն՝ հունիսի 13):
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունիսի 13:
 Մնոդներին, հունիսի 13:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունիսի 19:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունիսի 27:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հուլիսի 3:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հուլիսի 12:
 Դիմում Պետրոսյավլովյան բերդի պարետին, հուլիսի 13:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հուլիսի 15:
 Մնոդներին, հուլիսի 17 (փաստորեն՝ հուլիսի 15):
 Ղազարոս նալբանդյանին, հուլիսի 24:
 Ղազարոս նալբանդյանին, օգոստոսի 1:
 Ղազարոս նալբանդյանին, օգոստոսի 7:
 Ղազարոս նալբանդյանին, օգոստոսի 15:
 Ավետիք Վատուժյանին, օգոստոսի 17:
 Ղազարոս նալբանդյանին, օգոստոսի 22:
 Ղազարոս նալբանդյանին, օգոստոսի 28:
 Հովհաննես Բերբերյանին, սեպտեմբերի 1:
 Ղազարոս նալբանդյանին, սեպտեմբերի 5:
 Անանիա Սուլիանյանին, սեպտեմբերի 5:
 Ղազարոս նալբանդյանին, սեպտեմբերի 12:
 Ղազարոս նալբանդյանին, սեպտեմբերի 19:
 Ղազարոս նալբանդյանին, սեպտեմբերի 26:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հոկտեմբերի 10:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հոկտեմբերի 17:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հոկտեմբերի 24:
 Ավետիք Վատուժյանին, հոկտեմբերի 24:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հոկտեմբերի 30:
 Ղազարոս նալբանդյանին, նոյեմբերի 4:
 Ղազարոս նալբանդյանին, նոյեմբերի 6:
 Ղազարոս նալբանդյանին, նոյեմբերի 14:
 Ղազարոս նալբանդյանին, նոյեմբերի 20:
 Ղազարոս նալբանդյանին, նոյեմբերի 26:

- Ղազարոս նալբանդյանին, հոկտեմբերի 29:
 Ղազարոս նալբանդյանին, դեկտեմբերի 3:
 Ղազարոս նալբանդյանին, դեկտեմբերի 4:
 Ավետիք Վատուժյանին, դեկտեմբերի 4:
 Գարբիկ Խաչատրյանին, դեկտեմբերի 4:
 Հովհաննես Բերբերյանին, դեկտեմբերի 4:
 Հովհաննես Բերբերյանին, դեկտեմբերի 7: ԵՎԺ, IV, 237, 241:
 Ղազարոս նալբանդյանին, դեկտեմբերի 12:
 Ղազարոս նալբանդյանին, դեկտեմբերի 19:

1 8 6 4

- Ղազարոս նալբանդյանին, հունվարի 2:
 Ավետիք Վատուժյանին, հունվարի 7:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունվարի 9:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունվարի 30:
 Ղազարոս նալբանդյանին, փետրվարի 1:
 Ղազարոս նալբանդյանին, փետրվարի 7 (բնագրում՝ փետրվարի 6):
 Ղազարոս նալբանդյանին, փետրվարի 13:
 Ղազարոս նալբանդյանին, փետրվարի 19:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մարտի 5:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մարտի 12:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մարտի 19:
 Սերոբ նալբանդյանին, մարտի 25 (փաստորեն՝ 23):
 Ղազարոս նալբանդյանին, մարտի 26:
 Ղազարոս նալբանդյանին, ապրիլի 1:
 Ղազարոս նալբանդյանին, ապրիլի 8:
 Ղազարոս նալբանդյանին, ապրիլի 16:
 Ղազարոս նալբանդյանին, ապրիլի 23:
 Սերոբ նալբանդյանին, ապրիլի 29:
 Ղազարոս նալբանդյանին, ապրիլի 29:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մայիսի 7:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մայիսի 14:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մայիսի 21:
 Սերոբ նալբանդյանին, մայիսի 25:
 Ղազարոս նալբանդյանին, մայիսի 28:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունիսի 4:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունիսի 12:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունիսի 17:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունիսի 23:
 Դրիգոր նալբանդյանին, հունիսի 23:
 Հարություն Խալիբյանին՝ բողոք, հունիսի 17—24, ԵՎԺ, IV, 250:
 Ղազարոս նալբանդյանին, հունիսի 26:
 [Անանիա Սուլթանյանին], հունիսի 36՝ս սույն «Տարեգրությունը», 1864:

- Հովհաննես Սահրառյանին, հուլիսի 1:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հուլիսի 15:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հուլիսի 23:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, օգոստոսի 7:
 Հարազատներին, օգոստոսի 9 (փաստորեն՝ օգոստոսի 11-ին):
 Ղազարոս Նալբանդյանին, օգոստոսի 13:
 Ավետիք Վատուժյանին, օգոստոսի 13:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, օգոստոսի 20:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, օգոստոսի 26:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, սեպտեմբերի 3:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, սեպտեմբերի 10:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, սեպտեմբերի 17:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, սեպտեմբերի 22:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, սեպտեմբերի 24:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հոկտեմբերի 1:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հոկտեմբերի 8:
 Անանիա Սուլթանշահին, հոկտեմբերի 12 (փաստորեն՝ 10):
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հոկտեմբերի 15:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հոկտեմբերի 22:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հոկտեմբերի 29:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, նոյեմբերի 4:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, նոյեմբերի 12:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, նոյեմբերի 18:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, նոյեմբերի 26:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, դեկտեմբերի 3:
 Ան. Յր. Իվանյանին, դեկտեմբերի 3:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, դեկտեմբերի 10:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, դեկտեմբերի 17:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, դեկտեմբերի 24:

1 8 6 5

- Ղազարոս Նալբանդյանին, հունվարի 7:
 Պետրոսյանյան ընդհանուր պարետին, հունվարի 13:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հունվարի 15:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հունվարի 20:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հունվարի 22:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, հունվարի 28:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, փետրվարի 2:
 Ռոդովին, փետրվարի 7:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, փետրվարի 10:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, փետրվարի 18:
 Ղազարոս Նալբանդյանին, փետրվարի 23—24:
 Սերոբ Նալբանդյանին, փետրվարի 23—24:
 Ա. Ղափտանյանին (?), մարտի 22: Ե. Շահադիզ, Մ. Ղ. Նալբանդյան, էջ 153:

«Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ Դիտ. և արվեստի ինստիտուտի, 1931, № 5, էջ 11:

Դիմում ներքին գործերի մինիստրին, հոկտեմբեր, Պետերբուրգ: ԴԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 353:

Անանիա Սուլիանշահին, հոկտեմբեր, Պետերբուրգից՝ Բեուին: ԴԱԹ, Նալբանդյանի ֆ., վ. 114:

1 8 6 6

Ներքին գործերի մինիստրին, հունվարի սկիզբը, Կամիշինից՝ Պետերբուրգ: ՆԺԺ, IV, 258:

Կամիշինի գավառապետին [հունվարի 15], Կամիշին: ՆԺԺ, IV 260:

Քրոջը՝ Գայանե Խաչատրյանին, հունվարի 28, Կամիշինից՝ Նոր Նախիջևան: ՆԺԺ, IV, 258:

Հաղարոս Նալբանդյանին, փետրվարի 8, Կամիշինից՝ Նոր Նախիջևան: ՆԺԺ, IV, 258:

Նոր Նախիջևանի Մագիստրատին, փետրվարի 11, Կամիշին: ՀՍՍՀ Պետ. կենտր. արխիվ, ֆ. 139, գ. 193, թթ. 21—22:

Հովհաննես Բերբերյանին, փետրվարի 11-ից հետո, Կամիշինից՝ Նոր Նախիջևան: ՆԺԺ, IV, 259:

Մանորություն:—Այս ցանկի մեջ չենք մտցրել միայն Պետրոպոլիսյան բերդի սլարես Լ. Ֆ. Սորոկինի տետրակում նշված նամակները:

ՑԱՆԿԵՐ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. և Դարբինյան Գ., Ժանդարմական դործ Միքայել Նալբանդյանի մասին, «Գրական ժառանգություն», առաջին գիրք, խմբ. Հովհ. Մելիքյանի, Երևան 1940, էջ 17—90:

Աբրահամյան Հ., Նալբանդյանին վերաբերող արվիվային վավերագրեր, Մատենա-դարան, «Գիտական նյութերի ժողովածու», 1941, № 1:

Աղայան Ղ., Երկեր, կաղմեցին Ա. Ինճիկյան և Աս. Ասատրյան, հ. III, Երևան, Պետհրատ, 1940:

Այվազյան Ա., Մ. Ղազարյան Պայտարյանց [Նալբանդյան], Շար հայ կենսագրու-թյանց, հ. II, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 98—143:

Ա. Խ. [Ավետիք Խաղեցյան], [Նալբանդյանի համառոտ կենսագրությունը], «Մե-լու Հայաստանի», 1866, № 19, էջ 145—147:

Արքերյան Մ., Նալբանդյանցի գերեզմանի առաջ, «Նոր-դար», 1891, № 138:

Արքերյան Մ., Նոր նյութեր Միք. Նալբանդյանցի կենսագրության համար, «Հուժան», 1902, № 2, էջ 163—174:

Երիցյան Ա., Ստեփանոս Նազարյանց և նորա գրականական գործունեությունը, «Փորձ», 1879, № 11, 1880, № 1:

Լեւին Վ. Ի., Երկեր, 4-րդ հրատ., հ. 17, Երևան, 1950, էջ 131:

Լևո, Ռուսահայ հրապարակախոսության հիսնամյակը, «Գրական-գիտական ժողովածու», 1908, էջ 53—65:

Լևո, Ստեփանոս Նազարյանց, հհ. I և II, Թիֆլիս, 1902:

Կարինյան Ա., Քաղվածքներ սենատական գործից, «Պայքար», 1923, № 12—13, էջ 9:

Հաբուրյունյան Գ., Կենսագրական նյութեր Միքայել Նալբանդյանի մասին, «Էջմիա-ծին» ամսագիր, №№ 5—6, 10—12:

Հովհաննիսյան Ա. Գ., Միքայել Նալբանդյանի նորահայտ պամֆլետը, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, հաս. գիտ., 1950, № 7, էջ 51—74:

Հուսիկյան Խ., Միքայել Նալբանդյանի հիշատակին, «Նոր կյանք» շաբաթաթերթ, 1907, № 13, էջ 165:

Հազարյան Ա., Մի էջ «Հյուսիսափայլի» պատմությունից, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1948, № 11:

Մարտ Կ. և Էնգելս Ֆ., Հատընտիր նամակներ, Երևան, 1936, էջ 197—198:

Մ. Մ. [Մատթեոս Մամուրյան], Միքայել Նալբանդյանց [մահվան առիվով], «Ծա-ղիկ», 1866, № 124, էջ 489—491:

Մ. [Մատթեոս Մամուրյան], Նախիջևանի ազգային երկպառակություն [Նալբանդ-յանի լիազման շուրջը], «Մաղիկ», 1867, № 146, էջ 666—667:

Մ. [Մատթեոս Մամուրյան], Մ. Նալբանդյանց, իր կենաց լերչին պարագաները, «Մաղիկ», 1867, № 145, էջ 661—662:

Միանսարյան Մ., Մ. Նալբանդյանցի մասին կենսագրական և գրականական տեղեկությունը, «Քնար հայկական», Ս.-Պետերբուրգ, 1868, էջ 520—521:

Նազարյան Սու., Նամակներ, «Հանդես գրականական և պատմական», 1838, I, 1895, IV, 1896, VII, «Արձագանք», 1896, №№ 123, 135, «Լումա», 1896, գիրք Ա., 1900, գիրք Բ., 1901, գիրք Բ., 1902, №№ 4—5, 1904, № 6, «Մուրճ», 1902, № 5, «Արարատ», 1913, № 8—9, «Նոր-Հոսանք», 1914, № 1:

Նալբանդյան Մ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ.հ. I—IV, 1940—1949:

Նալբանդյան Մ., Անտիպ երկեր, խմբագրություն և կոմենտարներ Աշոտ Հովհան-նիսյանի, Երևան—Մոսկվա, 1935:

Շահագիգ Ե., Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանց, կենսագրություն, արտատպված «Հանդես գրականական և պատմականից», Մոսկվա, 1897:

Շահագիգ Ե., Միքայել Ղազարյան Նալբանդյանց (կենսագրություն), «Հանդես գրականական և պատմական», Մոսկվա, 1896, էջ 1—161:

Շահագիգ Ե., Մի էջ Մ. Նալբանդյանցի կենսագրությունից, «Տարազ», 1900, №№ 3—7, 9—11:

Շահագիգ Ե., Մեր քննադատների կարծիքները Մ. Նալբանդյանցի կենսագրության մասին, «Տարազ», 1900, №№ 16—19, 21, 23, 25, 27—28, 30, 32:

Շահագիգ Ե., Միքայել Նալբանդյանցը Ս. Պետերբուրգում, «Լումա», 1902, № 4, էջ 113—183:

Շահագիգ Ե., Խորեն արքեպ. Գալֆայանը և Նալբանդյանի «Ազգմիրը», «Լումա», 1903, №№ 2—6:

Շահագիգ Ե., Միքայել Նալբանդյանցը Հնդկաստանում, «Լումա», 1904, №№ 2—5:

Շահագիգ Ե., Միք. Նալբանդյանի Նորագյուտ հնագույն նամակների առթիվ, «Լու-մա», 1905, №№ 1 և 2:

Շահագիգ Ե., Միքայել Նալբանդյանի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ (ծնունդներ, ուղղումներ և լրացումներ Մ. Նալբանդյանի կենսագրության մեջ), «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ տիտ. և արվեստի ինստիտուտի, 1931, № 5, էջ 5—39:

Շահագիգ Ե., Դիվան Միքայել Նալբանդյանի, Երևան, 1932:

Շահագիգյան Ս., Ամառնային նամակներ, Մոսկվա, 1897:

Չմշկյան Դ., Իմ հիշատակարանը, տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ս. Ա. Մե-լիքսեթյանը, Երևան, 1953:

Պապասիւնյան Հ., Միքայել Նալբանդյանի մի նամակը, «Նոր-դար», 1892, № 96:

Պապասիւնյան Հ., Իմ հիշողություններից, «Լույս» շաբաթաթերթ, 1913, № 17—18:

Պետկանյան Ռ., Նամակներ, «Մուրճ», 1905, № 4:

Պոռշյան Պ., Հուշեր, տեքստը, ներածությունը և ծանոթագրությունները պատրաստեց Խորեն Սարգսյան, Երևան, 1940:

Սիմոնյան Պ., Նամակ խմբագրության, «Լումա», 1901, գիրք Ա., էջ 296—285:

[Սվանյան Հ.], Միքայել Նալբանդյան, «Մեղու», 1860, № 117, էջ 258—259:

[Սվանյան Հ.], Միքայել Նալբանդյանց, «Մեղու», 1863, № 146, էջ 217—218:

[Սվանյան Հ.], պ. Միքայել Նալբանդյանց [ձերբակալության առթիվ], «Մեղու», 1862, № 172, էջ 197—199:

- Խրիմյան Մ. 171
 Կայթնադով 81
 Կանու է. 10
 Կատակադի 312
 Կարապետ աբելա 151
 Կարապետյան Ե. 152
 Կարլոս Ե. 349
 Կարնովիչ Ե. 109
 Կելսիս վ. Ի. 226, 304, 331, 332
 Կեպի 279
 Կլեմանս Ռոբերտ 89, 91, 129
 Կյուրեղ 197
 Կողով Ի. Ի. 346
 Կուրաթի Էդրայրեն 205
 Կուր Գ. Ֆ. 253
 Կոստերով տե՛ս Օգարև Ն. Պ.
 Կովալևսկի Ե. Պ. 244
 Կովալևսկի 113
 Կովալյուկի 132, 134, 166, 168, 169, 175,
 179, 181, 184, 198, 199, 234, 250
 Կովկասյան Լ. 213
 Կորյուն 274
 Կորսակ Ա. 253
 Կորսակով 118
 Կորֆ Ն. Ա. 322
 Կոցերու Պ. Ե. 287
 Հադ Զ. Ս. 180—182
 Հադարյան Մ. 138
 Հակոբյան Ե. 181, 182
 Հակոբյան Հ. 11
 Հակոբյան Մ. 178, 183, 188, 199
 Համասիսու Հ. 148
 Հայնի Հայրիսի 87
 Հայրապետյան Կ. 80, 83, 87, 94, 100,
 106, 124, 128, 133—139, 141, 142,
 144—150, 152, 153, 155—158, 162,
 163, 165—167, 169—171, 174, 176,
 178—181, 183—188, 191, 194, 195,
 197, 199, 202, 215, 222, 225, 228,
 255, 278, 288, 297, 306, 312, 339,
 337, 338, 355
 Հերցեն տե՛ս Դերցեն Ա. Ի.
 26—240
 Հյուզո Վ. 236, 267, 356
 Հյուրմյուսյան Գ. 178
 Հոնանյանց տե՛ս Հովնանյանց Հովհ.
 Հովակիմ 258
 Հովհաննիսյան Ո. 51, 64
 Հովնաթանյան 131, 140
 Հովնանյանց Հովհ. 95, 131, 140
 Զ. Զ. տե՛ս Զրասունյան Հ.
 Ղազար Փարպեցի 309, 339
 Ղուկաս արքեպիսկոպոս 79
 Մ. Զ. տե՛ս Բուրադյան Մ.
 Մադգադիսի 249, 256, 260, 265, 271,
 285—287, 289, 296, 298
 Մադաթյան Պ. 243
 Մալենցով Գ. 166, 170
 Մակոբյան Բ.-Բ. 231, 232, 234, 235, 238,
 280
 Մալձինի Զ. 206
 Մամիկոնյան Վահան 156
 Մամիկոնյան Վարդան 238, 352
 Մամուրյան Մ. 312, 348, 354, 356
 Մանգինյան Ստ. 90, 95
 Մատթեոս Կաթողիկոս Զուխաճյան 95,
 96, 131—133, 138, 145—150, 152,
 158, 164, 167, 187, 190, 197, 198,
 264
 Մարիա Աֆանասևնա 249, 256, 260
 Մարկոս 124
 Մարությանց Զոհրաբ տե՛ս Մսերյան
 Զարմայր
 Մարտիրոս 22
 Մարտյանով Պ. Ա. 244
 Մարքս Կ. 172
 Մաքսավիկ 136
 Մեդենցով Ն. Վ. 303, 337
 Մելիստոյան Պ. 194
 Մելիսյան Բ. 217
 Մերուսան 327
 Մենդելիև Դ. Բ. 260
 Մեսրոպ Մաշտոց 156
 Մելուխիա տե՛ս Սվաճյան Հ.
 Մեֆիստոֆել 280

Միանսարյան Մ. 146, 158, 163, 165,
176, 178, 183, 222, 323

Միլիտոսյան Պ. 200

Միլլ Ջ. Ս. 349

Միլլուտին Դ. Ա. 165

Միխայիլով Մ. Ի. 87, 171, 310

Միրարյան 147

Մխիթարյան Ա. 64, 120, 122, 140, 172

Մխիթարյաններ 323, 324

Մյասնիկյան Մ. 134, 252

Մյասնիկյան (Նալբանդյան) Վառվառե
34, 134

Մոսի 247

Մոփսես Խորենացի 22

Մորոզով Մ. 253

Մոխանով Ն. 125

Մուխինսկի Ա. Օ. 142, 330

Մուշեղյան Ս. 135

Մուրադյան Ա. 176

Մուր Բ. 346

Մսեր տե՛ս Մսերյան Մ.

Մսերյան Ջ. 79, 93, 111, 122, 124, 134,
135, 137, 144

Մսերյան Մ. 43—46, 53, 54, 57—59, 61,
77, 79, 89, 95—97, 108, 109, 111,
112, 116, 131, 301, 305, 319, 320,
323, 353, 355, 356

Յուսիբյան Կ. 273

Նազարյան Ստ. 56, 60, 75, 78, 80, 83,
88, 90, 91, 93, 95, 98—100, 103,
106—111, 114, 117—122, 124, 127,
128, 132—134, 136—138, 140—142,
146, 149, 157—159, 163, 172, 175,
178, 181, 191, 217, 223, 244, 245,
272, 275, 276, 278, 285, 305, 307,
319, 320, 325, 327, 328

Նալբանդյան Գրիգոր Ղազարի 27, 38,
76, 268, 272—281, 308, 310, 311,
313, 336

Նալբանդյան Լուսինե Ղազարի 137, 311

Նալբանդյան Ղազար Գրիգորի 19, 21,
285

Նալբանդյան Ղազարոս Ղազարի 27, 70,

71, 72, 76, 135, 137, 138, 142, 147,
149, 196, 225—228, 230—235,
237—241, 243—245, 248—265,
267—288, 289—298, 300, 310, 312,
335, 384

Նալբանդյան (Զերչենյան) Մարիամ Հո-
վակիմի 19

Նալբանդյան Սիրոբ Ղազարի 27, 136,
176, 178, 191, 250, 274, 276, 298,
305

Նևերսյան Ն. Ա. 210

Ներսես Աշտարակեցի 21—24, 26—33,
35—44, 47, 48, 50, 51, 55—64,
66, 68—70, 77, 79, 80, 93, 96, 101,
104, 108, 109, 113, 117, 123, 135,
145, 167, 185, 190

Նիկողայձե Ն. 188

Նիկողայ 1 107

Նիշիպուրեհկո Ա. Ի. 208, 226

Նոյ 318

Նորով Ա. Ս. 53, 54, 75

Նուրիջանյան Հ. 202, 207

Շահապիկ Ե. 298, 317

Շահապիկ Ս. 128, 290

Շահանյան Օ. 353

Շահնազարյան Կ. 201

Շամիլ 111

Շեկո-Ֆեռոտի 213

Շելյուտով Ն. Վ. 170, 171

Շիլլինգ Ֆ. 10

Շերր Ի. 280

Շիլլեր Ի.-Ֆ. 85

Շյուսեր Ֆ.-Կ. 231, 232, 234, 235, 239

Շչապով Ա. Պ. 170

Շչիբրով Նեֆեդովիչ 224

Շտաուդ Կ. 281

Ռսկան(յան) Ստ. 118, 120—123, 128,
130

Ռուզով 296

Ռոստիմովիչ Կ. 135, 136, 138, 234, 250

- Զամուռճյան Հովհ. 155, 157, 161, 164,
 165, 167, 168, 170, 171—174, 176,
 177, 187, 188, 201, 216, 273, 312,
 348—350, 355
 Զարենց Ե. 11
 Զեթու 117—119
 Զերենցիկ Լ. 208
 Զերնիշևսկի Ն. Գ. 9, 10, 12, 104, 124,
 133, 170, 171, 210, 212—214, 219,
 223, 257, 270, 276, 277, 310, 329
 Զերնով 165
 Զերբեգյան Հ. 135, 157, 181, 194. 263
 Զիլինկիրյան Գ. 267
 Զմշկյան Գ. 20
 Զոյախյան Կ. 29, 35
 Զորչոփյան Ս. 288
 Զուխաճյան Մ. ահ'ն Մաաթիսու Կաթո-
 դիկոս Զուխաճյան
 Պալատանյան Ս. 114, 116, 120, 122
 Պալ Պուրոս Հ. 180—184, 186, 189, 191,
 200
 Պալտաղարյան Վ. 97, 253, 305, 353,
 355, 356
 Պալսալյան Գ. 3. 103, 121, 359
 Պանովա Մ. Ն. 168, 241
 Պապասիսյան Հովհ. 22, 314
 Պատկանյան Գ. 14, 20—23, 39, 42, 43,
 46, 76, 162, 175, 317, 318, 347
 Պատկանյան Հովհ. 138
 Պատկանյան Բ. 8, 34, 73, 75, 81, 97,
 98, 146, 308, 323, 329
 Պատկանյան Ք. 81. 273
 Պարոնյան Հ. 11
 Պիսարև Դ. Ի. 213
 Պիշչևսկի Ա. Ն. 130
 Պլեանյով Պ. 45, 330
 Պոռչյան Պ. 11, 14, 109
 Պոդոս վարդապետ 158, 161, 164, 165,
 167, 177, 187
 Պոպովան Բ. 23, 24, 28, 33, 36, 37
 Պոտապով Ա. Լ. 214—216, 306, 335
 Պոտապովիչ Ժ. 215
 Պոտյապին Ե. Վ. 190
 Պրոմեթևս 173
 Պրուդոն Պ.-Ժ. 280
 Ջալալյան Ս. 38, 40, 42, 43, 48, 50, 53,
 54—57, 58, 59, 61, 62, 94, 95, 101,
 109, 110, 114, 135, 163, 319, 355
 Ջրասունյան Հ. 263
 Ջրբաշյան Էդ. 341, 365
 Թանկի Լ. 258
 Թեղախյան 118
 Թեթևս 190
 Թեփիս 73
 Թինդին 214—216
 Թիշկին 89
 Թոգևատու Անչևու 192
 Թուրքի Գ. Մ. 163, 168, 181, 198, 231
 Թուսոս Ժ. Ժ. 201
 Ս. 203
 Սաթին Ս. 115, 119, 176, 178, 179, 183,
 185, 192
 Սաթիկյան Գ. 76, 79—81, 93, 115—119,
 124, 128, 129, 325
 Սալիստ-դե-Տուրենմիր Ե. Վ. 219
 Սալաթ-Նովա 243
 Սալաթիովյան Հովհ. 223
 Սալաթյան Հովհ. 132, 135, 163, 165,
 243, 249, 252, 256, 258—262, 264,
 280—282, 284—286, 288, 289, 293,
 295, 298
 Սանասարյան Մ. 152, 154, 157, 158,
 178
 Սափինսկի Ա. 330
 Սարգիս 122—124, 260
 Սարգիս արքեպիսկոպոս 172
 Սարգիս (տիրացու) ահ'ն Պոպովյան Բ.
 Սեթյան Խ. 30
 Սեյդա ահ'ն Մադաթյան Պ.
 Սենկովսկի Օ. Ի. 103, 108, 359
 Սեմեֆճյան Մ. 352, 355
 Սերբո-Սոլովյեի Ն. Ա. 184, 187, 202,
 210, 212—214, 219, 299, 303, 304,
 310, 329
 Սիմոնյան ահ'ն Եկենյան Մ.

- Սիմոնյան Պ. 42, 146, 149, 163
 Սիվերս 118, 130, 165, 174, 184, 185,
 194, 291
 Սլեպցով Ա. Ա. 184
 Սկալորդի տե՛ս Սսերյան Ջ.
 Սմբատ 327
 Սյու էժեն 77, 78, 80, 90, 91, 129, 305
 Սողոմոն 179
 Սորոկին Ա. Ֆ. 227, 228, 231, 233, 235,
 237, 239, 241, 242, 244, 245, 249—
 265, 267—288, 292—300, 302, 335
 Սուլթանյան Գ. 95, 127
 Սուլթանջան Ան. 120, 127, 132, 134, 137,
 165, 171, 179, 183, 210, 227, 231—
 235, 239, 241—245, 248—250, 252,
 254, 255, 258, 259, 264, 266, 278—
 280, 282, 286, 287, 289, 293, 295,
 298, 303, 305, 306, 336
 Սուլթանջան Ս. Գ. 60, 75, 198, 230, 232,
 239, 241, 249, 250—252, 254—255,
 258—260, 262, 278, 289, 300, 307
 Սուվորով Ա. Ա. 299, 300, 306
 Սուրենյան 59
 Սուրենյան Հ. 148
 Սուրխատյան Գ. 297
 Սվաճյան Հ. 154, 155, 158, 160, 163,
 165, 166, 168, 170, 173—176, 178,
 183, 185, 188, 192, 194, 198, 199,
 201, 202, 211, 215, 221, 222, 271,
 291, 331, 332
 Ստեփանոսյան Ս. Ս. 217
 Ստրոգոնով Ա. Գ. 162, 165, 179, 185

 Վալուե Պ. Ա. 306, 307, 322
 Վանանդեցի Ս. 112
 Վանավիրյան 115
 Վանկա տե՛ս Սահրատյան Հովհ.
 Վասպուրն տե՛ս Մյասնիկյան (Նալբանդ-
 յան) Վ.
 Վարդապարտյան Հ. 149
 Վարդանյան Հ. 263
 Վարդան վարդապետ (սլամիլ) 209, 334
 Վարդերես 257, 261
 Վասուկ 327

 Վատուժյան Ա. 34, 254, 257, 261, 263,
 268, 282
 Վելիկով Ս. Պ. 281
 Վեհապետյան Գ. 96
 Վեհապետյան Մ. 24—27, 29, 32, 35—
 39, 43—46, 50, 51, 56, 58, 61—63,
 65, 66, 68, 70, 71, 77, 83, 96, 117,
 122, 129, 130, 132, 134, 135, 139,
 142, 151, 157, 166, 183, 223, 244,
 251, 260, 272, 317, 320, 321, 324
 Վեստրնիկով Պ. Ա. 212, 214, 216, 299
 Վերդի Ջ. 280, 284
 Վիարդո Պ. 267
 Վլադիմիրով Ն. 299
 Վոլտեր Ֆ. Մ. 164, 201
 Վորոնով Ն. Ի. 206, 257
 Վորոնցով Մ. Ս. 40, 42, 47, 51, 55, 103,
 185
 Վրթանեսյան Կ. 186

 Տ. Գ. Հ. 177
 Տեր-Աղվեսանդրյան Գ. 345, 347
 Տեր-Աստվածատրյան Կ. 23
 Տեր-Գրիգորյան Մ. 19, 20, 251, 260,
 261, 302, 323, 337, 338
 Տեր-Հովհաննիսյան Գ. 110, 174
 Տեր-Ղուկասյան Ս. 108
 Տերոյենց տե՛ս Զամուռյան Հովհ.
 Տեր-Ստեփանոսյան Գ. 152
 Տիգրանյան 22
 Տիդեհնաուդեն տե՛ս Գերցեն Ա. Ի.
 Տխոթմեակի Ս. 207
 Տուչկով-Օդարևա Ն. Ա. 14, 203, 332
 Տուրգենև Ի. Ս. 203—205, 207—210,
 222, 223, 240, 267, 269, 333
 Տրդատ (Ռազավոր) 49
 Տրյուբնիկ 331

 Բաթթի 356

 Փանյան Մ. 97, 138, 139
 Փանոսյան Կ. 187
 Փավստոս Բուզանդ 288

- Փափաղյան 156
 Փեշտալճյան Տ. 199, 202—204
 Քաթանյան Հ. 110, 111, 163
 Քալանթարյան Հ. 149, 152
 Քալալյան Ս. 88
 Քանանյան Գ. 73, 75, 329
 Քաջբերտի տե՛ս Տեր-Հովհաննիսյան Գ.
 Քյաթիսյան Հովհ. 122, 123, 128, 166,
 178, 199—201
 Քուչուրեղյան Հովհ. 346, 347
 Ք. Տ. 308
 Օրբուշև Ն. Ն. 170, 184
 Օրբուշև Վ. Ա. 191, 209
 Սգարև Ն. Պ. 9, 182, 184, 206—208, 210,
 212—214, 219, 224, 321
 Օգսենտ 19, 20
 Օդարաշյան Դ. 22
 Օշակով Մ. 308
 Օռլով Ա. Ֆ. 52—54, 99
 Օվսյաննիկով 232
 Օտյան Գ. 331
 Օտյան Խ. 331
 Օտյան Ն. 171, 331
 Օրբելիանի Գ. Դ. 196, 219, 220
 Ֆարբ 40
 Ֆեոդորով 47, 48
 Ֆիխտե Ի. Գ. 10
 Ֆոշև Լեոն 231—233, 235
 Ֆրանկլին 279
 Ֆրանսիսկոս II 160
 Ֆրիկ 244

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր Ի Ց Ա Ն Կ

Միքայել Նալբանդյան, 1860—1862 թթ. ուղեորության ժամանակ հանված լուսանկարից (խակականը՝ ԳԱԹ-ում)	4/5
Նալբանդյանի տունը Նոր Նախիջևանում: Այժմ Դոնի Ռոստովի Պրոլետարական շրջանի 26-րդ դժի № 12 տունն է: 900-ական թվականների լուսանկարից, գծանկար՝ Ա. Պատրիկի (խակականը՝ ԳԱԹ-ում): Այս տանն է ձերբակալվել Նալբանդյանը 1862 թ. հունիսի 14-ին և տարվել Պետերբուրգ՝ Պետրոպոլիսյան բերդը	21
Մոսկվայի խաղարկան ճեմարանը (1850-ական թվականների դրավյուրա)	53
Մոսկվայի համալսարանը	67
«Պոլյարնայա զվեզդայա» առաջին զրբի անվանաթերթը	74
Խաչատուր Աբովյան	78/79
Ստեփանոս Նաղարյան (1870-ական թվականների դրավյուրա)	78/79
Միքայել Նալբանդյան, 1859—1860 թթ. լուսանկարից (խակականը՝ ԳԱԹ-ում)	82/83
Անանիա Սուլիբանյան	82/83
«Հյուսիսափայլի» առաջին ամսատետրակի անվանաթերթը	86
«Հյուսիսափայլի» խմբագրատունը	88
«Սովրեմեննիկի» 1858 թ. № 12-ի անվանաթերթը	105
Պետերբուրգի համալսարանը	136
Կարապետ Հայրապետյան	140/141
Գարրիի Տեր-Հովհաննիսյան	140/141
Հարություն Սվաճյան, 60-ական թթ. լուսանկարից, գծանկար՝ Հ. Քաջադյանի	143/143
Միքայել Նալբանդյան, 1859—1860 թթ. լուսանկարից (խակականը՝ ԳԱԹ-ում)	148/149
Քարտեզ-սխեմա՝ Միքայել Նալբանդյանի 1860—1862 թթ. ուղեորության (կադմենց՝ Խ. Սամվելյան, գծադրեց՝ Կ. Ղաֆաղարյան)	166/161
Ալեքսանդր Իվանովիչ Գերցեն, 1861 թ. լուսանկարից	200/201
Նիկոլայ Պլատոնովիչ Օզարև, 1858 թ. լուսանկարից	200/201
Նիկոլայ Գավրիլովիչ Չերնիշևսկի, 1859 թ. լուսանկարից	216/217
Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Սերնո-Սուլովիչ	216/217
Պետրոպոլիսյան բերդի Ալեքսեյան ռավիլինի խցերից մեկը (գեկարբիստ Զուրկովի գծանկարից)	220
«Երրորդ բաժանմունքում» կազմված Նալբանդյանի թղթի անվանաթերթը	229
Նալբանդյանի 1863 թ. փետրվարի 24-ին Պետրոպոլիսյան բերդից գրած նամակի վերջին էջը (ինքնագիրը՝ ԳԱԹ-ում)	236

«Վերը Հայաստանի» վեպի 1858 թ. հրատարակության մի էջը՝ Նալբանդյանի դիտողություններով (վեպի այդ օրինակը պահվում է ԳԱԹ-ում) . . .	246
«Աշխարհարարի բերականության ներածություն» աշխատության ձեռագրից (ինքնագիրը՝ ԳԱԹ-ում)	251
Պերճ Պողոսյան, 1862—1863 թթ. լուսանկարից, դժանկար՝ Հ. Քաջախյանի . 264/265	
Սմբատ Շահազիզ	264/265
Միրայել Նալբանդյան, 1865 թ. վերջին լուսանկարից	280/281
Ղազարոս Աղայան, 1864—1865 թթ. լուսանկարից	280/281

Թ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ ՈՒ Ն

Խնամտառության կողմից	7
Առաջաբան	9
Հապավումների բացատրությունը	16
Մի քանի նախադասությունների կյանքի և գործունեության տաճարությունը (1829—1866)	18
Մի քանի նախադասություն — Բիշինկ	19
Մոսկվայում	45
«Հյուսիսային» շրջան	85
Ուղևորություն Ղեպի Հեղհաստան	154
Վերադարձ և ձերբակալություն	209
Արտոյի և մահ	302
Ընդհանուր և ծանոթագրություններ	315
Հավելված	343
Նախադասության մահվան արձագանքները	345
Մատենագիտություն	357
Խաղի եր	389
Աղբյուրներ	391
Ն. Նախադասության երկերը՝ հիշատակված «Տարեգրություն» մեջ (այլընտրանք)	395
Անվանացանկ	398
Նկարների ցանկ	406

ԱՐԱՄ ՄԱՐՏՅԱՆԻ ԻՆՏԵԼԵԿՏ

ՄԻԲԱՅՆԵԼ ՆԱԼԱՆԴԱՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Երկրորդ հրատարակություն, նշտումներով և լրացումներով)

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Մ. Արեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր Ա. Հ. ՋԱԲԱՐՅԱՆ
Գեղարվեստական խմբագիր Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆ
Նկարիչ Կ. Կ. ՂԱՅԱԳԱՐՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Սրբագրիչ Ջ. Խ. ՕՐԵՄԱՆՅԱՆ

ՎՅ 05493 Պատվեր 240 Հրատ. 5100 Տպաքանակ 2000

Հանձնված է շարվածքի 20.03.1979 թ.: Ստորագրված է տպագրության 26.11.1979 թ.:
Տպագրական 25,5 մամուլ, + 17. ներդիր. պայման. 25,7 մամուլ, հրատ. 21,91 մամուլ
Թուղթ № 1, 60 $\times$ 84 $\frac{1}{16}$ զիկե 3:ռ. 45 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 19, Բարեկամության 24 գ
Издательство Академии наук АрмССР. 375019, Ереван, Барекамутян, 24 г
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան
Типография Издательства Академии наук
Армянской ССР, г. Эчмиадзин

